SCHEIRING GÁBOR

EGY DEMOKRÁCIA HALÁLA

AZ AUTORITER KAPITALIZMUS ÉS A FELHALMOZÓ ÁLLAM FELEMELKEDÉSE MAGYARORSZÁGON

T.E.M.
TÁRSADALOM-
ELMÉLETI
MŰHELY

napvilág kiadó

EGY DEMOKRÁCIA HALÁLA

Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon

SCHEIRING GÁBOR

EGY DEMOKRÁCIA HALÁLA

Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon

NAPVILÁG KIADÓ

Készült

a Politikatörténeti Alapítvány Társadalomelméleti Műhelyében

Megjelent

PTA PTI

a Politikatörténeti Alapítvány és a Politikatörténeti Intézet
támogatásával

ISBN 978-963-338-008-6

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
www.napvilagkiado.eu

Első kiadás: 2019

© Scheiring Gábor

Minden jog fenntartva
Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni,
bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképészeti vagy más módon –
a kiadó engedélye nélkül közölni.

Printed in Hungary

TARTALOM

ELŐSZÓ 9

1. BEVEZETŐ: MIT TUDUNK A DEMOKRÁCIA HANYATLÁSÁRÓL? 15

A jelenlegi szakirodalom korlátai 22
Az autoriter fordulat okai 23
A politikai elitek normaszegése 23
Antiliberális kulturális örökségek 26
A liberális modernizáció kifulladása 29
Világrendszer-elmélet 31
Az új autoriter rezsim természete 33
A foglyul ejtett állam: neopatrimoniális vagy haveri kapitalizmus 34
Fejlesztő állam 36
A könyv célja 39

2. KAPITALIZMUS ÉS DEMOKRÁCIA 43

A demokratikus állam a kritikai politikai gazdaságtanban 43
A demokratikus állam problémája a centrumországokban 43
A demokratikus állam problémája a perifériákon 48
Kapitalizmus és demokrácia a posztszocializmusban 52
A liberális modernizációs paradigma 53
Gradualista gazdaságelmélet és gazdaságszociológia 58
Világrendszer-elmélet 59
Kapitalizmusváltozatok 62
Munkások Magyarországon 65
Gazdasági elit Magyarországon 69
A piaci átmenettől a demokrácia hanyatlásáig 73

3. A FELHALMOZÓ ÁLLAM ELMÉLETE 75

A globalizáció és a demokrácia konfliktusa a 21. században 75
Osztályelmélet és hatalomstruktúra-elemzés 79

A versenyállam hatalomstruktúrája 85
Külső integráció, belső dezintegráció 88
A munkásosztály lázadásának politikai gazdaságtana 93
A nemzeti tőkésosztály lázadásának politikai gazdaságtana 96
A felhalmozó állam hatalomstruktúrája 99
A kutatás módszertana 102

4. A VERSENYÁLLAM MŰKÖDÉSE 109

Forgóajtók és a transznacionális tőke 109
Tőkefelhalmozás a versenyállamban 115
1968–1990: Szocialista reformok és reformerek 115
1990–1994: MDF 119
1994–1998: MSZP–SZDSZ 123
1998–2002: FIDESZ 126
2002–2010: MSZP–SZDSZ 128
A transznacionális tőke elvárásai a politika felé 130

5. KÜLSŐ INTEGRÁCIÓ, BELSŐ DEZINTEGRÁCIÓ 137

Gazdasági dezintegráció 137
A transznacionális tőke dominanciája 137
A nemzeti tőke periferizálódása 144
Társadalmi dezintegráció 151
A munkásosztály periferizációja 151
Koraszülött helyett csökevényes jóléti állam 162
A türelem vége 168
Kiábrándulás a függő liberális kapitalizmusból 168
Az MSZP és a munkásszavazatok 171

6. A MUNKÁSOSZTÁLY LÁZADÁSA 177

A munkások morális ökonómiája és a piaci átmenet 177
A türelem vége: reményvesztés 186
Kizsákmányolt munkás, megtépázott nemzet 192

7. A NEMZETI TŐKE LÁZADÁSA 203

A nemzeti tőkésosztály frakciói 203
A nemzeti tőkések jobboldali fordulatának egyéni példái 210
A politikai kapitalisták 210
Elkötelezett jobboldaliak 212
Feltörekvő tőkések 218
Kooptált tőkések 224

8. A FELHALMOZÓ ÁLLAM MŰKÖDÉSE 229

A felhalmozó állam eszközei 229
Társadalmi és gazdasági dezintegráció 240
A felhalmozástól az autoriter megoldásig 253

9. KÖVETKEZTETÉSEK 259

Az oksági narratíva összefoglalása 259
Versenyállam és korlátozott demokrácia 261
Függő fejlődés: külső integráció, belső dezintegráció 264
A munkásosztály lázadása 267
A nemzeti tőke lázadása 271
A felhalmozó állam 274
Az autoriter államkapitalizmusok változatai 278
Tanulságok és következő kutatási lépések 282

FÜGGELÉK 289

A félig strukturált interjúk kérdéseinek vázlata 289
Kiegészítő táblázatok és ábrák 293

IRODALOM 301

TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE 341

ELŐSZÓ

„A történelem menete jórészt azok bátorságán múlik, akik készek történelmileg lehetséges célokért cselekedni”
(Cardoso–Faletto 1979, 176.)

Történelmileg lehetséges célokért cselekedni: ez olyan embert feltételez, aki hisz a cselekvés lehetőségében és kész cselekedni, ám egyben ismeri, hogy mi az, ami strukturálisan lehetséges, azaz kész elemezni. Amikor elkezdtem ezen a szövegen dolgozni, akkor életemben a cselekvésen volt még a hangsúly. Az első tanulmány, ami e könyvhöz vezetett, egy politikai stratégiai vitairat volt 2014 végén. Azóta átvette életemben a cselekvés helyét az elemzés: 2014 végétől a Cambridge-i Egyetem kutatójaként dolgoztam, majd miután a magyarországi terepmunkát befejeztem, 2016-ban Angliába költöztem, a tudományra összpontosítva. Az átmenet a politikából a társadalomtudományba távolról sem egyszerű folyamat, de mindkét világot megtapasztalni mégiscsak egyedi szempontokkal gazdagít. Cardoso és Faletto könyve a függő fejlődésről nemcsak úttörő tartalma miatt egyik legfőbb inspirációs forrásom, hanem azért is, mert ötvözi a politikus cselekvőkészség iránti igényét, és a társadalomtudós cselekvést bonyolító, távolságtartó elméletalkotását. A politikusi cselekvés fetisizálása, a társadalmi struktúrák megkötő erejének elhanyagolása ugyanakkora hiba, mint a gazdasági struktúrák determinizmusának túlhangsúlyozása. A társadalomtudomány, a kritikai politikai gazdaságtan feladata, hogy segítsen megérteni azokat a strukturálisan behatárolt, de történelmileg lehetséges célokat, amelyekért cselekedni érdemes. Könyvem létrejöttét ez a küldetés motiválta.

Az intellektuális kíváncsiság és a politikai cselekvés elemzői megalapozása fontos célok, de a legmélyebb motivációt a személyes érintettség adta. Sosem felejtem el, mikor apám – Isten nyugosztalja –, mosolyogva közölte velem, hogy örül és büszke, amikor képviselőként a tévében lát, de azért a biztonság kedvéért úgy nézi a szereplésem, hogy a tévét lehalkítja. A mondanivalóm ugyanis idegesítette. Persze volt közös politikai vonásunk: többször mondta, hogy ha lenne rendes szocdem párt, ő arra szavazna. Ennek hiányában maradt neki az MDF, majd a Fidesz. Egyszerű munkásemberként ambivalens volt a viszonya a létezett szocializmushoz és az átmenethez. Fiatal korában az Ausztráliába disszidált nagynéni meghívta őt egy hónapra a queenslandi Brisbane-ben lévő házukba, abban bízva, hogy majd kint marad ő is. Persze a napsütés bejött neki, de végül hazajött. Azt mesélte, hogy nem értette, minek

güriznek a rokonai a negyedik lakásért, mikor már van három. Jobban érezte magát az Egyesült Villamosgépgyár (EVIG) próbatermében Kőbánya–Kispest–Lőrinc határán, mint az ausztrál tengerparton. Hiányzott neki az összetartás, a hétköznapok szolidaritása. Gondolom, anyám is hiányzott azért, őt is isten nyugosztalja, aki az EVIG darusa volt, amikor megismerkedtek. Apámban, osztrák parasztok leszármazottjaként élt egy eredendő antikommunizmus. A rendszerváltást nagyon várta. Pár év alatt mégis nagyot csalódott. Egyre többet kellett dolgoznia, hogy fenntartsa a korábban megszokott életminőséget. A túlórák hatása pár év alatt be is érett, 1995 tavaszán féloldalára lebénult. A sors fintora, hogy anyám akkor ennek köszönhette életét. Kiiratkozott betegállományba, hogy apámat ápolhassa, így derült ki, hogy rákja van. A piaci átmenetet mindketten folyamatos zuhanásként élték meg. Sokáig azt hittem, hogy a történetük, történetünk egyedi eset. Ma már tudom, hogy sajnos nagyon is tipikus. Bár az elmúlt évtizedek során rengeteg kiváló emberrel találkoztam, akiknek a rendszerváltás nem traumát, hanem lehetőséget jelentett, a szolidaritásom mégis azoké, akik rossz vonatra szálltak, vagy nem is tudtak jegyet venni a rendszerváltás InterCityjére. Az ő sorsuk és politikai lehetőségeik megértése tudományos és közéleti motivációm legfőbb forrása.

A könyv létrejöttében rengetegen működtek közre. Köszönettel tartozom a Politikatörténeti Intézetnek, ezen belül is Földes Györgynek, hogy megszervezte a Társadalomelméleti Műhelyt azzal a céllal, hogy lehetőséget adjon fiatal baloldali társadalomtudósoknak. Köszönettel tartozom Antal Attilának és Kiss Viktornak, akik azóta is viszik a műhelyt. Hálás vagyok a Napvilág Kiadónak a könyv megjelentetéséért, Gelléri Lázár Mártának pedig alapos szerkesztői munkájáért. Hatalmas segítséget jelentett az Independent Social Research Foundation anyagi támogatása. Miután 2017-ben leadtam a doktori értekezésemet, az ő politikai gazdaságtani kutatói ösztöndíjuk tette lehetővé, hogy a Cambridge-i Egyetem szociológia tanszékén folytassam a tudományos munkám. Hasonlóképpen nagy segítséget jelentetta National Endowment for Democracy (NED) ösztöndíja, amelynek segítségével fél évet Washingtonban kutathattam, beszélgethettem vezető elemzőkkel, aktivistákkal és politikusokkal. Köszönettel tartozom David Stucklernek, aki a Bocconi Egyetem professzoraként támogatja a munkámat. Szintén nagyon sokat jelentett Peter Evans bíztatása és konstruktív kritikája a doktori munkám és a posztdoktori kutatásom kapcsán. Hálás vagyok témavezetőmnek és mentoromnak, Larry Kingnek, aki nemcsak elméleti és módszertani szempontból mutatott utat, hanem mindenben támogatott. A Cambridge-i Egyetemen általa vezetett *Privatisation and Mortality* kutatási projekt keretében készült doktori disszertációm adott lehetőséget arra, hogy közepes méretű iparvárosokban interjúzzak. Az interjúk elkészítésében nagy segítség volt Falta Milán, Fernengel Ágnes, Harsányi Péter, Mátyás Eszter, Turai Eszter illetve Vincze Boglárka közreműködése. Az interjúk legépelésében pedig Anderlik Krisztina nyújtott nagy segítsé-

get. A könyvben elemzett két elitadatbázis összeállításához szükséges adatok összegyűjtésében Gulyás Szilárd, valamint Turai Eszter működtek közre. Végül a 2010 utáni oktatási, szociális és közbeszerzési reformok elemzésében pótolhatatlan volt Borsos Gábor és Kis Miklós közreműködése. Mindannyiuknak köszönettel tartozom.

A készülő szöveghez számtalan kolléga és barát szólt hozzá az elmúlt évek során Cambridge-ben, Budapesten és a világ legkülönbözőbb pontjain tartott konferenciaelőadások keretében. Talán nem sértődnek meg, ha nem sorolom fel valamennyiüket, így is elég hosszúra sikeredett ez a szöveg. A könyv elkészültében kiemelkedő szerepe volt a Cambridge-i Egyetem szociológia tanszéke politikai gazdaságtani műhelye, illetve a Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelye mellett az MTA Társadalomtudományi Központjának is, ahol a kéziratot leadása előtt megvitattuk. Ezért a Világgazdasági Kutatóintézetet vezető Szanyi Miklósnak illetve a Társadalomtudományi Központot vezető Boda Zsoltnak vagyok hálás. Szeretném kifejezni hálám Andor Lászlónak, Baja Ferencnek, Kordás Lászlónak és Lendvai Ildikónak is, hogy leültek velem beszélgetni a Magyar Szocialista Párt, a munkások és a tőke viszonyáról. Turai Eszterrel összegyűjtöttük valamennyi MSZP-programot, az Országgyűlés Könyvtára pedig segített összeválogatni az MSZP összes elnökével készült interjút. Ezekből szerettem volna egy önálló fejezetet a szocialisták politikájáról és annak szervezeti-hatalmi hátteréről, ám végül be kellett látnom, hogy ez nem fér bele ebbe a könyvbe. Majd a következőbe. Végül, de távolról sem utolsósorban leírhatatlanul hálás vagyok feleségemnek, Noéminek, nemcsak azért, mert a doktorim után még egy újabb könnyed könyv erejéig is támogatott mindenben, hanem a megszámlálhatatlan beszélgetésért és tűpontos szerkesztési javaslataiért is.

A könyv első, bevezető fejezete felvázolja az empirikus jelenséget, azaz a demokrácia hanyatlásának folyamatát, a magyarországi autoriter fordulatot a liberális intézmények globális válságának összefüggésébe helyezve. A fejezetben áttekintem, hogy melyek a magyar demokrácia hanyatlásával kapcsolatos irodalomnak a főbb áramlatai, erősségei, gyengeségei, korlátai, így megalapozva egy új elméleti keret, oksági narratíva és politikai gazdaságtani államfogalom bevezetésének szükségességét. A második fejezet továbbra is az irodalmi viták szintjén mozog. Ahhoz, hogy a magyar demokrácia sorsát értelmezni tudjuk, először is áttekintem, hogyan alakultak a kritikai politikai gazdaságtani irodalomban a demokratikus állam problémájával kapcsolatos nézetek Marxtól napjainkig. Ezt követően a posztszocialista átmenetre koncentrálok, bemutatva a liberális modernizációs paradigmát, majd az erre adott kritikai válaszokat a gradualista közgazdaságtan és gazdaságszociológia, a világrendszer-elmélet és a kapitalizmusváltozatok iskoláinak szerzőitől. Az irodalom áttekintését követően a könyv harmadik fejezetében vázolom saját elméleti megközelítésem alapjait, lépésről lépésre építve fel az oksági nar-

ratíva alátámasztásához szükséges elméleti kategóriákat. Abból a felvetésből kiindulva, hogy a demokrácia az egymással konfliktusban lévő társadalmi osztályok közötti kompromisszum eredménye, a fejezet célja elméleti úton alátámasztani, hogy a magyarországi autoriter fordulat a domináns hatalmi tömb átalakulásának és az ezt kísérő új államstratégiának a következménye a függő fejlődés összefüggésében. A fejezetben új fogalom bevezetését javaslom a 2010 utáni magyar állam politikai gazdasági természetére vonatkozóan, a felhalmozó állam fogalmát. Végül a fejezet zárásaként ismertetem a hároméves empirikus kutatómunkának a módszertanát.

Az ezt követő öt fejezet adja a könyv empirikus gerincét. A negyedik fejezetben a tőkét valamint az államot összekötő forgóajtókat elemzem empirikusan. Ezt követően a forgóajtón ki- és beáramló gazdaságpolitikusok nézeteit és karrierútját ismertetem. Ennek kapcsán mutatom be, hogy 1990 és 2010 között hogyan intézményesítette a versenyállam a transznacionális tőke uralmát, és hogyan volt ez összeegyeztethető egy korlátozott demokráciával. Az ötödik fejezetben az így intézményesített versenyállam gazdasági és társadalmi következményeit, a társadalmi és gazdasági dezintegrációt elemzem makrostatisztikai adatok elemzésével és az irodalom feldolgozásával. A hatodik fejezetben a munkásosztályra szűkítem a képet, négy közepes méretű iparváros munkásai körében készült 82 mélyinterjú feldolgozásával vizsgálom a piaci átmenetből, majd a baloldalból történt kiábrándulás, illetve a jobboldali fordulat dinamikáját. A hetedik fejezetben a nemzeti tőkésosztály összetételéről, politikai irányultságáról készített új adatbázis segítségével mutatom be a nemzeti tőke jobboldali fordulatának sajátosságait. A nemzeti nagytőke lázadása a hatalmi tömb ellen már 2010 előtt megkezdődött, amiben a nem technológiai ágazatok feltörekvő tőkéseinek és az ideológiailag elkötelezett jobboldali nagytőkéseknek kiemelkedő szerepe volt. A nyolcadik fejezetben azt vizsgálom, hogyan használta a munkásosztály és a nemzeti tőke lázadásával keletkező felhatalmazást a 2010 utáni kormány a tőkefelhalmozás megsegítésére. Bemutatom, hogyan érintették az új tőkepolitikák a társadalmi és gazdasági dezintegrációt, ezek milyen új társadalmi feszültségekhez vezettek, amelyek hatástalanítására a Fidesz két pillérre épülő autoriter megoldásokat vet be, az intézményi autoritarizmust és az autoriter populizmust. A könyv záró fejezete, újra kitágítva a képet, azt vizsgálja, hogy milyen elméleti tanulságokkal szolgál a demokrácia hanyatlása és az autoriter államkapitalizmus kialakulása Magyarországon. Mielőtt a nagy képet madártávlatból összefoglalnám, külön-külön elemzem az egyes fejezetekben ismertetett mechanizmusok elméleti tanulságait, majd az egyesével megvilágított mechanizmusok ismeretében a fókuszt a nemzetközi összefüggésekig tágítom, majd a fejezetet a tágabb elméleti és politikai következtetések levonásával zárom.

Az első vázlattól a nyomdai munkáig bezárólag a könyv öt éven át készült, beleértve a segítséggel együtt is több mint hároméves empirikus kutatómun-

kát. Egy ilyen hosszú ideig tartó munka közben elkerülhetetlenül alakul a szerző álláspontja, de a könyv tárgya is. Az elméleti keret csak évek alatt állt össze, miközben zajlott a munka. Mindeközben mások is dolgoztak a magyar demokrácia halálának megértésén, és ezt sajnos csak részben tudtam követni a könyv megírása során. Végül, az „empirikus valóság" alakulása jelenti a legnagyobb feladványt. Kiegészíteni, frissíteni mindig lehetne egy ilyen szöveget, de valahol ugyanakkor le is kellett zárni a munkát. A kézirattal 2018 őszén készültem el, ezt követően jöttek a viták és az olvasószerkesztés, amelyek alapján helyenként átírtam a szöveget. Bizonyos esetek, konfliktusok azóta tovább alakultak, bizonyos szereplők háttérbe szorultak, mások előtérbe kerültek. Összességében azonban azt gondolom, hogy ez nem von le a könyv értékéből, ugyanis a célom nem az volt, hogy beszálljak a napi csörtékbe, hanem hogy hozzájáruljak a hosszú távú folyamatokról szóló elemzői vitákhoz.

A világ a demokrácia hanyatlásának új hullámával néz szembe. A demokratikus konszolidáció és rezsimváltozás elméletei frissítésre szorulnak, ha szeretnénk ezt az új autoriter hullámot megérteni. A történelmi lehetőségek megértése pedig a hatékony cselekvés feltétele. Könyvemben ezért vállalkoztam arra, hogy a magyar demokrácia hanyatlásának új oksági narratíváját alkossam meg, valamint hogy a 2010 utáni autoriter államkapitalizmus természetét történelmi és nemzetközi összefüggésbe helyezzem egy új koncepciót javasolva. Ha e stratégiai eset feldolgozásával az új autoritarizmus képzeletbeli koporsójába csak egy milliméterrel is sikerült beljebb verni a szöget, akkor elégedett vagyok.

Cambridge–Milánó, 2019

1. BEVEZETŐ: MIT TUDUNK A DEMOKRÁCIA HANYATLÁSÁRÓL?

A demokratizálódás hulláma „a nemdemokratikustól a demokratikus rezsimek felé történő átmenetek egy olyan csoportja, amely számosságában szignifikánsan felülmúlja az ugyanabban az időben lezajló ellenkező irányú változásokat" (Huntington 1991, 15.). A történelem során három ilyen hullámot láthattunk, amelyek közül a legutolsó 1974-ben kezdődött Portugáliában, amelyet Spanyolország, majd a dél-amerikai és kelet-ázsiai katonai rezsimek követtek, elérve Fekete-Afrikát és Kelet-Európát. E tapasztalatokra építve, a demokráciakutatók körében egyre népszerűbbé vált az a nézet, mely szerint a demokrácia a gazdasági fejlődés minden szintjén elérhető, a kapitalizmus centrumát alkotó országokban éppúgy, mint a félperiférián (Rustow 1970). Ebből alakult ki a később meghatározóvá váló „demokratikus átmenet paradigmája" (Carothers 2002), mely szerint a demokrácia elméletének legfontosabb kérdése az, hogy kiemelkednek-e olyan „bátor" politikusok megfelelő készségekkel és elszántsággal *(„skill and will"),* akik készek megkötni a szükséges elitpaktumokat, és létrehozzák a jó intézményeket (O'Donnell–Schmitter 1986). A szocializmus bukásával a demokrácia elméletalkotóinak többsége úgy látta, hogy a liberális kapitalizmus az egyetlen olyan gazdasági rendszer, amely kompatibilis a demokráciával, ebben az értelemben hirdette meg Fukuyama (1992) a „történelem végét". Úgy tűnt, a gazdasági-strukturális kérdések végleg lekerültek a napirendről. Ez a domináns tudományos gondolati keret a gazdasági modernizációs elmélet és a politikatudományi pluralista institucionalizmus ötvözete, és ez uralta a helyes politikai és gazdasági reformokról alkotott elképzeléseket. A könyvemben ezeknek a gazdasági és politikatudományi elméleteknek a laza együttesét az egyszerűség kedvéért liberális modernizációs paradigmának nevezem.[1] Ez határozta meg a '90-es évek értel-

[1] Ez tehát nem egyetlen elmélet, hanem egy közös előfeltevésekre és érvelésre épülő elbeszélési keret, amelynek korlátai már legalább másfél évtizede ismertek a társadalomtudományban (Carothers 2002; Krastev 2016). A két irányzat nem alkotott mindig egy paradigmát, sőt eleinte inkább a vita jellemezte a szerzőket. A második fejezetben részletesen áttekintem a demokrácia és a piacgazdaság párhuzamos bevezetésével foglalkozó irodalom alakulását, ott pontosabb képet rajzolok a liberális modernizáció elmélet különböző áramlatai és kritikusai közötti vitáról és a liberális modernizáció paradigma kialakulásáról.

miségi hangulatát és politikatudományát. Ehhez képest, bár a világgazdaság soha nem látott módon liberalizálódott és globalizálódott, a 2006-os év óta a nem demokratikus rezsimek felé történő átmenetek száma meghaladta az ellenkező irányú változásokat (Diamond 2017). Az autoriter megoldások mind a kapitalista centrumországokban, mind a félperiférián egyre nagyobb teret nyernek. A világ a demokrácia hanyatlásának új hullámával szembesül.

Ma Magyarországtól Törökországig, Bulgáriától az Egyesült Államokig számos eset azt mutatja, hogy a történelem mintha mégsem ért volna véget: válságban van a liberális demokrácia és a liberális kapitalizmus kombinációja. A fejlett nyugati demokráciák belső válsága régóta fontos témája a társadalomtudománynak (Crouch 2004; Rodrik 2018; Streeck 2014). A bizalomvesztés, a politikai részvétel csökkenése, a politikai rendszerek oligarchikussá válása, a populistának nevezett pártok megjelenése, majd a Brexit-népszavazás, illetve Donald Trump elnökké választása azt mutatja, hogy a liberális demokrácia intézményei még a kapitalista centrumországokban is komoly gondokkal küzdenek (Antal 2017b). A demokratizáció félperiférián végigsöprő harmadik hulláma szintén befejeződött, és ellenkező irányba fordult, amit egy új empirikus elemzés az „autokratizáció harmadik hullámának" nevez (Lührmann–Lindberg 2019). 1974-ben az 1 millió főt meghaladó lakosú országok 24%-a volt választásos demokrácia, ez a szám 2006-ra 58%-ra emelkedett, majd 2016-ra 54%-ra csökkent (Diamond 2017, 7.). Hasonló csökkenést mutat a Freedom House szabadság-indexe 2006 óta világszerte. 2000 óta összesen 29 demokratikus rezsim omlott össze. A demokráciák hanyatlásának üteme három évtizede gyorsul. Míg 1985 és 1994 között az újonnan létrejött demokráciáknak csak 9%-a omlott össze, 2006 és 2016 között az új demokráciáknak már 15,7%-a, ahogy az *1/1. ábra* mutatja.

Az évtizedeken át meghatározó társadalom- és politikaelméleti gondolkodók többsége nemcsak hogy nem látta előre a demokrácia hanyatlásának új hullámát, hanem utólagos magyarázatokkal is csak nehézkesen szolgál arról, hogy mi is történik valójában. Különösen azok a kutatók tűnnek eszköztelennek a demokrácia hanyatlásának eseteivel szemben, akik korábban a demokratizáció elméletét a helyes intézményekre és a jó kormányzásra építették. A demokrácia megerősítéséhez nincs másra szükség, mint hogy „jó" politikusok „jó" kormányzással „jó" intézményeket hozzanak létre – hangzott a '90-es évek hangadó kánonja. Ehhez képest az elmúlt években egy sor olyan ország adta meg magát az antiliberális illetve antidemokratikus politikai erőknek, amelyekben évtizedeken át látszólag jó politikusok látszólag jól kormányoztak és jó intézményeket építettek ki, követve azt a közpolitikai sorvezetőt, amelyet az átmenetről szóló irodalom előírt. Ahogy egyre riasztóbb mennyiségű ország sodródik egyre távolabb a liberális demokráciától, van egyre nagyobb szükség a demokrácia megszilárdulásáról és hanyatlásról szóló tudásunk újragondolására.

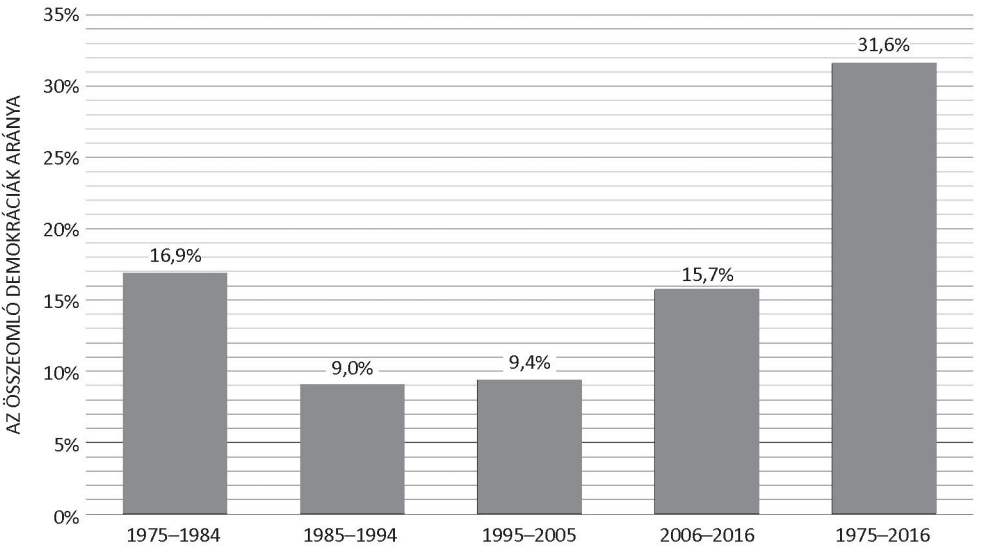

1/1. ábra. A demokratizáció globális válsága

Forrás: Diamond (2017, 17.)

A demokrácia szakértőinek többsége továbbra is a liberális modernizáció paradigmáját követve úgy érvel, hogy a kapitalizmus szerkezetének nincs érdemi hatása a demokráciák sorsára (Inglehart–Norris 2016). Lakatos Imre (1999) tudományfilozófiájának szavait használva, próbálják a liberális modernizációs paradigmát úgy nyújtani, átrendezni, hogy kiállja a valóság próbáját, és az így kevésbé tűnjön alkalmatlannak a demokrácia hanyatlásának magyarázatára. Az egyik ilyen „nyújtógyakorlat", amikor a demokráciák hanyatlásáért kizárólag a populizmus felemelkedését okolják (Mudde 2017; Stanley 2017), amelynek gyökerét a progresszív kozmopolitizmus elleni reakcióként erősödő illiberális politikai kultúrában vagy pedig a politikusok demagógiájában illetve korruptságában látják. Egyetértek Antal Attilával, aki a PTI TEM-sorozatban megjelent kötetében részletesen elemzi, hogy a populizmusnak ez a felfogása több dolgot zavar össze, mint amit tisztáz (Antal 2017b). E megközelítések az autoriter populizmust a liberális kapitalizmustól és a jó kormányzástól való szélsőséges eltérésként értelmezik, amint a politikusok egy új típusa emelkedik ki, akik „nem a megfelelő elitpaktumokat kötik meg", és lerombolják a „jó intézményeket" (Galston 2018). Ezzel szemben, a korábbi strukturalista szociológiai munkákat tükrözve (Korpi 1983; Przeworski–Wallerstein 1982; Rueschemeyer et al. 1992; Therborn 1977) az új strukturalista politikai gazdaságtan ellenérve az, hogy a tömegeknek kényszeríteniük kell a gazdasági elitet arra, hogy elfogadja a demokráciát. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy a gazdasági egyenlőtlenség magasabb szintje növeli az elitek és a tö-

megek közötti érdekellentétet, ami aláássa a demokratikus kompromisszumot (Acemoglu–Robinson 2005; Boix 2003; Piketty 2014; Rodrik 2018). A neonacionalizmust kutató antropológusok és szociológusok ezt azzal egészítették ki, hogy a globalizáció az alsó- és középosztálybeli dolgozók között gazdasági leszakadáshoz, ennek eredményeképpen pedig az antiliberális identitáspolitika térnyeréséhez vezet (Gingrich–Banks 2006; Rydgren 2012).

A kritikai társadalomkutatók egy köre az autoriter fordulatot a neoliberális globalizáció jelenlegi hullámához köti. Az 1980-as évek jóléti kompromisszumának kifulladása és az adóssághajtotta rezsimek ezt követő felemelkedése, majd összeomlása új, autoriter megoldásokat követelt a tőke dominanciájának helyreállítására (Antal 2019; Bruff 2014; Davies 2016; Fabry–Sandbeck 2018; Hendrikse 2018; Streeck 2014; Tansel 2017).

A 2000-es évek közepéig Magyarországot sikeres rendszerváltó országként tartották számon. Az országot a transznacionális tőke beáramlásának magas szintje, a technológiailag viszonylag összetett export, szilárd pártrendszer és erős független intézmények (például alkotmánybíróság, bírói rendszer, független jegybank, plurális média) jellemezték. Az EU-ban és más nemzetközi szervezetekben elnyert tagság is azt a képet erősítette, hogy Magyarország konszolidált demokrácia. A kelet-közép-európai országokban kiépült politikai intézmények erősségéből az elemzők sokáig arra következtettek, hogy ezeket az országokat, élén Magyarországgal, stabil, konszolidált demokráciáknak tekintsék – egészen 2010-ig (Vachudová 2010). Ezt erősítette az is, hogy a nacionalista politika a térségben a 2000-es évek közepéig nem tudott érdemben áttörni, illetve hogy a térség országai csatlakoztak az Európai Unióhoz, amiről azt feltételezték, hogy külső intézményi horgonyként rögzíti a demokratizációt, megakadályozza annak hanyatlását (Levitz–Pop-Eleches 2010). Még a liberális hurráoptimizmussal szemben amúgy kritikus elemzők is úgy vélték, hogy a külföldi működőtőke-befektetésekre (FDI) épített fejlődési modellt követő Magyarország jobban teljesít a többi posztszocialista országhoz képest mind a gazdasági modernizáció, mind a demokratikus konszolidáció terén (Bohle–Greskovits 2007b; King 2007). A 2000-es évek közepéig úgy tűnt, hogy szemben a volt szovjet tagköztársaságok többségével, Magyarországon a jogi-racionális autoritás felülemelkedik a patrónus-kliens viszonyokon, a liberális demokrácia és működő piacgazdaság intézményei pedig folyamatos növekedést látszottak biztosítani (King–Szelényi 2011). A gazdasági és intézményi fejlődés mellett a pártrendszer fejlődése is a konszolidáció felé tartott (Tóka 2004). Az ezredfordulót követő fokozatos kijózanodásig tehát úgy tűnt, hogy Magyarország a rendszerváltás egyik mintaországa. A 2000-es évek második felétől azonban változni kezdett a kép. A nemzetközi irodalomban 2007-től kezdve egyre több cikk kezdett foglalkozni a kelet-közép-európai demokráciák válságos helyzetével (Plattner–Diamond 2007).

A magyar demokráciával már 2010 előtt is voltak problémák, a társadalom egyre növekvő része számára nem kínált politikai otthont a harmadik Magyar Köztársaság (Antal 2017b; Csigó 2016; Éber et al. 2014; Gagyi 2014a; Kiss 2009; Rauschenberger 2013; Szalai 2012). A helyzet azonban 2010 után drámaian megváltozott. Orbán Viktor kormánya a 2010-es hatalomátvételt követően az általa Nemzeti Együttműködés Rendszerének (NER) nevezett rezsim építése jegyében szisztematikusan leépítette a liberális demokrácia alapvető intézményeit. Bár Orbán Viktor talán máshogy értette, mint ahogy Zakaria (1997), de a tusnádfürdői beszéd illiberalizmus-tézise fordulópontja volt a magyar demokrácia hanyatlásának (Orbán 2014): a miniszterelnök beszédében nyíltan szakított a liberális demokrácia hagyományával.[2] Az új országgyűlési többség egyoldalúan megszavazta az új alkotmányt, és lebontotta a fékek és ellensúlyok rendszerét (Bánkuti et al. 2012; Bozóki 2011) az alkotmánybíróságtól az ügyészségen át az igazságszolgáltatásig. A Fidesz pártpropaganda-gépezetté zilálta a közszolgálati műsorszolgáltatást, miközben központilag irányítja a jobboldali médiaoligarchák térnyerését. Ez utóbbi egy jobboldali mega médiaalapítvány megalapításához vezetett, ami a helyi nyomtatott sajtó 100%-át, a napi hírlapok többségét és a legnagyobb hírportált, valamint számos televízió- és rádiócsatornát irányít. A politikai ellenzéket felülről lehetetleníti el a kormány az új választási rendszerrel, miközben verőemberek akadályozzák meg az ellenzék népszavazási kezdeményezését, az Állami Számvevőszék pedig anyagilag igyekszik mondvacsinált okokkal kivéreztetni az ellenzéki pártokat.

A kulturális háború jegyében az állam többek között változatos eszközökkel igyekszik kivéreztetni a Politikatörténeti Intézetet, miközben sorra hozza létre a jól finanszírozott baráti kutatóintézeteket; ellehetetlenítette az amerikai akkreditációjú Közép-Európai Egyetem (Central European University) működését, amit a Tudományos Akadémia kutatóintézeteinek „einstandolása" követett. Közben a teljes ellenzéki költségvetést tízszeresével meghaladó költségvetésű állami propagandakampányok visszhangozzák a Fidesz-propagandát (*Átlátszó.hu,* 2018). Az állami vállalatok nagyvonalúan támogatják a lojális, felülről szervezett „civil" szerveződéseket, a független nonprofit szervezetek pedig újabb és újabb támadásokkal néznek szembe.

A magyar demokrácia hanyatlásának nemzetközi megítélésében mérföldkövet jelentett, hogy 2018. szeptember 12-én az Európai Parlament elfogadta az ún. Sargentini-jelentést, amely részletesen taglalja az alapvető demokrati-

[2] A beszéd idevonatkozó részét idézve: „Vagyis a magyar nemzet nem egyének puszta halmaza, hanem egy közösség, amelyet szervezni, erősíteni, sőt építeni kell. Ilyen értelemben tehát az az új állam, amit Magyarországon építünk, illiberális állam, nem liberális állam. Nem tagadja a liberalizmus alapvető értékeit, mint a szabadság, és hozhatnék még néhányat, de nem teszi ezt az ideológiát az államszerveződés központi elemévé, hanem egy attól eltérő sajátos, nemzeti megközelítést tartalmaz."

kus normák megszegését és az Unió alapértékeinek megsértését (Sargentini 2018). Ennek még akkor is nagy a jelentősége, ha joggal vethetjük fel, hogy a nemzetközi politikai intézmények szintén vizsgálhatnák a centrum országaiban is a demokrácia minőségének romlását, és bőven lenne mit elemezniük. Az is ősrégi vita tárgya, hogy mit is értünk demokrácián. Arisztotelész (1994) nem volt épp jó véleménnyel a demokráciáról, azt a *politea* elfajulásaként a többség uralmának tartott. A modern alkotmányos demokráciák ebből a megfontolásból különböző eszközökkel korlátozzák a demokratikusan megválasztott kormány hatalmát (Kis 2000). Ezzel szemben a többségi demokrácia hívei éppenséggel népfelhatalmazás birtokában korlátlanul gyakorolt hatalommal jellemezhető államformaként tekintenek a demokráciára (Lijphart 1984).

Robert Dahl definícióját követve, demokráciának azt a politikai rendszert tekintjük, amelyben a szabad, méltányos és versengő választások mellett alkotmányosan garantált szabadságjogok, alternatív és a hatalomtól független információforrások, illetve független intézmények is vannak, valamint a plurálisan megszervezett civil társadalom, illetve a pártok hatékonyan közvetítik az állampolgári preferenciákat (Dahl 1973). A Freedom House pontszámai az így meghatározott demokratikus intézményrendszer minőségét mérik. Ez a megközelítés abból a feltételezésből indul ki, hogy nem lehet demokráciáról beszélni, ha nem biztosítottak a politikai pluralizmus fent felsorolt elemi feltételei. A liberális demokráciával szemben kritikus többségi demokrácia hívei ezzel szemben felvethetik, hogy amíg szabad választáson választanak meg egy kormányt, addig demokrácia van. Körösényi András (2015) szerint például Magyarország 2015-ben még demokrácia volt, bár jelentősen változott a politikai rendszer természete, vezérdemokrácia jött létre (erről lásd még Antal 2017b). Ez tulajdonképpen értelmezhető a demokrácia Schumpeter-féle minimalista definíciója felől, mely szerint az a politikai rendszer demokratikus, ahol a főbb hatalmi pozíciókat versengés útján választják ki szabad választásokon (Schumpeter 2008 [1942]).

A látszólag szabad választások színfala mögött azonban az Orbán-rendszer jelenlegi működési logikája alapjaiban korlátozza a politikai pluralitás kifejeződésének pénzügyi és intézményes feltételeit, ezen keresztül pedig a méltányos politikai versengés elemi feltételeit sem biztosítja, így ebben a minimalista értelemben sem nevezhető demokráciának. Tamás Gáspár Miklós (2014) vagy Kornai János (2015a) szerint például Magyarország autokrácia. Antal Attila (2017b, 2019), illetve Bozóki és Hegedűs (2017) szerint az Orbán-rendszer valahol az autokrácia és a demokrácia között van, az EU által kordában tartott, „kívülről korlátozott hibrid rendszer", illiberális demokrácia (lásd még Gyulai–Stein-Zalai 2016; Szilágyi 2012). A hibrid rezsim álláspontját a 2018. áprilisi választás óta egyre szélesebb körben osztják (Böcskei–Hajdu 2019; Filippov 2018; Szűcs 2018). E szerzőkkel egyetértve, a Nemzeti Együttműködése Rendszerét *versengő autoriter rendszernek, vagy – más néven – választásos*

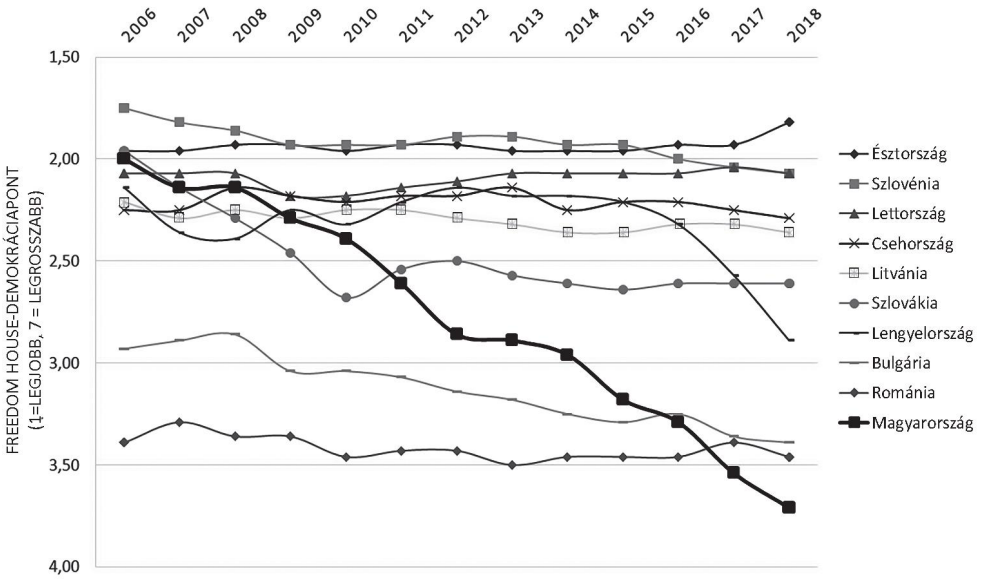

1/2. ábra. A demokratikus intézményrendszer minőségének alakulása Kelet-Közép-Európában

Forrás: Freedom House, Nations in Transit-jelentések

önkényuralomnak tekintem. A könyvemben kifejtett érvelés ugyanakkor abban az esetben is megállja a helyét, ha zárójelbe tesszük ezt a definíciós vitát, és fenntartjuk annak lehetőségét, hogy Magyarország továbbra is a demokrácia valamilyen formáját képviseli. Pusztán csak azt a nehezen vitatható tényt kell elfogadnunk, hogy a politikai pluralitás kifejeződését korlátozta, így a demokrácia minőségét jelentősen rontotta az állammal egyre szorosabban összefonódó centralizált pártgépezet, az Orbán Viktor vezette Fidesz.

A *Freedom House* demokrácia-pontszámának alakulása jól szemlélteti a magyar demokrácia hanyatlását *(1/2. ábra)*. Ez az index hét terület részletes pontozásának összegzésével készül: a választási eljárás, civil társadalom, független média, központi kormányzás, helyi önkormányzatok, bírósági rendszer és korrupció vizsgálatával. A pontozást a Freedom House szakértői végzik, az értékelésben az 1 a legjobb, a 7 a legrosszabb értéket jelenti. Magyarország összesített pontszáma 2006-tól folyamatosan romlott, de az igazi zuhanás 2010 után következett be. Magyarország „legjobban" a civil társadalom, a helyi önkormányzatok és a bírósági rendszer területén teljesít (3 pont egyaránt), míg legrosszabbul a korrupció (4,75 pont), valamint a médiafüggetlenség és a központi kormányzás (4,5) területe áll. E pontszám alapján a Freedom House 2015 óta Magyarországot már nem is tekinti konszolidált demokráciának. Az *Economist Intelligence Unit* által 60 mutató összegzésével előállított demokrá-

cia-index szintén visszaesést mutat Magyarországon. Az ország 7,53 pontról 6,64 pontra csúszott vissza 2006–2017 között (EIU 2018). A brit *Demos Institute* 2013-as jelentése is mint a demokrácia visszacsúszásának legaggasztóbb európai példájaként ír Magyarországról (Birdwell et al. 2013). Végül a *Bertelsmann Stiftung* transzformációs indexe szintén jelentős romlást mutat Magyarországon a demokrácia, a piacgazdaság és a kormányzás minőségében a 2008-as csúcs óta (Bertelsmann Stiftung 2018). Természetesen vitatható az ilyen mutatók érzékenysége, a fejlett országok mércéinek a lineáris modernizációelmélet jegyében történő egysíkú alkalmazása miatt (Melegh 2006). Ám ezekkel a korlátokkal együtt e pontszámok jó alapját adják a demokrácia hanyatlása megállapításának.

Hogyan magyarázhatjuk a demokrácia hanyatlását? Milyen okok vezettek idáig, és hogyan értelmezhetjük a kialakuló új rezsim politikai gazdaságtani természetét? Hogyan illeszkedik a magyar rezsim a hasonló nemzetközi példák sorába? Könyvemben ezekre a kérdésekre keresem a választ, egy új politikai gazdaságtani olvasatát nyújtva a magyar demokrácia hanyatlásának. Előtte azonban következzen a magyar autoriter fordulat okaival és következményeivel kapcsolatos irodalom.

A jelenlegi szakirodalom korlátai

Összesen valamivel több mint száz olyan tudományos cikket, könyvet illetve könyvfejezetet találtam a témában, amelyek kifejezetten a magyar demokratikus rendszer elmúlt években bekövetkezett átalakulásával foglalkoznak, illetve további ötven olyan tételt, amelyek általában a kelet-közép-európai demokráciák hanyatlását elemzik.[3] A tanulmányok egy része arra vállalkozik, hogy részletesen leírja, illetve fogalmilag megragadja az Orbán-rendszerben bekövetkező intézményi változtatásokat (Bánkuti et al. 2012; Bozóki 2011; Csillag–Szelényi 2015; Kirchick 2012; Kornai 2015b; Shattuck 2016; Soós 2015; Tavares 2013), vagy bemutassa egy-egy közpolitikai terület működését, például a gazdaságpolitika (György–Veress 2016), a szociálpolitika (Szikra 2014), a migrációs politika (Korkut 2014), a civil társadalom felügyelete (Nagy 2017), az energiapolitika (Isaacs és Molnar 2017), a politikai kommunikáció (Bajomi-Lázár–Horváth 2013; Moreh 2015), vagy a külpolitika (Végh 2015) problémáját. A könyvem szempontjából a tanulmányoknak az a kisebb része az igazán releváns, amely arra tesz kísérletet, hogy feltárja az autoriter fordulat okait, illetve megragadja a kialakuló új rezsim természetét. Anélkül, hogy minden tanulmányra kitérnék, a következőkben áttekintem ezeknek az írá-

[3] A szisztematikus irodalomáttekintést 2017 végén zártam le, de igyekeztem az újabb munkákat is lehetőségeimhez mértem feldolgozni.

soknak a főbb tanulságait, hogy indokolni tudjam, hogy ezekhez képest miért gondolom úgy, hogy egy új, elméletileg megalapozott oksági narratívára, valamint egy új politikai gazdaságtani államkoncepcióra van szükség.

Az autoriter fordulat okai

A politikai elitek normaszegése

Az irodalmat áttekintve, az egyik legnépszerűbb magyarázat a politikai elitek normaszegése felől közelíti a demokrácia hanyatlását. Magyarországgal foglalkozó két cikkében Fukuyama például arról ír, hogy a magyar demokrácia annak ellenére omlott össze, hogy az Orbán-rendszer új alkotmánya szerinte érdemben nem rosszabb, mint az Egyesült Királyság politikai alapjai (Fukuyama 2012a, 2012b). Fukuyama ennek alapján arra a következtetésre jut, hogy a „jó intézmények" nem nyújthatnak kellő védelmet a „rossz politikusokkal" szemben – ahogy ő fogalmaz. Mivel az intézmények nem jelentenek kellő garanciát, olyan visszafogott, kompromisszumkereső „jó politikusokra" van szükség, mint amilyenek az Egyesült Királyságban vannak, ahol az alkotmányos ellensúlyok pro forma gyengék, ám a politika mégsem lépi át a liberális demokrácia kereteit. Ahogy Fukuyama fogalmaz: „a demokráciára a veszélyt Magyarországon nem az új intézmények jelentik önmagukban, hanem egy újra felerősödő régi politikai kultúra".

Ennek az érvelési szerkezetnek sok változatával találkozhatunk az irodalomban. A demagóg, populista normaszegő politikusi magatartás áll a magyar demokrácia hanyatlása mögött Rupnik (2012) illetve Müller (2011) magyarázatában is. Szintén a politikai elitek normaszegésére helyezi a hangsúlyt a magyar demokrácia hanyatlásáról szóló programadó írásában Herman (2016), aki szerint a pártvezetők körében csökkent a demokrácia melletti elkötelezettség („elit lojalitás"). Az elitek illiberális politikai mobilizációs stratégiájának jelentőségét hangsúlyozza Ekiert (2012) is, aki szerint a gazdasági tényezők önmagukban nem magyarázzák azt, hogy hol szerveződtek illiberális politikai mozgalmak. A politikai elitek helytelen viselkedésének perspektívájából született elemzések egy következő csoportja az 1989 utáni elitpaktum felbomlására (Lengyel 2014), a nagy ideológiai- és pártpolarizációra helyezi a hangsúlyt (Case 2017; Enyedi 2016b; Körösényi 2013; Palonen 2009). A polarizációs tézis érdekessége, hogy az tulajdonképpen egy központi institucionalista tétel visszájára fordítása: míg korábban a két párt szembenállásával jellemzett pártrendszert a demokratikus stabilizáció egyik indikátorának tartották, a polarizációs tézis ugyanezt a jelenséget a demokrácia hanyatlásával hozza összefüggésbe.

Az irodalom az erőteljes politikai polarizációnak számos negatív hatását azonosította a demokrácia minőségére, ami oda vezethet, hogy a politikai verseny győztese az ellenfél megsemmisítésére törekszik (Gedeon 2017); elnémítja a politikai táboron belüli kritikát, ezáltal csökkenti a számonkérhetőség és a korrekció lehetőségét (Körösényi 2013); a választások során a kiélezett versengés ígéretlicitet eredményezhet, ami kormányzati programként túlköltéssel, a költségvetés politikai ciklikusságával és ezzel a gazdaság sérülékenységével járhat (Gedeon 2017). Végül az éles szembenállásból következő negatív politikai kampányok alááshatják az állampolgárok politikába vetett bizalmát (Besir 2012), ami pedig a populista politikának ágyazhat meg (Varga–Freyberg-Inan 2012). A populizmust és a politikai polarizációt köti össze szintén elemzésében Batory (2016) illetve Palonen (2012) is, akik szerint a Magyarországon egyedülálló politikai polarizáció vezetett el a populizmus 2010-es felülkerekedéséhez, így a magyar demokrácia hanyatlásához. Végül a politikai polarizáció következménye, hogy az egymással vetélkedő elitek egyre több erőforrást fordítanak a versengésre, amihez saját gazdasági hátországuk megerősítésére, a politikai korrupciós hálózatok kiterjesztésére van szükség, ami végül a demokrácia hanyatlásához vezet (Debreceni 2011).

A politikai elitek liberális konszenzust aláásó cselekedeteire koncentráló magyarázatok egy további része a jobboldali illiberális ideológiák és beszédmód térnyerését vizsgálja, és ezzel magyarázza a magyar demokrácia hanyatlását. Számos tanulmány mutatja be azt, ahogy a magyar jobboldal (Fidesz, illetve a Jobbik) az elmúlt 25 év gazdasági fejlődésével szembeni társadalmi ellenszenvet a „populista", konzervatív-nacionalista ideológiák és diskurzusok stratégiai alkalmazásával mobilizálta (Buzogány–Varga 2018; Csillag–Szelényi 2015; Greskovits 2015; Murer 2015; Szilágyi 2012; Szilágyi–Bozóki 2015). Ezek az írások a jobboldali hegemóniaépítést a liberalizmus teljesítményhiányának összefüggésében értelmezik. Ezzel szembenállnak azok az ideológiai magyarázatok, amelyek a történelmi örökségek súlyát hangsúlyozzák. Enyedi Zsolt a paternalista populizmusról szóló írásában a Fidesz és a Jobbik vezető politikusainak beszédeit elemzi, amellett érvelve, hogy a magyar eszmetörténetnek olyan sajátos előzményei vannak, amelyek fogékonyabbá teszik a magyar jobboldali politikusokat az illiberális politikai kultúra átvételére (Enyedi 2015, 2016a). Kis János szintén a politikai ideológiák felől közelítve magyarázza a magyar demokrácia hanyatlását (Kis 2013). Kis tézisének központjában két anakronisztikus világkép, a kádárista és horthysta nosztalgiák versengése áll, amelyek kölcsönösen életben tartják egymást, és aláássák a liberális demokráciával kompatibilis ideológiák illetve politikai kultúra térnyerését.

A rossz politikusok nemcsak belföldi szereplők lehetnek, hanem külföldiek is. Egy sor tanulmány vizsgálja például az európai elitek gyengeségét a demokratikus normák betartatása terén (Coman–Tomini 2014; Jenne–Mudde

2012; Tomini 2014). Az Európai Parlament növekvő szerepe szintén elősegíti az illiberális politikusok érdekérvényesítését, ahogy például a Fidesz és az EPP esete mutatja (Kelemen 2017). Tágabb összefüggésben a multipoláris világrend kialakulása olyan nemzetközi tényező, amely strukturálisan segíti az autoriter politikusok térnyerését (erről bővebben lásd Szalai 2018, 2019). Ennek kapcsán a normaszegő politikusok tézisének egy következő változata „a gonosz tengelyét" elemezve azt hangsúlyozza, hogy az autoriter nagyhatalmak, élén Oroszországgal és Kínával, változatos módon próbálják terjeszteni illetve támogatni az autoriter hatalomgyakorlást (Hall–Ambrosio 2017; Müller 2014; Orenstein–Kelemen 2017; von Soest 2015; Walker–Ludwig 2017). Az orosz befolyással kapcsolatos irodalmat veszi górcső alá tanulmányában Buzogány (2017), aki szerint a magyar kormány nyitottsága az orosz vezetés felé nem elsősorban az orosz nyomásgyakorlás eredménye, hanem Orbán azon igényéből fakad, hogy bővítse saját mozgásterét. Buzogánynak igaza lehet abban, hogy az oroszbarát fordulat elsősorban nem külső nyomás, hanem belső mozgás eredménye, az viszont biztos, hogy Magyarország egyértelműen közelebb került az orosz befolyási övezethez. Ez jól kimutatható az orosz propaganda jelenlétében (CRCB 2018), az orosz finanszírozás növekedésében (Fazekas et al. 2014), a Putyinnal folytatott stratégiai találkozók számában (Political Capital 2017a) és a radikális jobboldali szervezetek támogatásában (Political Capital 2017b). Ha az autoriter fordulat létrejöttében nem is, de stabilizálásában Putyin jelentős szerepet játszik.

Hiba lenne természetesen letagadni a politikai akarat szerepét az intézményi változásban, hiszen politikai cselekvők nélkül nincs változás. A könyvben kifejtett oksági narratívának szerves része a politika konstitutív szerepe. Az elitorientált magyarázatok egy része elismeri illetve hangsúlyozza a piaci átmenetből fakadó feszültségeket, amelyek megnyitották a teret a konzervatív-nacionalista reakció előtt. Mások ugyanakkor az elitek normaszegését a gazdasági-strukturális magyarázatok alternatívájának állítják be. Az illiberális elitek antiliberális mobilizációjának elsőrendűségére építő tézis azonban nem tudja azt bizonyítani, hogy miért lenne erre a politikára kereslet akár a választók, akár a gazdasági elit körében. A külföldi intézmények kapcsán felvethető, hogy gyenge az EU reakciója, ám a demokrácia hanyatlásában ez nem játszott szerepet, csak az amúgy létező hanyatlási folyamat külső korlátozásának ereje a kérdés. Oroszország számos eszközzel igyekszik érdekeit érvényesíteni világszerte, ám ez inkább a magyar autoriter fordulat stabilizálásában játszhat szerepet, semmit létrejöttében.

Az elitek normaszegő magatartását hangsúlyozó írások egy része túlhangsúlyozza az elitek politikai cselekvését, és szembeállítja azokkal a társadalmi viszonyokkal, amelyek meghatározzák a politikusok mozgásterét. Erre a jelen-

ségre alkalmazza Bourdieu (1985) a politikai fetisizmus fogalmát.[4] A politika nem légüres térben mozog, a sikeres politika a társadalmi viszonyok strukturálisan lehetséges alakítására épül. A politika feladata társadalmi koalíciók építése és fenntartása az államapparátus illetve a tágabb politikai kulturális intézmények segítségével. Ám ezeket a koalíciókat nem „álmodhatja" a politika a semmiből a valóságba. A magyar demokráciáról szóló irodalom részletesen feltárta már a Fidesz politikai mozgását, ám ehhez képest jóval kevesebbet tudunk azokról a társadalmi háttérdinamikákról és hatalmi szövetségekről, amelyek ezt a napi politikai mozgást dinamizálták.

Antiliberális kulturális örökségek

A magyarázatok egy következő csoportja a politikai kínálat helyett a társadalom felől érkező keresletet vizsgálja, ezen belül az állampolgári kultúra minőségével magyarázza a politikai folyamatokat. Amíg a politikai elitek normaszegésére építő irodalom szerint a demokrácia felülről sérül, ebben a megközelítésben ez alulról történik. Az érvelés lényege, hogy a politikai kultúra antiliberális deficitje történelmi örökség, amivel a régió országai nem tudtak megküzdeni. Csizmadia (2014, 267.) válogatáskötetében, illetve később megjelent nagyívű monográfiájában (Csizmadia 2017) amellett érvel, hogy a jogállami deficit oka egy olyan társadalmi deficit, melynek lényege, hogy hosszú „kulturálisan meghatározott" tanulási folyamat eredményeként „nem alakult ki a felebaráti érzületet intézményesítő társadalmi elrendeződés" Magyarországon, részben az elmaradt liberális állampolgári nevelés miatt. Tölgyessy Péter (2013) publicisztikájában szintén a társadalom régről hozott értékvilágának ellentmondásairól beszél, aminek eredményeképpen korlátozott a magyarok alkalmazkodóképessége a liberális társadalmi berendezkedéshez. Spiró György látja a társadalom kettészakítottságát és azt is, hogy „továbbra is a Nyugat bérmunkásai vagyunk", mégis azt hangsúlyozza a demokrácia hanyatlása legfőbb okaként, hogy Magyarországon „tovább él a jobbágymentalitás" (*hvg.hu,* 2018b). Hasonlóképp látja Vajda Mihály is, aki szerint az orbánizmus felel meg leginkább annak a „jobbágymentalitásnak", ami Magyar-

[4] A politikai fetisizmusnak van egy sajátos magyarországi közéleti megnyilvánulása, amiről Kiss Viktor oly szemléletesen írta a következőt: „Az 'antiorbánista populizmus', amely a hazai közélet egyik leghazugabb ideológiája, minden követ megmozgatva próbálja érvényesíteni egyetlen tételét: Orbán Viktor a legfőbb rossz és kormányzása minden baj oka. ... A cél egy torz és hisztérizált világérzékelés kialakítása, amely Orbán démonizálásával *elfedi a magyar társadalom problémáinak a strukturális okait* – ezzel érve el, hogy újra helyzetbe kerüljenek a globális kapitalizmus status quójának fenntartásában és 2010 előtti pozícióiknak helyreállításában érdekelt politikai-, értelmiségi- és gazdasági elitcsoportok." (Kiss 2018b)

országot visszatérítette régi önmagához: „A magyar emberek nem értik, nem szeretik, nem tudják és nem is akarják elfogadni a liberális demokráciát. ... Magyarországon ez [az orbánizmus] a hatalomgyakorlás természetes rendje. Nem osztálykérdés, nem alkotmányos forma, ez politikai attitűd dolga" (*168ora.hu,* 2018). Heller Ágnes szerint szintén az a baj, hogy Magyarország sosem volt demokratikus, a lakosság többsége pedig felülről várja a megoldást: „az emberek nem szoktak hozzá, hogy saját maguk döntsenek, ... fogalmuk sincs a demokráciáról, nem tudják, hogy a szabadságot hogyan használhatják" (*Krytyka Polityczna,* 2018). Bayer József (2013) ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy bár létezik egy múltból örökölt antiliberális politikai kultúra, ám ez csak a függő liberális kapitalizmus és demokrácia párhuzamos kiépítésének feszültségei miatt tört a felszínre a 2000-es évek második felében.

A külföldi társadalomtudományi szerzők körében szintén népszerű ez a kulturalista magyarázat. Egészen leegyszerűsített formájában ez az érv úgy szól, hogy az antiliberális attitűdök antiliberális politikát eredményeznek (Pirro 2014). Esszéjében Robert Skidelsky (2019) a magyar történelemből örökölt nacionalizmussal és antiszemitizmussal magyarázza az illiberális politika sikerét. Ivan Krastevvel vitázó írásukban Dawson és Hanley (2016) amellett érvelnek, hogy a demokrácia hanyatlásának gazdasági magyarázatai nem működnek, a probléma szerintük nem az, hogy a liberalizmus nem teljesített, hanem hogy a kelet-európai országok sosem voltak eléggé demokratikusak. Az uniós csatlakozást követően nem volt olyan külső szabályozó erő, ami visszafogta volna a térség országait, így felszínre tudott törni a hagyományos antiliberális politikai kultúra történelmi öröksége. Hiába épültek tehát liberális intézmények, ha a történelmileg adott politikai kultúrát az elitnek nem sikerült megváltoztatnia. Hasonlóképpen vitatja a gazdasági magyarázatok érvényét Rupnik (2016) is, aki szerint szintén a kelet-európai térségben fellelhető etnonacionalista politikai kultúra öröksége az, ami eltérítette ezeket az országokat a demokratizáció útjáról. Pop-Eleches és Tucker (2011) úgy látják, hogy a kommunista rendszerek az antidemokratikus attitűdöket erősítettek fel az emberekben, és ez aláássa a demokratikus konszolidációt – bár hozzáteszik, hogy saját adataik épp az ellenkezőjét mutatják, miszerint az általuk vizsgált kelet-európai mintában a fiatalabb nemzedékek kevésbé bíznak a demokráciában. A magyar munkások körében a múltból örökölt nacionalizmus szerepét hangsúlyozza Tóth és Grajczjár (2015), de megjelenik ez a téma Bartha és Tóth (2017b) tanulmányában is, ahol a munkások körében a rendszerváltás veszteseit és nyerteseit megkülönböztetve úgy érvelnek, hogy a „nyertes munkások" vagy a munkásarisztokrácia nem az anyagi depriváció, hanem az örökölt nacionalizmus miatt fordult a jobboldal felé.

A kulturális determinista érvelés egy magyar liberális körökben nagy népszerűségnek örvendő változata nem évszázadokra megy vissza, hanem a '60-as évekig. Ez az érvelés onnan indul ki, hogy a Kádár-rendszer politikailag

úgy legitimálta magát, hogy a politikai szabadság 1956 utáni korlátozásáért cserébe folyamatos anyagi bővülést biztosított. A magyarok így hozzászoktak egyfajta túlzott fogyasztásközpontúsághoz, kooperációra képtelen egoizmushoz, amiért cserébe hajlandók lemondani a politikai szabadságukról, fogyasztanak, ahelyett hogy részt vennének a liberális demokrácia kiépítésében. A politika pedig előszeretettel él ezzel vissza, hangzik az érv, így a „kádárista konzumerizmus" (Bretter 2014) tovább él a rendszerváltást követően is egyfajta „gulyás posztkommunizmus" (Kornai 1996), „gulyás kapitalizmus" (Deák 2013) vagy „gulyás populizmus" (Benczes 2016) formájában. Az érvelés következő eleme, hogy ez a politikai kultúra alkalmatlanná teszi a magyarokat a racionális gazdaságpolitika elfogadására, a politikusok körében felelőtlen ígéretlicitet eredményez, ami kormányra kerülve túlköltekezéssel jár. Így a magyar „koraszülött jóléti állam" (Kornai 1995) tovább burjánzik, elfojtva a gazdasági növekedés esélyét, krónikus költségvetési és külgazdasági hiányt okoz, így gazdasági válságot eredményez, ami végül megágyaz az antiliberális populista politikának. A könyvemben ezzel szemben bemutatom, hogy ez a jóléti állam sem gazdaságilag, sem politikailag nem tekinthető irracionálisnak. A gazdasági növekedés alapjait felemésztő „koraszülött" jóléti állam közhelyszinten ismételt tétellé vált, annak ellenére, hogy a jóléti rendszerek növekedéskorlátozó hatásának nincs sem elméleti, sem empirikus alapja.[5]

Az állampolgárok antidemokratikus vagy antiliberális politikai kultúráját hangsúlyozó érvek tehát sokszor szintén belül maradnak a liberális modernizáció paradigmáján. Nem lehet ilyen egységesen kezelni egy társadalom kultúráját. Egy társadalomban szubkultúrák vannak, és ezek a szubkultúrák is változnak. Az értékek nincsenek örökre elrendelve. A gazdasági változás, az intézmények, az oktatás és a politikai elitek viselkedése mind befolyásolják a kultúrát. A kulturalista érveknek azzal a logikai ellentmondással kell szembenézniük, hogy épp azok az évtizedeken keresztül sikeresnek hitt liberális alkotmányos demokráciák kerültek válságba Kelet-Közép-Európában, ahol a lakosság elsöprő többsége támogatta a piacgazdaságra való átmentet, a demokratizációt és az EU-csatlakozást a '90-es években. Ha eredendően illiberális lenne a magyarok kultúrája, akkor hogyan számolhatunk el a 2010 előtti húsz évvel, az így-úgy, de működő liberális demokráciával? Könyvemben számos tényt ismertetek azzal kapcsolatban, hogy miért nem magyarázható a demokrácia hanyatlása a magyarok örökölt antidemokratikus politikai kultúrájával. A kultúra és a normák fontos szerepet játszanak, de ezek csak a helyi és globális gazdasági-hatalmi viszonyok összefüggésében értelmezhetők.

[5] Épp ellenkezőleg, egyre nagyobb elismerést kap a humántőkébe beruházó, esélyegyenlőséget előmozdító képességfejlesztő állam, mint nemcsak morálisan, hanem gazdaságilag is helyes cél (Evans 2014).

A liberális modernizáció kifulladása

A liberális modernizáció kifulladását számos szerző hangsúlyozta, számon kérve a posztszocialista átmeneten a sikeres modernizáció elmaradását. A jogi alkotmányosság illetve politikai alkotmányosság fogalmait szembeállítva többen arra hívták fel a figyelmet, hogy a rendszerváltást követően a posztszocialista térségben létrejött rendszerek túl technokraták voltak, depolitizálták a társadalmat, így járultak hozzá egyfajta alkotmányos anómia kialakulásához. Antal Attila (2013, 2017a) szerint például a Fidesz „politikai alkotmányfelfogása" ezzel a jogi alkotmányossággal szembeni lázadás. A NER rendszerének alaptörvénye a technokrácia helyett a politika „átélhetőségére", a Carl Schmitt értelmében vett politikára és a weberi értelemben vett vezérdemokráciára épül. A populista demokráciával foglalkozó könyvében ezt az érvet még részletesebben kifejtve, egyben össze is köti Orbán Viktor populista lázadását a globális kapitalizmus magyarországi stabilizálásának igényével, amellett érvelve, hogy az így kialakult rendszer valójában nem a politikát rehabilitálja, hanem a népvezér eszményét (Antal 2017b). A rendszer elitizmusával kapcsolatos intézményi kritikát képviseli Csigó (2016), Bugarič (2015) illetve Blokker (2013) is. E szerzők rávilágítanak a liberális demokrácia alkotmányos fundamentalizmusában rejlő társadalmi csapdákra, amelyek előkészítették a terepet az autoriter hatalomátvétel számára. Ezek a megközelítések jól ragadják meg a magyar demokrácia összeomlásának egy fontos alapját, azt, hogy a rendszer nem tudta kellően integrálni a társadalmat a politikába. A NER intézményes jellegzetességei, a tulajdonjogok és szociális jogok alapvető átírása, az állami beavatkozás széles köre ugyanakkor messze túlmutatnak az új politikai alkotmányosság tézisén. Az intézmények valóban gyengébbnek bizonyultak, mint azt a korábban említett elemzők feltételezték, és ennek kimutatásában fontos előrelépést jelent az új intézményi kritika. Még ha kritikusan is viszonyulunk a rendszerváltás utáni intézményekhez, pusztán az intézményeket magukat vizsgálva nem érthetjük meg azt, hogyan is alakult ki az a társadalmi közeg, amely lehetővé tette a 2010 utáni intézményi változásokat. A statikus intézmények útfüggősége felől nehéz magyarázni társadalmi változásokat anélkül, hogy a szereplőket, azok érdekeit illetve konfliktusaikat megértenénk.

A magyar demokrácia hanyatlása kapcsán több szerző bírálta a politikai elitek normaszegésére koncentráló irodalmat, amiért azok nem fordítottak kellő figyelmet a rendszerváltás folyamatának társadalmi, gazdasági és politikai árnyoldalaira. Ágh Attila (2013, 2016) és Rauschenberger Péter (2013) esszéikben például számos empirikus tényt sorakoztatnak fel annak alátámasztására, hogy a liberális demokrácia teljesítményhiánya összefüggésben állt a magyar demokrácia hanyatlásával. A liberalizmus kudarcáról szóló esszéjében Ivan Krastev (2016) szintén azt emeli ki, hogy a kelet-közép-európai térség

rendszerváltása nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és társadalmi egyenlőtlenségeket, gazdasági válságot okozott. Ezt erősítik fel a liberalizmus nemzetközi válságjelenségei, az EU és Amerika hatalmának hanyatlása, vagy a '68-as kozmopolitizmus kifulladása. E szerzőkkel ért egyet a magyar liberalizmus kifulladásáról szóló esszéjében Böcskei Balázs is (Böcskei 2016). Ezek a tanulmányok fontos adalékokkal szolgálnak a liberalizmus teljesítményhiányáról, és joggal hívják fel a figyelmet a liberalizmus ebből fakadó ideológiai kifulladására. Hiányzik azonban ezekből az írásokból az a társadalomelméleti keret, amely összeköthetné a közpolitikai teljesítményhiányt az intézményi változással. A közpolitikai kudarcok ugyanis sosem vezetnek automatikusan intézményi változáshoz.

Hasonló alapállásból született Pogátsa Zoltán (2013) fontos cikke, amelynek tézisét későbbi könyvében is megismétli (Pogátsa 2016a). Bár könyve a strukturalista fejlődésgazdaság-tanban gyökerezik, ám a demokrácia hanyatlásával kapcsolatos következtetése alapvetően a modernizációs elméletre épül. Fő tézise az, hogy a demokráciához középosztály kell, ám Magyarországon nem alakult ki erős középosztály. A szerzőnek a rendszerváltást követő gazdaság- és társadalompolitikákat érintő bírálata véleményem szerint helytálló, empirikus eredményeire magam is építek. Pogátsa Zoltán bár kitér a külföldi működő tőke vezérelte növekedési modell korlátaira, ám a gazdasági struktúrákat a hatalmi viszonyokkal összekötő társadalomelméleti keret felrajzolása nem volt célja, pedig ennek hiányában nem bontható ki a gazdasági függőség hatása a demokratizációra. A könyvemben bemutatott folyamatok egy szelete bár értelmezhető a középosztály gyengesége felől is, mégis amellett érvelek, hogy pontosabb a munkásosztály kategóriát használni.

Szintén a középosztály politikai magatartásában látja a demokrácia hanyatlásának kulcsát Tamás Gáspár Miklós is (Tamás 1999). TGM posztfasizmus-elmélete szerint a deregulált globális kapitalizmusban az állampolgárság intézménye egyre inkább kiürül, az állam mindinkább elveszíti a képességét, hogy biztonságot szavatoljon saját polgárainak. Ahogy radikalizálódik a kapitalizmus, úgy éleződik az egyéni verseny az egyre szűkösebben hozzáférhető állami jóléti garanciákért, és radikalizálódik a jómódú „fehérember" törekvése morális és faji privilégiumainak megőrzésére (Tamás 2000). Ebben az értelemben tekinti TGM a posztfasizmust a politikai közép radikalizmusának. Orbán 2010 utáni rendszerének gyökerét ebben a 2000-es években már jelentkező posztfasizmusban, ezen keresztül pedig a piaci átmenet során Magyarországra bevezetett globális kapitalizmusban látja (Tamás 2013). Szerinte az új autoriter politikai lázadást tehát nem a munkásosztály, hanem a középosztály hajtja az *underclass*, a munkásosztály, a bevándorlók és kozmopolita szövetségeseik ellen (Tamás 2008). Tamás Gáspár Miklós posztfasizmus-elméletében tehát az autoriter neonacionalizmus a piaci átmenet középosztályos nyerteseinek politikája. Ez az elméleti keret már túlmegy a modernizációs paradig-

mán, lerakva a demokrácia hanyatlásának egy strukturalista, osztályelméleti alapját, ugyanakkor TGM alapvetően nem empirikus társadalomtudós, ezért nem volt célja elméletének empirikus alátámasztása.

Világrendszer-elmélet

A belső politikai és gazdasági folyamatok helyett a globális gazdaságba történő illeszkedés logikáját hangsúlyozzák a világrendszer-elméletet követő szerzők. Eszerint a piaci átmenet és a demokratizáció kisiklásának gyökerei elsősorban nem a magyar közpolitikai hibákból erednek, hanem a globális kapitalizmus belső ellentmondásaiból, amelyekre nincs jó válasz a világrendszeren belül (Artner–Szigeti 2014; Fabry 2011; Szalai 2012, 2018). A világrendszer-elmélet egyik magyar úttörője, Farkas Péter szerint eleve lehetetlen vállalkozás volt a globális kapitalizmusba való integráció és a demokrácia párhuzamos kiépítése (Farkas 1994). A magyar piaci átmenetet szisztematikusan feldolgozó kritikai politikai gazdaságtani disszertációját Fábry azzal a következtetéssel zárja, hogy Orbán Viktor rendszere egy olyan „autoriter neoliberalizmus", amelynek célja, hogy kezelje a globális kapitalizmusnak a 2008-as válsággal felszínre törő belső feszültségeit (Fabry 2014, 2018). Antal Attila, korábbi intézménykritikai érvét továbbgondolva, legújabb könyvében amellett érvel, hogy az Orbán-rendszer az autoriter neoliberalizmus és az újnacionalista állam által megkötött autoriter paktum eredménye (Antal 2019).[6] A magyar demokrácia hanyatlását a világrendszer-elmélet talaján elemezve elméleti és történeti elemzés alapján hasonló következtetésekre jutott Szalai Erzsébet (2018, 2019), Éber Márk és szerzőtársai (Éber 2015; Éber et al. 2014), Gagyi Ágnes (2016), illetve Wiener György (2014a, 2014b, 2015). E szerzők két versengő politikai és gazdasági érdekcsoportot azonosítottak, amelyek versengése meghatározza a politikai folyamatokat. Az egyik oldalon a külföldi tőkével szövetséges liberális és szocialista hatalmi koalíció, a másikon pedig a nemzeti tőkével szövetséges jobboldali hatalmi koalíció áll. Szerintük tehát a 2010 utáni illiberális állam ebből a perspektívából a nemzeti tőkével szövetséges hatalmi tömb felülkerekedésének következménye. Gagyi Ágnes (2016) tanulmánya jelentős lépéseket tett a belső politikai-ideológiai törésvonalak függőségelméleti értelmezésében. A szimbolikus mezőkre koncentrálva írásában nem marad ugyanakkor tér annak kibontására, hogyan is állt össze az általa megkülönböztetett

[6] Antal Attila e könyve és sajátom között számos párhuzam van, de sajnos már nem tudtam érdemben feldolgozni írását, mivel az 2019 februárjában jelent meg, mikor épp lezártam a saját könyvemet. Az átfedések mindenesetre azért is figyelemreméltók, mert mutatják, hogy a Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyében mégiscsak kialakulni látszik egyfajta elméleti koherencia.

két hatalmi koalíció.[7] A magyar világrendszer-elméleti irodalom egyik úttörője, Böröcz József az európai nagytőkével szövetséges államközi szervezet, az EU, helyi politikát korlátozó hatását hangsúlyozza több írásában (Böröcz 2000a; Böröcz 2018). Az EU ilyen kritikai elemzése releváns a demokrácia hanyatlása szempontjából akkor is, ha Böröcz írásaiban a demokrácia témájával közvetlenül nem foglalkozik. Hasonlóképpen fontos kritikai szempontokat fogalmazott meg az EU és a tőke viszonylatáról tanulmányában Gerőcs és Jelinek (2018) is. Végül Johnson és Barnes (2015) tanulmányában szintén az Unió által elvárt megszorító politika szerepét hangsúlyozzák az Orbán-rendszer kialakulásában.

Peter Wilkin (2016) figyelemreméltóan egy egész könyvet szentelt a magyar demokrácia hanyatlásának, amelyet a világrendszer-elmélet alapján magyaráz. A főszerep nála is a nemzetközi tőkéé. A globalizáció „a nem termelő tőke parazita járadékos osztályát hozta létre, akik mostanra uralják a globális gazdaságot és elszivattyúzzák az erőforrásokat az ipartól a munkásoktól és a fogyasztóktól" (XV.). Ez a globális tőke olyan neoliberális politikákat erőltet rá a posztszocialista országokra, amelyek ellentétben állnak a társadalom érdekeivel, elszegényedéshez, egyenlőtlenséghez vezetnek. Ezzel a neoliberalizmus Wilkin szerint aláássa a liberalizmust és a demokráciát. A Fidesz a neoliberális politikák és a világrendszerbe való integráció révén létrejött kiábrándultságot lovagolta meg. A 2010 utáni kormány egy fejlesztő állam létrehozására tett kísérlet, amely ugyanakkor nem tudja megtörni a nemzetközi tőke uralmát. Így a Fidesz politikája az a politika, amit a globális pénzügyi befektetők látni szeretnének nacionalista köntösbe csomagolva – vonja le a következtetést a szerző. A Fidesz tehát a nemzetközi tőke érdekeit szolgálja ki, a növekedés felpörgetése érdekében immár autoriter politikával kísérve. Ez a következtetés hasonlít Fábry illetve Antal Attila fent ismertetett következtetéséhez, miszerint a 2010 utáni rendszer egy autoriter neoliberalizmus.

A világrendszer-elmélet követői nem mindig hangsúlyozzák kellőképpen a transznacionális tőke és a nemzeti tőke felhalmozási érdekei közötti különbséget és ennek szerepét az autoriter fordulatban (kivételnek lásd például Artner 2014b; Szalai 2018). Sem a növekedés, sem a demokrácia kifulladását nem lehet arra az oksági mechanizmusra egyszerűsíteni, hogy kapitalista világgazdaság → parazita globális járadékos osztály → erőforrások kiszivattyúzása → demokrácia hanyatlása, ahogy például Wilkin teszi könyvében. Hogyan lehetett akkor 20 éven keresztül egy korlátozott demokráciával összeegyeztethető

[7] Ahogy később kifejtem, a Gagyi Ágnes által leírt két hatalmi koalíció és diszkurzív stratégiájuk (antidemokratikus populizmus vs. demokratikus antipopulizmus) csak a 2000-es évek második felére állt úgy össze, ahogy Gagyi elemzi. Tanulmányom középpontjában épp ennek a dinamikának a megértése áll, azaz annak kimutatása, hogyan köt politikai-gazdasági szövetséget 2010-re a nemzeti tőke és a politikai jobboldal.

a külföldi tőkére építő modell? Miért nem omlik össze mindenhol a demokrácia, ahol megjelent a globális tőke? Hogyan lehetett sokáig sikeresebb a külföldi tőkére építő modernizáció gazdaságilag, mint például az orosz sokkterápiás privatizáció? Mi a szerepe a nemzeti tőkének a 2010 utáni rendszerben?

A világrendszer-elmélet követői helyesen keresik a demokrácia hanyatlás okát a nemzetközi integráció sajátosságaiban, ugyanakkor pusztán a világrendszer-elmélet talaján állva nehéz magyarázni egy lokális jelenséget. Miközben a világrendszer-elmélet alkalmas a globális, történelmi léptékű folyamatok megragadására, a helyi politikai mozgástér és cselekvési lehetőségek, illetve ezek elmulasztásának azonosítására már kevésbé. Ez a probléma véleményem szerint azzal függ össze, hogy a világrendszer-elméletben nem kap kellő hangsúlyt a nemzetközi és a nemzeti nagytőke felhalmozási érdekeinek elkülönítése és ezzel összefüggésben a nemzetállami szakpolitikák és intézmények szerepe.

Az új autoriter rezsim természete

A 2010-es rezsimváltozás *következményeiről*, azaz az új autoriter rezsim természetéről szóló irodalom sokkal kevésbé kidolgozott, mint az autoriter fordulat okainak irodalma. A hibrid rezsim korábban már hivatkozott irodalma a 2010 utáni állam politikai vonatkozásaira helyezi a hangsúlyt (Bozóki–Hegedűs 2017; Böcskei–Hajdu 2019; Filippov 2018; Gyulai–Stein-Zalai 2016; Szilágyi 2012; Szűcs 2018). E szerzők azt elemzik, hogy miképp lehetnek a választások szabadok, mégis mélyen igazságtalanok, amint arra az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet beszámolója is rámutatott a magyar választásokat értékelő jelentésében (OSCE 2014). E politikai rendszerek lényege, hogy nem iktatják ki a demokratikus intézményrendszer minden elemét, ám olyan mértékben üresítik ki annak működését, hogy az valójában már nem demokrácia. Az ilyen rendszerekben megtartják a választásokat, azokat viszonylag tisztességesen bonyolítják le az erre felállított független szervek, a kormányzó párttal szembenálló ellenzéki pártok szabadon bejegyezhetők, ezek korlátozás nélkül részt vehetnek a közhatalom gyakorlásáért induló választási versenyen, továbbá a hatalom gyakorlásának legfőbb legitimitása a választás megnyerése. Ebben a tekintetben tehát versengők ezek a rendszerek. A hogy azt Levitsky és Way programadó írásukban kifejtik, a kompetitív autoriter rendszereknek azonban olyan a felépítésük, hogy az egyenlőtlen versenypálya révén borítékolva van a választás kimenete (Levitsky–Way 2002). Ezzel együtt azt is hozzáteszik, hogy bár ez nehéz feladat és ritkán sikeres, de időnként az ellenzéki pártoknak sikerül leváltaniuk a versengő önkényuralmi rendszereken belül a hatalom birtokosait, felhasználva a politikai versenyre nyitott mezőket (lásg még Bunce–Wolchik 2011 részletes esettanulmányait). A hibrid rezsim szakirodalma segít

megértenünk a rezsim politikai természetét, ám kisebb figyelmet szentel a rendszer politikai gazdaságtani természetére. A következőkben azokra az elméletekre koncentrálok, amelyek az új rezsimnek ezt a politikai gazdaságtani természetét igyekeznek megragadni. Az általam később felvázolt elméleti keret nem alternatívája, hanem politikai gazdaságtani kiegészítése a hibrid rezsimek politikai elméletének.

A foglyul ejtett állam: neopatrimoniális vagy haveri kapitalizmus

A foglyul ejtett állam tézisének két változata van, amelyek között a különbségek abból fakadnak, hogy eltérő társadalomtudományi örökségben gyökereznek. A tézis weberiánus változata Weber neopatrimonializmus-elmélete alapján elemzi az állam és a tőke közötti kölcsönhatásokat (Csillag–Szelényi 2015). Az állam foglyul ejtése tézisének e verziója nem előfeltételezi a kudarcos állam és az irracionális politika piactorzító szerepét. Csillag és Szelényi a 2010 utáni rendszer kapcsán azt hangsúlyozzák, hogy a tulajdonjogi rendszerben elmozdulás történt az egyéni magántulajdon felől a neopatrimoniális illetve neoprebendális tulajdonforma felé. Ez azt jelenti, hogy a vagyonképződésben kiemelkedő szerepe van a politikai lojalitásnak. A politika tehát ismét a tőke fölé kerekedett, ahogy az a rendszerváltás kezdetén is történt. A weberi és marxi örökség ötvözetére építve, ennek a tézisnek egy másik változatát fogalmazta meg Szalai Erzsébet az újrafeudalizációról szóló cikkében (Szalai 2016, 2018). Szalai szintén azt hangsúlyozza, hogy 2010 után megnő az állam és a politika szerepe, és előtérbe kerülnek a gazdaságban a feudális függelmi viszonyok. Ugyanakkor Szalai azt is világosan látja, hogy ez az elmozdulás nem egy jól működő, idealizált piac felől történik egy korrumplált politikavezérelt kapitalizmus felé. A refeudalizációnak az „1970-es évektől induló neoliberális hullám nyomán kialakuló újkapitalizmus immanens sajátosságai" ágyaztak meg (Szalai 2016, 209.).

Ezt a megközelítést követi Innes (2014, 2015), Schoenman (2014) illetve Szanyi (2017b) is, akik szintén úgy elemzik az állam foglyul ejtését illetve a patronázslogika térnyerését, hogy nem előfeltételezik eleve a politika és az állam „piacellenességét", és nem idealizálják a liberális függő kapitalizmusokat. Következésképpen elméleteik illeszkednek a liberális modernizáció kifulladásának téziséhez. Szanyi például a külföldi tőke által vezérelt növekedési modellre adott reakcióként értelmezi a patronázsállamot, amelyet ugyanakkor szerkezetileg alkalmatlannak tart a fenntartható modellkorrekcióra. Végül az állam foglyul ejtésének szociológiai elméletét követi a korrupciót empirikusan vizsgáló szociológusok egy része is. Ezekből az elemzésekből tudjuk, hogy a gazdasági eliten belüli növekvő politikai polarizáció 2010-et követően a korrupciós hálózatok centralizációjához vezetett (Fazekas–Tóth 2016), illet-

ve hogy a politikához fűződő informális kapcsolatokkal kialakult egy bal- és egy jobboldali gazdasági elitcsoport, amely között egyre csökkent az átjárás lehetősége (Stark–Vedres 2012).

Az állam foglyul ejtése tézisének második változata a neoutilitarista államelméletben gyökerezik (Evans 1989), és a járadékvadászat illetve a haveri kapitalizmus fogalmait használja a weberi szociológia, illetve a heterodox fejlődés-gazdaságtani fogalmai helyett. A neoutilitarista államelmélet a neoklasszikus közgazdaságtan piacképét és a racionális választások elméletét alkalmazza annak kimutatására, hogy miképp gátolja az állam és a politika a hatékony piaci folyamatokat illetve a társadalmi hasznosság maximalizálását.[8] A szociológia *state capture* elméletével szemben a neoutilitarista elméletek a járadékvadászatot és a haveri kapitalizmust a liberális kapitalista gyakorlatoktól való eltérésként kezelik. Úgy mutatják be a 2010 utáni államot, mint amelyik „business-ellenes" változásokat vezet be „a piaci szektor ellen, az Orbán Viktort körülvevő szűk csoport előnyére" (Sallai–Schnyder 2018, 4.). Ehhez hasonlóan a Transparency International jelentése arról számol be, hogy a 2010 utáni kormányzás egyértelmű nyertesei a gazdasági elit Fideszhez közeli vállalkozókból álló „belső köre", míg a gazdasági elitnek a belső körön kívüli része, a „kívülállók" a rendszer áldozatainak tekinthetők (Transparency International 2014).

A neoutilitarista tézis egy radikális, politikai változata a maffiaállam elmélete. Magyar Bálint meghatározásában a maffiaállam „a patriarchális család(fő) jogosítványainak érvényesítése nemzeti szinten a demokrácia intézményrendszerének kulisszái között, az államhatalom megszállásával és annak eszköztárával" (Magyar 2013, 43.; Magyar 2015). A rendszer lényege, hogy egyetlen személy fennhatósága alá kerül az állam, aki engedelmességre kényszeríti a vele kapcsolatba kerülő szereplőket, illegitim módon biztosítja a politikailag szervezett család vagyonosodását, így hozva létre a függőségi viszonyok fentről lefelé szerveződő rendszerét. Ennek lényege kizárólag a politikai család és annak feje által generált vagyonosodás, ami maga alá gyűri a demokratikus államot. Az új rezsim természetét tekintve tehát a haveri kapitalizmus egy szélsőséges változata. Az elmélet logikus következtetése, hogy a maffiacsaládon kívül mindenki az új rendszer vesztese, ezért az „illegitim" eszközökkel tartja fenn magát. A 2010-et követő rendszer tehát azért autoriter, mert a liberálistól eltérő, maffiaszerű haveri kapitalizmust intézményesíti.

Az állam foglyul ejtését hangsúlyozó szerzők helyesen mutatnak rá a korrupció növekvő szintjére és annak centralizációjára. Ugyanakkor ennek a neoutilitarista megközelítésnek számos korlátja van (a maffiaállam-tézis kritikáját részletesebben kifejti például Fabry 2017b; Pogátsa 2016b; Szigeti

[8] Ezeket az elméleteket a közpolitikai folyamatok kritikai elemzése kapcsán korábban részletesen tárgyaltam (lásd Scheiring 2008b, 2011).

2015). *Egyrészt:* ha a rezsim ennyire eredménytelen és ilyen mértékben sérti a „kívülállók" érdekeit, hogyan maradhat ilyen stabil, miért támogatja mégis a gazdasági elit széles köre? A neoutilitarista megközelítés korlátozott érvényét a legszemléletesebben épp Magyar Bálint volt párttársa, az SZDSZ egykori gazdasági minisztere és elnöke, Kóka János esete mutatja. Kókát nyilván nem Orbán Viktor teremtette, mégis lelkesen egyengeti az Orbán Viktortól kapott diplomata útlevél birtokában, a kormánnyal együttműködve a nemzeti tőkésosztály útját a NER-ben (*Magyar Narancs,* 2015). Kóka példája arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar tőkésosztálynak az autoriter államhoz fűződő viszonyát nem ragadhatjuk meg, ha csak Orbán Viktor hatalomvágyáról és maffiamódszereiről beszélünk. Nem csak Orbán Viktor által teremtett oligarchák, azaz a politikai kapitalisták támogatják a rendszert. *Másodszor:* a neoutilitarista elmélet követői Magyarországot gyakran történelmi kivételként kezelik, elmulasztva, hogy más autoriter kapitalista rendszerekkel való összefüggésben értelmezzék (Antal 2019; Bloom 2016; Fabry 2017b). Peter Evans (1989) például már három évtizeddel ezelőtt megalkotta a ragadózó állam fogalmát, ami viszonylag jól láttatja a Magyar által leírt jelenséget is, anélkül, hogy a neoutilitarista államelmélet csapdájába esne, ám erről Magyar Bálint nem szól. (A magyar társadalomtudományban és értelmiségi közbeszédben nagyon gyakori hiba ez a befelé néző, a világban lezajló folyamatokkal és elméletalkotással nem törődő belső különutasság.) *Harmadszor:* a neoutilitarista államelmélet egy idealizált piacot és rosszul működő államot magában foglaló neoklasszikus nézeten nyugszik, így nem tud mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy a történelem során az állam mindig is részt vett a piacok kialakításában és a tőkefelhalmozás támogatásában (Block 2008; Chang 2002; Mazzucato 2013; Polányi 1957; Roy 1997).

Fejlesztő állam

Néhány szerző a 2010 utáni magyarországi rezsimet fejlesztő államként írja le, amelynek célja a neoliberális átmenet hibáinak korrekciója (Bod 2018a; György 2017; Pogátsa 2016a; Wilkin 2016). Bod Péter Ákos a hírhedtté vált, cenzúrázott *Századvég*-számban megjelent tanulmányában a Fidesz-féle államot a nem európai fejlesztő államok megoldásaira támaszkodó modernizációs kísérletként értelmezi (Bod 2018a, 73.). Bod fő célja nem a fejlesztő állami modell leírása, hanem a bérek, a jövedelmek és a járadékok alakulásának elemzése. Ennek kapcsán megemlíti, hogy a fejlesztő állami modell a fokozódó iparpolitikai beavatkozással éppenséggel növelheti is a korrupció kockázatát. Bod ennek kapcsán arra a következtetésre jut, hogy a fejlesztő államhoz kapcsolódó kiterjedtebb járadékvadászat nem egyeztethető össze a demokratikus renddel. 2018-ban megjelent könyvének a 2010 utáni kormányok gazdaságpolitikájá-

val foglalkozó fejezetei arra a következtetésre jutnak, hogy bár a fokozottabb állami szerepvállalás érdemi újítás a 2010 előtti kormányzáshoz képest és ért el eredményeket is (a foglalkoztatás növelése, a külső sérülékenység csökkentése), ám a versenyképesség szempontjából vizsgálva nem beszélhetünk a fejlesztő állami modell sikeréről (Bod 2018b). A szerző, bár tudja, hogy a fejlesztő állam jellemzői nincsenek jelen a magyar feltételek között, mégis ehhez a modellhez hasonlítja az új politikai rendszert.

György László, a Századvég intézet elemzőjéből lett államtitkár könyvében szintén a fejlesztő állam modelljének irányába tett elmozdulásként jellemzi a 2010 utáni politikai fordulatot (György 2017). Könyvének érdekessége, hogy jól tükrözi azt a tényt, hogy mennyivel nagyobb mind a mai napig a magyarországi politikai jobboldalon a heterodox közgazdaságtani gondolatok recepciója, mint a politikai baloldalon.[9] György kiindulópontja Bod Péter Ákoshoz hasonlóan a 2010 előtti folyamatok kudarcainak elemzése, bár messzebb megy nála. A szerző a függőség helyzetét a globális értékláncok kritikus elemzésén keresztül vizsgálva bírálja a 2010 előtti gazdasági folyamatokat, és ebből vezeti le az aktivista gazdaságpolitika szükségességét. Eddig akár nagyvonalakban egyet is érthetünk a szerzővel. A könyv korlátai ugyanakkor ott mutatkoznak meg igazán, ahol a 2010 utáni folyamatokat elemzi. A módszertani varázslás kategóriájába illeszkedő módon azt igyekszik kimutatni, hogy az új állam leküzdötte a nemzeti és a nemzetközi tőke, valamint a tőke és a munka közötti egyensúlytalanságot is. Ennek kapcsán elmulasztja elemezni a jövedelmek eloszlásának alakulását és a vagyonosodás egyenlőtlenségeit, de azt is, hogy valójában nem változott a gazdaság függősége és kettészakítottsága annak ellenére sem, hogy az új kormány jobban preferálja elődjeinél a nemzeti tőkét. Bod Péter Ákossal szemben tehát György László úgy véli, hogy 2010 után a fejlesztő állam irányába tett sikeres elmozdulás tanúi vagyunk.

A 2010 utáni kormányzást ugyanakkor néhányan a baloldalon is a fejlesztő államhoz hasonlították. Pogátsa Zoltán (2014, 2016a) szerint a konzervatív fejlesztő államnak két válfaja volt, a de Gaulle tábornok által dominált francia etatizmus és a távol-keleti fejlesztő állam, amely hazai iparbajnokok erőteljes segítésével igyekezett exportképessé válni és így előmozdítani a világgazdasági munkamegosztásban az előrelépést. Pogátsa helyesen mutatja ki a függő kapitalizmusok növekedési korlátait, ám elfogadja a kormányzó jobboldal fogalomhasználatát, és a 2010 utáni modellt egy jobboldali fejlesztő államként

[9] A könyvben a bal- és jobboldal fogalmát kettős értelemben használom. Egyrészt az elitek vonatkozásában politikai pozícionális értelemben, azaz az MSZP–SZDSZ és az MDF–FIDESZ táborának szinonimájaként. Másrészt használom tartalmi-ideológiai értelemben is. Úgy vélem, hogy a szövegkörnyezet mindenhol egyértelművé teszi, hogy éppen melyikről van szó. A két jelentéstartalom megkülönböztetése, illetve a politikai pozícionáltság esetében a baloldal és a jobboldal helyett új fogalmak bevezetése stilisztikailag túl bonyolulttá tenné a szöveget.

jellemzi, ami „a hazai iparágak preferálásában, a támogatott vállalati hitelekben és az extrém centralizációban érhető tetten". Ezzel együtt Pogátsa azt is pontosan látja, hogy az oktatás és egészségügy elhanyagolásában „a Fidesz-féle jobboldali modernizációs kísérlet gyökeresen különbözik az összes ismert jobboldali modernizációs sikertörténettől". Ennek ellenére érvényesnek tartja a fejlesztő állam párhuzamot.

A fejlesztő állam tézisének értékeléséhez szükség van a fejlesztő állam fogalmának pontosabb meghatározására. A fejlesztő állam célja olyan új komparatív előnyök intézményesítése, amelyek lehetővé teszik, hogy a helyi gazdaság szereplői a nemzetközi munkamegosztás leginkább jövedelmező szegmenseire specializálódjanak (Amsden 1989; Chang–Evans 2005; Coates 2000; Csáki 2009; Evans 1979, 1989, 1995, 2010; Johnson 1982; Sen 2003; Wade 2011). A rendelkezésre álló irodalom alapján a következő ismérvek jellemzik a sikeres fejlesztő államokat: *a)* szervezett, egységes és erős állami bürokrácia; *b)* az állam megfelelő pénzügyi kapacitása; *c)* a magas minőségű humántőke kínálatát biztosító politikák; *d)* stratégiai iparpolitikák, melyeknek piacvédő, piacteremtő, technológia transzfert elősegítő, illetve tőkeképző funkciói vannak. A fejlesztő állam tehát egy kapitalista állam és a felhalmozás elsődleges mechanizmusának a piacot tekinti, de a piacokat nem tekinti eleve adottnak, hanem a piaci viszonyok, a gazdaság szerkezetének cselekvő formálására törekszik. Ennek érdekében a fejlesztő állam korlátozza a tőke, a transznacionális és a nemzeti tőke rövid távú érdekeit egyaránt, hogy így legyen mozgástere a hosszú távú szempontok érvényesítésére.

Fejlesztő állami eszközöket a kapitalista centrumországok is alkalmaznak (Block 2008). Az amerikai külgazdaság-politika például egészen a második világháborúig a fejlett világ legmagasabb ipari védővámszintjét tartotta fent (Chang 2002, 22.). A központi innovációs politika mind a mai napig meghatározó az amerikai gazdaság fejlődésében: az internettől kezdve a Google kereső algoritmusán át az érintőképernyőig hosszan sorolhatók az államilag támogatott kutatással kifejlesztett innovációk. A piaci mechanizmus felsőbbrendűségének egyik bizonyítékaként tekintett IPhone technológiai újításai között nincs egyetlen egy sem, amelyik nem állami gyámkodás alatt jött volna létre (Mazzucato 2013). A nemzetközi gazdasági intézményrendszer számos eleme, így például a szellemi tulajdonjogok védelme, a befektetővédelmi mechanizmusok, az állami beavatkozást tiltó klauzulák szintén a centrumországokban bejegyzett transznacionális társaságok gazdasági dominanciáját hivatottak biztosítani. Ebben a nemzetközi gazdasági kontextusban a késve iparosodó félperiféria termelőinek különösképpen szüksége lenne a fejlesztő állami politikákra ahhoz, hogy sikerrel tudjanak betörni a nemzetközi piacok magasabb hozzáadott értékű szegmenseibe (Nölke 2014; Schrank 2005).

A fejlesztő állam tézisét követő szerzők helyesen kapcsolják össze a kapitalizmust és az etatizmust azzal, hogy az utóbbi a neoliberalizmus elleni fej-

lesztésorientált ellenreakció. Ebben az értelemben az új rendszer az autoriter fejlesztéspolitika egy példája (Arsel et al. 2016; Arsel et al. 2018). Ugyanakkor elengedhetetlen, hogy megkülönböztessük az intervencionizmust a developmentalizmustól. Egy állam sokféleképp lehet úgy intervencionista, hogy közben nem fejlesztő állam. Könyvemben bemutatom, hogy amennyiben létezik rendszerszintű változás a mai Magyarországon, akkor ez a fokozódó állami szerepvállalás ellenére inkább az ipar lefokozódása felé mutat, olyan intézkedésekkel, amelyek egy alacsony hozzáadott értékű termelési módba zárják a gazdaságot. Amellett fogok tehát érvelni, hogy a 2010 utáni magyar állam nem tekinthető fejlesztő államnak.

A könyv célja

A magyar demokrácia hanyatlása tehát súlyos válságot teremtett a demokratizáció elméleteiben. A keletkezett irodalomnak vannak egyrészt módszertani korlátai. A leíró művek fontos lépést jelentenek a kép darabkáinak összeszedésében, de a teljes kép megértéséhez vezető úton – műfajukból következően – megállnak az első lépésnél. Sok esetben a magyarázathoz nem kapcsolódik alapos és szisztematikus empirikus elemzés, megmaradnak az esszé vagy elméleti kifejtés keretein belül. Ezek a nem empirikus írások sokszor releváns fogalmi újításokat vezetnek be, segítenek történelmi perspektívába helyezni az Orbán-rendszert, ugyanakkor hiányzik belőlük az empirikus meggyőző erő.

A piaci átmenet hajnalán uralkodó liberális modernizáció paradigmáját követő elemzők mintaországként tekintettek Magyarországra. Két évtizeden át úgy tűnt, hogy Magyarország elitjei jó kormányzással jó intézményeket építenek. A 2000-es évek végétől azonban egyre markánsabban jelentkeztek a demokrácia hanyatlásának jelei. Ezen a ponton a kutatók kénytelenek voltak szembesülni az uralkodó paradigma korlátaival. Sokan közülük ugyanakkor inkább különböző „nyújtógyakorlatokkal" próbálták megmenteni a liberális modernizáció paradigmát, ahelyett, hogy új elemzési keretet választottak volna. Így a magyar demokráciáról szóló irodalom egy része újratermelte a liberális modernizáció paradigmájának gyengeségeit. Különösképp igaz ez a politikai elitek normaszegésével, az antiliberális kulturális örökséggel kapcsolatos magyarázatokra, valamint a haveri kapitalizmus kiépülését hangsúlyozó neoutilitarista államelméletekre. A liberális modernizációs paradigmán belül maradva nem jutunk közelebb a helyzet megértéséhez. Ezzel szemben számos szerző a modernizáció kudarcát kérte számon a modernizációs paradigmán, ezzel adva az elmélet egyfajta belső, immanens kritikáját. Ezek a szerzők fontos empirikus adalékokkal járultak hozzá az autoriter fordulat okának megértéséhez. A közpolitikai kudarcok azonban soha sem automatikusan okozzák a rezsimváltást. Ennek megragadásához még távolabb kellene lépni

a modernizációs paradigmától. Erre vállalkozott néhány neostrukturalista kutató, akik a neonacionalizmus tézisére építve, a munkások illetve a posztparasztság jobboldali fordulatát a piaci átmenet kudarcával hozták összefüggésbe. A világrendszer-elméletet követő szerzők szintén túlléptek a modernizációs paradigmán, és helyesen azonosították a globális kapitalizmusba való integráció ellentmondásait, a nemzetközi tőke dominanciáját. Ugyanakkor a világrendszer-elmélet világgazdasági determinizmusa megnehezíti, hogy érdemben megragadjuk a belső politikai cselekvés jelentőségét, illetve a tőkén belüli frakciók eltérő mozgásait. Hasonlóképpen a függő liberális kapitalizmus kudarcaira adott reakcióként értelmezik a 2010 utáni rezsimet azok, akik a fejlesztő államhoz hasonlítják a NER államát. Ezekkel a liberális modernizációs paradigmával szemben kritikus elméletekkel nem vitatkozni szeretnék, hanem kiegészíteni illetve pontosabbá tenni azokat.

Abból a felvetésből kiindulva, hogy a demokrácia az egymással konfliktusban lévő társadalmi osztályok közötti kompromisszum eredménye, könyvem célja annak alátámasztása, hogy a magyarországi autoriter fordulat a függő fejlődés kontextusában a domináns hatalmi tömb átalakulásának és az ezt kísérő új államstratégiának a következménye. Könyvem célja tehát kettős. Egyrészt Magyarország autoriter fordulatának szocioökonómiai gyökereit vizsgálom, valamint egy új, elméleti síkon megalapozott oksági narratívát javaslok. Az elméleti szinten releváns ok-okozati folyamatok feltérképezéséhez kiterjedt új empirikus adatok felhasználásával mutatom be, hogyan vezetett a versenyállam gazdasági stratégiájának kifulladása a gazdaság és a társadalom dezintegrációjához, a munkásosztály neonacionalista fordulatához és a nemzeti burzsoázia lázadásához, így a tőkefelhalmozás új rendszeréhez. Másrészt a könyvben egy új fogalmat javaslok a 2010 utáni magyar állam politikai-gazdasági természetére vonatkozóan: a felhalmozó állam fogalmát. Ennek fogalmi megalapozásához empirikusan azonosítom azokat a politikai eszközöket, amelyek segítségével az állam biztosítja a tőkefelhalmozást és kezeli az ebből következő társadalmi konfliktusokat. Ahelyett tehát, hogy egy tankönyvi piacképre építve a kapitalizmus normáitól való eltérésként azonosítanám a magyar demokrácia összeomlását, a tőkefelhalmozás keretében értelmezem az autoriter politikát. A 2010 utáni felhalmozó állam ugyanakkor nem fejlesztő állam, csak rövid távú tőkefelhalmozást tesz lehetővé, és egyelőre nem volt képes a hosszú távú fejlesztésre.

A meglévő irodalomhoz a könyvem tehát egyrészt elméleti szinten kíván hozzájárulni egy új magyarázat kidolgozásával, valamint egy új koncepció bevezetésével. Másrészt a könyv jelentős módszertani hozzáadott értéket is képvisel: több éves kvalitatív és kvantitatív adatgyűjtés eredményeként kiterjedt összehasonlító adatokkal mutatom be a gazdasági és társadalmi dezintegráció folyamatát, a közpolitikai és a gazdasági elitről készített adatbázisokkal, valamint dokumentumok kiterjedt tartalomelemzésével mutatom be a

hatalomstruktúrák változását, valamint munkások körében végzett 82 interjú feldolgozásával elemzem a függő fejlődés extenzív szakaszának kifulladása és a neonacionalizmus közötti kapcsolatot. Harmadrészt, könyvemmel szeretnék hozzájárulni az osztályelemzés újraélesztéséhez is, bemutatva, hogy egy nem determinista osztályfogalom jelentős társadalomtudományos többletet képvisel a demokratikus és autoriter rendszerek elemzésében. Negyedrészt, könyvemnek világos közpolitikai és politikai stratégiai következményei vannak, amelyek segíthetnek a demokrácia hanyatlásának elkerülésében, illetve az autoriter rendszer elleni küzdelemben. Bár ezekre röviden kitérek a könyv záró fejezetében, a közpolitikai és politikai stratégiai javaslatok megfogalmazása már túlmutat e könyv lehetőségein. Végül a stratégiai magyar eset részletes feldolgozását önmagán túlmutató jelentőségűnek tartom, és ezzel szeretnék megalapozni egy hosszú távú kutatási programot is, amely a függő fejlődés kontextusában képes nemzetközi szinten is empirikusan elemezni a demokrácia hanyatlását, valamint az autoriter kapitalizmus kialakulását és működését.

2. KAPITALIZMUS ÉS DEMOKRÁCIA

A bevezetőben azt a kérdést vizsgáltam, hogy a rendelkezésre álló irodalom alapján mit tudunk eddig a demokrácia hanyatlásáról. Amellett érveltem, hogy szükség van egy új politikai gazdaságtani magyarázat kidolgozására. Ebben a fejezetben azzal alapozom meg az új elmélet szükségességét, hogy a piaci és demokratikus átmenet feszültségéről szóló irodalom erősségeit és gyengeségeit vizsgálom. A fejezet első felében azt mutatom be, hogyan alakultak a kritikai politikai gazdaságtani irodalomban a demokratikus állam problémájával kapcsolatos nézetek Marxtól napjainkig. Ezt követően bemutatom a liberális modernizációs paradigmát a posztszocialista átmenet összefüggésében, majd az erre adott kritikai válaszokat a gradualista közgazdaságtan és gazdaságszociológia, a világrendszer-elmélet és a kapitalizmus változataival foglalkozó iskolák szerzőitől.

A demokratikus állam a kritikai politikai gazdaságtanban

A demokratikus állam problémája a centrumországokban

A liberális modernizáció elmélete szerint a gazdaság növekedésével együtt bővül a rendelkezésre álló jövedelem is, így a társadalom egyre több forrást tud biztosítani a modern politikai kultúra kialakulásához nélkülözhetetlen képzettség növelésére. Másfelől a kapitalista gazdasági modernizáció fellazítja a prekapitalista, tradicionális kötöttségeket, amelyek útjában állnak a modern, liberális nemzetállam és piacgazdaság kialakulásának. A feudális függőségeket a kapitalizmus kialakulásával felváltja a racionális jogrend, a kiszámítható, szabályalapú, tehát nem önkényesen működő bürokratikus állam. A kapitalista modernizáció tehát a gazdasági növekedéssel hozzájárul a társadalom kulturális modernizációjához, másfelől pedig az állam modernizációjához is, e folyamatokon keresztül pedig a demokratizációhoz (Lipset 1959). Vannak példák kevésbé fejlett országokra, ahol jól működik a demokrácia, valamint fejlettekre, ahol romlott a demokrácia minősége. A témában készült számos empirikus kutatás döntő többsége azonban alátámasztja a pozitív kapcsola-

tot a gazdasági fejlettség és a konszolidáció között (Barro 1999; Bollen 1979; Burkhart–Lewis-Beck 1994; Hadenius–Teorell 2005; Jackman 1973; Lipset 1959, 1994; Londregan–Poole 1996; Przeworski 2000; Robinson 2006).

A modernizációelmélet idővel sokat finomodott, a legitimitás társadalmi feltételeihez szükséges kormányzati teljesítményt hangsúlyozva. A demokratikus rendszer legitimitása attól is függ, hogyan teljesít a kormányzat, vagyis mennyire hatékonyan tudja kiszolgálni az alapvető szükségleteket. A demokratikus legitimitás és a kormányzati teljesítmény között Diamond, Lipset és Linz tanulmánya is erős kapcsolatot talált (1987). Később a Sen-féle emberi fejlődés, a felhatalmazás *(empowerment)* és a hatékony demokrácia kapcsolatát Welzel és Inglehart (2008) vizsgálta, tágítva a modernizációelmélet kereteit. A teljesítményt mérő kritériumok különösen az új demokráciáknál fontosak, ahol könnyen elmosódik a kormányzat és a rendszer kudarca közötti határ (Beetham 1994, 162). A teljesítményhiány minősített esetei a gazdasági válságok és a megszorító csomagok, amelyek a mind több empirikus bizonyítékok szerint megrengetik a demokráciák stabilitását (Galofré-Vilà et al. 2017; Przeworski 2000).

A gazdaság teljesítménye tehát fontos a demokrácia stabilitásához, ám e teljesítmény nem egyszerűsíthető le az egy főre eső GDP-re. A piacgazdaság spontán fejlődése nem egyenlő a demokratikus legitimációhoz szükséges teljesítménnyel. A gazdasági modernizációelmélet kortárs változata szerint a demokratikus legitimáció azon múlik, hogy van-e elég munkahely, igazságos-e az elosztás, növekednek-e a reálbérek, illetve egyenlő-e a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés. Ezek ugyanakkor egyáltalán nem önműködő következményei a gazdasági modernizációnak, a piaci működésnek. A kapitalista demokráciák legitimációját biztosító politikai mechanizmusok kialakulása egy feszültségteli, konfliktusos folyamat. A modernizációelméletnek ez a változata a strukturalista szociológiához hasonló, amennyiben a társadalmi egyenlőtlenségekben gyökerező konfliktusokat hangsúlyozza. Sajnos azonban a modernizációelmélet e kritikai olvasata mai napig háttérbe szorult azok között a kutatók között, akik a modernizációs paradigma talaján állnak. Ugyanakkor a modernizációelmélet már keveset mond arról, hogy milyen oksági mechanizmusok kapcsolják össze a demokratikus legitimációt és a társadalom-strukturális tényezőket (jövedelemelosztás, depriváció, stb.).

A modernizációelméletet korrigáló kritikai politikai gazdaságtan a magyar társadalomtudományban kevésbé ismert, és sokan összekeverik a kelet-európai államszocializmusok hivatalos ideológiájaként funkcionáló marxizmus-leninizmussal. A félreértések és tévhitek eloszlatása érdekében érdemes a kritikai politikai gazdaságtan fejlődését alaposabban áttekinteni (Scheiring 2018a). A demokratikus államról alkotott kritikai politikai gazdaságtani elméletek kiindulópontja kétségtelenül Marx. Marxnak voltak nézetei az állammal kapcsolatban, ám nem volt részletesen kidolgozott államelmélete (Barrow 1993).

Egyetértett a modernizációelmélet korai változataival abban, hogy a kapitalista állam érdemi előrelépés a hűbéri államhoz képest, mivel több szabadságot biztosít. Úgy vélte azonban, hogy a demokratikus politika csak egy színház, amely elfedi, hogy az államélet mögött valójában a gazdaságilag meghatározott osztályok konfliktusa áll. Marx szerint a polgári demokrácia által biztosított szabadság pusztán negatív, csak a tőkét birtokló osztály érdekeit veszi figyelembe, amennyiben a szabadságot az állami beavatkozástól való mentességként értelmezi. Ez a szabadság a gazdaság hatalmi aszimmetriáival a valóságban tömeges nyomort, így a valódi szabadság hiányát jelenti. Marx szerint csak a liberális demokrácia meghaladásával érhető el a valódi pozitív szabadság, ami egyben a felvilágosodás programjának beteljesítése is. A saját helyzetét felismerő munkásosztály megszerveződik, kiharcolja az általános szavazati jogot, így lehetősége nyílik arra, hogy saját képviselőit küldje a parlamentbe. Az állam feletti ellenőrzést megszerezve, a munkásság átalakítja a társadalmat, megszűnteti a magántulajdont, ezzel megszűnik a tőke és a munka közötti osztálykonfliktus.

A 20. század története azonban azt mutatta, hogy nem következett be a munkásosztály elnyomorodása, a burzsoázia pedig képes volt a kapitalista termelési mód végső válságát elodázni. Ez a politikai konszolidáció elméleti útkereséshez vezetett a marxi hagyományt követők körében, ami felerősítette a marxi életmű eltérő olvasatait. Marxnál ugyanis van egy sajátos kettőség az állam függetlenségével és az osztálykonfliktus gazdasági meghatározottságával kapcsolatban, mely kettőség az ortodox marxizmuson belül feledésbe merült, így Marx gazdasági determinista olvasata dominált hosszú ideig a marxista társadalomelméletben. A fiatal Marx még részben függetlennek látta az államot a civil társadalomtól (lásd például Marx 1959 [1843]). Később azonban úgy vélte, hogy a politikai folyamatok felszíni jelenségek, amelyeket hosszú távon a kapitalista termelési mód szabályszerűségei határoznak meg: „A modern államhatalom nem más, mint az egész burzsoáosztály közös ügyeit igazgató bizottság" (Marx és Engels 1983 [1848]). Később újra módosította az államról alkotott nézetét, ugyanis az 1848-as forradalmakat követően a burzsoázia kompromisszumot kötött az arisztokráciával. Marx ezt úgy illesztette be elmélete keretébe, hogy a burzsoázia kész lemondani a hatalom közvetlen gyakorlásáról, ha az nem fenyegeti hosszú távú érdekeit, hogy kordában tartsa a földbirtokos osztállyal szövetkezve a közös ellenséget, a munkásosztályt.

A Marxot követő társadalomtudósok és politikai gondolkodók körében nagy vitához vezetett annak a kérdése, hogy használható-e a demokratikus intézményrendszer a munkásosztály helyzetének javítására. Érdemes-e a parlamenti választásokon részt venni és kormányra kerülve a munkásosztály helyzetét javítani reformokkal, vagy csak a kapitalizmus meghaladásával érhető el érdemi javulás? A marxizmusnak Nyugaton többek között Karl Kautsky, Keleten pedig Lenin által képviselt és kanonizált ortodox ágát követők kibékíthetetlen ellentmondást láttak a kapitalizmus és a valódi demokrácia között. A nyugati

marxizmusban a későbbiek során ennek az ortodox álláspontnak a megfelelője volt a marxista instrumentalizmus. Paul Sweezy (1942, 243.) szerint például „az állam az uralkodó osztály eszköze az osztálystruktúra stabilitásának fenntartására", Ralph Miliband (1969, 23.) szerint pedig az uralkodó osztály „az államot használja a társadalmi dominancia eszközeként". Ezzel szemben a '60-as években jelentkező strukturalista marxizmus vitatta a burzsoázia közvetlen uralmának tézisét, és a kapitalista termelési mód belső viszonyainak hosszú távon meghatározó sajátosságait hangsúlyozta (Poulantzas 1969). A strukturalisták úgy érveltek, hogy a kapitalista osztály a domináns osztály a tőke strukturális hatalma révén, ám nem vesz részt közvetlenül az állam igazgatásában, így az állam relatív önállóságot élvez.

Ezzel párhuzamosan számos nyugat-európai demokratikus szocialista gondolkodó úgy vélte, hogy politikai cselekvésen keresztül tompítható a munkásosztály kiszolgáltatottsága. Erre a legjobb példát a tőkével folytatott kemény küzdelmek után osztálykompromisszumot kötő svéd szociáldemokrácia szolgáltatja. Bár a kapitalista termelési mód aláássa a demokráciához szükséges politikai egyenlőséget, a demokratikus közélet az egyenlő választójoggal mégis lehetőséget biztosít arra, hogy a munkásmozgalom érvényre juttassa érdekeit. Ez az álláspont az ún. marxista revizionizmus (Bernstein 1993 [1899]). Hasonló következtetésre jutott a modern kapitalizmus kialakulásáról írt meghatározó művében Polányi Károly is. *A nagy átalakulás* című könyvében Polányi (2004 [1944]) a kapitalizmus fejlődése során folyamatosan visszatérő társadalmi és politikai válságok kettős mozgásait elemzi. Egyik kulcsfogalma a fiktív áru, mint a munka, a pénz és a föld, amelyek nem tekinthetők pusztán piacon cserélhető jószágoknak. Ezért Polányi szerint a piacosítással szemben előbb-utóbb megjelenik egy ellenerő: a kérdés csak az, milyen formában. A tekintélyelvű fasizmus Polányi szerint éppúgy a túlzott piacosításra adott társadalmi válaszreakció, mint a keynesi állam demokratikus szocializmusa. A kulcskérdés Polányi szerint az, hogy a politika hogyan képes biztosítani a szabadságot a komplex modern társadalmakban, amihez szerinte erős állami beavatkozás, újraelosztás, szabályozás és esélykiegyenlítés szükséges. (Polányi alapján a globális piacok és a demokrácia közötti feszültséget máshol részletesen kifejtem, lásd Scheiring 2016b.)

A 20. század második felére összeállt egy új demokratikus szocialista irányultságú társadalomelmélet, amely Marx politikai osztályfogalmát és Weber osztályelméletét ötvözte (lásd például Wright 2009). Ez az irodalom arra hívta fel a figyelmet, hogy az állam a tőkével szembeni relatív autonómiája miatt képes átrendezni az osztályok közötti erőviszonyokat, osztálykonfliktusok demokratikus megvívása, illetve egy demokratikus osztálykompromisszum segítségével (Esping-Andersen 1990; Korpi 1983; Marshall 1950; Przeworski 1985). Az így kialkudott, a második világháborút követő szociáldemokrata konszenzus lényege abban rejlett, hogy a kapitalisták a munkásosztálynak

engedményeket tettek társadalombiztosítás, munkajog és béremelés formájában, a szakszervezetek és munkáspártok pedig cserébe belementek a profitérdek korlátozott érvényesülésébe (Przeworski és Wallerstein 1982). Ez a kompromisszum szavatolta a második világháborút követő nyugati liberális demokráciák politikai fenntarthatóságát (Almond 1991, 232.).

A kapitalista elit felől nézve a demokrácia és a kapitalizmus közötti viszony összebékítésének feltétele az volt, hogy belátták, hogy a szervezett munkásosztály elnyomásának költségei meghaladják a megbékélés költségeit, tehát jobb engedményeket tenni a jóléti államra épülő osztálykompromisszum jegyében (Flora–Heidenheimer 1981). Hall és Soskice (2001) a kapitalizmus változatairól szóló elméletében arra világított rá, hogy komplex technológiai exportban érdekelt nagyvállalatoknak szüksége van a termelés fenntartásához képzett és a vállalat iránt hosszú távon elkötelezett munkaerőre. Ezek a vállalatok komparatív előnyük intézményi alapjainak fenntartásáért cserébe támogatják a magasabb állami újraelosztást és az erősebb munkavállalói jogokat. Az állam feladata ennek az osztálykompromisszumnak az intézményesítése és fenntartása, ami több formában is lehetséges. A kapitalista demokráciák intézményrendszere, a kapitalizmus változata éppen ezért az osztálykompromisszum jellegétől függ: a jóléti állam lehet liberális, szociáldemokrata vagy korporatista; a piacgazdaság pedig lehet liberális vagy koordinált (Esping-Andersen 1990; Hall–Soskice 2001).

Az új demokratikus szocialista irányultságú társadalomelmélet alapján az is világossá vált, hogy a piacgazdaság kialakulása a demokrácia szükséges, de nem elégséges feltétele. A kettő között nincs egyszerű lineáris összefüggés, mint ahogy a liberális modernizációelmélet feltételezi. Barrington Moore (1993 [1967]), majd később többek között Rueschemeyer, Stephens és Stephens (1992), Therborn (1977), Luebbert (1987) és Tilly (2007) történeti szociológiai munkák során mutatták ki, hogy a kapitalista fejlődés nem automatikusan vezet demokráciához. Ezt csak a munkásosztály politikai integrációján, a munkásmozgalom politikai megszerveződésével és így az elosztási konfliktusok demokratikus politikába való beemelésével érhető el. Ennek az irodalmi hagyománynak mai napig releváns felismerése, hogy azokban a nyugat-európai országokban, ahol a liberális demokrácia intézményei nem tudták integrálni az elnyomott osztályok elosztási igényeit, ahol a munkásosztály nem tudott kompromisszumra jutni a kapitalistákkal, ott összeomlott a demokrácia a 20. század elején (Berman 2006). Nem a középosztály kialakulása volt tehát a nyugati liberális demokrácia stabilizációjának a feltétele, hanem a munkásosztály politikai integrációja.

A 20. század közepére kialakult demokratikus osztálykompromisszum azonban törékenynek bizonyult. A technológiai fejlődés és a tőkeáramlás liberalizációja lehetővé tette, hogy a tőke fokozatosan kibújjon a szociáldemokrata kompromisszum kényszerei alól. Egyre kevésbé működött a klasszikus

szociáldemokrata válságkezelés, ahogy azt a brit vagy később a francia baloldal szocialista kísérleteinek kudarca mutatta a hetvenes–nyolcvanas években. Nem sikerült azóta sem érvényes új kompromisszumot kialakítani a tőkefelhalmozás és a társadalmi újraelosztás igényei között, ami folyamatosan erodálja a kapitalista demokráciák legitimációját (Streeck 2014). A mély nemzetközi gazdasági integráció (mindenekelőtt a szabad tőkeáramlás), a független nemzetállam és a demokrácia hármas célja konfliktusban van egymással (Rodrik 2014). A kapitalizmus és a demokrácia közötti feszültség tehát felerősödött a globalizáció hatására, ám a kapitalista termelési mód Marx által jósolt végső válságát sikerült eddig elkerülni a centrumországokban a demokratikus állam beavatkozásaival.

A demokratikus állam problémája a perifériákon

A centrumországokban a kapitalizmus és a demokrácia közötti feszültségteli viszony elemzésére kidolgozott elméletek a periféria illetve félperiféria országaira csak korlátozottan alkalmazhatók. Míg a centrum országaiban a második világháborút követően látszólag megszilárdult a liberális demokrácia és a kapitalizmus ötvözetére épülő rendszer, a függetlenségüket frissen kivívott egykori gyarmati országokban ez a viszony továbbra is ellentmondásos volt. A függőségelmélet őse, az imperializmuselmélet (Hobson 1902; Lenin 1981 [1916]) nem látta lehetőségét a demokratikus fejlődésnek a globális kapitalizmus keretei között. A gyarmati termelési mód politikailag garantált monopóliumokra épült, mint amilyen például a gyarmati áruk kereskedelme vagy a transzatlanti rabszolga-kereskedelem. Érdemi verseny sem külföldről, a centrumországokból, sem a fogadó ország gyenge termelői felől nem érkezhetett ebben a monopol rendszerben. Erőfölényükkel visszaélve, ezek a monopol társaságok erőforrásokat tudtak kivonni a helyi gazdaságból, hosszú távon fenntartva a gyarmati országok alulfejlettségét. A gyarmati térségek erőforrásai felett a centrumországok azonban nem tudták tartósan biztosítani saját termelőiknek a monopóliumot, a nemzetközi riválisok felől érkező nyomás pedig végül világháborúhoz vezetett. A függőségelmélet erős változatai az egyoldalú függés és az erőforrás-kivonás e tézisét vitték tovább a 20. század második felének viszonyaira (Amin 1977; Baran 1952; Frank 1966).

Az új posztkoloniális államokon belül a centrumországok tőkéscsoportjai versenybe kezdtek egymással a helyi erőforrások kitermelési lehetőségeinek megszerzéséért, ami egyben megnövelte ezeknek az államoknak az alkuerejét a külföldi tőkével szemben. A technológiai fejlődés szintén hozzájárult ehhez a fokozódó globális versenyhez, egyre inkább lehetségessé vált komplex termelési folyamatok áthelyezése távoli országokba. Ezt a lehetőséget a félperiféria államai, például Brazília, Argentína, Dél-Korea a helyi termelőkapacitások

bővítésére fordítottak az importhelyettesítő iparosítási stratégia keretében (Amin 1991; Cardoso–Faletto 1979, 127–149.). A politikai önállósodást a volt gyarmati országokban tehát a gazdaság saját lábára állítása követte. A társadalmi osztályok fejletlensége és szervezetlensége révén ezek az importhelyettesítő nacionalista-populista rendszerek nem lehettek demokratikusak abban az értelemben, ahogy a nyugat-európai demokráciák voltak. Ezzel együtt megnyitották a politikai részvétel lehetőségét széles társadalmi rétegek számára, a korábbi oligarchikus politikai rendszerek részlegesen demokratizálódtak, ami lehetővé és egyben szükségessé is tette, hogy kiépüljenek szociális rendszerek is. Az importhelyettesítő nacionalista-populista rezsimek a nemzeti gazdasági függetlenség programját szociális kiegyenlítéssel egészítették ki, a nemzeti függetlenség nacionalista diskurzusát a szocializmus elemeivel kombinálták. Erre az egyik legismertebb példa az argentin peronizmus, illetve Getúlio Vargas politikája Brazíliában.

Az importhelyettesítő iparosítás néhány évtizedig jelentős társadalmi és gazdasági fejlődést eredményezett, ám a '60-as évektől kezdve érezhetővé váltak a rendszer korlátai, mindenekelőtt a fokozódó adósságválság és infláció formájában. A tőkefelhalmozás elérte korlátait a jelentős újraelosztással, a munkásosztály és a vidéki szegények politikai részvételével működő jobbára nacionalista-populista rezsimekben. Az áttérés az importhelyettesítő gazdaságpolitikáról az exportvezérelt gazdaságpolitikára ugyanakkor súlyos társadalmi feszültségeket generált. A városi munkásosztály tiltakozni kezdett a gazdaság liberalizációja és az ezzel járó reálbércsökkenés, belső leértékelés ellen. Ebben a helyzetben több országban a katonaság vette át az irányítást a politika felett, hogy levezényelje a gazdasági reformokat. A nacionalista-populista rezsimek hanyatlásának e hullámát ragadta meg O'Donnell (1973) bürokratikus autoritarizmus tézise: a katonaság a helyi technokrata elittel és a transznacionális vállalatokkal szövetkezve fojtotta el a liberális gazdasági reformok elleni tiltakozást és erőszakolta ki a gazdaság modernizációját. A legjobb példa erre Pinochetnek Allende demokratikus szocialista kísérletét felváltó reformdiktatúrája Chilében (Ma 1999).

A késői iparosodás politikai problémájával kellett szembenéznie a kelet-ázsiai országoknak is, ami szintén erős állami beavatkozáshoz és elnyomó politikai rendszerekhez vezetett. Jól ismert tény, hogy a második világháborút követő kelet-ázsiai gazdasági csoda mögött egy erős, jól szervezett, bürokratikusan felkészült állam állt (Amsden 1989; Csáki 2009; Evans 1995; Wade 2011). Ezek az államok egyszerre voltak bürokratikusan fejlettek, politikai elitjük viszonylag egységes, és ebből a pozícióból tudtak hatékony partnerséget kiépíteni a gazdasági szereplőkkel anélkül, hogy a nemzeti tőke átvette volna az irányítást. Az iparosítás megkezdése során tehát az állami elit állt a hatalmi hierarchia csúcsán, ebből is következett, hogy képes volt kordában tartani a menet közben erősödő nemzeti kapitalistákat. Ám nemcsak a vállalkozókat

kellett az államnak megfegyelmeznie. A munkaerő elnyomása, a hosszú munkanapok és alacsony szintű munkavállalói jogok még a japán fejlesztő államra is jellemzők voltak, különös tekintettel a bevándorlók és a nők kiszolgáltatott foglalkoztatási viszonyaira. A távol-keleti fejlesztő államok mind csak gyenge baloldal és szervezetlen vagy politikailag elnyomott munkásosztály mellett tudták biztosítani az erőltetett tőkefelhalmozást (Coates 2000, 237.). Ezek az országok az állam iparpolitikai beavatkozásával jelentős gazdasági modernizációt érhettek el függő világgazdasági pozícióból. Emellett később a politikai rendszer elnyomó jellege is csökkent, és a fejlesztő államok relatíve demokratizálódtak.

A demokrácia és a diktatúra gyakran váltogatta egymást a harmadik világ országaiban, ám ezzel együtt kétségtelenül bekövetkezett a gazdaság bizonyos fokú modernizációja, illetve gyökeret eresztett a politikai demokrácia a félperiféria több országában is. Az erős függőség- és imperializmuselméletek ebben a történelmi kontextusban nem voltak tarthatóak, és ennek hatására két irányba léptek tovább a kritikai fejlődéskutatók. Egyrészt a világrendszer-elmélet kidolgozója, Wallerstein (1974) bevezette a félperiféria fogalmát, amely a világgazdasági munkamegosztáson belül azon országokat ragadja meg, amelyek maguk mögött hagyták a gazdaságszerkezet erős függőségek által dominált jellegzetességeit, és képesek voltak a globális kapitalizmuson belül bizonyos korlátozott fejlődésre. Wallerstein ugyanakkor továbbra is a globális kapitalizmus erős külső meghatározottságait hangsúlyozza, a perifériák belső társadalmi szerkezete és ennek fejlődésben betöltött szerepe kevésbé foglalkoztatja.[10] A világrendszer-elmélet erős függőség tézisét tovább vivő szerzők a mai napig úgy vélik, hogy a kapitalista világgazdaságba integrálódva nincs esély arra, hogy a fejlődő országok hosszú távon érdemi demokratikus rendszereket hozzanak létre és tartsanak fenn (Amin 1991).

A függőség gyengébb tézisére épülő függő fejlődés elméletének kidolgozói ugyanakkor azt hangsúlyozzák, hogy a külső függőségek rendszerében a hatalmi, vagyoni, jövedelmi egyenlőtlenségek fennmaradnak, ám ez párosulhat a félperiféria iparosodásával (Cardoso–Faletto 1979; Evans 1979). A félperifériák ellentmondásos fejlődési lehetőségeinek figyelembe vételével a '70-es években tehát megszületett a függő fejlődés elmélete többek között Cardoso és Faletto (1979), Evans (1979) illetve Gereffi (1983) úttörő munkái révén. A függő fejlődés kutatói azt vizsgálják, hogyan befolyásolja a globális kapitalista gazdaságon belüli munkamegosztás a helyi társadalmi szereplők moz-

[10] Később a világrendszer-elmélet maga is tovább fejlődött, és lazított az erős függőség tézisén, így közelebb került a függő fejlődés téziséhez, mint például Giovanni Arrighi és Beverly Silver sokat idézett könyvében (1999). Könyvükben a globális kapitalizmus történelmi ciklusait elemzik, azt vizsgálva, hogy egyes gazdasági erőközpontok hogyan válnak hegemónná, majd hogyan veszítik el hegemón pozíciójukat, ahogy egy új világgazdasági erőközpont jelenik meg.

gásterét, a helyi gazdaság fejlődési potenciálját és a demokratizáció esélyét. Mindezt anélkül, hogy azt feltételeznék, hogy a külső függőségek teljes egészében determinálják a helyi politikai és gazdasági mozgásteret. A függő fejlődés elmélete tehát ugyanúgy a világrendszerbe ágyazva vizsgálja a helyi gazdasági és társadalmi folyamatokat, mint a világrendszer-elmélet. Ám ahogy Peter Evans fogalmaz, a függő fejlődés elmélete „a perifériális országok közötti eltérésekre irányítja a figyelmet", azon belül is annak lehetőségére, hogy a globális kapitalizmus függőségi szerkezetén belül is lehetséges a függő fejlődés, azaz „a helyi gazdaságon belüli tőkefelhalmozás, melyet a helyi gazdaság fokozódó differenciálódása és iparosodása kísér" (Evans 1979, 51.). A függő fejlődés elméleti perspektívájából nézve tehát ellentmondásos a globális kapitalista rendszerbe való integráció, feszültségeket és konfliktusokat generál, ám megfelelő társadalmi koalíciók és állami politikák esetén még így is lehetséges a fejlődés, és konszolidálható egyfajta demokratikus kompromisszum.

A függő fejlődés irodalma ismeretlen a magyar liberális közgazdászok körében. Mihályi Péter szerint például a függőségelmélet Latin-Amerika-párhuzama irreleváns Magyarországra, mondván, „az a veszély sem vált valóra, hogy az ország dél-amerikai jellegű banánköztársasággá alakul, ahol csak két hatalmi bázis létezik, az exportra termelő nagy latifundiumok és a feudális, honi elit által irányított hadsereg" (Mihályi 2010, 259.). Mihályi képe a függőségelméletről tehát nagyjából a gyarmati illetve posztkoloniális enklávégazdaságokat írja le, melyek a 19. század vége és a 20. század eleje között voltak meghatározók Latin-Amerikában. Ezzel szemben a függő fejlődés kutatói kifejezetten elhatárolják egymástól az enklávégazdaságokat és a transznacionális tőkétől függő, iparosításon áteső gazdaságokat, amelyek a függő fejlődés megnyilvánulásai. Ahogy Cardoso és Faletto írják:

„A periféria iparosodott gazdaságai és az enklávégazdaságok közötti hasonlóságok felszíniek. Az iparosodott gazdaság erősen diverzifikált termelésre épül; a profit korlátozott mértékben áramlik ki a gazdaságból, azt helyben újra befektetik; képzett munkaerőt is használnak, illetve fejlődik a szolgáltató szektor; a városi ipari szektorban egyenlőbb a jövedelmek eloszlása; és ezek következtében fejlődik a belső piac mely képes a kibocsátást felvenni. Azt is mondhatnánk, hogy ez a helyzet épp ellentéte az enklávégazdaságnak." (Cardoso–Faletto 1979, 161.)

Ám Cardoso és Faletto azt is pontosan észlelik, hogy ez nem jelenti a függőség felszámolódását, hanem új függőségek kialakulását eredményezi: a bővített tőkefelhalmozáshoz szükséges technológia és a tőke feletti kontroll válik a centrum és a perifériák közötti aszimmetria legfontosabb tényezőjévé.

Összegzésképpen, az ortodox marxista irány tehát nem tartotta összeegyeztethetőnek a demokráciát a kapitalizmussal, mivel a piac aláássa az érdemi demokráciához nélkülözhetetlen politikai esélyegyenlőséget, így a tőke uralma csak a proletárdiktatúrával dönthető meg. Röviden bemutattam ezzel

szemben a kritikai politikai gazdaságtannak azt az irányzatát, amely a társadalmi osztályok közötti politikai konfliktusok elemzéséhez nem feltételezi, hogy szükségszerűen létezik a termelési erők által teljes körűen meghatározott történelmi mozgás. A függő fejlődés elmélete ennek a demokratikus szocialista irányultságú kritikai politikai gazdaságtannak a félperifériás helyzetű országokra alkalmazott változata. Ez a demokratikus szocialista irányultságú társadalomtudomány összetett és kidolgozott irodalomban tárgyalta a kapitalizmus és a demokrácia 20. században kialakult törékeny egyensúlyát. A legfontosabb kérdés ennek alapján a kortárs demokratikus szocialisták számára az, hogyan használják az állam relatív autonómiáját. A svéd ihletésű fogalmat használva: hogyan élnek a demokratikus osztályharc lehetőségével? Avagy Gramsci nyelvén fogalmazva: hogyan építhető ki az elnyomott, szubaltern osztályok, a munkásosztály, illetve a globalizált későkapitalizmus keretei között a prekariátus ellenhegemóniája (Gramsci 1971; Laclau–Mouffe 1985; Mouffe 2000)? A fejezet második felében azt vizsgálom, milyen módon jelentek meg a posztszocialista átalakulás irodalmában a kapitalizmus és a demokrácia feszültségéről alkotott társadalomelméletek.

Kapitalizmus és demokrácia a posztszocializmusban

A rendszerváltással foglalkozó társadalomtudósok között voltak olyan marxi örökséget követő szerzők, akik a kettős piaci és demokratikus átmenet feszültségét – Offe szavaival az „egyidejűség dilemmáját" – hangsúlyozták a folyamat kezdetétől fogva, és szkeptikusak voltak a szabadpiacok bevezetésével kapcsolatban (Artner 2018; Offe 1991; Przeworski 1991). Számos baloldali, kritikai társadalomtudományi paradigmát követő szerző fogalmazott meg kritikát a piaci átmenet fundamentalista programjával szemben (Andor–Summers 1998; Artner 2003; Artner et al. 2005; Böröcz 1991; Farkas 1994; Lóránt 1997; Scheiring–Boda 2008; Szalai 1994, 1999b; Szigeti 2005). Az *Eszmélet* alapítói és szerkesztői jóvoltából az államszocializmussal és a kapitalizmussal szemben egyaránt kritikus baloldali elemzéseknek kiemelkedő folyóirata is volt 1989-től. A Magyar Szocialista Párt belső baloldali ellenzéke szintén rendszeresen hallatta a hangját (Földes 1998, 2004). Ezek a törekvések azonban nem tudtak sem befolyásos tudományos programmá, sem közpolitikai hálózattá szerveződni.

A posztszocialista átalakulás leírásával foglalkozó politikai gazdaságtani irodalmon belül a '80-as évek végén és a '90-es évek elején a liberális gazdasági modernizációelmélet uralkodott. A jóléti állam szabadságkorlátozó és hatékonyságrontó voltát hangsúlyozó elméletek kapóra jöttek a szocialista állam ellen harcoló reformközgazdászoknak (Bockman–Eyal 2002; Böröcz 1999b), valamint az államtól független civil társadalom morális megalapozásán dol-

gozó liberális kulturális elitnek (Szacki 1995). A piac és a demokrácia feszültsége, a közjavak előállításának elkerülhetetlenül politikai jellege nem illett bele a szocialista állammal szembeni ideológiai harcba (Scheiring 2008b). Ezt az elméleti irányt erősítették az amerikai liberális közgazdászok is, akik tudományos beágyazottságuknál és presztízsüknél fogva jelentős befolyást gyakoroltak a térség közéletére és tudományos vitáira (Gowan 1995; Wedel 2001).

A liberális modernizációs paradigma

A liberális gazdasági modernizációelmélet korabeli legismertebb képviselője, Jeffrey Sachs, programadó cikkében úgy érvelt, hogy a posztszocialista térség gazdasági reformvitáinak nem a reform céljáról, hanem az eszközeiről kell szólniuk. Sachs szerint tehát egy cél van, a nyugati kapitalizmus, amerre a rendszerváltó országok haladhatnak, a kelet-európai térség felől nézve „a nyugat-európai alternatív modellek szinte azonosak", ahogy az *Economist*ban publikált cikkében fogalmazott (Sachs 1990). A nyugati társadalmakon belüli eltérő osztálykompromisszumokból született különböző kapitalizmusváltozatok tehát másodlagosak. A liberális gazdasági modernizációelmélet szerint két kapitalizmusváltozat létezik, a nyugati, spontán folyamatokra építő, „természetes", liberális piacgazdaság és a politika által uralt volt szocialista tervgazdaság. A feladat pedig az áttérés minél hamarabb az előbbire. A liberális modernizációparadigma képviselői tehát a radikális piaci modernizációt azonosították a nyugati piacgazságok kialakításának programjával, elfedve a kapitalizmus változatainak sokszínűségét, az osztálykonfliktusok kezelésének politikai módozatait, a jóléti államnak a demokratikus konszolidációban betöltött szerepét.

A liberális modernizáció az új magángazdaság mihamarabbi kialakulását hivatott elérni, megteremtve a hatékony, piaci alapú tőkefelhalmozás intézményi feltételeit. Az elmélet képviselői a sokkterápiás privatizáció vélt felsőbbrendűsége miatt szkeptikusak voltak eleinte a lassabb, eseti alapú tárgyalásokra építő, esetleg előzetes reorganizáció után végrehajtott privatizációval szemben, így a transznacionális tőke bevonásával végrehajtott privatizációval szemben is. A gyors és tömeges privatizációt tartották a legjobb megoldásnak, amit Oroszország alkalmazott szinte teljes körűen, két év alatt a teljes vagyon 70%-át magánosítva, szemben a fokozatosabb kelet-közép-európai privatizációs technikákkal (Aslund 1995, 248.; Fischer–Gelb 1991; Lipton–Sachs 1992, 229–230.). Éppen ezért, 1991-ben a Világbanknak tartott előadásában Sachs „a privatizáció felgyorsítását Kelet-Európában a legfőbb gazdaságpolitikai feladatnak" nevezte (Sachs 1991, 1.), aminek meg kell előznie a vállalatok átalakítását. Sachs a nemzetközi pénzügyi szervezetek feladatának tartotta, hogy hitelpolitikájuk és tanácsadásuk során előmozdítsák ezt a sokkterápiás priva-

tizációt. Ezt az álláspontot követte a magyar piaci modernizátor közgazdász elit jelentős része.

Ezzel párhuzamosan a liberális gazdasági modernizációelmélet azt is hangsúlyozta, hogy le kell rombolni a fenntarthatatlan szocialista termelőkapacitásokat, hogy az így felszabaduló erőforrások megtalálhassák a helyüket a kialakuló kapitalista magángazdaságban (Ericson 1991, 26.). Az elmélet szerint a piacok azonnal kialakulnak és működni kezdenek, ahogy a kommunista bürokraták elhagyják a terepet (Sachs 1994, xii.). A dezindusztrializációra tehát kifejezetten szükség van a volt szocialista gazdaságokban, ez a modern piacgazdaság kialakulásának feltétele. Ha a dezindusztrializáció hatására lesznek is szociális problémák, már egy-két év alatt meglátszanak a liberális reformok előnyei, beindul a növekedés, ami lecsorog egyenesen a társadalom aljára. Ahogy Lipton és Sachs fogalmaztak: hatalmas tere van az életszínvonal emelkedésének pár éven belül, különösképp ahogy az erőforrások kimozdulnak a katonai-ipari komplexumból más szektorok felé (Lipton–Sachs 1992, 214.).

A gazdaság piaci modernizációjára a liberális modernizációelméletek nemcsak a hatékonyság és a jövedelmek bővülésének forrásaként tekintettek, hanem a demokratizáció *hosszú távú* előfeltételére is, a klasszikus modernizációelmélet alapján (Lipset 1959; Rostow 1960). A gazdasági növekedés hatására hosszú távon fog kialakulni az a középosztály és az a tulajdonosi réteg, amely a liberális politika természetes szövetségese lesz. Leszek Balcerowicz, lengyel liberális pénzügyminiszter úgy látta, hogy a privatizáció és a gazdasági liberalizáció a demokratikus stabilizáció elengedhetetlen előfeltétele (Balcerowicz 2002, 26.). A gazdasági liberalizációnak tehát hosszú távon pozitív hatása van a politikai liberalizációra – ezt a vélt összefüggést használta Milton Friedman például arra, hogy megindokolja, miért adott informálisan tanácsot Pinochetnek (lásd Gould–Hetman 2008, 3.).

A liberális modernizációelmélet követői azt is feltételezték, hogy a demokráciához szükség van egy olyan tulajdonosi elitre, amelyik képes számon kérni a tulajdonjogok biztonságát a politikusokon (Elster 1993). Barrington Moore (1993 [1967]) kapitalizmus és demokrácia viszonyát taglaló művéből a sokat idézett mondatot kiragadva *(„no bourgeoisie – no democracy")* a klasszikus liberális tézist látták alátámasztva, mely szerint a kapitalizmus fejlődése előmozdítja a demokrácia ügyét, amennyiben erőforrásokkal függetlenül rendelkező versengő vállalkozói csoportok képesek lehetnek az államhatalom kordában tartására. A privatizációval megszülető „nyertesek osztálya" ellensúlyt képez majd a nomenklatúrával szemben, így nemcsak a piacgazdaság fejlődéséhez, hanem a demokratizációhoz is hozzájárul (Boycko et al. 1993, 147.). A magyar liberális közgazdászok és az őket követő liberális politikai elemzők körében szintén bevett ez a nézet. Mihályi Péter a magyar privatizációt feldolgozó könyvében így ír: „vagyonos osztály nélkül nincs kapitalista gazdaság, kapitalizmus nélkül nincs modern, képviseleti demokrácia" (Mihályi 2010, 232.).

Érdemes ugyanakkor azt is kiemelni, hogy a liberális gazdasági modernizációs elmélet követői rövid távon konfliktust láttak a demokrácia és a piacgazdaság kialakítása között. A liberális reformoknak ezért gyorsnak és határozottnak kellett lenniük, így született meg a sokkterápia elmélete, mely szerint a reformok kritikus tömegének gyors bevezetése nélkül a gazdasági reformfolyamatot a potenciális vesztesek meg fogják állítani. A liberális gazdasági modernizációelmélet követői tehát egyetértettek a neomarxista szerzőkkel abban, hogy az egyidejűleg bevezetett kettős reformok súlyos feszültségeket szülhetnek, ám gyökeresen ellenkező következtetéseket vontak le e felismerésből. A liberális elméletalkotók megoldási javaslata az volt, hogy a gazdasági reformfolyamatot politikailag el kell szigetelni a vesztesektől. Úgy vélekedtek, hogy a hosszú távú előnyök érdekében rövid távon korlátozni kell a demokráciát, mivel a liberális reformok veszteseit csak így lehet kordában tartani, akik különben megakasztanák a reformfolyamatot és leállítanák a modernizációt. A „liberális elitek" és a „szocialista tömegek" közötti feszültségre építve, a liberális közgazdászok és az őket követő liberális politikatudósok károsnak tartották a „korai" demokráciát a hatékony és gyors reformok bevezetése szempontjából (Kullberg–Zimmerman 1999).

A sokkterápiás gazdasági reformok politikai levezényléséhez egy, a demokratikus politikától viszonylag elzárt technokrata élcsapatra volt szükség, ezért a liberálisok egy része úgy érvelt, hogy a politikai liberalizációt meg kell hogy előzze a gazdasági liberalizáció (Woo 1994, 288–300.). Sachs szerint a gazdaság piaci átalakításának irányítását a pénzügyminisztériumra kell bízni, és létre kell hozni azokat az intézményi mechanizmusokat, amelyek elszigetelik a pénzügyminisztériumot az illetéktelen politikai befolyástól (Sachs 1990). Ezzel összhangban a felkészült, erős kezű technokrata reformereknek tudta be Aslund (1995, 11.) az orosz liberalizáció sikeres elemeit. Rájuk használta Wiliamson (1994) a technopol kifejezést. A helyes technikai tudás természetesen szintén a Williamson által meghatározott Washingtoni Konszenzus keretein belül meghozott ismereteket fedi le; ez rajzolja körül a felelős, jó kormányzás kontúrjait (Williamson 1990).

Az orosz sokkterápiás radikális piaci modernizáció teljes kudarca ugyanakkor a '90-es évek második felétől hangsúlyeltolódásokhoz vezetett a liberális gazdasági modernizációelméleten belül (magyar nyelven lásd Szilágyi 1999). Ekkor épült egybe a gazdasági modernizációelmélet és a pluralista politikatudományi institucionalizmus egységes liberális modernizációs paradigmává. A liberális reformelméletek ezen új hulláma már nem a túl sok, hanem a túl kevés demokráciától féltette a jó kormányzást. Az új megközelítés abból a felismerésből indult ki, hogy azon államok, amelyek erős prezidenciális rendszerrel biztosították a reformbarát technokrata vezetőség politikától elzárt stabilitását, mint például Oroszország, azoknak a reformteljesítménye nemhogy jobb, hanem rosszabb, ezzel szemben a demokratikusabb országoknak

jobbak a gazdasági mutatói (Fidrmuc 2003). A parlamentáris berendezkedés, szemben a prezidenciális alkotmányos rendszerrel, jobban teljesített a demokratizáció terén (Linz 1990; Mainwaring–Shugart 1997; Stepan–Skach 1993). Nem volt tehát már elég az árakat rendbe rakni *(getting prices right)*, a politikát is rendbe kellett rakni *(getting politics right)* a megfelelő reformkimenet biztosítása érdekében. A jó reformokhoz jó, azaz liberális politikára is szükség van. A neoutilitarista államelméletekre építve már nem elsősorban a vesztesektől féltették a liberális reformokat, hanem a nyertesek gazdasági érdekcsoportjaitól (Hellman 1998). A szocialista tömegek helyét ezekben az elméletekben az elszabadult oligarchák vették át, akik arra használják befolyásukat, hogy foglyul ejtve az államot, lassítsák a reformot, és konzerválják privilegizált helyzetüket (Hellman et al. 2003). Korlátozott demokráciában még a reformok iránt erősen elkötelezett vezetőket is elcsábíthatja a korrupció (Gould és Hetman 2008, 3.). Ezzel szemben a demokratizáció előmozdítja a gazdaság liberalizálását is, amit az elméleti érvek mellett az empirikus irodalom is széles körben alátámasztani látszik (Eichengreen–Leblang 2008).

Végül az új liberális modernizációs paradigma néhány képviselője azzal próbálta megvédeni a radikális piaci reformokat, hogy azok csak akkor működnek, ha adott hozzá a megfelelő induló politikai örökség. Oroszországban a piaci radikalizmus tehát azért bukott meg, mert nem volt megfelelő a kiinduló helyzet. Az egyik ilyen gyakran emlegetett történelmi örökség a társadalom és az elitek antikommunista konszenzusa, ami a kelet-közép-európai reformok lendületét biztosította, szemben Oroszországgal, ahol nem volt ilyen konszenzus, annak ellenére sem, hogy a radikális piaci reformerek Jelcin alatt kormányzati pozícióba kerültek (Bunce 2001). Az átmenet országait vizsgálva úgy tűnt, hogy a következő tényezők tovább javítják a piaci reformok és a demokratizáció sikerének esélyét: a korábbi demokratikus múlt öröksége (Kitschelt 2003; Kopstein 2003), a szocialista időkben hamar megkezdett reformok során kitermelődött tapasztalt reformelit (Ekiert 2003), a nyugati országokhoz való közelség (Kopstein–Reilly 2000), az etnikai megosztottság hiánya illetve a nacionalista politika gyengesége (Vachudová–Snyder 1996). Sokáig a liberális modernizációelmélet követői Magyarországot mind az intézményi, mind a kulturális-társadalmi örökség alapján a legkedvezőbb feltételekkel rendelkező posztszocialista országok közé sorolták.

A gazdasági és politikai liberalizáció tehát túl a rövid távú sokkterápián, hosszú távon kölcsönösen elősegítik egymást. Ez volt a liberális modernizációs paradigma egyik legfőbb közös pontja. Ez a nézet teljességgel dominált a piaci modernizátor közgazdászok, a pluralista politikatudósok, illetve általában a liberális értelmiség körében. E paradigma talaján álltak a piaci átmenet felett őrködő nemzetközi pénzügyi intézmények is. Erre a konszenzusra az egyik leglátványosabb példa az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank 1999-es jelentése, amely a piaci átmenet első tíz évét áttekintve arra a következtésre

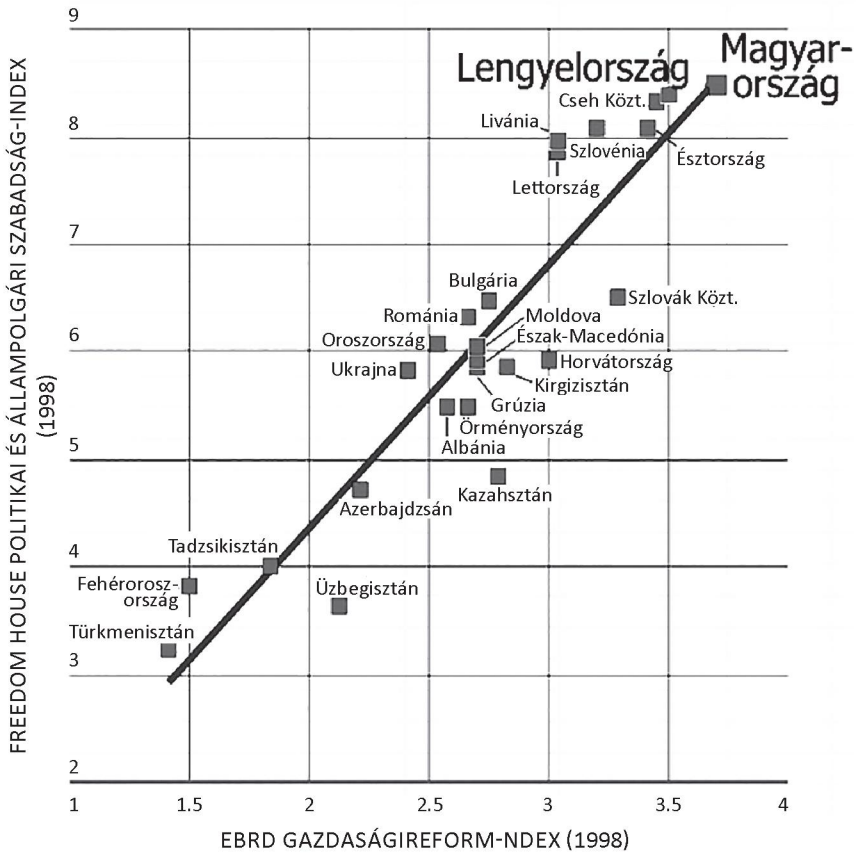

2/1. ábra. A piaci reformok és a liberális demokrácia vélt kapcsolata

Forrás: EBRD (1999, 113.)

jutott, hogy minél több a liberális piaci modernizáció, annál több lesz a liberális demokrácia. Ezt a *2/1. ábrán* látható lineáris összefüggéssel vélték alátámasztani. Hogy az ábra mennyiben tudta megragadni a demokrácia konszolidációját, elég, ha visszaidézzük az előző fejezetben bemutatott ábrát, mely szintén a Freedom House demokrácia-pontszámait mutatja, ám másfél évtizeddel később, amikor is számos korábbi éltanuló, főként a 2/1. ábra csúcsán lévő Magyarország esetében mutat erős demokratikus minőségromlást. Mivel Magyarország az összes nemzetközi összehasonlítás szerint élen járt a piaci modernizációban, e liberális modernizációelméletek felől nézve nincs magyarázat arra, hogy miért omlott össze mégis a demokrácia Magyarországon. A liberális nézetek képviselői éppen ezért nem a gazdaságban látják a demokrácia hanyatlásának okát, hanem az antiliberális politikai kultúra örökségében

vagy a politikai elitek normaszegő magatartásában. Azonban ezek a nézetek önmagukban aligha képesek magyarázatot adni az autoriter fordulatra – ahogy a bevezetőben is kifejtettem.

Az empirikus eredmények ismeretében a gazdasági liberalizáció és a demokratizáció közötti vélt harmonikus kapcsolat hipotézise nem tartható fenn. Huszonhat posztszocialista ország idősoros vizsgálata alapján Kurtz és Barnes (2002) úgy találta, hogy a gazdasági liberalizáció nincs hatással a demokratizációra; de hasonló következtetésre jutott fejlődő országok adatainak empirikus elemzésével Milner és Mukherjee (2009) is. Természetesen nem azt állítom, hogy a liberális modernizációparadigma teljesen téves, és azt az ostobaságot sem képviseli senki a kritikai politikai gazdaságtanban, hogy „minél kevesebb piaci modernizáció, annál több demokrácia". A problémát a kritikai politikai gazdaságtan épp abban látja, hogy a liberális modernizációparadigma ilyen lineáris összefüggéseket keres a piaci folyamatok és a demokrácia között. Ezek ugyanis ennél jóval bonyolultabb kapcsolatok, a piacok és a kapitalista elitek legalább annyira alá is áshatják a demokráciát, mint amennyire bizonyos feltételek teljesülése esetén stabilizálhatják, ahogy azt az előző szakaszban bemutattam. A liberális modernizációs paradigma követői azt feltételezték, hogy a kapitalista termelési mód elterjedése a volt szocialista termelési mód helyén *önműködően és törvényszerűen* javítani fogja mindenki életminőségét, és hozzájárul a demokrácia stabilizációjához. Tévedtek.

Gradualista gazdaságelmélet és gazdaságszociológia

A sokkterápiát hirdető liberális közgazdászokkal vitatkozó gradualista és strukturalista közgazdászok (Amsden et al. 1994; Andor–Summers 1998; Dewatripont–Roland 1992; Murrell 1991; Roland 1994; Stiglitz 1999) úgy érveltek, hogy a piac működéséhez szükség van világos jogi keretekre, ám ezeket csak egy jól szervezett erős állam garantálhatja.[11] A gradualisták szerint a gyenge állami intézményi környezetben végrehajtott sokkterápia az oka annak, hogy az oligarchák foglyul tudják ejteni az államot, így blokkolják a liberalizációt (Hoff–Stiglitz 2004), sőt feudalizálják az államot (Fairbanks 1999; Szalai 2016), ami

[11] A közgazdaságtanon belül az állam szerepét hangsúlyozó gazdasági institucionalizmus, illetve a strukturalista közgazdaságtan egészen a gazdasági válságig marginális irányzat volt. Ez a közgazdaságtani institucionalizmus nem azonos az előző fejezetben tárgyalt politikatudományi institucionalizmussal. Míg a gazdasági institucionalisták a fokozatos, lassú gazdasági reformokat hangsúlyozzák, és kiemelik az állami beavatkozás fontosságát, a politikatudományi institucionalizmus a demokratikus átmenet előfeltételeként a liberális politikai intézmények kialakítására koncentrált. A gazdasági institucionalizmus kisebbségi álláspont volt az átmenet irodalmán belül, míg a politikatudományi institucionalizmus többségi.

egyaránt akadályozza a demokratikus konszolidációt és a gazdasági növekedést. Ez az ortodoxia paradoxona: az államot gyengítő, piacot erősítő reformok csak erős állam mellett tarthatók fenn. A tömeges privatizáció eredményeként a korábbi menedzserek és az új politikai osztállyal kiemelt viszonyt fenntartó oligarchák jutottak jobb helyzetbe, ami rontotta a vállalati hatékonyságot (Appel 1997). Mindezek együttes hatásaként a liberális várakozásokkal szemben a sokkterápiás privatizáció jelentős gazdasági visszaesést okozott (King 2003; Popov 2000). A gyors privatizáció emellett hozzájárult a posztszocialista országokat a '90-es évek első felében sújtó, békeidőben példanélküli halálozási válsághoz (Irdam et al. 2015; Scheiring et al. 2018a, 2018c). A demokrácia minőségének egyik fontos magyarázó változója az állam erőssége (Fortin 2012). Emellett esettanulmányok sora támasztja alá az állam gyengeségének fő szerepét az orosz tragédiában (Ganev 2007; Ganev 2009; Holmes 1996; King 2002; McFaul 1997; Murrell 1993; Reddaway és Glinski 2001; Stiglitz 2003; Way 2002).

Az intézmények szerepét a gazdaság egészséges működésében nemcsak a gradualista és a strukturalista közgazdászok hangsúlyozták, hanem a piaci átmenet útfüggő jellegét kutató szociológusok illetve antropológusok is. Stark és Bruszt (1998) *Postsocialist Pathways* című könyvében a neoliberálisokkal vitatkozva arra hívták fel a figyelmet, hogy az átmenetnek nincs végpontja, éppen ezért szerintük értelmesebb átmenet helyett átalakulásról beszélni, mert ez utóbbi kifejezés nem von maga után semmilyen előre elrendelt végpontot. A múltat eltörölni igyekvő radikális piaci reformerek elméletével szemben Stark és Bruszt azt mutatták ki, hogy az új piaci mechanizmusok csak a múltból örökölt intézményi elemek újrafelhasználásával építhetők ki. Nincs értelme tehát szerintük az olyan javaslatoknak, amelyek egy sokkterápia keretében javasolnának tiszta lap nyitását. Katherine Verdery (1996a) etnográfiai terepmunkára építő könyvében szintén arra a következtetésre jutott, hogy a múltból örökölt intézményeket meggyengítő sokkterápiás reformok belülről korlátozták az állam szuverenitását, aminek eredményeképpen az állam által hátrahagyott űrt Romániában helyi kiskirályok és új maffiahálózatok töltötték ki.

Világrendszer-elmélet

A posztszocialista térségre alkalmazott világrendszer-elmélet egyik legismertebb képviselője Michael Burawoy. Bár Burawoy műveinek alapos olvasata után nem állíthatjuk, hogy a szerzőnek egyértelmű és következetes álláspontja lenne a világgazdaság káros helyi hatását illetően, hiszen látja azt is, hogy a helyi sajátosságok miatt a kelet-közép-európai országok sorsa általában jobban alakult a rendszerváltás során, mint Oroszországé. Azonban elemzései vissza-visszatérő témája a globális tőkével találkozó helyi politikai és gazdasági rendszerek „involúciója", ahol a végső és legerősebb magyarázó változó

az egységes globális kapitalizmus logikája (Burawoy 2001a, 1116.). Érzékelve a klasszikus marxizmus túlzottan kötött ökonomizmusát, Burawoy, a világrendszer logikájának elemzését Polányi Károly kettős mozgás elméletével ötvözve, a piacosítás harmadik hullámáról beszél a posztszocialista átalakulás során (Burawoy 2010). Ennek a harmadik hullámnak számos jellegzetességét tárta fel Magyarországon és Oroszországban végzett etnográfiai munkái során, ahol a helyi sajátosságok és a világrendszer-logika találkozására helyezi a hangsúlyt. A rendszerváltást közvetlenül követő években Burawoy és Krotov (1992, 1993) a kereskedelmi tőke elméletét újragondolva írta le az orosz átalakulást. A faiparban végzett terepmunkájuk során azt látták, hogy nem a modern piacgazdaság rendszere váltja fel a darabjaira hulló szocializmust, hanem a kereskedelmi tőke dominanciájára épülő rendszer, amelynek következménye a fejlődés helyett a visszafejlődés. A sokkterápia alkalmazásával a szocialista állam gépezete összeomlott, ami csak felerősítette a korábbi szocialista gazdálkodás problémáit, széleskörűvé vált a barter és a háztáji gazdálkodás, ahol a nők szerepe vált meghatározóvá, miközben a kereskedelemből, spekulációból nyerhető profit vonzereje háttérbe szorította a termelő tevékenységet, életre hívva egy férfiak dominálta új kereskedelmi-pénzügyi elitet (Burawoy–Krotov 1992, 19.; Burawoy et al. 2000, 61.).

Az informális kapcsolatok növekvő szerepe miatt Burawoy szerint nem volt kellő nyomás a cégeken, hogy modernizálják működésüket, a többlet elsajátítására a kereskedelem és nem a hatékony termelés kínálta a legjobb lehetőséget. Így alakult ki a politikai osztállyal összefonódott kereskedelmi és pénzügyi elit, amely sikeresen tudta blokkolni a reformokat. Későbbi elemzéseiben Burawoy a kereskedelmi tőke tézisét a posztkommunista involúció tézisévé fejlesztette tovább. Ez a gazdasági átalakulást nemcsak a gazdasági fejlődés, hanem a demokrácia kialakulásának elmaradásával is összefüggésbe hozta, ami magával hozza a politikai rendszer válságát is (Burawoy–Krotov 1993, 66.), neofeudális politikumot eredményezve (Burawoy 2001b, 270.). Később Burawoy a neoliberális globalizáció ellen szerveződő ellenhegemón projektként értelmezett civil társadalmat tette meg a demokratizáció letéteményesének, a (köz)szociológia feladatát pedig abban jelöltek ki, hogy segítse az így értelmezett civil társadalmat a problémák definiálásában és megoldásában.[12]

A függőségelmélet erős változatának (Amin, Frank, Baran) képviselőjeként David Harvey (2005a, 2009) a *New Imperialism* című könyvében a „felhalmozás kisemmizés által" elméletét alkalmazta a posztszocialista térségben lezajló piacosítási hullám magyarázatára. Harvey szerint a centrumországokban felhalmozási válsággal küzdő tőke a világ más, a kapitalista átalakulás kevésbé előrehaladott stádiumában lévő országaiban keres magának új befektetési

[12] A közszociológia „barátságos kritikáját" máshol részletesen kifejtettem (Scheiring 2007).

és nyereséglehetőséget. A helyi politikai elit és helyi állam nem tehet mást ebben a rendszerben, mint segíti a globális tőke felhalmozását, és támogatja a privatizációt. Ebből az elméleti perspektívából logikusan következik, hogy a liberális demokrácia illuzórikus a félperiféria országaiban, mint ahogy illúzió kozmopolita demokráciáról is beszélni. Harvey szerint kozmopolita demokrácia csak a liberalizmust elutasító, helyhez között mozgalmakból, a helyi környezeti-társadalmi adottságokra reflektálva nőhet ki (Harvey 2013).

Szintén a világrendszer-elemzés fogalmait használva írta le Böröcz József a szocializmus (1992), majd a posztszocializmus rendszerét és államformáját (1999a), illetve világgazdasági pozíciójának alakulását (2012). Böröcz szerint a kései magyar szocialista állam kettős függésben létezett, politikai függésben Moszkvától és gazdasági függésben a nyugati kapitalista országoktól. A rendszerváltással ez a kettős függés a kapitalista világrendszertől való egyoldalú függésre cserélődött. Az állam szerepe Böröcz szerint ebben a folyamatban az – hasonlóan Harvey kisemmizés általi felhalmozásához –, hogy segítse a térségben lezajló új eredeti tőkefelhalmozást (Böröcz 1999a). Ennek a tőkefelhalmozásnak a nyertesei a külföldi befektetők, illetve a folyamatot menedzselő, valamint államellenes ideológiájukkal legitimáló helyi elitek (Böröcz 1999b). A világrendszerbe való visszaillesztése a volt szocialista országoknak egyaránt járt a '90-es években gazdasági visszafejlődéssel, amit Böröcz egyrészt a teljes világgazdasági termelésből való részesedés csökkenésével mutat ki (Böröcz 2012), másrészt a humán tőke leértékelődésével, amit a csökkenő várható élettartam illetve a romló humán fejlődési index (HDI) támaszt alá (Böröcz 1999a). Bár Böröcz József nem foglalkozik explicit módon a demokrácia kérdésével, de ebből az elemzésből Harvey-hez hasonló következtetésre juthatunk. Eszerint a globális politikai-gazdasági birodalmak félperifériáján csak látszatdemokráciáról beszélhetünk, túl az anyagi függésen, ez az uralmi mód diszkurzív szinten is elgondolhatatlanná tette a valódi alternatívákat (Böröcz 2000a). Az európai félperifériák felzárkózását ugyanakkor az európai gazdasági együttműködés pénzügyi struktúrája is gátolja, ahogy azt az déli eurózóna-tagállamok esetében láttuk (Artner–Róna 2012).

Magyarországon a 2008-as válság óta reneszánszát éli a világrendszerelmélet. Szigeti Péter elméleti bevezető munkáját (2005), Artner Annamária (2014a) könyvét illetve elemzéseit (Artner 2017a; Artner 2017b), Farkas Péter cikkeit (például Farkas 2011), Szalai Erzsébet munkáit (Szalai 2006a, 2012, 2018) vagy újabban Gagyi Ágnes, Éber Márk és Gerőcs Tamás, illetve a Helyzet Műhely írásait érdemes kiemelni, amelyek felvázolják a világrendszer-elemzés tág keretét, és alkalmazzák a magyar gazdaságtörténeti dinamikák elemzésére (Éber et al. 2014; Gagyi 2016; Gerőcs–Pinkasz 2018; Gerőcs–Jelinek 2018). Könyvem bevezetőjében azt is bemutattam, hogy a világrendszer-elemző iskola több kutatója elméleti vizsgálódások eredményeképpen fogalmazta meg azt a hipotézist, hogy a nemzeti burzsoáziának fontos szerepe van az Orbán-rend-

szer stabilizálásban. A következő fejezetben ezekre a munkákra közvetlenül építek.

Külön elemzést érdemelne, hogyan csapódott le a nyugati, illetve latinamerikai marxista nemzetközi politikai gazdaságtan a magyar jobboldalon, hogyan értelmezte azt a magyar jobboldali értelmiség újra a magyar út függetlenségi harcának fogalmi kellékeként. Különösen érdekesek ebből a szempontból Pokol Béla (2004), Bogár László (2003) vagy Drábik János (2006) művei, mely szövegekből ez a megközelítés a Fidesz illetve a Jobbik politikusainak gondolkodás- és beszédmódjába is átszivárgott. A kapitalizmus szerkezete és az osztálydinamika elemzését ezekben az iratokban a globális hatalmi struktúrák képének megszemélyesített leírása váltja fel, az osztályok fogalmát pedig e hatalmi struktúrák képviselői helyettesítik, akik helyi képviselőikkel szövetségben átvették az irányítást a nemzetállamoktól. Ezek a magyar jobboldali interpretációk ugyanakkor egy teljesen torz mását adják a nemzetközi kritikai politikai gazdaságtani irodalomnak. Jelenségként ugyanakkor érdekes, hogy Magyarországon a jobboldal főáramába hamarabb megérkeztek e szövegek, mint a liberális baloldal főáramába.

A kapitalizmus változatai

Ellentétben a neoklasszikus fejlődés-gazdaságtannal és a világrendszer-elmélettel, a kapitalizmus változatairól szóló irodalom arra helyezi a hangsúlyt, hogyan befolyásolták az osztályokon belüli és azok közötti küzdelmek eltérő konstellációi a rendszerváltás alatt a posztszocialista országok által bejárt utakat. Ahogy King és Szelényi (2011) írja, az osztálykonfliktusok e mintázatait a történelmi és kulturális örökségek, a gazdasági fejlődés különböző szintjei, a centrumországokhoz való közelség és az iparosítás időzítése határozza meg. A kapitalizmus változatainak irodalma és a világrendszer-irodalom tehát számos előfeltevésben osztozik: a politikai folyamatok csak a gazdasági beágyazottsággal együtt értelmezhetők, a helyi gazdasági folyamatok pedig a világgazdaságban elfoglalt pozíción át érthetők meg. A kapitalizmus változatainak elmélete ugyanakkor nem a marxi osztályfogalomra, hanem a weberi osztályfogalomra épül, így nagyobb jelentőséget tulajdonít a helyi politikai és kulturális elitnek, értelmiségi osztálynak, az eliten belüli különböző frakcióknak illetve a helyi állami autonómiának (Eyal et al. 2003; King–Szelényi 2006). A nemzetközi munkamegosztás központi jelentőségű ebben a megközelítésben, a weberi osztályelemzés logikájának megfelelően a függőség gyenge változatát követve (Cardoso–Faletto 1979). A kapitalizmus változatait elemző szociológusok és közgazdászok tehát általában inkább az előző szakaszban tárgyalt institucionalista illetve strukturalista közgazdaságtan talaján állnak, szemben a világrendszer-elméletet követő szerzők marxi közgazdaságtanával.

A kapitalizmusváltozatok kutatási program Kelet-Európával foglalkozó írásai számos kapitalizmustípust azonosítottak a térségben. Lane (2007) két változatot különített el, egyrészt a kontinentális kapitalizmusváltozathoz közeli közép-európai változatot, ahol előrehaladott a piaci és demokratikus intézmények fejlődése, másrészt egy hibrid kapitalizmusváltozatot, amelyekben nagy az egyenlőtlenség, fejletlenek az intézmények és a nyersanyagexport dominál (Ukrajna, Fehéroroszország, Oroszország). King (2002) Lengyelország és Oroszország összehasonlításával hasonlóképpen egy nyersanyagexporttól függő, patrimoniális kapitalizmust és egy tőkeimporttól és feldolgozó ipari exporttól függő liberális kapitalizmust különített el. Az előbbi gazdasági teljesítménye lényegesen rosszabbnak bizonyult, mint az utóbbié, ami szerinte egyben a weberi állami leépüléséhez, és a patrónus–kliens-viszonyok megerősödéséhez is vezet. King (2007) egy későbbi írásában tovább finomította a visegrádi térség kapitalizmusváltozatának definícióját. A térségre sajátosan jellemző a *függő liberális kapitalizmus*, amely, szemben az orosz patrimoniális kapitalizmussal, liberális demokratikus politikai rendszerhez vezet. Hasonlóan Kinghez, Nölke és Vliegenthart (2009) szintén úgy érvel, hogy nem lehet a visegrádi térség országait sem a liberális sem a kontinentális kapitalizmusmodellhez hasonlítani, helyette egy teljesen új kapitalizmusmodellről kell beszélni, melyet ők *függő piacgazdaságnak* neveznek. E modell lényegét az olcsó ám képzett munkaerő, a technológiailag komplex iparágak betelepítése, valamint a külföldi működőtőke-befektetések meghatározó szerepe jellemzi.

A posztkommunista gazdasági rendszerekről a földrajzi tekintetben egyik legátfogóbb elemzést Szelényi Iván és Lawrence King dolgozta ki (2011). A szocializmusban nem volt tőkésosztály, ezért a rendszerváltó országoknak valahogy pótolniuk kellett a hiányzó tőkéseket. Ahogy ezt a feladatot megoldották, az döntő jelentőségűnek bizonyult a későbbi politikai és gazdasági fejlődésre. Az egyik ideáltípus a *„felülről létrehozott kapitalizmus”*, ahol a volt kommunista nómenklatúra pótolja a hiányzó kapitalistákat. Ebben a modellben a politikai hatalom birtokosai és a technokraták (az állami tulajdonú vállalatok menedzserei) még a politikai liberalizáció előtt szövetségre lépnek, és a politikai intézményeken keresztül maguknak privatizálják az állami vagyont. Ez Oroszország modellje. A létrejövő modell nem is igazán működik piacgazdaságként, ezért jogos *„a kapitalisták kapitalizmus nélkül”* leírás használata is. A *„kapitalizmust kapitalisták nélkül”* építő modell a következő változat, ahol a technokrata menedzserek és a disszidens értelmiség elmozdítja a pozíciójából a nomenklatúra képviselőit, a rendszerváltás során kisebb részben a menedzserek köré szerveződő hálózatok, de jelentős részben a külföldi tőkebefektetők pótolják a hiányzó tőkéseket. Végül az *„alulról létrehozott kapitalizmus”* modelljében egy erős technokrata réteg és a régi nomenklatúra verseng, azonban nem történik politikai értelemben vett rendszerváltás, ezért a piaci folyamatok az állami struktúrákkal párhuzamosan indulnak meg. E Kínára jellemző mo-

dellben kezdetben az önkormányzatok köré szerveződő cégek jelentik a piaci átmenet útját, majd később megjelennek a külföldi működőtőke-befektetők is. Ezek az elitdinamikák meghatározók a gazdaság növekedési üteme és a demokrácia konszolidációja szempontjából is. A legjobban a kínai alulról épített kapitalizmus teljesített, a rendszerváltás első évtizedében sikeresnek volt mondható a kapitalisták nélkül létrehozott kapitalizmus modellje is, amely a gazdasági növekedés mellett a liberális demokrácia kialakulásával párosult, míg végül az orosz, felülről épített kapitalizmus patrimoniális kapitalizmushoz vezetett gyenge állammal és az államot foglyul ejtő oligarchiával.

A kapitalizmusváltozatok-iskola egy másik iránya ezzel párhuzamosan az elosztási struktúrák elemzésével további fontos adalékokkal gazdagította a kelet-európai kapitalizmussal kapcsolatos ismereteinket. Az már a '90-es évek derekán egyértelművé vált, hogy Kelet-Közép-Európa népei nem lázadnak fel oly erővel a neoliberális reformok ellen, mint egy évtizeddel korábban Latin-Amerika népei, annak ellenére, hogy jelentős elszegényedéssel és jövedelmi polarizációval járt a folyamat az előbbiben is (Greskovits 1995). A politikai gazdaságtan egyik érdekes kihívása volt magyarázatot találni a „türelem politikájára" (Bruszt 1998; Greskovits 1998; Hirschman 1995b). Bruszt László (2002, 2006) kimutatta, hogy azokban az országokban, ahol az átmenet gazdaságpolitikai döntéseit a sokkterápia elméletének megfelelően elzárták a politikától, mint Oroszországban, ott a kapitalizmus és a demokrácia párhuzamos hanyatlása következett be. Ezzel szemben volt, ahol a gazdasági döntéseket átpolitizálták, mint a kelet-közép-európai országokban, a demokrácia és a kapitalizmus párhuzamos fejlődése indult be, és egy szociáldemokrata elemekkel tarkított szabályozott liberális kapitalizmust eredményezett. Orenstein (2001) szintén úgy érvel, hogy a politikai verseny lehetővé tette a legnagyobb hibák korrigálását, és bizonyos kompenzációs mechanizmusok bevezetésével elfogadhatóvá tette a gazdasági reformokat a választók többsége számára.

Greskovits Béla és Dorothee Bohle (2007a, 2012) három kapitalizmusváltozatot különböztetnek meg a térségben, tovább finomítva a korábbi durvább tipológiákat. Kutatásaik alapvető jelentőségű fogalmi kapaszkodókkal gazdagították a régióval kapcsolatos politikai gazdaságtani irodalmat. Az egyik a balti államokra jellemző liberális kapitalizmus. Itt a rendszerváltó nacionalista és liberális elitek hamar alkalmazták a sokkterápiát, rögzítették a valutát és feszes költségvetési politikát folytattak. A gazdasági reformok rendkívüli társadalmi költségei és a dezindusztrializáció azért nem éreztették hatásukat politikailag, mert a vesztesek leginkább a politikai jogaiktól megfosztott orosz kisebbség tagjai voltak. A visegrádi országok beágyazott neoliberalizmusa szintén erőteljesen nyitott gazdaságokat eredményezett, a dezindusztrializációt azonban itt némileg ellensúlyozta a külföldi cégek vezérelte reindusztrializáció. A rendszerváltás veszteseinek népes táborát itt nem lehetett politikailag kirekeszteni, helyette pacifikálni kellett. E térségben magasak a szociális kiadá-

sok és általában a központi költségvetési újraelosztás szintje. Végül a nyugati kontinentális, koordinált kapitalizmusmodellt valósította meg a térségben Szlovénia, amelynek alapja az erős szakszervezetek és a helyi vállalati menedzserek közötti politikai szövetség volt. A gazdasági újraelosztás és a szociális kiadások szintje itt is magas, ám jóval csekélyebb a külföldi működő tőke szerepe. Bohle és Greskovits a kelet-európai kapitalizmusváltozatokat elemző könyvüket a visegrádi térség gazdaságainak kilátásait illetően mérsékelten pozitív hangvétellel zárták (Bohle–Greskovits 2012). A magyar demokrácia hanyatlását inkább belső politikai okokkal, a felelőtlen kormányzásból következő eladósodással illetve a politikai polarizációval hozták összefüggésbe, semmint a transznacionális tőkére építő függő fejlődés belső ellentmondásaival. Bár a „beágyazott neoliberális" modellek hajlama az eladósodásra, mint rendszerprobléma megjelenik magyarázatukban — ezt támasztja alá újabb tanulmányuk is a témában (Bohle és Greskovits 2018) – implicit módon mintha szkeptikusak lennének a demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtani magyarázataival kapcsolatban.

Munkások Magyarországon

A fenti irodalmi áttekintés alapján tehát: a posztszocialista demokráciák társadalmi stabilitása szempontjából két társadalmi csoport, a munkásosztály és a gazdasági elit sorsa kiemelt jelentőségű. Éppen ezért érdemes részletesebben is áttekinteni az ezzel kapcsolatos irodalmat. A munkásosztály és általában az osztályelemzés 1989 után lekerült a kutatások térképéről (Éber–Gagyi 2014). A munkáskutatásoknak nem kedvezett a rendszerváltást követően megerősödött elitdiskurzus sem, mely a rendszerváltás veszteseit magukat tette felelőssé saját helyzetükért: a civilizációsan inkompetens munkások nemcsak nem rendelkeznek a kapitalizmusban való helytálláshoz szükséges képességekkel, de egyben civilizálatlannak és demagógnak is bélyegezték őket, ha sérelmeiknek hangot adtak (Buchowski 2006; Gagyi 2014a; Kideckel 2002).[13] A rendszerváltást követő másfél évtizedben a magyar munkástársadalmat érintő változásokba egyedül Almási Tamás Ózdról készült dokumentumfilm-sorozata, valamint Schiffer Pál Videoton-sorozata engedett betekintést. A helyzet a 2000-es évek derekán kezdett lassan megváltozni. A magyar társadalomtudósok orientációjában úttörő szerepet játszottak David Ost, majd 2017-ig a

[13] A „civilizációs inkompetencia" öngyarmatosító kifejezését Piotr Sztompka vezette be a kelet-európai társadalomtudományi közbeszédbe (Sztompka 1993), rá hivatkozva alkalmazza például liberális érvelésében Bretter Zoltán is (2014). Ehhez kapcsolódóan mai napig elterjedt az az értelmiségi beszédmód, amely a tanulatlan választókat okolja a demokrácia hanyatlásáért, a Fidesz előretöréséért vagy a felelőtlen állami költekezésért.

CEU-n tanító Don Kalb kutatásai a lengyel munkások körében (Kalb 2009a, 2009b; Ost 2000, 2006) illetve Mark Pittaway történeti kutatásai (Pittaway 2014). A Magyarországon végzett munkáskutatások közül kiemelkedik Bartha Eszternek a győri munkások körében 2003-ban végzett terepmunkája (Bartha 2003, 2011b), Szalai Erzsébet munkásinterjúi szintén a 2000-es évek elejéről (Szalai 2004), Bartha és Tóth 2015-ben végzett elit szakmunkásokkal készített interjúi (Bartha–Tóth 2017a), illetve Valuch Tibor és kutatócsoportja valamint R. Nagy József munkái, amelyek a munkásosztály társadalomtörténetét illetve kultúráját tették a középpontba (Alabán 2012; R. Nagy 2010; Valuch 2012). Érintőlegesen kapcsolódik a témához Feischmidt Margit kutatócsoportjának munkája a neonacionalizmus társadalmi-kulturális gyökereiről (Feischmidt 2014). Az erősödő érdeklődés ellenére sem állíthatjuk ugyanakkor, hogy özönlenének a magyar szociológusok és antropológusok a munkáskutatások irányába.

1989–2004 között hullámokban végzett terepmunkájára építő könyvében David Ost azt elemzi, ahogy a liberális politikai elit magára hagyta a lengyel munkásokat, akik köréből a rendszerváltás vesztesei kerültek ki, és akiknek gazdasági frusztrációját és dühét így az antiliberális jobboldal használta fel politikai mobilizációs eszközként (Ost 2006). Albert Hirschmanra hivatkozva Ost úgy érvel, hogy amennyiben az emberek nem tudnak hinni a haladásban, akkor felkorbácsolódnak a szenvedélyek. A munkástársadalom ezt a hitét vesztette el a rendszerváltás során, ugyanakkor nem volt lehetséges a felkorbácsolódó szenvedélyeinek baloldali kifejeződése. Egyrészt azért nem, mert elérhetetlen volt a társadalmi osztályok nyelvezete, másrészt pedig, mert a korábban a Szolidaritással szövetséges liberális elit féltette a piaci reformokat a szervezett munkásságtól. Ost úgy érvel, hogy az elosztási konfliktusok osztályalapú politikai mobilizációja hosszú távon lehetőséget nyújt arra, hogy a demokratikus osztálykompromisszummal a kapitalista demokrácia stabilizátora legyen. Ezzel szemben a kulturális, nacionalista nyelven újrafogalmazott gazdasági sérelmek ilyen politikai integrációt nem tesznek lehetővé és destabilizálják a demokráciát.

Ost könyvében a politikai elitek szerepét hangsúlyozza, empirikus anyaga a szakszervezeti és politikai elitre koncentrál, így a munkások tapasztalata csak másodkézből tűnik ki. Don Kalb lengyel munkások körében végzett terepmunkájára építő cikkében, David Osttal részben vitatkozva, nem a liberális és illiberális elit politikai kínálata, hanem a munkástársadalom gazdasági kiszolgáltatottsága felől közelíti a jelenséget (Kalb 2009a, 2009b). Kalb az elitek helyett a munkásosztályt szólaltatja meg, akinek kiszolgáltatottsága az a strukturális tényező, amely lehetővé tette, hogy lengyel jobboldali politikai vállalkozók, mindenekelőtt a Kaczynski testvérek vezette PiS, az elosztási konfliktusokat kulturális-nacionalista nyelven mondják el, és egymás ellen hangolják az elitszakmunkásokat és az alattuk elhelyezkedő munkásréteget.

A munkások rendszerváltást követő sorsát vizsgáló első magyar kvalitatív kutatás Szalai Erzsébet nevéhez kötődik. Szalai a 2000-es évek első felében készült interjúkra támaszkodva fogalmaz meg hipotéziseket a munkásosztály tagoltságával és kilátásaival kapcsolatban (Szalai 2004). Szerinte jelentős különbségek mutatkoznak a multinacionális szektorban dolgozó képzettebb munkások, illetve a magyar tulajdonú KKV-szektorban dolgozó munkások anyagi helyzete és kiszolgáltatottsága között. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy a nacionalizmus jeleit Szalai még nem találta meg a 2000-es évek első feléig. Bartha Eszter győri munkásokkal 2003-ban készített interjúiból az derül ki, hogy a vizsgált munkások nagyon negatívan élik meg a gazdasági átalakulás folyamatát (Bartha 2003, 2011a). Bartha a hanyatlásnak négy olyan narratíváját azonosította, amelyik minden interjúalanynál visszaköszönt: a gyár hanyatlása (megrendelések csökkenése, munkahelyek leépülése, fokozódó bizonytalanság, szemben a menedzsment sikerpropagandájával), a kollektíva szétesése (szocialista brigádok, szocialista közösségi élet), a munkanélküliségtől való félelem (ami rombolja a közösséget) és a csökkenő életszínvonal. Bartha ugyanakkor azt is megfigyelte, hogy ezek a negatív tapasztalatok nem fordították a munkásokat szembe a kapitalizmussal, az interjúalanyok nem gondolták, hogy magával a kapitalizmussal van baj, hanem csak magyarországi megvalósításával, a transznacionális vállalatok túlsúlyával, illetve a felelőtlen és önző vállalatvezetéssel. A kapitalizmust egyértelműen a Nyugattal azonosították, amit összességében sokkal jobbnak értékeltek, mint a szocializmust. 2003-ban a munkások körében még meghatározó volt a remény hangulata a negatív tapasztalatok ellenére. Hasonlóan Szalaihoz, Bartha a nacionalizmusnak kevés jelét találta az interjúkban, a nacionalista toposzok a nemzetközi gazdasági egyenlőtlenségek (ennek kapcsán esetenként a túlzott zsidó-befolyás) bírálatára szorítkoztak, és a cigányellenesség nem jelent meg.

A fiatalok rendszerváltást követő helyzetével kapcsolatos irodalomban szintén láthatóvá vált a rendszerváltást követő kilátástalanság fokozódása. Szalai Erzsébet a 2000-es évek elején készített munkásinterjúiban még úgy látta, hogy a fiatalok nagyobb eséllyel találnak új munkát magunknak (Szalai 2004). Ezzel szemben a 2000-es évek végén készült interjúkból már az derült ki, hogy a fokozódó társadalmi bizonytalanság hatására erősödik a fiatalok körében a kapitalizmus elutasítása, ami ugyanakkor nem ölt egyértelmű politikai színezetet és nem áll össze koherens társadalomkritikává (Szalai 2011). Az általa vizsgált interjúkban a szélsőjobboldali orientáció erősödésében szerepet játszik, hogy a rendszerváltás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és ez a Nyugat értékeinek elutasításában illetve a nemzeti tudat hangsúlyozásában ölt testet, főleg azoknál, akiknél családi örökség az antikommunizmus. A modernizáció kudarcának politikakép-formáló jelentőségét hangsúlyozza Sik Domonkos ózdi illetve soproni fiatalok körében készített interjúkra építve (Sik 2015). Ózdon nem érhetők el az egyéni mobilitás csatornái, jelentősek

a hétköznapi megélhetési gondok, aminek hatására az itteni fiatalok inkább kiábrándultak a politikából, elutasítják a főbb pártokat, körükben a demokrácia jobban vesztett hiteléből, és közvetlenebbül fordulnak a nacionalizmushoz mint az egyéni érvényesülés pótlékához.

A munkásosztály sorsának megértéséhez fontos kitérni az újnacionalizmus-kutatásokra, amelyek fogalmi fejlettségében jelentős előrelépést hozott Feischmidt Margit és kutatócsoportjának munkássága (Feischmidt 2014). Gingrich és Banks (2006) valamint Kalb (2009a, 2009b) elméleti megközelítését követve, az újnacionalizmusra olyan kulturális jelenségként tekintenek, amely a globalizáció okozta kiszolgáltatottságra, a lecsúszástól való félelemre adott válasz, és célja a megtépázott önbecsülés helyreállítása a veszélyeztetett nemzet kollektív öntudatának megerősítésével. Nem a munkásosztály, hanem a vidéki agrártársadalom jobbra tolódását vizsgálja a gyöngyöspatai konfliktus kapcsán tanulmányában Feischmidt Margit és Szombati Kristóf (2014), de hasonló, egymással összekapcsolódó strukturális és kulturális folyamatokat tárnak fel, mint Don Kalb a lengyel munkásosztály esetében. Feischmidt és Szombati részletesen elemzik azokat a különféle társadalmi csoportokat, akik helyben hozzájárultak a cigányellenes diskurzus erősödéséhez: a cigányoktól kisebb közvetlen sérelmeket közvetlenül elszenvedők csoportjától kezdve, a rendszerváltást követően gazdasági helyzetük romlásáért és a falu dezintegrációjáért a cigányokat okoló középrétegeken át a helyi elitekig, akik a tradicionális gazdálkodási formákra építő helyi fejlesztések (borturizmus) útjában álló, köztereket elfoglaló, a falu látképét zavaró cigányokat hibáztatják. E paradigmát követve, a Jobbik felemelkedését, a Fidesszel folytatott versengését és az etnonacionalista politikák állami rangra emelkedését elemzi kiemelkedő könyvében Szombati Kristóf. E munka a Kelet-Közép-Európában erősödő nacionalista-jobboldali hegemónia első mély etnográfiai feltárása (Szombati 2018). Empirikus anyaga elsősorban az általa posztparasztságnak nevezett rétegből származik, ám módszertani stratégiája és elméleti megközelítése számos ponton igen közel van az általam alkalmazotthoz.[14] Szombati könyvében a rasszista politikát relacionista keretben összeköti a piaci átmenet strukturális problémáival, az EU-integráció által okozott helyi gazdasági nehézségekkel, amelyek a 2000-es évek közepére vezetnek el a falusi életvilág szintjén a rendszerváltó helyi elittel és a baloldali kormánnyal való elégedetlenséghez.

[14] Olyannyira közel, hogy sokáig hasonló munkacímen futott a könyvem, mint az ő doktori értekezéséből született könyve, anélkül, hogy tudtam volna, hogy milyen címet választott. Egy ideig *A félperiféria lázadása* címet adtam könyvemnek, és meg is állapodtunk Kristóffal, hogy az előszóban tisztázom majd, hogy a címet előbb választottam, mint ahogy az ő *The Revolt of the Provinces* című könyve megjelent. Elméleti rokonságunk nem a véletlen műve, hiszen nemcsak ugyanott és ugyanannál a témavezetőnél kezdtük a doktorinkat, de aktivista-politikai pályánk is sokáig együtt futott. Végül egy olyan cím mellett döntöttem, amely talán kevésbé drámai, de inkább tükrözi a könyv fő mondanivalóját.

David Ost, Don Kalb és Feischmidt Margit munkáit elitszakmunkások körében 2015-ben végzett interjúkra építve Bartha és Tóth (2017a) azért bírálja, mert szerintük nemcsak a rendszerváltás vesztesei tolódnak jobbra, hanem a nyertesek is. Multikauzális magyarázatukban a struktúrák és a kultúra párhuzamos, részben egymástól független hatását hangsúlyozzák, kiemelve a „mélyen kódolt nacionalizmus" jelentőségét. Négy tendenciát emelnek ki az interjúkból, melyek szerintük megmagyarázzák a vizsgált elit szakmunkások nacionalizmusát: 1. családi szocializáció (részvétel az '56-os forradalomban, kisalföldi kisgazda családok történelmi öröksége és ebből fakadó örökölt antikommunizmus); 2. a gyarmatosítás és kizsákmányolás élménye a rendszerváltást követően (gyáron belüli bérkülönbségek, a posztkommunista politikusok árulása, a német anyacégnél elérhető és a magyar vállalatnál elérhető bér közötti különbség, külföldi kontroll az ipar felett); 3. a baloldalból való kiábrándulás (a szocialista rezsim nyelvezetének hitelvesztése, a szocialista párt kommunista múltja, a 2006-ot követő gazdasági és politikai válság, az MSZP neoliberális tendenciái és a liberalizmus lejáratottsága); 4. nacionalizmus és romaellenesség (a nacionalizmust összekötve a nemzetközi kizsákmányolással). Figyelemre méltó, hogy hasonlóan Feischmidt és Szombati (2014) anyagához, Bartha és Tóth interjúiban is erősen megjelenik a nacionalizmus és azon belül is a cigányellenesség.

A munkások rendszerváltás utáni helyzetével kapcsolatos szűk irodalomban egyetértés látszik azzal kapcsolatban, hogy a munkásosztály számára a rendszerváltás eleinte reménykedésre adott okot, ám ezt a 2000-es évektől felváltotta a fokozódó kiábrándulás. Ennek kapcsán érdemes kiemelni, hogy a nacionalizmus csak a 2000-es évek második felétől látszott gyökeret ereszteni a munkások körében, korábban erre utaló jeleket a kutatók nem találtak. Szintén a 2000-es évek második felére tehető a kapitalizmusból való kiábrándulás megjelenése, ám ez elsősorban a helyi gazdasági és politikai elitek bírálatában öltött testet, nem a kapitalizmus elutasításában. A neonacionalizmus-irodalom ezen belül azt is kimutatta, hogy a rendszerváltás strukturális folyamatai adtak lehetőséget arra, hogy nacionalista politikai vállalkozók mobilizálják a rendszerváltással kapcsolatos dühöt. Erre az irodalomra könyvemben közvetlenül támaszkodom.

Gazdasági elit Magyarországon

Szemben a munkásosztály témájával, a gazdasági elit kiemelt kutatási terület volt a társadalomtudományban a rendszerváltást követően (áttekintésnek lásd Kolosi–Szelényi 2010; Kristóf 2009; Szalai 2001). E kutatások legtöbbet vizsgált kérdése az volt, hogy kik lesznek a piaci átmenet nyertesei, kik kerülnek domináns hatalmi pozícióba, kik alkotják az új gazdasági elitet, és kik azok,

akiknek döntő befolyása van a hatalom gyakorlására? Szinte valamennyi szerző egyetértett abban, hogy a posztszocialista átalakulás egyik sajátos vetülete, hogy politikusok és technokrata reformerek hozzák létre a kapitalizmust felülről illetve kívülről, azaz a kapitalizmus nem lesz belső szerves fejlődés eredménye. Ez egyben azt is jelentette, hogy a piaci átmenet első éveiben a hatalom gyakorlására, a társadalmi-gazdasági berendezkedés alapvető szerkezetének alakulására a politikának és a politikusoknak a nyugati demokráciákhoz képest nagyobb hatása volt. E tézis szerint alapvetően a politikai aktorok teremtenek maguknak gazdasági aktorokat. Az állam foglyul ejtésének neoutilitarista változata, amit a bevezetőben tárgyaltam, ezt a hagyományt követi: a hangsúlyt a politikai elit piactorzító korrupciós törekvéseire helyezi. Sokan a mai napig úgy vélik, hogy a politika primátusa a gazdaság felett azóta is töretlenül fennáll. Ezzel szemben mások a gazdasági strukturális függőségek jelentőségét, mindenekelőtt a külföldi tőke hatalmát hangsúlyozták mint legerősebb hatalmi tényezőt, amihez a politika alkalmazkodni kényszerül (Böröcz 2001; Szalai 2001). Kolosi Tamás és Szelényi Iván a gazdasági elitet vizsgáló 2010-ben megjelent könyvüket azzal zárták, hogy „az átalakulás második évtizedére a tőke–politika viszonyában a tőke vált meghatározóvá. Nem a nagytőkések kilincselnek a magas beosztású állami vagy pártfunkcionáriusoknál, hanem fordítva, a politikusok keresik a nagytőkések kegyeit" (Kolosi és Szelényi 2010, 282.).

A magyarországi gazdasági elittel kapcsolatos empirikus irodalom egyik meghatározó ága a politika primátusának téziséből azt a következtetést vonta le, hogy az új rendszer nyertese a késő kádári politikai nomenklatúra lesz, e körből kerülnek ki a gazdasági hatalom legfőbb birtokosai. A nomenklatúra hatalmának átmentésére vonatkozó nézet szerint a politikai nomenklatúra tagjai képesek politikai tőkéjüket gazdasági tőkére konvertálni a piaci átmenet során, így a volt politikai vezetésből lesz az új gazdasági elit (Hankiss 1989; Staniszkis 1990). Ez a nomenklatúra-folytonosság tézise a jobboldali sajtóban nagyon népszerű, ám alapvetően téves ebben a formában. Ezzel szemben a történelmi folytonosság szerepét hangsúlyozta a '80-as évek közepén írt könyvében Szelényi Iván (1992), aki úgy vélte, hogy a gazdasági elit a késő szocializmus második gazdaságában újrapolgárosodó, értelmiségi és vállalkozó felmenőkkel rendelkező kisvállalkozásokból kerülhet ki. A második gazdaság újrapolgárosodó vállalkozói végül tömegében nem váltak nagytőkéssé, de egy jelentős, kisebbségi frakciót képviselnek az új tőkésosztályon belül (Kolosi–Szelényi 2010).

A hatalom átmentésére vonatkozó elméletet később többek között Szalai Erzsébet (1989) és Kolosi Tamás (1991) finomították. Szalai szerint nem a szocialista felső vezetés és a régi nomenklatúra köréből kerülnek ki a piaci átmenet gazdasági nyertesei, hanem a mellettük feltörekvő, fiatal, a '80-as években középvezetői pozíciókat betöltő képzett, szakértői, szakvezetői, menedzseri réteg, a „késő kádári technokrácia" tagjaiból. Kolosi hasonlóan amellett érvelt,

hogy a piaci átmenet során a politikailag túlexponált szocialista felső vezetők versenyhátrányban lesznek, szemben a másodvonal vezetőivel; erre építve beszélt Kolosi az „osztályvezető-helyettesek forradalmáról".[15] A kormány és az ellenzék közötti kerekasztal-tárgyalások során a gazdasági kérdések érdemben nem kerültek elő, így az ellenőrzött politikai intézményváltással párhuzamosan lezajlott egy ellenőrizetlen, spontán privatizáció 1988–1990 között. Ez a folyamat a szocialista apparátus által kinevezett vállalati menedzserek tőkefelhalmozásának kedvezett: „így válhat az apparatcsikból sok esetben entrepreneur (vállalkozó), s így lehetünk tanúi napjainkban egy új osztály, az 'entrepratcsikok' osztálya létrejöttének" (Bruszt 1995 [1989], 49.).

Az empirikus felmérések azt mutatják, hogy a gazdasági elit körében volt egy bizonyos folytonosság a piaci átmenet első évtizedében, a politikai felső vezetésben ezzel párhuzamosan viszont jelentős változások mentek végbe. Az MSZMP Központi Bizottságának 212 fős listájáról, tehát azok közül, akik 1980–1990 között vezető politikai funkciót töltöttek be, mindössze négy olyan politikus van, aki a rendszerváltás után az üzleti életben jelentős vagyont tudott felhalmozni: Bartha Ferenc, Kapolyi László, Medgyessy Péter, Nagy Imre (Mihályi 2010, 249.). A politikai felső vezetés tehát kiesett a gazdasági elitpozíciókért folytatott versengésből, ám az MSZMP-tagság sokáig meghatározó szempontja volt a gazdasági elitbe jutásnak. Lengyel György adatfelvétel alapján úgy becsülte, hogy 1997/98-ban a gazdasági elitbe jutás esélye közel kétszer akkora (OR = 1,8) a volt MSZMP-tagok körében (Lengyel 2007, 106.). A volt MSZMP-tagok aránya a gazdasági elit tagjai között 1988-ban 84,2%, 1993-ban még 66,6% volt, 1998-ban 49,6%, 2001-ben 27,3%, 2009-ben már csak 19,6% (Kristóf 2009, 16.; Lengyel 2003, 136.). Az MSZMP-tagság szerepének csökkenésével párhuzamosan folyamatosan nőtt a gazdasági elitben azoknak az aránya, akik elit családból jöttek, azaz „szellemi foglalkozású" apával rendelkeztek, és a kapcsolatrendszerüket tudástőkével egészítették ki (Böröcz–Róna-Tas 1995).

A politikai nomenklatúrával szemben a volt szocialista menedzserek hatalmát feltételezték a kusza tulajdonviszonyokat hangsúlyozó elméletek. E szerzők szerint a tulajdonosok nem válnak meghatározó szereplőivé a gazdaságnak, és a piaci átmenet igazi nyertesei a szociális és kulturális tőkét birtokló vállalatirányítók, akik informális kapcsolataikkal tudástőkéjüket vezető gazdasági pozíciókká tudták konvertálni (Eyal et al. 1997; Stark–Bruszt 1998). A rekombináns tulajdon, a vállalati kereszttulajdonlások kora azonban a '90-es évek végére lejárt, és egyértelművé vált, hogy a konkrét gazdasági tőkét birtokló csoportok alkotják a gazdasági elitet (Vedres 2000). Kovách Imre

[15] Kolosi ennek ellenére úgy véli, hogy Szalai hipotézise élesen szemben állt az ő hipotézisével, mondván, hogy Szalai a nomenklatúra-folytonosság elméletét képviseli (lásd erről Szalai 2001: 17.).

és Csite András felmérése szerint 1997-re már csak a magyar nagyvállalatok 16,9%-ára volt jellemző a kereszttulajdonlás, ezen kívül világosan azonosítható domináns tulajdonosok jellemzik a nagyvállalatokat (Kovách–Csite 1999, 124.). Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a volt szocialista menedzserek ne váltak volna nagy számban tulajdonossá: a gazdasági eliten belül az 1988-ban vezető beosztásban dolgozók aránya 1993-ban 76,8% volt, 2001-ben 63,7, és 2009-ben is még 45% (Kristóf 2009, 17.). Bár a vezető politikai szerep súlya csökkent, ám a tudástőke mellett a politikai kapcsolatoknak, az informalitásnak a piaci átmenet első évtizedében jelentős szerepe volt a gazdasági elitbe kerülésben (Böröcz 1995, 2000b).

A gazdasági elit kérdőíves vizsgálatai nem közöltek adatokat az elitek nyílt politikai szimpátiájáról, ezért erről nehéz pontos képet alkotni. Az irodalom alapján azt feltételezhetjük, hogy a gazdasági elitben a piaci átmenet első évtizedében a transznacionális tőke mellett többségben voltak a szocialista politikai kapcsolatokkal rendelkező nagyvállalkozók. Ennek egyszerű oka az, hogy a gazdasági elitbe való bekerülésben fontos szerepe volt a szaktudás mellett a késő szocialista időkben megszerzett ismereteknek, a gazdasági és politikai kapcsolatoknak (Böröcz–Róna-Tas 1995; Eyal et al. 1998; Stark–Bruszt 1998). Ez pusztán a kapcsolatokra vonatkozik. Amit a gazdasági elit politikai szimpátiájáról tudunk az átmenet első éveiben, az azt mutatja, hogy nagyjából egyenlő arányban oszlottak meg köreikben az MDF- (33%), az SZDSZ- (29%) és az MSZP- (25%) szavazók (Szelényi et al. 1995, 710.).[16]

Az ezredfordulót követő évek során a nagyvállalkozók politikai kapcsolatai fokozatosan átalakultak. Ez összefügg egyrészt azzal, hogy erre az időszakra megteremtődtek a piacgazdaság intézményi keretei, megvalósult a külföldi tőke dominanciája, kialakult a kétpárti váltógazdaság. Stark és Vedres (2012) a legnagyobb 1700 cég halmazából álló mintából azt mutatta ki, hogy a késő kádári időkből örökölt politikai kapcsolatok strukturáló ereje az ezredfordulóra lecsökkent, és a cégek politikai kapcsolatait a kétpárti verseny logikája határozta meg. Kialakult a kétosztatú gazdasági elit, leképezve a politikai versengés kétosztatúságát. Emellett Stark és Vedres (2012) azt is kimutatták, hogy a piaci átmenet első éveiben a jobboldal hátránnyal indult a baloldallal szemben az üzleti kapcsolatok terén, amit a jobboldal csak az Antall-kormány utolsó évére tudott egy rövid időre ledolgozni. Ezt követően azonban 1994-től 2001-ig a baloldali kapcsolatokkal rendelkező cégek száma meghaladta a jobboldali kapcsolatokkal rendelkező cégek számát, annak ellenére, hogy a jobboldal az 1998-as kormányváltást követően növelte beágyazottságát a gazdasági elitbe.

[16] Ha figyelembe vesszük, hogy az MSZP az első választáson 10% körüli listás szavazatot kapott, akkor azt is kijelenthetjük, hogy a társadalmi beágyazottsága az MSZP-nek már ekkor nagyobb volt a gazdasági eliten belül, mint más társadalmi csoportokban.

Az elmúlt néhány évben számos elemzés született, amely a gazdasági elit, azon belül a nemzetközi tőke szerepét hangsúlyozza a Fidesz politikai sikerében illetve az autoriter fordulatban. Ebből a szempontból kiemelkedők a világrendszer-elméletet a függőségelmélettel kombináló Szalai Erzsébet (Szalai 2016, 2018, 2019), Éber et al. (2014), Gagyi (2016), valamint Gerőcs és Jelinek (2018) tanulmányai, akik a külső világgazdasági és a belső dinamikák együttes osztályelméleti elemzését adják, leírva a transznacionális tőke dominanciájának árnyékában szerveződő koalíciót a nemzeti tőke és a politikai osztály nacionalista frakciója között. A 2008-as gazdasági válságot követően Lengyelországban és Magyarországon felerősödött új gazdasági nacionalizmus kapcsán végzett empirikus esettanulmányában Naczyk (2014) azt elemzi, hogyan lobbiztak a gazdasági válságot követően Lengyelországban és Magyarországon a helyi üzleti elitek olyan új intézményi megoldásokért, amelyek jobban szolgálják a belföldi vállalkozások érdekeit. Kolosi és Szelényi a magyar milliárdosok karrierútjait nemzetközi összefüggésben elemző könyvüket szintén azzal a hipotézissel zárják, hogy a nemzeti nagyburzsoáziát „politikai csalódása, multinacionális tőkétől való félelme és a legutóbbi gazdasági és pénzügyi válság során kialakult nemzetközi trendváltáshoz való alkalmazkodása" a jobboldal felé fordítja a jövőben (Kolosi–Szelényi 2010, 290.). A nemzeti tőke jobboldali fordulatával kapcsolatos hipotézist Laki Mihály és Szalai Júlia 2009–2011 között 64 nagyvállalkozóval készített mélyinterjús anyaga empirikusan alátámasztja (Laki–Szalai 2013). Azt találták, hogy 2009–2011 között jelentősen előretört a konzervatív, nacionalista világnézet a nagyvállalkozók körében. Szalai Erzsébet (2016) szintén azt a hipotézist fogalmazta meg, hogy a 2010 utáni politikai berendezkedés annak eredményeként értelmezhető, hogy a nemzeti tőkésosztály a jobboldali hatalmi blokk felé fordult. Szintén a nemzeti nagytőke szerepét hangsúlyozza a pénzügyi rendszer átalakításáról szóló fontos könyvében Sebők (2019) is. A szerző részletesen bemutatja azt, hogyan vezetett a modernizációs konszenzus kudarca a pénzügyi nacionalizmus megerősödéséhez, és hogyan épít a jobboldal a nemzeti burzsoáziával szövetségben egy új hegemóniát 2010 után. Ezek a munkák fontos referenciapontot jelentenek saját elméletalkotásom szempontjából.

A piaci átmenettől a demokrácia hanyatlásáig

A liberális modernizációelméletek követőit teljesen váratlanul érte a demokrácia 2010 utáni hanyatlása Magyarországon. Beleragadva az állam vs. piac hamis dichotómiájába, nem értették meg azokat a társadalmi modelleket, amelyek a magyarnál eredményesebben integrálták az elosztási osztálykonfliktusokat a demokráciába. A liberális modernizációelméletekkel szemben kritikus világrendszer-elméleti hagyomány szerzőit ezzel szemben az érte

meglepetésként, hogy a térségben egy ideig eredményesen sikerült összebékíteni a liberális demokráciát és a kapitalizmust. E szerzők nem fordítottak kellő figyelmet azokra az átmeneti megoldásokra, amelyek révén stabilizálható volt a liberális demokrácia a magyar újkapitalizmusban, nem szerepelt vizsgálódásaikban kellő hangsúllyal az állam szervezettsége és erőssége, illetve nem fordítottak kellő figyelmet a nemzetközi és a nemzeti tőke eltérő politikai beágyazódásából következő különbségekre. E hiányosságok hatására nem tudják jól magyarázni azt, hogy miért tette lehetővé húsz éven át egy így-úgy, de működőképes liberális demokrácia fenntartását a félperifériás helyzetben lévő magyar kapitalizmus. Végül, a kapitalizmusváltozatok iskolájának követői felülbecsülték a magyar beágyazott liberális kapitalizmusmodell stabilitását, nem fordítottak kellő figyelmet a függő gazdasági integrációból fakadó társadalmi és gazdasági feszültségekre.

A liberális modernizációelméletekre adott kritikai válaszok az institucionalista közgazdászoktól, gazdaságszociológusoktól, a világrendszer-elmélet talaján álló szerzőktől, valamint a kapitalizmus változatainak kutatóitól sokat segítettek a kettős átmenet belső ellentmondásainak megértésében, az ő felismeréseik kiindulópontjául szolgálhatnak a demokrácia hanyatlásának új elméletéhez. Ehhez azonban több ponton korrigálnunk kell ezt a kritikai irodalmat is. Egy olyan elméleti konstrukcióra van tehát szükség, amely egyaránt figyelembe tudja venni a helyi politikai mozgásteret, így számot tud adni a 2010 előtti rendszer sikereiről anélkül, hogy túlhangsúlyozná a működő tőkére épített modell és a stratégiai szociálpolitikák eredményességét. Ehhez meg kell újítanunk a rendszerváltásról alkotott strukturalista politikai gazdaságtani elméleteket. Erre teszek kísérletet a következő fejezetben.

3. A FELHALMOZÓ ÁLLAM ELMÉLETE

Abból a felvetésből kiindulva, hogy a demokrácia az egymással konfliktusban lévő társadalmi osztályok közötti kompromisszum eredménye, jelen fejezet célja elméleti úton alátámasztani, hogy a magyarországi autoriter fordulat a domináns hatalmi tömb átalakulásának és az ezt kísérő új államstratégiának a következménye a függő fejlődés kontextusában. A fejezetben bemutatott elméleti építkezés célja tehát kettős. Egyrészt azonosítom Magyarország autoriter fordulatának szocioökonómiai gyökereit a vonatkozó elméletek összefüggésében, így elhelyezve a magyar esetet az autoriter államkapitalizmusok világában. Másodsorban egy új fogalmat javaslok a 2010 utáni magyar állam politikai gazdasági természetére vonatkozóan, a felhalmozó állam fogalmát. Ahelyett tehát, hogy egy tankönyvi piacképre építve a kapitalizmus normáitól való eltérésként azonosítanám a magyar esetet, az autoriter politikát a tőkefelhalmozás keretében értelmezem.

A globalizáció és a demokrácia konfliktusa a 21. században

Az előző fejezetben amellett érveltem, hogy a nyugati demokráciák átmeneti stabilizációja a 20. század során a tőke és a munka közötti szociáldemokrata osztálykompromisszum eredménye volt. Arra is utaltam röviden, hogy az ezredforduló környékén a globalizáció, mindenekelőtt a tőke szabad áramlása, illetve a gyors ipari átalakulás a technológiai robbanás nyomán újra kiéleződött a demokrácia és a kapitalizmus közötti feszültség. A globalizáció, ahelyett, hogy a posztpolitikai béke korát hozta volna el, új politikai konfliktusokat szült. A neoliberális politikák „arany kényszerzubbonya" mégsem hozta el mindenki számára a kedvező gazdasági fejlődést (Milanovic 2016). A tőke lerázta magáról a ráaggatott intézményi korlátok nagy részét, ám az így keletkező társadalmi és környezeti válságjelenségekre még nem született meg az igazán ütőképes intézményi válasz.

A nemzetközi politikai gazdaságtan kortárs klasszikusai világos elméleti fogódzókat dolgoztak ki ahhoz, hogy pontosabban megértsük a 21. századi

globalizáció és a demokratikus tömegpolitika között kiújuló feszültséget. Az egyik ilyen elméleti kulcsfogalom a globális hegemónia, illetve annak válságterhelt, ciklikus átalakulása (Arrighi–Silver 1999). A gazdaságtörténet során számos ilyen hegemón ciklus volt, amelyek fejlődési csúcsukat elérve látványos válsággal adták át helyüket egy következő hegemón ciklusnak. Arrighi és Silver (1999) történeti kutatásukban azt mutatták ki, hogy egy-egy ilyen fejlődési ciklus végpontját az adott gazdaság pénzügyi dominanciája jelzi, amely ugyanakkor már azt is mutatja, hogy a domináns gazdaság már nem az első a pénzügyön kívüli reálgazdasági technológiák világában.

A 20. század meghatározó gazdasági szereplője az Egyesült Államok lett, ám az USA dominanciájára épülő világrendszer szintén elérte a hegemón ciklus csúcsát. Az 21. század elején kétségtelenül Amerika a világgazdaság pénzügyi központja, ám egyre inkább elveszíti a termelési technológiák terén folyó áldáz innovációs versenyt. A globális kapitalizmus innovációs teljesítményének mind nagyobb hányada helyeződik át a távol-keleti feltörekvő gazdaságok térségébe. Az amerikai hegemóniára épülő világrend pénzügyi válsága a 2008-as globális válság volt, ami egyben egy új, multipoláris világrend korszakának a beköszöntét is jelezte. Ez a multipoláris világrend a gazdasági turbulenciák fokozódásával párhuzamosan hatalmi vákuumokat is létrehoz, amelyekben gyors politikai-intézményi változások következhetnek be. Az amerikai hegemónia hanyatlása azt is jelenti, hogy a világrendet igazoló neoliberális ideológia is elvesztette legimitációs erejét (Appel–Orenstein 2018). A demokrácia szempontjából ez új kihívásokat jelenthet, amennyiben a hatalmi űrt olyan autoriter nagyhatalmak tölthetik be, mint Kína vagy Oroszország, akik nyíltan az amerika vezette neoliberális világrend alternatíváiként azonosítják magukat. Ebben a multipoláris világrendben egy autoriter hajlamú politikai vezető mozgásterét bővíti, ha képes több hatalmi tömb felé is kötéseket kiépíteni.

A 21. század nemzetközi politikai gazdaságtani környezete és a demokrácia közötti feszültséget az amerikai hegemónia hanyatlásával párhuzamosan kialakuló multipolaritás mellett a gazdaságszerkezeti fejlemények is fokozzák (Sassen 1996). Az egyik ilyen gazdaságszerkezeti fejlemény a technológiai robbanás. Az új online nyilvánosság jelentősen hozzájárult a hagyományos média, ezen keresztül a minőségi tájékoztatás térvesztéséhez és a *fake news* világának felemelkedéséhez. A gyors ipari átalakulás, a gazdaságok gyors nemzetközi integrációja, illetve ennek nyomán keletkező regionális depriváció szintén hozzájárul a demokrácia eróziójához. Ezt számos úttörő empirikus politikai gazdaságtani felmérés is kimutatta: a regionális szinten mért dezindusztrializációnak, a magas halálozási rátának, az importsokknak és a robotizációnak egyaránt statisztikailag szignifikáns az összefüggése a populista politika erősödésével (Anelli et al. 2019; Bor 2017; Colantone–Stanig 2018a, 2018b; Koltai et al. 2019; McQuarrie 2017).

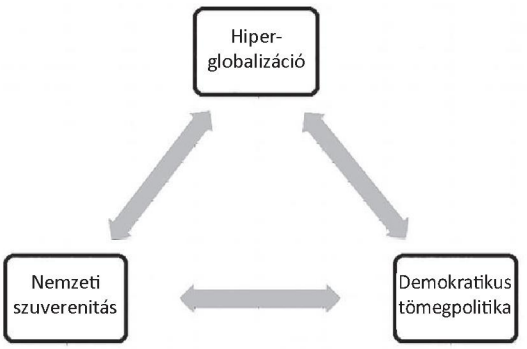

3/1. ábra. A globalizáció politikai trilemmája

Dani Rodrik (2002, 2005, 2007, 2014) a globalizáció, a szuverenitás és a demokrácia közötti konfliktus modellezésére dolgozott ki egy találó elméletet: a globalizáció politikai trilemmáját. Ezt az elméletet a *3/1. ábra* szemlélteti. Rodrik állítása, hogy a mély nemzetközi gazdasági integráció (mindenekelőtt szabad tőkeáramlás), a független nemzetállam és a demokrácia hármas célja egyszerre nem elérhető. Rodrik háromszögének három pontja ezeket a stratégiai lehetőségeket ábrázolja. A demokrácia és a nemzetállam kombinációja a globális gazdasági integráció korlátozását feltételezi. Ez az egyik ideáltípus, amihez a leginkább a 20. század közepének gazdasági berendezkedése hasonlított. A második világháborút követő nemzetközi világrend, a *Bretton Woods-i kompromisszum*, a tőke szabad áramlásának korlátozására épült. Ez a nemzetközi környezet tette lehetővé a tőke és a munka közötti szociáldemokrata kompromisszumot az egyes nemzetállamokon belül, amiről az előző fejezetben szóltam.

A második ideáltipikus végpont az *arany kényszerzubbony*, a jelenlegi politikai berendezkedés ehhez áll a legközelebb. Az arany kényszerzubbony metaforáját Thomas Friedman liberális gazdasági újságírótól kölcsönözte Rodrik (Friedman 1999). Kényszerzubbony, mivel a globalizáció hasonló, neoliberális gazdasági intézkedéseket kényszerít ki az egyes államoktól. Az arany jelző arra a hitre utal, amely a '90-es éveket meghatározta, hogy ez a globális gazdasági kényszer végső soron majd mindenkinek javára válik. A globálisan mobil tőke termelőhelyét bármikor megváltoztathatja, a spekulatív tőke bármikor kiszállhat egy valuta vagy állampapír finanszírozásából, ezzel sakkban tarthatja a tőle engedményeket követelő demokratikus tömegpolitikát. A pénzügyi válságok kezelésére alkalmazott belső leértékelés, a mainstreamtől eltérő gazdaságpolitikai válaszkísérletekkel szembeni nemzetközi szankciók jelzik azt a legvilágosabban, hogy a demokrácia hatásköre csak a globális tőkelogikán belül értelmezhető döntésekre korlátozódik (Varoufakis 2017). Így tehát a demokrácia nemzetállami keretek között kiürül, hiszen az egyes államok nem választhatnak szuverén gazdaságpolitikát.

A harmadik ideáltípus a *globális demokrácia*. Rodrik modellje értelmében elméletileg lehetséges lenne nemzetközi szinten kiépíteni a gazdaság feletti politikai kontrollt, amennyiben létezik az ehhez szükséges politikai szuverén. Bár a nemzetközi gazdasági integráció kikényszeríti a nemzeti intézmények és politikák konvergenciáját, ám ez egyelőre nem vezetett a tőke feletti érdemi nemzetközi demokratikus kontrollhoz. A globális integráció és a demokrácia kombinációja csak globális politikára építve lenne lehetséges, így a gazdaság feletti demokratikus kontroll a nemzetállamról a világállamra helyeződne át. Ez a globális vagy legalábbis regionális politikai együttműködés ugyanakkor a mai napig nem valósult meg. Az Európai Unió a mai napig féllábú óriás, hiányoznak a nemzetközi szintérről az érdemi politikai funkciók, a politikai döntések súlya továbbra is tagállami szinten van, mely tagállamok ugyanakkor kénytelenek követni a nemzetközi gazdasági integráció által kijelölt irányt. Az EU tehát jelenlegi formájában nem tudja betölteni azt az űrt, amelyet a nemzetközi szuverén hiánya okoz.

A globalizáció és a demokrácia között kiéleződő feszültséggel magyarázza Rodik a liberális demokráciák válságát és a populista politika megerősödését (Rodrik 2018). Rodrik szerint a demokrácia megmentésének egyedül lehetséges módja a globalizáció korlátozása, ugyanis nem látja a nemzetközi demokratikus tömegpolitika kialakulásának lehetőségét. A globalizáció politikai trilemmájára mai napig nem sikerült érvényes választ kidolgozni, mely a Bretton Woods-i kompromisszumhoz hasonló nyugvópontot jelenthetne. Ez a nemzetközi környezet kétségtelenül erős összefüggésben van a magyar demokrácia haldoklásával is. Amennyiben a magyar demokrácia válságnak pusztán nemzetközi politikai gazdaságtani magyarázatát akarnánk adni, akkor e könyvet akár itt be is fejezhetnénk. Meglátásom szerint Rodik trilemmája ugyanakkor nem magyarázat, hanem felhívás empirikus elemzésre. Pontosan milyen szereplők részvételével, milyen folyamatok hatására alakult át Magyarországon a szimulált demokratikus rendszer egy autoriter rendszerré?

Ahhoz, hogy az egyes országok eltérő politikai dinamikáit megértsük, szükség van a globalizáció által meghatározott társadalmi struktúrákban mozgó cselekvők azonosítására, érdekeik és változó koalícióik elemzésére. Könyvemben tehát a hangsúlyt arra helyezem, ahogy a belső társadalmi folyamatok reagálnak a globalizáció politikai trilemmájára. Ehhez azonban a Rodrikétól eltérő, alacsonyabb absztrakciós szintű, mikroszkopikusabb megközelítésre van szükség. A struktúrák és a cselekvők összekötésére az osztály- és hatalomstruktúra elemzését fogom alkalmazni. A fejezet következő szakaszai ezt az elméleti keretet dolgozzák ki lépésről lépésre.

Osztályelmélet és hatalomstruktúra-elemzés

Az institucionalista politikatudományi főáram szerint a demokratikus állam a liberális normák elvont intézményesülése egy absztrakt társadalmi szerződés keretében. A demokrácia azonban több ennél – mint ahogy a második fejezetben tárgyalt irodalom alapján azt bemutattam. A modern demokrácia intézményesített osztálykompromisszum, a társadalmi konfliktusok kezelésének rendezett formája (Berman 2006; Korpi 1983; Moore 1993[1967]; Piketty 2015; Przeworski–Wallerstein 1982; Rueschemeyer et al. 1992; Streeck 2014; Therborn 1977). Az uralkodó osztályok és az államhatalom viszonya történelmileg is, földrajzilag is különböző. Az iparosodás szakaszai által meghatározott, változó strukturális feltételekkel együtt változó uralkodó osztálykoalíciók eltérő államstratégiákat intézményesítenek (Bresser-Pereira–Ianoni 2015; Kurth 1979; Rueschemeyer et al. 1992; Staples 1991; Streeck 2014; Wolfe 1977). A késve iparosodó távol-keleti országok fejlesztő állama vagy az angolszász típusú liberális jóléti állam piacgazdasági környezetben működő államok ugyan, ám a tőkefelhalmozás tekintetében lényegesen eltérő intézményi szerkezet jellemzi őket. Ha a társadalmi konfliktusokat a demokrácia intézményei nem kezelik kielégítően, akkor felborul az intézményeket fenntartó osztálykompromisszum, meginog a liberális demokrácia legitimációja. Az autoriter fordulat tehát értelmezhető mint a demokratikus államszerkezetet intézményesítő hatalmi tömb, osztálykoalíció megingása, majd mint az új autoriter rendszert intézményesítő hatalmi tömb új osztálykompromisszuma.

Miben áll egy ilyen osztálykompromisszum, egyáltalán mit jelent az, hogy társadalmi osztály a 21. században? Elismerem, hogy nem magától értetődő osztályokról beszélni a globalizált késő kapitalizmusban, a szociáldemokrata pártok hanyatlása és az identitáspolitika korában. A korszellem világszerte, de különösképp Kelet-Európában nem kedvez az osztályelemzésnek. Sokan azt a következtetést vonták le, hogy vége az osztálypolitikának, a bal–jobb szembenállásnak. Korábbi baloldali szerzők intettek búcsút a munkásosztálynak (Gorz 1982), és hirdették meg az osztály nélküli politika (Clark és Lipset 1991), a posztmateriális pártok és új társadalmi mozgalmak korát (Inglehart 1977), amelyek állítólag túlléptek az elosztási konfliktusok öreg politikáján. A társadalmi szolidaritás terei világszerte visszaszorulóban, átalakulóban vannak, ami megnehezíti a szolidáris kollektív cselekvést (Takács 2018). Heller Ágnes például egy 2018-as interjújában következőképp érvelt (Krytyka Polityczna 2018):

„A magyar társadalom tömegtársadalom. Egy tömegtársadalomban nincsenek osztályérdekek. Még a szegényeknek sincsenek osztályérdekeik."

E korszellem jegyében az osztályelemzés lekerült a kutatások térképéről (Éber–Gagyi 2014). Mivel a kortárs magyar liberalizmus kialakulása erősen kötődik egy olyan állam elleni harchoz, amely magát jó ideig a marxista-leni-

nista ideológiával legitimálta, ezért sokakban mai napig komoly ellenérzések vannak az osztályelmélettel szemben (lásd még Huszár 2016). Mégis amellett érvelek, hogy az osztálypolitika „nem vész el, csak átalakul" – az osztályelmélet pedig alapvető eszköze lehet a társadalomtudománynak. Egyetértek Elsterrel (1985, 239.), hogy a marxi életmű egyik legmaradandóbb és leghasznosabb öröksége az osztályelemzés. Szerencsére 2010 óta ez újra éledezik Magyarországon (Bartha 2011b; Éber–Gagyi 2014; Huszár 2013c; Vastagh 2017), így saját kutatásomat is van mire építeni. A célom nem egy kérdőíves rétegződésvizsgálat során használható osztályelmélet kidolgozása, hanem egy dinamikus relacionista politikai gazdaságtani elemzést (Carrier–Kalb 2015) megalapozó elméleti keret felvázolása.

Osztályokról nem csak marxisták beszélnek, ahogy az magyar nyelven Huszár Ákos kiváló áttekintései alapján is látható (Huszár 2013a, 2013b). Max Webernek is volt osztályelmélete, szerinte az osztály olyan modern csoportkategória, amelyet az életesélyek elosztását meghatározó gazdasági tényezőkhöz való egyenlőtlen hozzáférés, ezek egyenlőtlen felhalmozódása hoz létre (Bendix 1974; Weber 1996 [1922]). Weber ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy az életesélyeket meghatározó gazdasági tényezők (osztályok) mellett a társadalmi hierarchiát a státussal járó privilégiumok (rendek), illetve a politikai hatalom (pártok) is meghatározzák. Később Weber osztályelméletét felhasználva dolgozta ki Goldthorpe (1996) a foglalkozási osztályok elméletét. Weber osztályelmélete Marxhoz hasonlóan relacionális, azaz az osztályok közötti ellentmondásos viszonyt veszi alapul, különös tekintettel a tulajdonviszonyokra, és nem pusztán egy társadalmi rétegződésben elfoglalt mennyiségi pozícióként definiálja az osztályt, mint a későbbi rétegződéskategóriák, mint alsó-, közép-, vagy felsőosztály (Wright 2002).

Maguk a marxisták is többféleképp használják az osztály fogalmát. A marxizmuson belül az elmúlt 50 évben az egyik legalapvetőbb kérdés az volt, hogyan viszonyulnak a gazdasági érdekek a politikai cselekvéshez. Az ökonomista nézet az az álláspont, amely szerint a gazdasági alapzat meghatároz minden társadalmi, politikai és kulturális jelenséget. Az ökonomizmus kritikája a 20. század második felében a posztmarxista reneszánsz egy fontos eleme volt (Gramsci 1971; Jessop 2008; Poulantzas 1969), ami elvezetett a politikai cselekvésre, a kulturális jelenségekre nyitottabb, multikauzális marxista megközelítések kialakulásához (bővebben lásd Kiss Viktor 2018a; Scheiring 2018a; Sebők 2008).[17] Marx emellett azzal is tisztában volt, hogy attól még, hogy ezek

[17] Az ökonomizmus kritikája a 20. század második felében a posztmarxista reneszánsz egy fontos eleme volt (Gramsci 1971; Jessop 2008; Poulantzas 1969), és ez elvezetett a politikai cselekvéshez, a kulturális jelenségekre nyitottabb, multikauzális marxista megközelítések kialakulásához (bővebben lásd Fáber 2014; Kiss 2018a; Scheiring 2018a; Sebők 2008).

az érdekkonfliktusok adottak, nem biztos, hogy egy osztály tagjai osztályként tekintenek magukra, azaz van osztálytudatuk, ehhez az adott osztályt meg kell politikailag szervezni (lásd a magánvaló és a magáért való osztály közötti különbséget). Az osztályok politikai dinamikái tehát még Marxnál sem következnek teljes egészében a termelési mód sajátosságaiból. A multikauzális, nem determinista osztályfogalomra már Marx művei között is van példa, a legismertebb a különböző osztályok és elitfrakciók közötti konfliktusokat történetileg elemző *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája,* mely művében Marx nagy jelentőséget tulajdonít a politikai cselekvés autonómiájának (Marx 1962 [1852]). Innen származik a sokat hivatkozott idézet:

„Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára." (Marx 1962 [1852], 105.)

Mindezek alapján azokkal értek egyet, akik szerint a posztmarxista és a weberi osztályfogalom összeférnek egymással (lásd például Konrád–Szelényi 1978; Wright 2009). Ez a posztmarxi, weberi, de már Marxnál is megjelenő *multikauzális* osztályfogalom azért hasznos, mert lehetővé teszi annak megragadását, hogy a hatalmi konfliktusokat a társadalom strukturális viszonyai, ezen belül a kapitalista termelési mód sajátosságai dinamizálják. *Dinamizálják, de nem determinálják.* Az államnak, a politikának és a szimbolikus mezőnek relatív autonómiája van. A társadalmak hierarchikus rendszerekbe tagozódnak. Ezek közül a hierarchikus rendszerek közül az egyik legmeghatározóbb, bár nem kizárólagos a gazdasági osztályok rendszere, amelyet a termelési viszonyok határoznak meg: a termelőeszközök tulajdonlása, a munkaerő feletti kontroll, az életesélyeket meghatározó gazdasági tényezőkhöz (tőke, tudás, kapcsolatok, stb.) való egyenlőtlen hozzáférés. Tehát osztályokról beszélni azt jelenti, hogy léteznek társadalmi nagycsoportok, amelyek tagjainak érdekei között jelentős egyezés van, és ezeket az érdekeket a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzet határozza meg, ez pedig értelmesen elemezhető a kapitalizmus sajátosságai alapján. Az osztályok az erőforrásokhoz való egyenlőtlen hozzáférésben gyökereznek, és így konfliktusos osztályviszonyokat teremtenek. A kapitalizmus osztályviszonyai nem határoznak meg minden társadalmi-kulturális jelenséget, de nagyon nehéz lenne olyan jelenséget találni, amelyeket nem befolyásolnak a kapitalista osztályviszonyok (Carrier–Kalb 2015; Kalb 1997, 2014). Az osztályok és az egyéni cselekvés között valószínűségi, nem pedig közvetlen determinisztikus a kapcsolat.

A társadalmat a 21. században nem lehet pusztán két osztályra, munkásosztályra és tőkésekre tagolni. A munkásosztályon és a tőkésosztályon belül is megjelennek új törésvonalak. Ez nem jelenti azt, hogy a tőkéseknek vagy a munkásoknak ne lennének osztályérdekeik, vagy hogy a modern társadalmak ne

lennének osztálytársadalmak. Esping-Andersen (1993, 1999) illetve Standing (2011) meggyőzően mutatták ki egy új törésvonal megjelenését a '90-es évektől a globalizáció illetve posztindusztrializáció nyertesei és vesztesei között, rárakódva a régi munkásosztály–tőkésosztály törésre. A *munkások* között a képzett munkások vannak az egyik oldalon, akik sikerrel képesek részt venni a globalizált technológiaintenzív termékek és szolgáltatások előállításában, és többnyire gazdaságilag erős, globális nagyvárosokban élnek. Ennek kapcsán érdemes megkülönböztetni a jelentős tudás- és kapcsolati tőkét birtokló *technokráciát* (menedzserek, felső beosztású szakértők, értelmiségiek), amelynek tagjait sokkal szorosabb érdekek fűzik a tőkésosztály különböző frakcióihoz, mint a munkásosztályhoz (King–Szelényi 2004). Különösképpen nagy a jelentősége ennek a posztszocialista országokban, ahol tőkésosztály hiányában a *technokratáknak kiemelt szerepe volt* a piaci átmenet első szakaszában (Szalai 1989). Amennyiben a tudás- és kapcsolati tőke termelési tényező, úgy tekinthetünk a technokráciára osztályként is, de érdemi különbséget jelent, ha weberi értelemben vett rendként határozzuk meg őket. Velük szemben a munkásosztály másik oldalán a *képzetlen munkások* vannak, akik a globális termelési hálózatokban maximum csereszabatos, olcsó és kiszolgáltatott munkaerőként vesznek részt, vagy a helyi piacra termelő, munkaintenzív, nem technológiai cégekben dolgoznak, ha egyáltalán dolgoznak. *Szűkebb értelemben munkásosztály alatt tehát azokat értem, akik megélhetésük biztosítása érdekében kénytelenek saját munkerőjüket áruba bocsátani, és nem rendelkeznek jelentős mértékben sem gazdasági, sem kapcsolati, sem tudástőkével.* (Ennek az osztályfogalomnak az empirikus alkalmazására még visszatérek a módszertani szakaszban.)

A tőkén belül ezzel párhuzamosan szintén végbemegy egy polarizáció. A globális gazdaságba bekapcsolódó *transznacionális tőke* (transznacionális termelőtőke és pénzügyi tőke) és a sikerágazatokból kimaradt *nemzeti tőke* között rajzolódnak ki új törésvonalak (Bieler–Morton 2004; Gill–Law 1989). A tőke fogalmát tehát szociológiai értelemben használom. Elsőként azokra a személyekre utalok vele, akik tőkével rendelkeznek. Másodlagos jelentése pedig – az *Oxford English Dictionary* meghatározását követve – „olyan pénzbeli vagy más formában megjelenő vagyon, amelyet egy társaság alapítása vagy befektetés céljából egy személy vagy szervezet birtokol". Ez a meghatározás tehát a közgazdaságtan tőkefogalmánál szélesebb körű, egybevág Piketty (2015) szóhasználatával.

A globalizációnak tehát a tőke kulturális hegemóniája terén is kitapintható hatásai vannak az osztálydinamikákra (Friedman 2003). A szakértelmiség, a menedzserek és a kistulajdonosok osztálya küzd azért, hogy osztozhasson a globális integráció gyümölcsein. Belőlük alakul ki az új kozmopolita technokrata osztály, akik magas beosztásuk segítségével képesek a transznacionális burzsoázia alatt az ő életmódjukra hasonlító életmód kialakítására. Ez a kozmopolita technokrata osztály döntő szerepet játszik a transznacionáa-

lis tőke felhalmozására épülő rend szakmai igazgatásában és legitimációjában. A nemzetközi üzleti elit életmódja, kozmopolitizmusa így válik a transznacionális technokrata szakértelmiségi osztály életmódjává és ideológiájává. Ez az új kozmopolita ideológia a demokrácia legfőbb támaszaként is tekint önmagára. Ez a posztnacionalista demokrácia a tőkeáramlás uralma mellett a társadalom alatti rétegek és kisebbségek elismeréséből áll. Másfelől viszont a technokrata osztály összeütközik a munkásokkal, akik a transznacionális tőkével szemben úgymond „indokolatlan" követeléseket támasztanak. A technokrácia szerint tehát a munkásosztály alsóbb rétegei a veszélyes nacionalizmusok és a globális renddel nem összeegyeztethető populizmusok forrásai. Így kerül a globalizáció hatására szoros kapcsolatba egymással a transznacionális tőkésosztály neoliberalizmusa és a kulturális elit liberalizmusa.

Az állam relatív autonómiájának tézise (Poulantzas 1975) alapján szintén érdemes megkülönböztetni az állami erőszakmonopólium felett ellenőrzést gyakorlók körét, a *politikai osztályt*. Az állam a 20. században kiemelt szereplője volt a kapitalista gazdaságoknak is, Magyarországon a megtermelt nemzeti jövedelem nagyjából felét az állam újraosztja. Ebből kifolyólag az államot irányító politikai osztály a hatalmi mezőnek relatív autonóm szereplője. A politikai osztály az állam intézményeire támaszkodva képes jelentősen befolyásolni a magángazdaság munkamegosztásának következményeit, a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségeket (erről részletesen lásd Vastagh 2017). Ezen kívül az állam az oktatás- és kultúrpolitikával, a pártok pedig a politikai szubkultúra leépítésével a társadalom osztálytagolódásának kulturális dimenziójára is jelentős hatással lehetnek. A politikai osztály képes társadalmi osztályok közötti konfliktusok kiélezésére vagy tompítására, ezen keresztül társadalmi osztályok közötti koalíciókat építhet vagy felbonthat. A politikának tehát konstitutív szerepe van az osztálydinamikák alakulásában. Nem tekinthetünk ugyanakkor úgy a politikai osztályra, mintha az légüres térben mozogna. A politikai osztály mozgását, döntéseit, lehetőségeit jelentősen befolyásolják a többi társadalmi osztály strukturális adottságai, mozgásai. A magyar politikai elemzésekben gyakori, hogy a gazdasági elitre a politika egyszerű szolgálólányaként tekintenek. Ez legalább akkora hiba, mint azt feltételezni, hogy a politikai mező egyszerűen csak a kapitalista erőviszonyok leképeződése.

Az így meghatározott osztályelmélet empirikus vizsgálatához a William Domhoff nevéhez fűződő *hatalomstruktúra-elemzés (power structure analysis)* megközelítését követem. A hatalomstruktúra-elemzés a politika és a kapitalista osztály szervezetei közötti hálózatokban ragadja meg az uralom fennmaradásának lényegét (Domhoff 2006 [1967]; van der Pijl et al. 2011). A hatalomstruktúra-elemzés megközelítése különbözik a strukturális-funkcionális függést hangsúlyozó strukturalista marxizmustól (Jessop 2008; Poulantzas 1982), ugyanis az uralkodó osztály politikára gyakorolt befolyásának *közvetlen* formáit vizsgálja. Az, hogy a hatalomstruktúra-elméletre építek, ugyanakkor

nem jelenti azt, hogy érvénytelennek tartanám a strukturalisták által kidolgozott fogalmi kereteket. Pusztán azt hangsúlyozom, hogy az egyes államformák kialakulását történetileg nem magyarázhatjuk kizárólag a kapitalizmus szerkezetében betöltött funkciójuk felől. Szükségesnek tartom a cselekvők (osztályok és elitfrakciók) azonosítását is, amire a középszintű elméletként meghatározott hatalomstruktúra-elemzés ad lehetőséget. A hatalomstruktúra-elemzés iskolájából számos kutatási irányzat nőtt ki (áttekintésnek lásd Burris 2013). Könyvemben ezek közül a közvetlen kapcsolatok közül a forgóajtókat, a lobbiszervezeteket, valamint a tőke közvetlen nyomásgyakorlását vizsgálom majd.

Az általam követett osztályelmélet tehát nem feltételez szükségszerűen adott társadalmi osztályokat, a megélt osztályhelyzetekben a kulturális mező szimbólumainak és a politikai intézményeknek ugyanúgy szerepük van, mint az adott történelmi és földrajzi kontextusban létező gazdasági munkamegosztásnak, termelési módnak. A hatalmi tömbök mozgása ezért minden esetben empirikus kérdés. Az uralkodó hatalmi tömb hegemóniaként értelmezett, a hatalom közvetlen hálózatai révén stabilizált uralma belső ellentmondásokkal terhes és változásra nyitott. Ezek a belső ellentmondások bizonyos kritikus csomópontként működő *(critical junctures)* történelmi időszakokban – mint amilyenek például a gazdasági válságok – a felszínre törnek. Ez lehetővé teszi az uralkodó osztálykoalíciók átrendeződését. Így tehát, megfelelő strukturális lehetőségek mellett és politikai (ideológiai és szervezeti) szervezőmunkával ellenhegemón hatalmi projektek érvényesülhetnek, az uralkodó osztálykoalíció pedig átrendeződhet (Blyth 2002; Cox 1983; Gill–Law 1989; Gourevitch 1986). Az így meghatározott osztályelmélet tehát a cselekvés és a struktúra *(structure/agency)* együttes vizsgálatát hangsúlyozza, összekötve az osztálykonfliktusokat az intézményi változással és ezen keresztül a különböző fejlődési kimenetekkel, államformákkal (lásd még Chang–Evans 2005). Természetesen más osztályfrakciók és rendek megkülönböztetésével tovább bonyolítható a képlet, ám a fenti főszereplők azonosításával már kellően differenciált elemzési eszköztárhoz jutunk, további differenciálás nem adna hozzá érdemben az elemzéshez.

A külső kapitalista viszonyok tehát erősen befolyásolják, de nem határozzák meg teljes mértékben a belső gazdasági folyamatokat és az osztálykonfliktusokat. A kapitalista világrendszerbe való integráció nem jár törvényszerűen belső dezintegrációval, vagy visszafejlődéssel (vö. Burawoy 1996; Harvey 2009). Ez akkor következik be, ha a politikai osztály lemond a fejlesztő állami és szociális szerepvállalásról. A belső osztálydinamikákat tehát:

„[...] nem a felhalmozási módok absztrakt kibontásával elemezhetjük, hanem egy olyan társadalomtörténeti folyamatként, melynek során bizonyos társadalmi osztályok uralmi helyzetbe kerülnek más társadalmi osztályok felett, bizonyos osztályfrakciók szövetséget kötnek, vagy konfrontálódnak más osztályfrakciókkal a politikai küzdelmekben." (Cardoso 1977, 14.)

A függő fejlődés helyzetében lévő államok történelmileg változó belső gazdaság- és hatalomszerkezete csak a tőkefelhalmozás strukturális sajátosságainak és a politikai cselekvésnek az *együttes* elemzésével azonosítható. Csak így alkothatunk teljes képet a demokratikus konszolidáció és az autoriter fordulat szempontjából fontos osztálydinamikákról. Szükség van tehát a tőke frakciói közötti, valamint a tőke és az állam közötti történelmileg és földrajzilag változó ellentmondásos viszony empirikus elemzésére. Ezért az elméletalkotás következő lépése a versenyállam hatalomszerkezetének elemzéséhez szükséges fogalmak bevezetése.

A versenyállam hatalomstruktúrája

Magyarországon a szocialista újraelosztó állam a '70-es évek végére egyértelműen a válság jeleit mutatta. Az importhelyettesítő gazdaságpolitika jelentős fejlesztéseket hajtott végre behozott tőkejavakkal, ám ezt nem tudta ellensúlyozni egy nemzetközileg versenyképes exportszektor kialakításával, ami komoly külső eladósodáshoz vezetett. A külső egyensúly romlását fokozta az olajválsággal együtt dráguló behozatal, majd néhány évvel később a nemzetközi hitelek drágulása. Az importhelyettesítő-újraelosztó államstratégia fenntarthatatlanná vált (Földes 1995). Ebben a helyzetben a szocialista elit az állam gazdasági szerepvállalásának visszaszorításában, a piacosításban látta a kiutat. A második fejezetben bemutatott liberális gazdasági modernizációs paradigma jegyében megkezdődött az átmenet a szocializmusból a kapitalizmusba.

Ebben a történelmi helyzetben még nem létezett nemzeti tőkésosztály, ugyanakkor a gazdasági modernizációnak, a nyugati kivitelre képes iparszerkezet kialakításának jelentős volt a tőkeigénye. A piaci átmenet egyik feladványa az volt, hogyan lehet kapitalizmust építeni kapitalisták nélkül. Erre a kihívásra az átmenetet irányító uralkodó elit (reformer politikusok, piaci modernizátor közgazdászok, menedzserek) válasza a külföldi tőke volt (Eyal et al. 1998; King 2001; Szalai 1989, 2001). A függőségnek köszönhetően a transznacionális tőke jelentős *strukturális* hatalommal rendelkezett a rendszerváltás első pillanatától (Böröcz 2017; Vliegenthart 2010). A strukturális hatalom forrása az volt, hogy a transznacionális vállalatok biztosították a fejlesztéshez szükséges források döntő részét, a privatizációs bevétellel hozzájárultak a költségvetés finanszírozásához, és egyre nőtt a szerepük a foglalkoztatásban is. A strukturális hatalom ugyanakkor nem volt egyedüli forrása a transznacionális tőke domináns pozíciójának. A tőke és a politika között közvetlen kapcsolatok is vannak, és ezek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a transznacionális vállalatok fölérendeltsége a politikában is érvényesüljön. Jan Drahokoupil *„komprádor szolgáltató osztálynak"* nevezte azt a csoportot, amelyik Kelet-

Közép-Európában a transznacionális tőke strukturális hatalmát lefordította az aktuális politikai cselekvés taktikai szintjére (Drahokoupil 2008b, 2008c). Így intézményesült a domináns hatalmi tömb – a transznacionális tőke, a technokrata politikusok és menedzserek – frakciói közötti kompromisszum eredményeképpen a versenyállam (Cerny 1997; Drahokoupil 2008b; Hay 2004). A versenyállam nem azt jelenti, hogy az állam nem vállal szerepet a tőkefelhalmozásban. Az állami szerepvállalás a történelem során mindig megkerülhetetlen része volt a sikeres gazdasági modernizációnak (Chang 2002; Gerschenkron 1962; List 1856; Polányi 2004 [1944]), így van ez a versenyállammal is. A versenyállam beavatkozásai elsősorban a transznacionális tőkéért folytatott versenyben való hatékony helytállást célozzák, és ennek rendelődik alá minden gazdaság- és társadalompolitika.

A versenyállamnak fejlesztő államként kellene viselkednie ahhoz, hogy érdemben lehetősége legyen az áttérésre a magasabb hozzáadottértékű termelésre, így a bérek és a jólét növelésére. Ennek az irodalmára röviden utaltam a bevezetőben. Annak érdekében, hogy meghatározzam, mennyire volt képes a politikai osztály a versenyállamot fejlesztő államként használni, első lépésben a versenyállam és az azt intézményesítő hatalmi koalíció közötti viszonyt elemzem, feltárva a *forgóajtók* jelenségét. A business és a politika közötti forgóajtó *(revolving door)* koncepciója azt ragadja meg, ahogy személyes hálózatokon keresztül az üzleti elit elfoglalja a közpolitikai folyamatot (Blanes i Vidal et al. 2012). Ha túl masszívak ezek a forgóajtók, ha túl erős a domináns gazdasági csoportok befolyása a közpolitikai folyamatra, akkor az állam nem lesz képes a tőke rövid távú igényeivel nem összeegyeztethető hosszú távú fejlesztéspolitika folytatására.

A forgóajtó-irodalom a forgóajtók két irányát különbözteti meg: a magánszektorból a kormányba, és a kormányból a magánszektorba. A belépési oldali hatás azt jelenti, hogy adott iparágból érkezők puhább szabályokat alkalmaznak kormányzati pozícióban. Ennek oka, hogy az adott gazdasági szektorból érkező szereplő hozza magával kapcsolatait, az adott szektor szereplőire jellemző nézeteket, amelyeket nem tud maga mögött hagyni akkor sem, amikor kormányzati szereplőként a szektor szabályozása lenne a feladata. A kilépési hatás arra vonatkozik, hogy az adott iparágban elhelyezkedni kívánók karrierkilátásaik által motiválva alkalmaznak puhább szabályokat. Ha egy szakpolitikus a kormányzati szerepvállalást követően abban a szektorban tervez elhelyezkedni, amelynek szabályozásáért felel, akkor hajlamosabb lesz a szektor gazdasági szereplői számára kedvező szabályozás alkotására. A tőke különböző csoportjai és az állam közötti forgóajtók így tehát jelentősen befolyásolják a közpolitikák tartalmi elemeit, főbb kedvezményezettjeit.

A nemzetközi empirikus irodalom alátámasztja, hogy a forgóajtóknak jelentős a hatása a gazdaságpolitikai döntésekre illetve szabályozásra mind a belépési, mind a kilépési oldalon. Cohen (1986) az amerikai médiahatóság sze-

repét betöltő FCC *(Federal Communications Commission)* alkalmazottait vizsgálva azt találta, hogy azok, akik a médiaiparból érkeztek a hatósághoz, 14%-kal támogatóbbak voltak az iparral szemben szabályozóként, mint azok, akik nem onnan érkeztek. A kimeneti oldalon is szignifikáns a hatás: akik később a médiaiparban helyezkedtek el, 11%-kal engedékenyebbek voltak karrierjük utolsó évében, mint korábban. Makkai és Braithwaite (1992) az ausztrál egészségügyi szektorra vonatkozó adatokon mutatta ki, hogy a forgóajtónak szignifikáns hatása van a szabályozók viselkedésére mind a kimeneti, mind a bemeneti oldalon. Kowalewski et al. (1991) pedig azt találta, hogy azok a cégek, amelyeknél nagyobb arányban alkalmaznak a forgóajtón át mozgó személyeket, nagyobb gyakorisággal követnek versenytorzító, monopol gyakorlatokat. Nem véletlen, hogy a brit Munkáspárt nemrég e forgóajtók ellen hirdetett harcot (*The Independent,* 2018). A forgóajtóknak tehát kimutatható hatása van a szabályozói hatékonyságra, puszta létük ugyanakkor nem feltétlenül jelent jogi vagy korrupciós kockázatot. Elemzésük elsősorban nem jogi összeférhetetlenségek kimutatását szolgálja, hanem a tágabb hatalmi struktúra, illetve a közpolitikai folyamat szociológiai leírását.

A hatalmi tömbök szerkezete magával von egy bizonyos tőkefelhalmozási stratégiát, azaz állami szerepvállalást, ami pedig befolyásolja magát a gazdaság szerkezetét. A politika és a gazdasági szerkezet között tehát körkörös a visszacsatolási folyamat. Ez azt is jelenti, hogy a hatalmi tömbök, az uralkodó osztályok és az állam viszonyát csak az iparosodás szakaszainak összefüggésében (Kurth 1979), a kapitalista világrendszer kontextusában elemezhetjük (Éber et al. 2014; Gagyi 2016; Gerőcs–Pinkasz 2018). Az osztályokat dinamizáló gazdasági folyamatok elemzéséhez viszont már túl kell lépnünk a marxi gazdaságtanon. Az általam követett osztályelmélet feltételezi az állam, így a politikai osztály autonómiáját, a marxi gazdaságtan viszont kevés teret enged az egyéni cselekvésnek. A marxi gazdaságtan korlátai Marx teleologikus történelemfelfogásból, a hegeli módszertanból, az ezekből következő funkcionalizmusból, illetve a munkaérték-elméletből fakadnak. Éppen ezért a gazdasági környezet felvázolásához a strukturalista fejlődés-gazdaságtanban gyökerező függő fejlődés elméletére támaszkodom, amely differenciáltan kezeli a külső integráció és a belső intézmények illetve politikák kölcsönhatásait (a kritikai fejlődés-gazdaságtani irodalom magyar nyelvű áttekintését adja Böröcz 2017; Scheiring–Boda 2011; Szentes 1999). A következő szakaszban a versenyállam tőkefelhalmozási stratégiájából következő társadalmi és gazdasági dezintegráció elemzéséhez szükséges elméleti fogalmakat vázolom fel a függő fejlődés elmélete és strukturalista fejlődés-gazdaságtan alapján.

Külső integráció, belső dezintegráció

A függő fejlődés Cardoso és Faletto (1979), illetve Evans (1979) által kidolgozott elmélete kettős kritikával illeti, egyrészt a liberális modernizációelméletet, másrészt a világrendszer-elméletet. A nemzetközi munkamegosztásban rejlő hatalmi aszimmetriákat hangsúlyozza, szemben a nemzetgazdaságok problémamentes egymásmellettiségét feltételező modernizációelmélettel és egyetértésben a világrendszer-elmélettel. Ugyanakkor elveti a világrendszer-elmélet erős determinizmusát is. A kapitalizmus világrendszer, amelynek különböző szegmensei – a centrum, a periféria és a félperiféria – más-más mértékben férnek hozzá a tőkefelhalmozást meghatározó tényezőkhöz, eltérő a részesedésük a globális láncokban előállított értékből. A periféria és félperiféria a globális áruláncokban keletkező értéktöbbletnek csak elenyésző részét képes megragadni, még akkor is, ha ott történik a termelés nagy része. Elég csak egy Nike cipőre, vagy egy iPhone-ra gondolni. A félperiférián a kapitalizmus előbb jelentkezik külső tényezőként, mint belső fejlődés eredményeként. A kortárs függőségi helyzet a késő kapitalizmusban különbözik a gyarmati függőség enklávégazdaságaitól, összetettebb helyzetet takar. A gyarmati függőségben az enklávéjelleg azt jelentette, hogy egy premodern, döntően mezőgazdasági termények és nyersanyagok előállítását végző gazdaságban zárványként volt jelen az exportorientált transznacionális tőke. Ezzel szemben a függő fejlődésben a félperiféria gazdaságainak külsőleg vezérelt iparosodása folyik a transznacionális vállalatok révén. A függő fejlődés ugyanakkor nem számolja fel a félperiféria és centrum közötti egyenlőtlen viszonyt; a régi egyenlőtlenséget új egyenlőtlenségekkel váltja fel (Evans 1979, 307.). Miben áll ebben a helyzetben a függőség? A tőkefelhalmozáshoz szükséges kulcstényezők feletti aszimmetrikus ellenőrzésben. Melyek ezek? A technológia és a finanszírozás.

A technológia- és tőkefüggőség meghatározza az értékképződés és tőkefelhalmozás dinamizmusát, a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalható pozíciót. Vernon (1966) termékéletciklus-elméletét továbbfejlesztve, Gary Gereffi kidolgozta a globális termelési rendszerek belső munkamegosztásának elemzésére a globális értékláncok (*global value chain*, GVC) elméletét (Gereffi 1983; Gereffi–Korzeniewicz 1995). Ezek a globális értékláncok a kutatás- és termékfejlesztéstől a brandingen és gyártáson át, a marketing, disztribúció és a vásárlást követő szolgáltatások folyamataiig terjedően a maga teljességében ragadják meg egy áru vagy szolgáltatás értékképző folyamatát, ahogy a *3/2. ábra* mutatja. A bekapcsolódás a transznacionális cégek által szervezett értékláncokba elvileg lehetővé teszi a helyi termelőkapacitások technológiai fejlődését. Ugyanakkor a globális értékláncok elemzése segít azt is láthatóvá tenni, hogy ez gyakran miért nem történik meg. Mivel az újabb termékek termelése csak a termék életciklusának kései, standardizációs szakaszában kerül át a

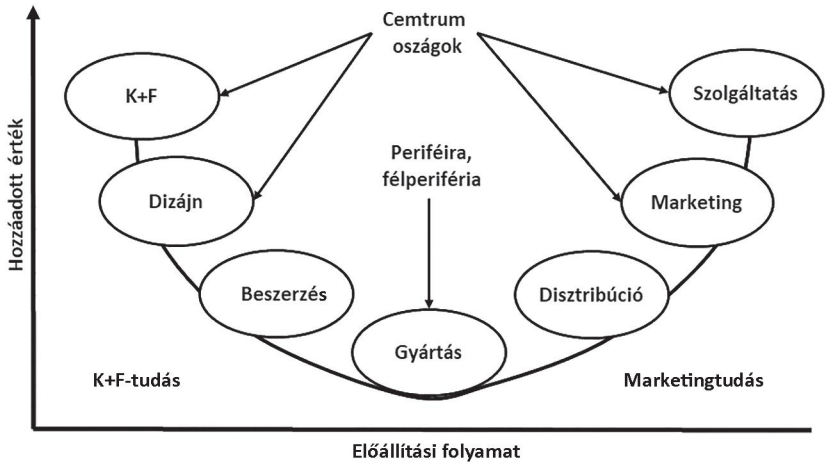

3/2. ábra. A globális értékláncok „mosolygörbéje"

Forrás: Gereffi–Fernandez-Stark (2016, 14.)

félperiféria országaiba, ezért a centrumországok képesek learatni a nagyobb hozzáadott értékű tevékenységekből (termékfejlesztés, marketing, disztribúció, értékesítés utáni szolgáltatások) fakadó előnyöket. Ezek az előnyök újabb termékek kifejlesztésével folyamatosan a centrumországokban termelődnek újra. Amíg a centrumországokban bejegyzett transznacionális társaságoknak fennmarad az új technológiák feletti monopóliuma, a félperiféria függősége is fennmarad a kapitalista centrumtól (Evans 1979: 37). Cardoso szavaival:

„A nemzetközi munkamegosztás továbbra is az egyenlőtlen hatalmi és vagyoni viszonyokra, az értéktöbblet egyenlőtlen elsajátítására épül, ahol a kapitalista növekedés dinamikus szektorai feletti kontroll a centrum országaiban marad" (Cardoso 1977, 20.).

A függő fejlődésben nemcsak a technológia- és tőkefüggőség ténye jelent akadályt, hanem az ebből következő polarizált gazdaság- és társadalomszerkezet. A problémát végletesen leegyszerűsítve úgy is megragadhatjuk, hogy *a gazdaság sikeres nemzetközi integrációjának ára a belső dezintegráció.* Először is a globális gazdaságba való függő illeszkedésnek következménye lehet a *korai dezindusztrializáció.* Ez a strukturalista fejlődésgazdaságtan hangsúlyos témája (Palma 2005). A feldolgozóipari termelőknek sűrűk a gazdasági kapcsolódásai, ezért az ipar fejlődése az egész gazdaságot magával húzhatja a „növekedés kvintesszenciális motorjaként" Kaldor (1967) „első törvénye" értelmében, amelyet később Evans (1995) „többdimenziós konspirációként" írt le. A dezindusztrializáció az ipar leépülésével ezeket a gazdasági kapcsolatokat is lebontja, ami alááshatja az egész gazdaság fejlődését. A kapitalista centrumországokban a dezindusztrializációt részben a technológiai fejlődés hajtja,

aminek eredményeként egyre több munkavállaló áramlik a szolgáltató szektorba. Ezzel szemben a félperiféria országainak „korai dezindusztrializációja" Rodrik (2016) szerint nem a technológiai fejlődés következménye, hanem a védelem nélküli globális integrációé. Egyértelmű empirikus bizonyítéka van annak, hogy a globalizáció a félperiférián részben a nemzetközi kereskedelemmel, részben a transznacionális cégek felől érkező versennyel hozzájárulhat a helyi tulajdonú ipar leépüléséhez (Brady et al. 2011; Kaya 2010; Kentor–Jorgenson 2010; Tregenna 2013).

A transznacionális társaságok hozzá is járulhatnak a félperiféria reindusztrializációjához, bővítve a helyi ipari termelést és növelve a feldolgozóipar technológiai fejlettségét. A strukturalista fejlődésgazdaságtan ugyanakkor azt is megállapította, hogy ez a külföldi tőke által vezérelt iparosítás problémákkal is járhat. Mivel a fejlődési folyamat következő szintjéhez szükséges technológia idegen a gazdaság meglévő termelőkapacitásainak technológiájától, ezért nehézségekbe ütközik az új technológiára építő termelőegységek és a hagyományos technológiára építő termelőegységek közötti kapcsolatok kialakítása (Hirschman 2013 [1977], 170.). A függő fejlődés angol nyelvű irodalmában, tágabban a strukturalista fejlődés-gazdaságtanban ezt a jelenséget a strukturális diszartikuláció, a gazdasági dualitás, vagy a gazdasági dezintegráció fogalmával írják le (Amin 1982; Breedlove–Armer 1996; Ellingstad 1997; Evans 1979, 14–55.; Friedman 2003; Hirschman 1957, 2013 [1977]; Hodson–Kaufman 1982; Lewis 1954; Sunkel 1973; Wade 2003). A dualitás fogalma arra utal, hogy a gazdaság kettészakad külföldi és belföldi, modern és tradicionális szektorokra. A dezintegráció (diszartikuláció) ennél tágabb fogalom, mivel általában utal a termelőegységek közötti kapcsolatok hiányára illetve gyengeségére. Elemzésemben a dualitás illetve a körülményes diszartikuláció fogalmai helyett a *dezintegráció* fogalmát használom.

A transznacionális tőke külföldi piacra termelő és a nemzeti tőke belföldi piacra termelő szegmensei elválnak egymástól, más fejlődési pályát futnak be (lásd még Artner 2014b). A globálisan integrált szektor magas technológiai szinten komplex termelést folytat, magas a termelékenysége és magas hozzáadott értéket állít elő, magas a növekedési potenciálja és döntően külföldi kézben van. Megfelelő fejlesztő állami politikák hiányában ugyanakkor a transznacionális tőke által dominált szektornak tartósan alacsony az integráltsága a helyi gazdaságba. Így korlátozott a globálisan integrált szektor növekedésének hatása a helyi gazdaságra. Ezzel párhuzamosan létezik egy, a nemzetközi piacokba kevésbé integrált, alacsony tőke- és technológiaintenzitású és termelékenységű gazdasági szektor, amely elsősorban belföldi fogyasztásra termel, vagy a transznacionális vállalatoknak szállít be kevéssé feldolgozott alapanyagokat, alacsony hozzáadott értéket állít elő, és döntő részben belföldi tulajdonban van. A függő fejlődés miatt dezintegrált gazdaságban a legjellemzőbb vertikális kapcsolódási forma a transznacionális vállalatokhoz fűződő be-

szállítói kapcsolat. Mivel a komplex, magas hozzáadott értékű beszállítói tevékenységeket a nagyobb transznacionális vállalatok saját, jól bejáratott külföldi partnerei végzik, ezért a belföldi beszállítóknak csak alacsonyabb hozzáadott értéket eredményező tevékenységek jutnak. Ilyen például az alapanyag-beszállítás, a telephely fenntartásához kapcsolódó szolgáltatások, például takarító vagy őrző-védő cégek. A vertikális integráció e kezdetleges formájának eredményeként a belföldi vállalatok egy része fürtként csüng a transznacionális vállalatokon, ám egymással csak gyenge kapcsolatban vannak. A hazai vállalatok termelésének növekedése így jóval kisebb multiplikátorhatással jár, mint egy nagyobb kapcsolódási, integrációs szint. A gazdaság dinamizmusáért tehát a transznacionális vállalatok felelnek, ám ennek tovagyűrűző hatása a kapcsolatok hiánya miatt erősen korlátozott.

A függő fejlődésben megfelelő politikai válasz híján a gazdasági dezintegrációval párhuzamosan társadalmi dezintegráció is bekövetkezhet (Artner 2014b). A probléma a főáramú közgazdaságtanban is ismert, a szegmentált munkaerőpiacnak a jövedelmi egyenlőtlenségre gyakorolt hatásaként, ám ezek a modellek nem helyeznek kellő hangsúlyt a munkaerőpiaci egyenlőtlenségek külgazdasági eredetére (Emmenegger et al. 2012; Fields 2004; Lewis 1954; Sijuwade 2011; Wade 2003). Ezek a növekvő egyenlőtlenségek a globalizáció hatására bekövetkező társadalmi dezintegrációra utalnak (Friedman 2003): az elitek, a munkásosztály és az underclass életformája között egyre kevesebb a közös elem. Felerősödnek a szakképzett, a globális értékláncokba jobban bekapcsolódó munkaerő, a technokrácia és az alacsony képzettségű munkaerő közötti jövedelmi, vagyoni és élethelyzeti különbségek. A belső társadalmi dezintegráció azonban nemcsak az egyenlőtlenségekben nyilvánul meg. A globálisan integrált, fejlett gazdasági szektor alacsony helyi beágyazottságával nem támaszt kellő munkaerő-keresletet. A külső integrációra, transznacionális tőkére épülő gazdasági növekedés így könnyen válhat munkahelyteremtés nélküli növekedéssé *(jobless growth)* (Onaran 2008). Az alacsony foglalkoztatottság, magas munkanélküliség pedig hosszú távon hozzájárul a bérnövekedés alacsony szintjéhez. A belföldi piacra egyszerű munkaintenzív termelést végző cégek számára a magas bérek ráadásul versenyhátrányként jelentkeznek. Mivel a belföldi tulajdonban lévő termelőegységek munkaintenzív termelést végeznek, ráadásul csak elenyésző részük visz piacra összetett sajátmárkás terméket, ezért nem alakulhat ki a magas bérek és a technológiai fejlődés közötti pozitív visszacsatolási mechanizmus. A jövedelmi egyenlőtlenségek, a technokrácia és az alacsonyabban képzett munkások közötti táguló szakadék, az alacsony foglalkoztatás és a lassú bérnövekedés tehát nem egymástól függetlenül létező jelenségek, hanem a függő fejlődés gazdaságszerkezeti sajátosságaiból következnek.

A belső gazdasági és társadalmi dezintegráció mellett a függő fejlődés földrajzi dezintegrációval is járhat mind nemzetközi léptékben, mind a nemzet-

gazdaságon belül, ahogy arra már Albert Hirschman is felhívta a figyelmet (Hirschman 1958). Az egyenlőtlen fejlődés egyik legkoherensebb kortárs kritikai gazdaságföldrajzi szintézisét David Harvey (2005b) adta. A tőkeintenzív termelés koncentrálódik a városi térségekben, ezen belül is a globális termelési hálózatokhoz jobb hozzáférést biztosító földrajzi térségek fejlődnek, míg jelentősen elmarad a nagyvárosokon kívüli térségek fejlődése. Mindez egy önmagát erősítő folyamat, a tőke- és munkaerő-koncentráció további növekedést eredményez, így egyre nő a két szektor illetve földrajzi térség közötti különbség. A felhalmozott fizikai és humántőke még több tőkét vonz, a tőkehiányos földrajzi térségek pedig egyre inkább lemaradnak. A város–vidék ellentét, a globális értékláncokba bekapcsolódó városias terek és a hálózatokból kimaradó régiók közötti növekvő szakadék tehát szintén nem véletlenszerű jelenség, hanem a tőkefelhalmozódás logikájából következik.

Végül specifikusan a transznacionális tőkéhez kapcsolódó jelenség, hogy ez a jobban „röghöz kötött" nemzeti tőkéhez képest nehezebben adóztatható. A fejlődés-gazdaságtani irodalomban már a '70-es évek óta tárgyalt probléma a transzferárazás jelensége, amire azóta sem született kielégítő megoldás (Streeten 1973). A transznacionális vállalatok esetében a nemzetközi kereskedelem cégen belüli kereskedelemként jelentkezik, ebből az is következik, hogy a cég a piaci árversenytől eltérő szempontokat is érvényesíthet a belső árazás kialakítása során. Mára egy komplett iparág (könyvelők, jogászok) szakosodott arra, hogy elősegítse a cégek globális adóoptimalizálását, ami nem illegális, ám mégis jelentősen csökkenti az államok pénzügyi lehetőségeit. Szintén az állam pénzügyi kapacitását csökkenti, hogy az államnak a mobil transznacionális tőkével szemben kisebb az alkuereje, mint a kevésbé mobil nemzeti tőkével szemben, ezért a transznacionális társaságok jobban érvényesítik érdekeiket az adópolitikában, ami lefelé tartó társasági adóversenyhez vezet (Bohle 2009; Vliegenthart–Overbeek 2009). A tőkeáramlás teljes körű liberalizációjával az offshore adóparadicsomok kínálta lehetőségek a nemzeti tőke számára is elérhetővé váltak (Hampton et al. 1999), ám a transznacionális tőke alkupozíciója továbbra is jóval erősebb a nemzeti tőkénél.

Fontos ugyanakkor újra hangsúlyozni, hogy a függő fejlődés belső dezintegráló hatása részben az állami szerepvállalás függvénye, és megfelelő ipar- és társadalompolitikákkal ellentételezhető. Az olyan autoriter fejlesztő államok, mint amilyen a legtöbb távol-keleti fejlesztő állam, képesek a munkásosztály igényeinek korlátozásával segíteni a belföldi tőkefelhalmozást. Ehhez szükség van a szakszervezetek és a politikai ellenzék korlátozására. A demokratikus államokban, akár egy demokratikus fejlesztő államban, akár egy demokratikus versenyállamban ilyen lehetőség nincs. Vannak ugyanakkor olyan demokratikus fejlesztő államok, amelyek úgy képesek elkerülni a gazdasági és társadalmi dezintegrációt, hogy eközben nem nyomják el a munkásosztályt. A versenyállam társadalmi legitimációja megingásának egyik

fontos feltétele, hogy a munkásosztály tagjai fellázadjanak. A demokrácia hanyatlásának magyarázatához szükséges következő lépés tehát a munkásosztály lázadásának megragadása.

A munkásosztály lázadásának politikai gazdaságtana

A posztszocialista átmenet irodalma a középosztály megerősítésében látta a demokrácia megszilárdulásának egyik legfontosabb feltételét. Nehéz ezzel az állítással vitatkozni, amennyiben ez alatt a társadalmi biztonság széleskörű elérhetőségét, illetve az anyagi jólét mindenkire kiterjedő bővülését értjük. A középosztályosodás tézisével nem az a gond, amit állít, hanem amit nem állít. A középosztály valójában egy osztályelmélet nélküli osztálykategória (Kalb 2014). A középosztályt egyének alkotják, akiket lakóhelyük, képzettségük és fogyasztási szokásaik kötnek össze. Középosztályról beszélni tehát azt jelenti, hogy lemondunk az osztályok létéről, amelyek a munkamegosztásban elfoglalt egyenlőtlen pozíciók alapján antagonisztikus viszonyokat takarnak. Ez az osztálymentes társadalomszemlélet nemcsak ártatlan leíró eljárás, hanem egy performatív aktus (Callon 2007). Ez a beszédmód egy olyan társadalom képét erősíti meg a nyilvánosságban, amely a globális léptékben mérve megfelelő fogyasztási szintet biztosítani tudó egyének, azaz a nemzetközi és helyi elitek társadalomképével és érdekeivel esik egybe. A középosztályi lét valójában a gazdasági és tudástőkét birtokló uralkodó csoportok életmódjának kivetítése a társadalom egészére, elfedve a tömegek és „az üzleti elit, a politikai osztály, a pénzügyi osztály, vagy az 1% közötti konfliktust" (Kalb 2014, 160). Akik középosztályról beszélnek, általában úgy tesznek, mintha a középosztályosodás a társadalom univerzális érdeke lenne. A történelem viszont arra tanított bennünket (lásd 2. fejezet), hogy a társadalmi csoportok között csak ritkán és csakis meghatározott feltételek teljesülése esetén alakul ki érdekegyezőség. Ha középosztály helyett a munkásosztály hétköznapi tapasztalatairól, kialakulásáról vagy hanyatlásáról beszélünk, akkor valójában azt is mondjuk, hogy a „polgárság" érdeke nem univerzális érdek, hanem csak egy jól meghatározott csoport saját, partikuláris érdeke. A munkásosztály fogalma tehát nem helyettesíthető a középosztály fogalmával.

A munkásosztályt a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzete határozza meg. A munkások politikai orientációja tehát nem értelmezhető kulturális jelenségként (Feischmidt 2014; Gingrich–Banks 2006; Kalb 2009a, 2009b). Ugyanakkor a gazdasági struktúrák sem determinálják a politikai és kulturális folyamatokat. A relacionista osztályfogalom a gazdasági-strukturális, a politikai és a szimbolikus dinamikák kölcsönhatásaira helyezi a hangsúlyt. A munkások adott történelmi kontextusban, a világgazdaságban elfoglalt munkamegosztás adott pozíciójában, meghatározott földrajzi térség-

ben, történelmileg felhalmozott tapasztalatok szimbolikus anyagán keresztül szűrve élik meg és artikulálják mikrotörténeteiket. A szimbolikus mezőn keresztül nyer értelmet a gazdasági átalakulás, és ez adja az elégedetlenség kifejeződésének fogalmi illetve szimbolikus keretét. Ennek a folyamatnak a megragadására használom a *morális ökonómia* fogalmát (Berman et al. 2016; Hann 2010; Moore 1978; Scott 1977; Thompson 1971). A morális ökonómia fogalmilag azokat a normatív hiteket és gyakorlatokat fedi le, amelyek a javak, a vagyon, a hatalom és a státus társadalmi elosztását szabályozzák, illetve legitimálják (Berman et al. 2016: 4). Az angol munkásosztály kialakulása kapcsán Thompson (1971), a német munkásosztály kialakulásáról Moore (1978), a piaci társadalmak előtti közösségek gazdasági rendszereit elemezve pedig Polányi Károly (1957) meggyőzően mutatták ki, hogy az antagonisztikus társadalmi viszonyok hétköznapi értelmezése a múltból örökölt morális mércékkel történik. A morális ökonómia fogalma hasonló jelenséget ragad meg, mint a Honneth-féle elismeréselmélet, amennyiben egy olyan osztályfogalomra épít, amelyben döntő jelentőségű a vagyon és hatalom elosztásának normatív szabályozása (Huszár 2013c), azonban eltérő elméleti hagyományokban gyökerezik és különbözik az empirikus alkalmazása is.

A munkásosztály morális ökonómiájának döntő jelentősége van a demokratikus intézményrendszer kialakulása és hanyatlása szempontjából. Charles Tilly a demokratizáció egyik feltételeként azonosította, hogy a partikuláris mikroszolidaritási hálózatoknak nemzeti szintű szolidaritási hálózattá kell szerveződniük (Tilly 2003, 2007). A szolidaritás, máshogy fogalmazva, a kölcsönös segítségbe vetett bizalom. Ebben a folyamatban kulcsfontosságú szerepe van a szakszervezeteknek és a szociáldemokrata pártoknak, akik a munkahelyi biztosítási egyletekből, szakmai és területi alapon fragmentált szolidaritásközösségekből országos szolidaritásközösséget szerveztek. A munkások morális ökonómiája ily módon országos kockázatközösségbe integrálódik. Így a helyi és szakmai közösségek, partikuláris bizalmi hálózatok helyett az állam válik a szolidaritásközösség alapvető intézményévé. A nemzetállamba vetett bizalom kialakulása a demokratizáció feltétele.

Az osztálykonfliktus politikai integrációjának, a helyi szolidaritásközösségek országos szolidaritásközösséggé szervezésének döntő szerepe volt a demokrácia megszilárdításában. Fontos látni, hogy a szocializmus után kialakuló magyar demokrácia nem alulról szerveződő nyomásgyakorlás eredménye. A rendszerváltó elit felülről hozta létre azokat az intézményeket, amelyeket Nyugaton a társadalmi konfliktusok rendezett kezelésére alakítottak ki. Ebben az értelemben egyfajta szimulált demokrácia volt a posztszocialista demokrácia. Ha érdemben bevonni nem is, de pacifikálni ugyanakkor igyekezett a politikai elit a munkásosztályt. A munkásosztály tehát nem volt része a versenyállamot fenntartó hatalmi koalíciónak, de átmenetileg kívülről támogatta azt.

Az állam körül kiépülő szolidaritásközösség szétfoszlása ugyanakkor a demokrácia biztonságát is kikezdheti. A gazdasági, társadalmi és földrajzi dezintegráció hatására a korábban viszonylagos biztonságban élő munkásosztály döntő része leszakad. Míg a tőke a globális hálózatokba integrálódó nagyvárosi térségekben koncentrálódik, addig a nemzetállam által kontrollált terület egy nagy része dezindusztrializálódik, elveszíti a tőkét, és ezzel párhuzamosan társadalmilag is széthullik. A nemzetállam egyre kevésbé képes megvédeni a lefelé mobil munkásosztályt, ahogy az állam pénzügyi képességei csökkennek a transznacionális tőkemobilitás és a tőkéért folytatott verseny hatására. A munkásosztály egyre élesebb versenyt folytat az elérhető erőforrásokért, munkahelyekért, közjavakért. A nemzetállam gyengülése egyben az országos szolidaritásközösség felszámolódását is jelenti, ami az államba vetett bizalom csökkenésében, a demokrácia legitimációjának kifulladásában ölt testet. Ez újra felerősíti a partikuláris szolidaritásközösségeket, a partikuláris bizalmi hálózatokat és a partikuláris identitásokat. Különösen nagy a jelentősége ennek azokban a posztszocialista országokban, ahol elmaradt a munkásosztály érdemi politikai integrációja, a felülről szimulált demokráciát csak kívülről támogatták a munkások.

Az újnacionalizmus felemelkedése ebben az osztályösszefüggésben válik érthetővé (Appadurai 2006; Friedman 2003; Kalb 2009b). A neonacionalizmus a munkások morális ökonómiájának, az állam köré szervezett osztályalapú szolidaritásközösségnek partikuláris-kulturális átfogalmazása. Az erősödő versenyben ellenséggé válik a „lusta", „dologtalan", „érdemtelen" szegény *(belső underclass)*, illetve a munkahelyeket és a szociális segélyeket a többségi munkásosztály elől „elvevő" bevándorló *(külső underclass)*, „másodrendű állampolgárok" tábora (Szalai 2007). A nemzetállam gyengülésével és a fokozódó versennyel párhuzamosan a nemzet mint morális közösség válik a bizonytalansággal szembeni védelem forrásává. Mivel a munkásosztálytól elszakadó szakértelmiség és kulturális elit veszélyforrást lát a munkásosztályban, ezért a munkásosztály neonacionalizmusának céltáblájára az underclass mellé felkerül a kozmopolita technokrata osztály is. A Fidesz autoriter hatalmi keverékének szoft lába, az autoriter populizmus (Hall 1985) erre a neonacionalizmusra épül.

A munkásosztály lázadása, neonacionalista fordulata azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele a demokrácia hanyatlásának. A munkásosztály nem a demokrácia lebontásában érdekelt, hanem a társadalmi biztonság erősítésében. Az autoriter fordulat megértéséhez meg kell magyaráznunk azt is, hogy miért támogatják azt a különböző tőkés frakciók.

A nemzeti tőkésosztály lázadásának politikai gazdaságtana

Adam Smith szellemében a liberális és a neomarxista közgazdászok egyaránt úgy jellemzik a tőkét, mint valamilyen egységes logikával rendelkező jelenséget, a tőke különböző csoportjai közötti alapvető hasonlóságokat hangsúlyozva: „a tőke tulajdonosa a világ polgára és nem kapcsolódik szükségszerűen egyetlen konkrét országhoz sem" (Smith 2007 [1776], 552., saját fordítás). A liberális közgazdászok és neomarxisták egyaránt a transznacionális vállalatokat helyezik a vizsgálódás középpontjába, amelyek a jelenlegi globális kapitalizmus legdinamikusabb szereplői, akik révén kialakul egy olyan globális kapitalista osztály, amely magába olvasztja a nemzeti tőkét is (Robinson 2004; Sklair 2001). Ebből azt a következtetést vonják le, hogy a kapitalista osztály a nemzetállam ellenfele és a politika territorializáltságának megszüntetésében érdekelt. A globális kapitalizmusban szerintük egy olyan globális kapitalista osztály alakul ki, amely számára a nemzetállam már nem elsődleges terepe az érdekérvényesítésnek.

Ahelyett, hogy egy egységes tőkésosztályt feltételeznénk, azt javaslom, nyissuk fel a tőke fekete dobozát, és vizsgáljuk meg a versengő kapitalista csoportokat. A tőkésosztályon belül fontos, hogy megkülönböztessük a nemzeti burzsoáziát és a transznacionális tőkét, különösen egy függő fejlődésben lévő ország esetében (lásd például Artner 2014b; Bresser-Pereira 2010). Andrew Schrank nyomán a nemzeti burzsoázia alatt a „tőkésosztály belföldön született (vagy honosított) tagjait" (Schrank 2005, 92) értem.

Ahhoz, hogy a nemzeti burzsoázia és a transznacionális tőke, valamint az intézményrendszer közötti kapcsolatokat megértsük, az ágazatspecifikus termelési módok sajátosságait kell elemeznünk. Ezt az alacsonyabb absztrakciós szintű elemzési módot nevezte Hirschman (2013 [1977]) találóan mikro-marxizmusnak. Albert Hirschman volt az első, aki felismerte, hogy az egyes gazdasági szektorok termelési szerkezetének jelentős szerepe van a politikai, intézményi környezet alakulásában. Ez a megközelítés tehát túllép a neomarxista irodalmon, amely a makroszkopikus, általános törvényszerűségek megragadására vállalkozik. A különböző ágazatok szektorspecifikus felhalmozási igényeinek elkülönítésével lehetőség nyílik arra, hogy megértsük, hogy miért viszonyul eltérő módon az államhoz a nemzeti burzsoázia és a transznacionális tőke. Ez egyben lehetővé teszi azt is, hogy a tőkét mint cselekvőt azonosítsuk a politikai intézményrendszer változása mögött. Szemben a neoutilitarista államelmélet követőinek állításával, az autoriter fordulatot a tőkésosztály nem elszenvedi (Magyar 2016; Sallai–Schnyder 2018), hanem cselekvő alakítója a folyamatnak.

Az ágazatspecifikus felhalmozási stratégiák és az intézményrendszer közötti kapcsolatok elemzése a kortárs politikai gazdaságtan egyik meghatározó

irányzata lett. Ferguson (1984) az amerikai New Deal társadalmi-gazdasági alapját elemezve mutatta ki például a technológiai iparágak szerepét. A képzetlen tömegeket foglalkoztató iparágakkal szemben a technológiai ágazatok jobban támogatták vagy legalábbis könnyebben elfogadták a társadalombiztosítás bevezetését, a magasabb béreket és a szakszervezeteket. Hasonló érvet fejtett ki Domhoff és Webber (2011) is, akik a „mérsékelt tőkések" szerepét hangsúlyozták abban, hogy létre tudott jönni a társadalombiztosítás. Domhoff és Webber részletesen dokumentálták, hogy az ezzel kapcsolatos közpolitikai javaslataikat e cégek részben közvetlenül saját cégen belüli biztosítási rendszereik tapasztalataira építettek. Az ágazati sajátosságok és az intézményrendszer közötti kapcsolatokat elemző elméletek közül a legismertebb a kapitalizmus változatainak elmélete (Hall és Soskice 2001). Ezt a megközelítést követve Mares (2002) például meggyőzően mutatta ki, hogy a tudásintenzív termelést végző cégek számára elfogadhatóbbak a szociálpolitikák, illetve a humán szolgáltatásokat érintő magasabb állami kiadások. Hasonlóképpen, Estevez-Abe et al. (2002) azt mutatta ki, hogy a társadalombiztosítás szintje, a béralku centralizáltsága és a tudásintenzív cégek gazdasági súlya között jelentős korreláció van. A függő fejlődés elméletét kidolgozó Peter Evans szintén hangsúlyozta az eltérő gazdasági ágazatokban tevékenykedő nemzeti és transznacionális tőke eltérő intézményi preferenciáit (Evans 1979, 113–143.).

A posztszocialista térség vonatkozásában az állam transzformatív kapacitása, a fejlődési modell és az eltérő ágazatok kapcsolatellátottságának összekötésére először Greskovits Béla vállalkozott (Greskovits 2003). Ő másokkal egyetértésben úgy véli (Hanley et al. 2002; Negoita 2006), hogy a visegrádi térség versenyállamai képesek voltak fejlesztő államként működni, mert ezt lehetővé tette a feldolgozóiparban, mindenekelőtt az autóiparban megjelenő transznacionális tőke kapcsolatellátottsága. Ezt szembeállítja például az orosz modellel, ahol a gazdaság húzóágazata a nyersanyagkivitel, aminek sokkal kevesebb a gazdasági kapcsolata.

Egyetértek Greskovits Bélával, hogy a feldolgozóipar a maga kapcsolatellátottságával, a gazdaság húzóágazata lehet (Kaldor 1967; Rodrik 2016). Ám emellett azt is hangsúlyozom, hogy amennyiben a gazdaság dezintegrálódik, azaz gyengék a transznacionális vállalatok és a gazdaság többi része közötti kapcsolatok, akkor a feldolgozóipar nem tudja betölteni a növekedés motorjának funkcióját. Ehhez az államnak képesnek kell lennie fejlesztő államként viselkedni. Ennek teljesülése nem következik automatikusan azért, mert a feldolgozóiparban sok a transznacionális vállalat.

Ha a technológia tovagyűrűzésében nem is tud olyan jól teljesíteni a versenyállam, mint ahogy a kapitalizmus változatainak irodalma feltételezte, a jóléti politikák terén azonban jelentős lehetőségeket nyit meg a technológiai ágazatokban megtelepülő transznacionális tőke. Bohle és Greskovits (2006) azt mutatták ki, hogy a technológiai ágazatok a visegrádi térség országaiban

elfogadóbbak a munkavállalót védő szabályozással, a szakszervezetekkel és a magasabb állami kiadásokkal szemben, mint a képzetlen munkaerőt foglalkoztató iparágak. Ebből az összefüggésből az a feltételezés következik, hogy a technológiaintenzív transznacionális tőke felhalmozására épülő versenyállami stratégia összeegyeztethető a demokrácia megszilárdításához szükséges csökevényes jóléti állammal. Tehát fejlesztő államként nem, de csökevényes jólléti államként működőképes lehet a versenyállam.

A fenti elméleteket ötvözve immár olyan fogalmi eszköztár birtokában vagyunk, melynek alapján leírhatjuk a függő kapitalizmuson belüli ágazatspecifikus termelési módok és a demokrácia fenntarthatósága közötti kapcsolati mechanizmust, azaz a nemzeti tőkésosztály lázadásának politikai gazdaságtani elméletét. A nemzeti tőkének csak egy szűk szelete képes a technológiai ágazatokban a transznacionális vállalatok partnereivé válni, az általuk uralt piacokon érdemi sikereket elérni. A nemzeti burzsoázia e tagjai hajlamosabbak a nemzetközi tőkével kiegyezni és a versenyállamot támogatni. Ettől eltérően viselkednek azok a nemzeti tőkések, akik harmad- vagy negyedrangú beszállítóként, alacsony feldolgozottságú alapanyagokat értékesítve, sajátmárkás termékek nélkül kapcsolódnak a technológiai ágazatok transznacionális vállalataihoz. Ők már kevésbé érdekeltek a képzett munkaerő kínálatát lehetővé tevő közszolgáltatásokban és a társadalombiztosításban, a bérekben pedig alapvetően költségtényezőt és nem vásárlóerőt látnak. A nemzeti tőke többsége azonban egyáltalán nem kapcsolódik a technológiai ágazatokhoz, hanem a kereskedelemben, a mezőgazdaságban, az építőiparban vagy az ingatlanügyletekben tevékeny, köreikben is ritka az összetett értékláncot igénylő sajátmárkás termékek bevezetése. A transznacionális tőke ugyanakkor e területeken is jelen van, így nagyobb a verseny, ritkább a partneri viszony. A nemzeti burzsoázia e szegmense szintén nem érdekelt a képzett munkaerő kínálatát lehetővé tevő közszolgáltatásokban és a társadalombiztosításban, továbbá kevéssé ösztönzött, hogy a bérekben vásárlóerőt is lásson, ne csak költséget. Így a nemzeti burzsoázia e szegmensének nagyobb a hajlandósága, hogy fellépjen a versenyállammal szemben, és állami beavatkozást követeljen a transznacionális tőke fölérendeltségének csökkentése érdekében. Hasonló elméleti következtetésre jutott a tőke és a demokrácia viszonyát tárgyaló tanulmányában Artner Annamária is a nemzeti burzsoázia és az állam viszonya kapcsán: „A tőkén belüli reális különbségek növekedését vizsgálva tehát oda jutottunk, hogy az csökkenti a liberális demokrácia lehetőségeit" (Artner 2014b, 113.). Amennyiben a politikai osztály nacionalista frakciójában partnerre talál, a nemzeti tőke lázadása elvezethet az uralkodó osztálykoalíció módosulásához és egy új államstratégia intézményesítéséhez. Ennek az új államstratégiának a politikai gazdaságtani megragadására vállalkozom az elméleti építkezés utolsó lépésében.

A felhalmozó állam hatalmi struktúrája

A nem technológiai ágazatok termelési módjának rövidtávú érdeke által vezérelve, a nemzeti tőke olyan politikát támogat, amelynek célja a rugalmas és képzetlen munkaerő kínálatának bővítése, a munkásosztály intézményi védettségének csökkentése, a humántőke fejlesztését célzó közszolgáltatások forrásainak elvonása, a tulajdonjogok újraelosztása, az állami piacteremtés, valamint a tőketámogatási erőforrások átcsoportosítása a transznacionális tőke rovására. A nemzeti tőke lázadása tehát a belföldi tőkefelhalmozódás felpörgetéséért egy új államstratégia intézményesítését célozza. Ebben szövetségesre lelhet a politikai osztály nacionalista frakciójában. Ennek eredményeképp csökkenhet a transznacionális tőke közvetlen befolyása a közpolitikai folyamatra, azaz leépülhetnek az államot a nemzetközi vállalatokkal összekötő forgóajtók, helyüket részben a nemzeti tőke irányába nyíló forgóajtók vehetik át. Ugyanakkor a transznacionális tőke strukturális hatalma továbbra is fennmarad, így végső soron a nemzeti tőke és a politikai osztály nacionalista szárnya kompromisszumot kell kössön a transznacionális tőkével. E kompromisszum közös nevezője a tőkefelhalmozás állami megtámogatása. A tőkefelhalmozás megsegítése azonban új társadalmi konfliktusokkal jár, ami fenntarthatatlanná teszi a demokratikus intézményrendszert. Az autoriter államkapitalizmus politikai természete tehát csak a kapitalizmus logikájának összefüggésében értelmezhető.

A magyar autoriter államkapitalizmus történelmileg nem új jelenség, a magyar eset tehát nem valamiféle sajátos belső logika által diktált kivétel, és nem ellentétes a kapitalizmus logikájával. A 2010 után kialakuló új államstratégia megragadásához a felhalmozó állam fogalmának feleleventését javaslom. A felhalmozó állam fogalmát Alan Wolfe (1977) vezette be 1977-ben megjelent könyvében. Wolfe a felhalmozó államot a nyugat-európai illetve amerikai kapitalizmus történetének demokrácia előtti, de már iparosodással egybe eső szakaszára alkalmazza, felemelkedése a késő 18., kora 19. századra nyúlik vissza. A felhalmozó állam alapja a nemesség és a burzsoázia közötti kiegyezés. A burzsoázia tőkefelhalmozásához szükséges feltételek biztosításáért cserébe a régi uralkodó rend megtarthatta privilégiumait az államéletben és a kormányzásban. A felhalmozó állam kora egybeesik a nemzeti burzsoázia vagyonfelhalmozásával, és az olcsó munkaerő kínálatát biztosító elnyomott munkásosztály kialakulásával. A felhalmozó állam a gazdaság- és a társadalompolitikában a gyors tőkefelhalmozást szolgálta.

A felhalmozó állam, szemben a szabadpiaci ideológiával, jelentős állami beavatkozással épített új belföldi és nemzetközi piacokat. Ez részben állami tulajdonú cégek, részben magáncégek államilag fedezett működésen, részben a protekcionista külgazdaságpolitika segítségével, részben pedig az olcsó munkaerő kínálatának biztosításával valósult meg. Az állam védte az uralko-

dó osztályok gazdasági érdekeit otthon és külföldön egyaránt, vámokkal, üzleti diplomáciával, kizárólagos kereskedelmi jogokkal, valamint a kockázatos gazdasági vállalkozások katonai védelmével. Az első amerikai nagyvállalatok kialakulása sem magyarázható pusztán a hatékonysági törekvésekkel. Ahogy kiváló történeti szociológiai munkájában Roy (1997) felhívta rá a figyelmet, a hatalmukat maximalizálni kívánó politikusok a velük szövetkező vállalkozói csoportokat vonták be a nagyértékű közberuházások megvalósításába, mint amilyen például a vasútépítés, és erre a célra fejlesztették ki a modern, korlátolt felelősség intézményre építő tőkés társaságokat. Ezeket később tulajdonosaik saját céljukra „privatizálták", így jöttek létre a legnagyobb amerikai magántársaságok. De a Brit Kelet-indiai Társaságnak a királynőtől kapott kereskedelmi előjogát is nehéz lenne a neoutilitarista keretben tiszta közbeszerzési eljárásnak nevezni. Ebben az értelemben tehát a tőke privilegizált csoportjai és az állam közötti összefonódás nemcsak a centrumországokon kívüli haveri kapitalizmusok jellemzője.

Mivel a gyors tőkefelhalmozás jelentős társadalmi költségekkel járt, ezért a felhalmozó állam egyben komoly elnyomó, politikailag kirekesztő rendszereket is üzemeltett, mint a korlátozott választójog, a munkások szervezkedésének üldözése, a rabszolgamunka, a börtönmunka, és a kiterjedt a büntető-fegyelmező állami apparátusok (Staples 1991). Nemcsak a késve iparosodó, gyenge burzsoáziával rendelkező országokban épült tehát a kapitalista fejlődés bizonyos szakasza elnyomó-fegyelmező politikai rendszerre (Moore 1993 [1967]), hanem a kapitalista centrumországokban is. A tőkefelhalmozás költségeit aránytalanul viselő munkásság politikai kirekesztése nélkül nem működhetett volna a felhalmozó állam. Ezen elnyomó eszközök nélkül lehetetlen lett volna a tőke eredeti felhalmozása a kapitalista centrumországokban.

Míg a felhalmozó állam korai változata a kapitalista centrumországok kezdeti iparosítási időszakára esik, a félperifériás magyar gazdaságban nagyobb a szerepe a külföldi tőkének. Ezért szükség van a felhalmozó állam elméletének aktualizálására. A felhalmozó állam klasszikus elméletét ki kell egészítenünk a nemzetközi és a nemzeti tőke felhalmozási igényeinek megkülönböztetésével. Mivel a nacionalista politikusok és a nemzeti burzsoázia szövetsége nem képes megdönteni a transznacionális vállalatok uralmát, egyezséget kötnek velük. A földbirtokos osztály szerepét itt a nemzeti tőke tölti be, az ipari tőkét pedig a transznacionális tőke. Az így kialakuló hármas osztálykompromisszum a nemzetközi kapitalisták, a nemzeti burzsoázia és a nacionalista politikusok között rövid távú kapitalista szükségletek intézményesítéséhez vezetnek, a jóléti kiadások csökkentésén, a szakszervezetek elnyomásán[18] és

[18] Elnyomás alatt nem fizikai retorziókat értek, hanem a társadalmi ellenvélemények és a politikai pluralizmus kifejeződésének intézményes elfojtását, amelynek legfőbb eszközeire a bevezetőben utaltam.

a tőke más közvetlen és közvetett támogatásának növelésén keresztül. Ezek az intézkedések új társadalmi konfliktusokhoz vezetnek, így autoriter megoldásokat tesznek szükségessé, ami pedig elvezet az autoriter kapitalizmus és felhalmozó állam kiépüléséhez.[19] Az új hatalmi tömb fennmaradásának stabilizálására kettős autoriter stratégiát alkalmaz; az intézményi autoritarizmust kombinálja az autoriter populizmussal. Az előbbi a demokrácia játékterét alakítja úgy át, hogy jelentősen megnehezítse a társadalmi-politikai ellenzék érvényesülését, az utóbbi pedig az elnyomottak beleegyezését hivatott fenntartani politikai és kommunikációs eszközökkel.

Ebben az összetett folyamatban megkerülhetetlen a politikai osztály mozgásának a szerepe – ahogy a könyv számos pontján utalok majd rá. Egyrészt a politikai osztály szerepvállalásán múlik, hogy képes-e intézményesíteni a demokrácia fenntartásához szükséges szociális fejlesztő államot és megerősíteni, összekötni egy ezt stabilizáló osztálykoalíciót. Másrészt a kiábrándult és lázadó osztályok és osztályfrakciók mobilizálása és politikai becsatornázása szintén nem automatikusan történik, ebben a politikai osztálynak – a magyar esetben a Fidesznek – szintén kiemelt szerepe van. A magyar demokrácia hanyatlása kapcsán ugyanakkor a politikai osztály mozgásáról, főleg a Fidesz és a Jobbik hatalmi stratégiáiról sokkal többet tudunk, mint a változó hatalmi koalíciók többi tagjának mozgásáról. Könyvemben ezért a tőkére és a munkásosztályra helyezem a hangsúlyt. (Terveztem egy külön fejezetet írni arról, hogy a magyar baloldal hogyan viszonyult a nemzeti és a transznacionális tőkéhez, valamint a munkásokhoz, és hogyan vesztette el a küzdelmet a szociáldemokrata osztálykoalíció kiépítésében és fenntartásában. Ugyanígy érdemes lenne részletesebben elemezni azokat a politikai eszközöket, melyekkel a Fidesz hozzájárul az új felhalmozó államot stabilizáló osztálykoalíció fennmaradásához. A következtetések levonása során utalok ezekre a politikai eszközökre, megkülönböztetve a Fidesz autoriter mixének két pillérét, az intézményi

[19] A magyar közélet végletes morális szembeállításain edzett kritikus olvasóban felmerülhet, hogy a „felhalmozó állam" fogalma túl „barátságos" az Orbán-rendszer leírásához. Arra szeretnék ugyanakkor biztatni mindenkit, hogy próbáljon meg elrugaszkodni ezektől a leegyszerűsítő morális ellentétpároktól, ahol a két végpontot az „Orbán, a megváltó", illetve az „Orbán, az ördög" elképzelései jelölik ki. Először is: könyvem empirikus igényű, és célja az elemzés, nem az erkölcsi ítélkezés. Ezzel együtt, a felhalmozó állam elmélete legalább annyira kritikus az Orbán-rendszerrel szemben, mint a leegyszerűsítő neoutilitarista vagy kulturalista olvasatokkal kapcsolatban. Ezek az ellenzéki közbeszédben divatos magyarázatok kétségtelenül kényelmesebben olvashatók egy egyszerű antiorbánista pozícióból, ám meggyőződésem, hogy ezek az ellentétpárok lebénítják az elemzéseinket, és így nemcsak megérteni nem tudjuk, de megfordítani sem a demokrácia hanyatlásának folyamatát. A könyvben részletesen kifejtem, hogy a felhalmozó állam valódi problémákra reagál, és létező erkölcsi felháborodásokban gyökerezik, ám csak rövid távú hasznosságot maximalizál, cserébe hosszú távra zárja be Magyarországot egy végzetes zsákutcába.

autoritarizmust és az autoriter populizmust, azonban ezekben a kérdésekben elmerülni nem tudok olyan részletességgel, mint a könyv gerincét adó témákban. E lépések azonban már túlmutatnak jelen könyv keretein.)

A kutatás módszertana

A könyvem célja, hogy a fent vázolt elméleti keretre építve, a demokrácia hanyatlásának új, oksági narratíváját alkossam meg, valamint azonosítsam a 2010 utáni állami berendezkedés politikai gazdaságtani természetét. Nem célom hipotézisek ellenőrzése a szó normál tudományos értelmében. Lakatos Imrével egyetértve nem is gondolom, hogy ez lenne a társadalomtudomány kizárólagos célja (Lakatos 1999). A társadalomkutató egyik fontos feladata, hogy a valóságot leíró adatokból, valamint filozófiai és elméleti előfeltételezéseiből szisztematikusan elméletet alkosson, majd ezen elméleteket kitegye a valóság próbájának a Lakatos-féle falszifikáció stratégiájának megfelelően. Az adatok puszta „nézegetéséből" nem varázsolható elő elmélet (indukció), mint ahogy elméleti okoskodással sem juthatunk túl messzire a társadalomtudományban (dedukció). A normál tudomány meglévő elméleteket képes hatékonyan tesztelni és finomítani, ám indukcióval vagy létező elméletekből dedukcióval érvényes új elméletekhez nem lehet jutni (Kuhn 2000). Egy eset részletes leírása alapján rekonstruált oksági narratíváknak és ezen keresztül megépített új elméletnek fontos szerepe lehet tehát a társadalomtudományos tudás haladásában, illetve áttételesen a gyakorlati politikai gondolkodás frissítésében. Az új elméleti keret empirikus megalapozásához összetett, vegyes módszertani stratégiát alkalmazok. Mivel a kutatáshoz szükséges adatok nem voltak elérhetők készen, ezért egy több mint három éves, intenzív empirikus adatgyűjtést végeztem. Ezek az új kvantitatív és kvalitatív adatok reményeim szerint jelentős hozzáadott értéket képviselnek az elméleti érvtől függetlenül is.

A kutatás első empirikus lábaként a versenyállamot intézményesítő osztálykoalíció működését vizsgálom a tőkét a politikával összekötő forgóajtók elemzésével, amire egy új adatbázist hoztam létre kutatási asszisztens bevonásával. Ez az adatbázis az 1990–2014 közötti gazdaságpolitikai elit összesen 194 tagjáról tartalmaz adatokat, amihez a kiindulópontot az Országgyűlési Könyvtár Képviselői Információs Szolgálata által átadott lista adta. Az adatbázis tartalmazza valamennyi miniszterelnököt, illetve azokat a minisztereket, államtitkárokat és helyettes államtitkárokat, akiknek portfoliójába gazdasági területek tartoztak (például pénzügyminiszter, gazdasági miniszter, külgazdasági).[20] Az így meghatározott gazdaságpolitikai elitről életrajzi

[20] A gazdaságpolitikai elit tagja az az egyén, akinek jelentős pozicionális befolyása van a gazdasági kormányzásra, így az adatbázisba a miniszterelnök, a gazdasági profilú mi-

adatokat gyűjtöttünk az Országgyűlési Almanachok, a Politikai Évkönyvek, valamint az interneten fellelhető életrajzok felhasználásával. Az adatbázis tartalmazza a gazdaságpolitikai elit tagjainak főbb életútadatait, gazdasági beágyazódásukat. Ezekből az adatokból egy numerikus adatbázist készítettem, amely az alapvető demográfiai és életút-információk mellett kategoriális változókba rendezve kódokat tartalmaz az iskolai végzettséggel, foglalkozással, illetve azzal kapcsolatban, hogy az illető volt-e alkalmazottja belföldi cégnek, transznacionális vállalatnak, banknak, egyetemnek vagy állami cégnek. Az irodalom azt mutatja, hogy a forgóajtók mindkét oldalának van hatása a szabályozói viselkedésre, éppen ezért elemzésemben nem tettem különbséget a kimeneti és a bemeneti oldal között: egyformán szektorális háttérként kódoltam azt, ha valaki az adott szektorból érkezik, és azt, ha valaki az adott szektorba távozik. Az adatbázist az Excel 2013 illetve STATA 13.0 szoftverek segítségével készítettem és elemeztem. Részben ennek az empirikus anyagnak a feldolgozására épül a versenyállam kiépülését és működését feltáró 4. fejezet.

A nemzetközi tőkésosztály politikai kapcsolatait a lobbiszervezetek tevékenysége felől is vizsgáltam, amihez szintén jelentős empirikus adatgyűjtést végeztem. Összegyűjtöttem minden jelentős magyarországi gazdasági érdekképviseleti szervezet sajtómegjelenését 2000 és 2014 között, szintén az Országgyűlési Könyvtár Képviselői Információs Szolgálata segítségével. A sajtószemle az alábbi gazdasági szervezetek tevékenységét fedi le: Joint Venture Szövetség (JVSZ), Amerikai Kereskedelmi Kamara (Amcham), Német–Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara (DUIH). A sajtószemlék eredményeként keletkezett szövegtestet kvalitatív szövegelemzéssel dolgoztam fel, amit a transznacionális tőke gazdaságpolitikai preferenciának szemléltetésére használok. Ezt az empirikus anyagot szintén a 4. fejezetben mutatom be.

A kutatás második empirikus lábaként a külső integrációval párhuzamos belső dezintegrációt, a versenyállam tőkefelhalmozási stratégiájának gazdasági és társadalmi következményeit a függő fejlődés elmélete által azonosított oksági mechanizmusok leírásával elemzem. Ehhez különböző nemzetközi adatbázisokból gyűjtött statisztikákra, korábbi kutatásokban megtalálható másodlagos adatokra, illetve politikai elemzők tanulmányaira támaszkodom. Ezeket az adatokat, ahol lehetséges, longitudinális formában mutatom be, Magyarországot a térség többi országával (Ausztriával, Lengyelországgal,

---

niszterek és államtitkárok kerültek be. Kizárólag szociális és foglalkoztatáspolitikai profilú minisztériumok nem tartoznak az elemzési körbe. Az állami, illetve államközi fejlesztési bankokat külön kódoltam, ezeket nem tekintettem a bankszektor részének. A vállalatok tulajdonosi köre az esetek többségében könnyen azonosítható az interneten elérhető adatokból. Amennyiben ez nem vezetett egyértelmű eredményre, úgy az Opten céginformációs adatbázisából vett tulajdonosi adatokkal egészítettem ki a keresést.

Csehországgal, Szlovákiával), valamint Finnországgal összevetve. A nemzetközi összehasonlító makrogazdasági adatokat a KSH, az OECD, a Világbank, az UNCTAD, az ILO, az Eurostat és a WTO adatbázisaiból nyertem. Ezenkívül számos olyan kutatóintézeti jelentést is elemzek, amelyek bár nem társadalomtudományos igényűek, de relevánsak a demokrácia hanyatlásának megértéséhez. Ennek az elemzésnek az eredményeire épül a külső integrációt és a belső dezintegrációt feltáró 5. fejezet.

A kutatás harmadik empirikus lába szintén teljesen új empirikus anyagra épül. Salgótarjánban, Szerencsen, Dunaújvárosban és Ajkán készült interjúk elemzésével dolgoztam fel a munkásosztály neonacionalista fordulatának folyamatát, gazdasági hátterét. Azért választottam ezeket a városokat, mert jól képviselik a piaci átmenet jellegzetes forgatókönyveit. A közepes méretű iparvárások politikai szempontból is kiemelt jelentőségűek, többségük korábban a baloldal fellegvárának számított. Természetesen nem az iparvárosi munkásosztály az egyetlen társadalmi csoport, amely kiábrándult a piaci átmenetből és fellázadt az uralkodó hatalmi koalíció ellen. Módszertani szempontból ugyanakkor a falusias társadalmi csoportok vagy az underclass vizsgálata más megközelítést és az interjúknál intenzívebb terepi jelenlétet igényelne (lásd például Hann 2018; Szombati 2018). A négy városban kutatási asszisztensek részvételével készítettünk összesen 82 félig strukturált interjút 2016 szeptembere és 2017 januárja között. Az interjúalanyok kiválasztása hólabda módszerrel történt. Néhány fiatalabb interjúalanyt leszámítva olyan emberekkel készítettünk interjút, akik már 1989-ben is dolgoztak és a négy vizsgált város egyikében éltek. Nem készült interjú agrárfoglalkoztatottakkal, gazdálkodókkal, az underclass tagjaival, továbbá jelentős gazdasági vagy kulturális tőkével rendelkezőkkel (befektetők, üzletemberek, magas beosztású vezetők, magas technikai szakértelmet igénylő fehérgalléros alkalmazottak). Az interjúalanyok többsége az Erikson–Goldthorpe-féle hétfokú osztályskála III. (nem fizikai rutinmunka), V. (alacsonyabb szintű technikusok), VI. (szakmunkások), VII. (betanított és segédmunkások) kategóriájába tartoznak (Erikson–Goldthorpe 1992). A skála II. kategóriájába tartozó, közepes illetve magasabb beosztású technikustól, illetve a IV.a kategóriába tartozó egyéni vállalkozóktól származó véleményeket külön jelzem. Az idézetek mögött zárójelben található az interjúalany foglalkozási köre, illetve a városa. A foglalkozási adatok a rendszerváltás környékén legjellemzőbb adatot takarják. A mintában valószínűleg többen vannak olyanok, akik társadalmilag aktívak, vagy akiknek olyan ismerősei vannak, akiknek nagy társadalmi tőkéje van. A cél nem egy reprezentatív minta alkotása volt, hanem az, hogy a mintába bekerülő emberek sokszínű halmazt alkossanak, ezért ez az összetétel érdemben nem befolyásolja az elemzést.

Az interjúk átlagban 120 percig tartottak és legtöbbször az interjúalanyok otthonában készültek. Az interjúkat előbb diktafonnal majd írásban rögzítettük. A teljes korpusz 816 118 szó több mint 2000 gépelt oldalon. Ezeknek az

interjúknak a kvalitatív tartalomelemzésével a piaci átmenet hatását vizsgálom a munkások politikai és társadalmi világképének alakulására a tematikus elemzés *(thematic analysis)* módszerét használva (Braun–Clarke 2006; Guest et al. 2011). A kódolást és a tartalomelemzést NVivo 11 szoftverrel végeztem. A piaci átmenetet legkisebb megrázkódtatással átélő városok, mint például Győr (Bartha 2011b) lakói másként élték meg a folyamatokat, mint a súlyos gazdasági problémákkal küzdő régiókban élők (Alabán 2012). Az elemzés közben azonban arra a következtetésre jutottam, hogy a piaci átmenet sokkja olyan, országosan jelentkező tényező, amelynek hatása még a legszerencsésebb településeken is kimutatható. Ezért az eredmények bemutatása során a regionális összehasonlításra kisebb hangsúlyt helyezek (a regionális politikai gazdaságtani dinamikákat részletesen elemzem a piaci átmenet egészségi hatásai kapcsán disszertációmban: Scheiring 2017). Természetesen négy város 82 interjúalanyára építve nem lehet általánosítani, ám országosan releváns folyamatokat azonosíthatunk így. A *Függelék* tartalmazza az interjúk készítéséhez használt félig strukturált kérdőív vázlatát, a *Függelék F/1. táblázat*a pedig áttekintést nyújt az interjúalanyok alapvető szociológiai és demográfiai ismertetőjegyeiről. Ennek az empirikus elemzési lábnak az eredményeit a munkásosztály lázadásáról szóló 6. fejezetben ismertetem.

A kutatás negyedik lábaként a nemzeti tőke lázadásának elemzésére szintén létrehoztam egy új adatbázist kutatási asszisztens segítségével, amely a magyar nagytőkések vagyonára, üzleti hátterére és politikai kapcsolataira vonatkozó adatokat tartalmazza a 2002–2018 közötti időszakban. Ennek alapját a leggazdagabb 100 magyar nagyvállalkozóról szóló nyilvános kiadványok *(Napi Gazdaság, Népszabadság)* feldolgozása illetve e vállalkozókról szóló sajtóinformációk elemzése adja. Az adatbázisba összesen 222 személy került be. A rendelkezésre álló vagyonadatokat néhány indokolt esetben a sajtóban rendelkezésre álló információk alapján becslésekkel egészítettem ki. A nagytőkések ágazati besorolását a portfoliójukban a legtöbb bevételt generáló cég, illetve a vagyonfelhalmozásban döntő szerepet játszó cég ágazati besorolása alapján végeztem. Azoknál a befektetőknél, akik több ágazatban is tevékenykednek, azt az ágazatot vettem alapul, amely a legnagyobb súllyal szerepel a befektetések között. Az ágazati besorolás szerkezete a TEÁOR'03 kódrendszert veszi alapul, ám ezt bizonyos ágazatok összevonásával módosítottam, hogy az elemzés szempontjából kezelhetőbb legyen az ágazati rendszer.[21]

[21] Egy ágazatba vontam össze az alumíniumgyártást, gumi- és műanyag termék gyártását, a nem fém, ásványi termék, fém alapanyag, fémfeldolgozási termék gyártását, ezt neveztem el alapanyagiparnak (alacsony feldolgozottságú „nehézipari" termékek), valamint a textil-, ruha- és bőripart, a cipőgyártást, fa-, papír-, nyomdaipart, a kézműipart, játékgyártást, ezt neveztem el könnyűiparnak, ahol döntő részt alacsony tőke- és technológiaintenzitású termelés folyik. Összevontam továbbá egy ágazatba a médiát, a reklámozást, a könyv- és lapkiadást; az energia- és hulladékipart; a vendéglátást és a szórakoztatóipart;

A nagytőkések politikai arcélét a róluk elérhető sajtóinformációk alapján rekonstruáltam az Országgyűlési Könyvtár Sajtóadatbázisára építve, amelyben 2000 és 2018 közötti sajtómegjelenések érthetők el. A 212 milliárdosból összesen 163 személyről találtam sajtóanyagot (ez összesen 3659 gépelt oldalt jelent). Ennek az adatbázisnak erőssége, hogy számos olyan cikket tartalmaz, amely online nem elérhető. Ezt a sajtóadatbázist egészítettem ki *online desk research* révén.

Az életrajzi és sajtóinformációk alapján a nemzeti tőkésosztályon belül különböző frakciókat azonosítottam a vagyon felhalmozásának módja és a politikához fűződő viszonya alapján. A politikai kapcsolatok azonosításánál konzervatív eljárást követtem, azaz csak akkor kódoltam baloldali vagy jobboldali kapcsolódást, ha erről egyértelműnek tűnő bizonyítékok érhetők el a nyilvánosságban. Az elitek vonatkozásában politikai pozícionális értelemben használom a bal- és jobboldal fogalmát. A magyar politikai rendszerben a politikai baloldalt az államszocialista párt utódjaként működő MSZP és szövetségesei alkották, míg a politikai jobboldalt az MDF majd később a Fidesz és szövetségesei. A politikai bal- és jobboldal ebben az értelemben tehát nem a politika tartalmára vonatkozik, pusztán csak a politikai térképen elfoglalt pozíciókra.[22] Az így generált információt numerikus kódokkal rendelkező kategoriális változókba rendeztem. Az így létrehozott adatbázist az Excel 2013 illetve STATA 13.0 szoftverek segítségével elemeztem. A nemzeti tőke egyes frakcióinak a jobboldalhoz fűződő viszonyát egyéni vállalkozói életutak bemuta-

a különböző gazdasági szolgáltatásokat: jogi szolgáltatás, kutatás, mérnöki tevékenység, nyomozás, takarítás, kölcsönzés, tanácsadás. A rendelkezésre álló vagyoni adatokat néhány indokolt esetben a sajtóban rendelkezésre álló információk alapján becslésekkel egészítettem ki. A legjelentősebb módosítást Simicska Lajos adataiban végeztem. Ő csak 2015-ben került fel a leggazdagabb magyarok listájára, ám róla szóló oknyomozói anyagok alapján valószínű, hogy valójában már ennél jóval hamarabb része volt a top 100-nak. Egyéb elérhető információ nélkül vagyonában évi 30%-os növekedést feltételezve, a 2015-ös adatot extrapoláltam visszafelé 2005-ig. Ez volt a legkiterjedtebb, vagyont érintő becslés. A többi esetben egy-egy hiányzó év adatait pótoltam, ha az előző és a következő évre is volt elérhető adat. Ilyen becsléssel összesen 32 milliárdos esetében éltem kiegészítéssel.

[22] Sok elemző, köztük több barátom vitatja, hogy érdemes-e baloldalinak nevezni az MSZP–SZDSZ politikai szövetségét. Gazdaságpolitikai tartalom terén kétségtelenül dominált a liberális irányzat, ám ezzel együtt fellelhetők az intézkedések között baloldaliak is. Ám ennél fontosabb, hogy a magyar közbeszédben a baloldal olyan erősen kapcsolódott össze az MSZP–SZDSZ szövetséggel, hogy egy ilyen elemzés nem vállalkozhat ennek a percepciónak az átírására. Emellett az MSZP politikusai, de még az SZDSZ politikusainak jelentős része is alighanem baloldaliként határozzák meg magukat. Az öndefiníció és a percepció kellően erős indok arra, hogy e könyvben ezt a megközelítést kövessem én is, még ha a baloldali politika tartalmát illetően sok mindenben vitáznék is a politikai baloldal képviselőivel.

tásával és idézetekkel is szemléletem. Ennek az empirikus elemzési lábnak az eredményeit a nemzeti tőke lázadásáról szóló 7. fejezetben ismertetem.

A nemzeti tőke lázadásának elemzéséhez, a versenyállam és transznacionális tőke közötti kapcsolatok vizsgálatához hasonlóan, összegyűjtöttem a többségében magyar tulajdonú vállalatokat képviselő gazdasági lobbiszervezetek sajtószerepléseit az Országgyűlési Könyvtár segítségével az 1990–2014 közötti időszakot lefedve. A gyűjtés az alábbi szervezeteket fedte le: Magyar Kereskedelmi és Iparkamara (MKIK), Munkaadók és Gyáriparosok Országos Szövetsége (MGYOSZ), Vállalkozók és Munkáltatók Országos Szövetsége (VOSZ), Magyar Iparszövetség (OKISZ), Kereskedők és Vendéglátók Országos Érdekképviseleti Szövetsége (KISOSZ), Ipartestületek Országos Szövetsége (IPOSZ), Mezőgazdasági Szövetkezők és Termelők Országos Szövetsége (MOSZ) és a Bankszövetség. A könyvben nem elemzem részletesen a lobbiszervezetek működését, hanem szemléltető jelleggel idézek a működésüket dokumentáló anyagokból annak alátámasztására, hogy milyen gazdaságpolitikai preferenciák voltak, ezek hogyan érvényesültek a kormányzati döntéshozatalban. Ennek az elemzésnek az eredményeit szintén a 7. fejezetben mutatom be.

Végül a kutatás ötödik lábaként a 2010 utáni közpolitikai folyamatokat és ezek társadalmi, gazdasági hatásait elemeztem. Az elemzés során azonosítottam, hogy milyen politikai eszközökkel segíti a felhalmozó állam a tőkefelhalmozást, ezeknek az eszközöknek kik a fő kedvezményezettjei és vesztesei. Ennek kapcsán különböző makrostatisztikai forrásokra, másodlagos szakirodalmi adatokra, a sajtóban megjelent adatokra és eseményekre támaszkodom. Ennek az elemzésnek az eredményét mutatom be a felhalmozó állam kiépüléséről és működéséről szóló 8. fejezetben.

4. A VERSENYÁLLAM MŰKÖDÉSE

Ebben a fejezetben azt vizsgálom, hogy milyen eszközökkel segítette a versenyállam a transznacionális tőkére épülő modernizációt, hogyan vált a transznacionális tőke felhalmozása intézményesen preferált, domináns felhalmozási móddá, lemondva a fejlesztő állami szerepvállalásról. Ennek érdekében új adatbázist készítettem az 1990–2014 közötti gazdaságpolitikai elit és a tőke közötti forgóajtók feltérképezésére. A forgóajtón ki- és beáramló gazdaságpolitikusok karrierútjait néhány jellegzetes példával szemléletem, illetve ezzel párhuzamosan bemutatom az egymást követő kormányok tőkeképző stratégiáit, visszanyúlva a szocialista reformokig. Végül a transznacionális cégek lobbiszervezeteivel kapcsolatos sajtóanyagokat elemezve mutatom be, hogyan viszonyultak a külföldi tőke elvárásai a versenyállam tőkeképző stratégiájához.

Forgóajtók és a transznacionális tőke

A transznacionális tőkére épülő modernizáció a piaci átmenet kezdetén a teljes politikai osztály támogatását élvezte. Bár a külföldi befektetők bevonását a politikai elit nem kérdőjelezte meg, a nemzeti és nemzetközi tőkéhez fűződő viszonyban, a privatizáció kívánatos formája kapcsán ugyanakkor érdemi különbségek voltak már a '90-es években is (Szalai 2000). A leginkább radikális álláspontot a privatizáció kapcsán kezdetekben az SZDSZ és a FIDESZ képviselte, ám az MSZP technokrata szárnya segítségével az SZDSZ álláspontja volt az uralkodó a privatizációval kapcsolatban a szocialista kormány idején is, ugyan Suchman Tamás révén a szociális klauzulák beemelésével baloldali szempontok is érvényesültek. A gazdaságpolitikai elit tagjainak adatait tartalmazó új adatbázis segítségével ezt a hatalmi rendszert kívánom feltárni. A harmadik fejezetben bemutatott módon készült adatbázisba bekerülő 192 gazdasági döntéshozók között jelentős különbségek vannak abban a tekintetben, hogy a gazdaság melyik szektorából érkeztek kormányzati pozícióba, illetve hová tértek vissza a kormányzást követően. Az adatbázis lehetőséget ad arra, hogy fel-

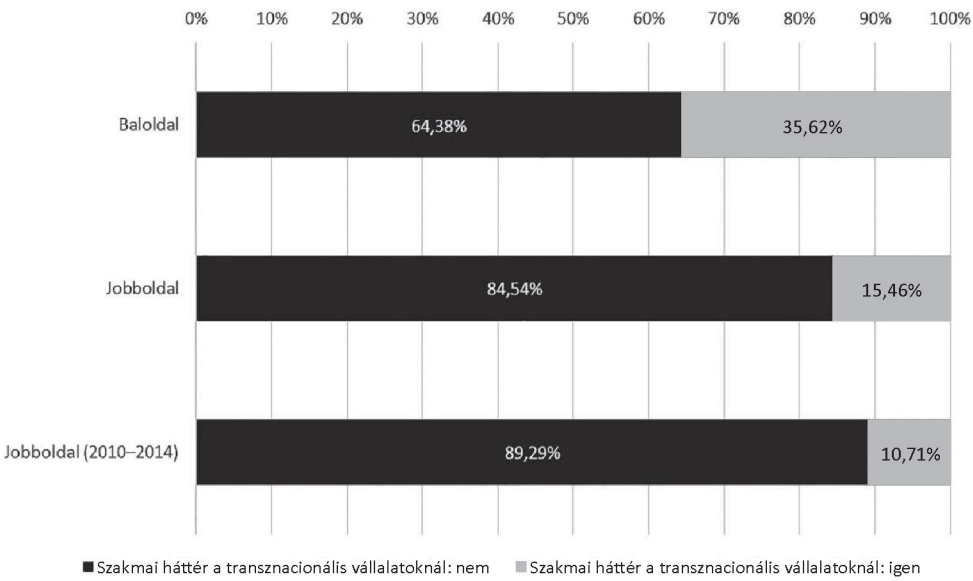

4/1. ábra. A gazdaságpolitikai elitek kapcsolódása a transznacionális tőkéhez

Forrás: saját adatbázis.

Megjegyzés: az ábra a csak jobb-, illetve csak baloldali kormányoknak dolgozó vezető gazdaságpolitikai döntéshozókat (miniszterelnökök, miniszterek, államtitkárok) tartalmazza; kizártam az elemzésből azokat, akik mindkét kormánnyal kapcsolatban álltak. Ezeknek a személyeknek a bevonása ugyanakkor érdemben nem befolyásolná az eredményeket. Ugyanez érvényes a 4/2. és 4/3. ábrákra.

tárjuk a bal- és jobboldali gazdaságpolitikai elitek eltérő gazdasági kötődéseit. A gazdaságpolitikai elit transznacionális tőkéhez fűződő személyes kapcsolatainak átfogó képét mutatja a *4/1. ábra.*[23]

Ahogy a 4/1. ábrából kiderül, a baloldali kormányok gazdaságpolitikai elitje és a transznacionális vállalatok között sokkal erősebb forgóajtó üzemelt, mint a jobboldali kormányok gazdaságpolitikai elitje esetében. Míg a baloldali gazdaságpolitikai elit 36%-áról mondható el, hogy vezető szerepet töltött be transznacionális társaságoknál, addig a jobboldali gazdaságpolitikai elit esetében ez csak 15%. Feltűnő továbbá, hogy a 2010 és 2014 közötti jobboldali gazdaságpolitikai elit 11%-ának volt csak szakmai háttere a transznacionális szektorban.

[23] Az alább bemutatott ábrákon a szűk értelemben vett gazdaságpolitikai elitet vizsgálom, azaz csak azokat a személyeket, akik kizárólag az adott kormánynak vagy politikai oldalnak dolgoztak, kizárva az elemzésből azokat, akik több kormánynak is. Ezt a megszorítást azért választottam, hogy világosabban elhatárolhassam egymástól politikai oldalanként a forgóajtók típusait.

Az elemzés következő lépésében azt vizsgáltam, hogyan működik a transznacionális tőkéhez nyíló forgóajtó, ha csak a gazdaságpolitikai elit csúcsát, azaz a minisztereket és miniszterelnököket vesszük számításba. Az így meghatározott csúcsdöntéshozók között politikai oldalanként ugyanakkora különbséget találtam, mint az összes döntéshozó esetében. Míg a jobboldali miniszterekneknek és miniszterelnököknek csak 9%-a kapcsolódott a transznacionális tőkéhez, a baloldali gazdaságpolitikai csúcs esetében ugyanez az arány 33%.

Ezt követően megvizsgáltam azt is, hogyan van beágyazódva a bal- és jobboldali kormányok gazdaságpolitikai elitje a bankszektorba. Számos szerző kimutatta, hogy Magyarországon a piaci átmenet során a pénzügyminisztérium és ennek okán a makro-pénzügyi szemlélet dominált a gazdaságpolitikában (Matolcsy 1998; Phillips et al. 2006; Szalai 2001). A magyar tulajdonú vállalatok növekedési korlátai kapcsán utaltam arra, hogy a Magyarországon működő külföldi bankok és a transznacionális termelő vállalatok között megkülönböztetett a viszony. Szalai Erzsébet egyik bankár interjúalanya ezt azzal is kiegészítette, hogy a „multik vezetői és a külföldi bankok menedzserei az egy kör. Mindenhova együtt járnak. Együtt járnak teniszezni, az operabálba, meg van néhány éjszakai mulató, ugyanabba a tíz luxusétterembe járnak" (Szalai 2001, 143.). Joggal élhetünk tehát azzal a hipotézissel, hogy fő irányait tekintve hasonlók a bankszektor és a transznacionális vállalatok gazdasági érdekei. Ez indokolta, hogy a transznacionális tőke mellett a bankszektorhoz nyíló forgóajtókat külön is megvizsgáljam. Az elemzés eredményét a *4/2. ábra* mutatja: hasonlóan differenciált forgóajtókra utaló személyi átfedéseket találtam, mint a transznacionális cégek esetében. A baloldali gazdaságpolitikai elitnek 38%-a dolgozott vezető beosztású bankárként, szemben a jobboldali gazdaságpolitikai elit 18%-ával. A 2010–2014 közötti jobboldali kormány e tekintetben is jelentősen eltér elődjeitől, amennyiben ebben a körben már csak 13% azoknak a gazdaságpolitikusoknak az aránya, akiknek banki tapasztalataik is vannak. Ha csak a minisztereket vizsgáljuk, akkor a különbségek még jobban kiütköznek: a baloldali gazdaságpolitikai csúcsvezetők 42%-ával szemben a jobboldali gazdasági csúcsvezetőknek csak 14%-ának van banki háttere.

Megvizsgáltam továbbá azt is, hogyan oszlanak meg a tudományos szférához fűződő kapcsolatok a két politikai oldal között. Míg a jobboldali gazdaságpolitikai eliten belül 38% volt 1990–2014 között azoknak az aránya, akiknek volt egyetemi vagy kutatóintézeti állásuk, a baloldali gazdaságpolitikai eliten belül ez az arány összesen 21%. A szakértői imázsra erősen támaszkodó baloldali és liberális pártok gazdaságpolitikusai között tehát kevesebb volt a tudományos értelemben vett szakértő. Az adatok azt is mutatják, hogy az egymást követő jobboldali kormányoknak e tekintetben csökken az értelmiségi jellege. Az összes jobboldali kormány gazdaságpolitikai elitjén belül 38% rendelkezik kapcsolódással a tudományos szférához, ezzel szemben a második Orbán-kormány gazdaságpolitikai elitjének csak 28%-a.

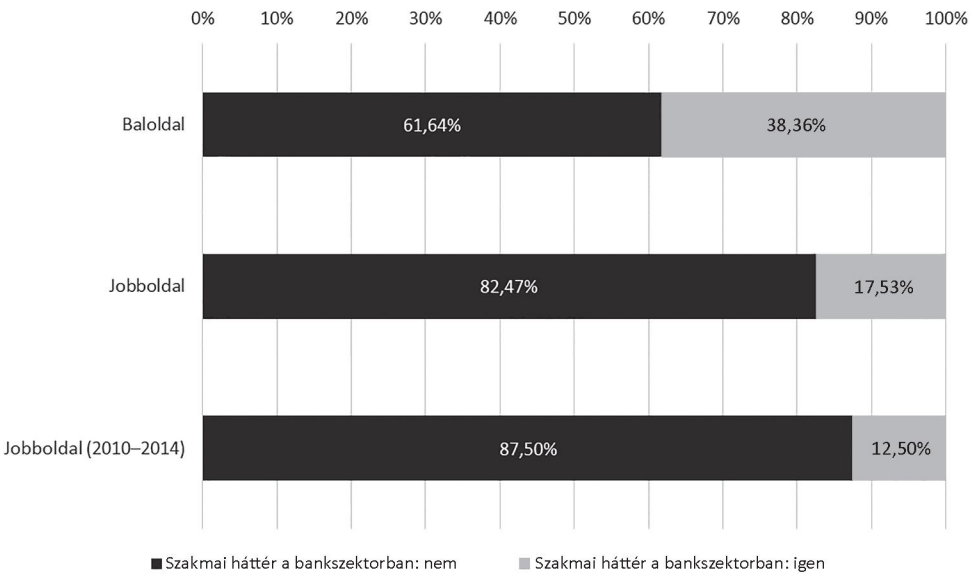

4/2. ábra. A gazdaságpolitikai elitek kapcsolódása a bankszektorhoz

Forrás: saját adatbázis.

A versenyállam mögötti hatalmi koalíció szempontjából a következő releváns kérdés, hogyan alakul a viszonya a jobb- és baloldali gazdaságpolitikai eliteknek a nemzeti tőkéhez. Összességében a jobb- és baloldali elitek között ebben a tekintetben kis különbséget találtam. A jobboldali gazdasági döntéshozók átlagban 58%-ának, míg a baloldali döntéshozók 70%-ának van kapcsolata a belföldi gazdasági szektorral. Azt is megvizsgáltam, hogy megfigyelhető-e változás a jobboldali eliten belül a nemzeti tőkésosztályhoz fűződő viszony tekintetében, ezt mutatja a *4/3. ábra*. A piaci átmenet évei során a jobboldali és a nemzeti tőke közötti forgóajtó, kormányról kormányra fokozatosan erősödött, 2010–2014 között a kezdeti 46%-ról 59%-ra, azaz több mint 13 százalékponttal nőtt a nemzeti tőke jobboldali kapcsolati hálója.[24]

Megvizsgáltam az összefüggéseket úgy is, hogy bevontam az elemzésbe azokat, akik több politikai oldalnak is dolgoztak (N = 22), és nagyon hasonló eredményeket találtam. Ezeket itt részletesen nem ismertetem, az érvelésem alátámasztására csak az első és az utolsó jobboldali kormányt vetem össze

[24] A második Orbán-kormánynak számos olyan gazdasági döntéshozó is dolgozik, akik korábbi kormányokban már szerepet kaptak. Azaz az egymást követő jobboldali kormányokra vonatkozó adatok nem kizáróak. Ezért adódhat az, hogy a nemzeti tőkéhez legerősebb személyi kapcsolati hálóval rendelkező második Orbán-kormány csak kicsit van a jobboldali átlag felett.

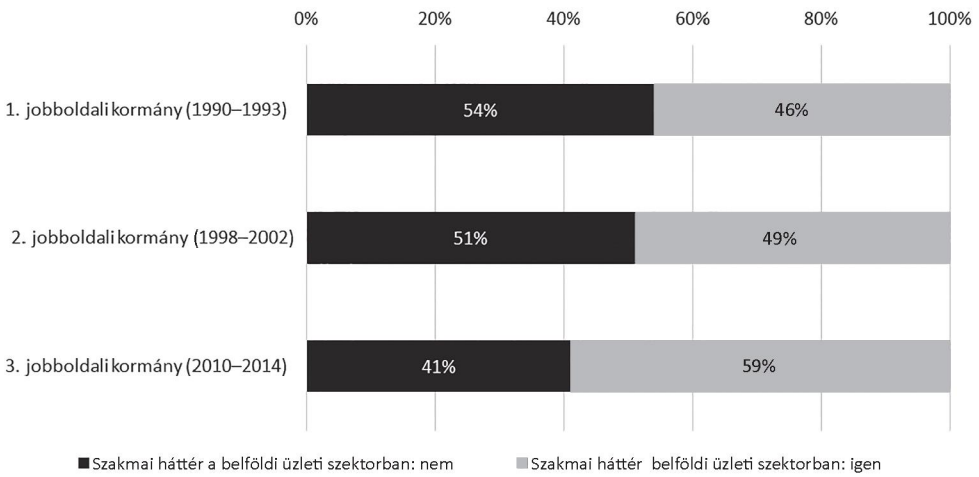

4/3. ábra. A jobboldali gazdaságpolitikai elitek kapcsolódása a nemzeti tőkéhez

Forrás: saját adatbázis.

egymással részletesen a teljes gazdaságpolitikai elit összetételét elemezve. Az első jobboldali kormány teljes gazdaságpolitikai elitjében (N = 34) összesen 19 főnek (56%) volt tudományos háttere, 15-nek (44%) volt kapcsolata a nemzeti tőkéhez, míg összesen 6 főnek (18%) volt kapcsolata a transznacionális vállalatokhoz, és szintén 6 főnek (18%) a bankokhoz. Ezzel szemben a 2010 és 2014 közötti jobboldali kormány teljes gazdaságpolitikai elitjében (N = 56) már csak 16 főnek (29%) volt akadémiai háttere, 33 főnek (59%) volt kapcsolata a nemzeti tőkéhez, 6 főnek (11%) volt transznacionális társasági háttere és 7 főnek (13%) volt kapcsolata bankokhoz.

Az adatbázis lehetővé teszi azt is, hogy megvizsgáljam, hogy ezek az eltérések nem valamilyen más fontos tényezőnek a hatására alakultak-e ki. Például nem arról van-e szó, hogy a születési hely vagy az iskolai végzettség befolyásolja a gazdasági hátteret? Reális feltételezés lehetne például, hogy ha a baloldali gazdaságpolitikai eliten belül több a közgazdász, akkor nekik nagyobb esélyük van arra, hogy elhelyezkedjenek egy, a szakmai elitet lefölöző transznacionális vállalatnál. Vagy hasonlóképpen felvethetjük azt is, hogy a vidéki bázisú jobboldali elitnek kisebb esélye van az lehelyezkedésre a fővárosban felülreprezentált transznacionális cégeknél. Ennek érdekében többváltozós logisztikus regresszióval vizsgáltam, hogy milyen statisztikai összefüggésben vannak a gazdaságpolitikai eliten belül a különböző tényezők (politikai tábor, kor, születési hely, végzettség, nem) annak esélyével, hogy a gazdaságpolitikai elit tagjának van-e kapcsolata a transznacionális tőkéhez. Ezeknek a tényezőknek a hatását kiszűrve azt találtam, hogy azok, akiknek van kapcsolata a transznacionális vállalatokhoz, háromszor nagyobb eséllyel tagjai a baloldali,

mint a jobboldali gazdaságpolitikai elitnek. Hasonló az összefüggés a bankszektorral kapcsolatban: az egyéb egyéni tényezők hatását kiszűrve, azok, akik betöltöttek vezető banki tisztséget 2,79-szer nagyobb eséllyel tartoznak a baloldali gazdaságpolitikai elithez, mint a jobboldalihoz. A regresszió eredményeit a *Függelék F/5.* és *F/6. táblázat*a tartalmazza.

Az adatbázis kis mérete nem teszi lehetővé, hogy a politikai oldalon és a magyar tulajdonú cégeken belül részletesebb ágazati kategóriák között statisztikai értelemben szignifikáns összefüggéseket keressünk. Ezzel együtt az adatokat átvizsgálva érdemi különbségeket találhatunk a jobb- és baloldali gazdaságpolitikusok között. A baloldali gazdaságpolitikai elit tagjai gyakrabban dolgoznak az infokommunikációs szektor versenyképes vállalatainál (Matáv, Graphisoft, Cellum, Elender); pénzügyi szolgáltatásokat, pénzügyi tanácsadást végző cégeknek (kockázati tőkebefektetők, adótanácsadók, befektetési alapok), tág portfoliót kezelő holdingoknak (Wallis, Altus), a vegyipar nagy és versenyképes cégeinek (Nitrokémia, Pannonplast), illetve az alumínium ágazat cégeinek (Aluker–MAL). Ezzel szemben a jobboldali gazdaságpolitikai elit tagjai gyakrabban dolgoznak kis- és közepes méretű, kevésbé ismert cégeknek, jogi irodáknak, a turizmusban dolgozó vállalkozásoknak, az egészségiparban és az építőiparban dolgozó cégeknek, takarékszövetkezeteknek, kisebb bankoknak (Corvinbank), illetve a legjelentősebb magyar ipari beszállítónak (Videoton). Ezzel szemben jóval kisebb az infokommunikációs szektor illetve az innovációorientált ágazatok, valamint a pénzügyi tanácsadók szerepe. Összességében tehát azon túl, hogy a baloldali gazdaságpolitikai elit sokkal erősebben kapcsolódik a nemzetközi tőkéhez és a bankszektorhoz, a nemzeti tőkének azokhoz a szegmenseihez kapcsolódik, amelyek a privatizáció során nagyobb vállalatokra épülnek, illetve körükben nagyobb a technológiaintenzív illetve innovatív ágazatok szerepe.

A bal- és jobboldali kormányok egyaránt elköteleződtek a külföldi tőke mellett, ugyanakkor eltérően viszonyultak a nemzeti tőke felhalmozódásához. Az egymást váltó jobb- és baloldali kormányok, valamint a gazdasági elit szegmensei közötti eltérő forgóajtó differenciált viszonyra utal. Ezek a forgóajtók a személyi állomány szintjén kötötték össze a gazdaságpolitikai döntéshozatal és gazdasági elit különböző frakcióit.

Az elemzés következő lépéseként a forgóajtók működését az egymást követő kormányok nemzeti és nemzetközi tőkéhez fűződő viszonya kapcsán vizsgálom. Arra voltam kíváncsi, hogyan tükröződtek a gazdaságpolitikai döntéshozatalban a hatalmi szerkezetben megnyilvánuló különbségek, hogyan járultak hozzá a forgóajtók a transznacionális tőke fölérendeltségéhez.

Tőkefelhalmozás a versenyállamban

1968–1990: Szocialista reformok és reformerek

Az államszocializmus létrejötte nem pusztán hataloméhes és gátlástalan bolsevikok ármánya volt, hanem a liberális kapitalizmusnak a 20. század első felében bekövetkező strukturális válságára adott egy lehetséges, autoriter válasz, amely elsősorban a félperiférias térségekben tudott gyökeret ereszteni (Moore 1993 [1967]; Polányi 2004 [1944]). Az észak- illetve nyugat-európai keynesi-szociáldemokrata jóléti államok ugyanerre a válságra adott egy másik lehetséges, demokratikus választ jelentették. Ugyanez a világválság termelte ki a fasiszta autoriter államkapitalizmusokat is. Az államszocializmus (l. Krausz–Szigeti 2007) egyértelműen redisztributív rendszer volt, ahogy azt Polányi Károly meghatározta (Polányi 1957). A gazdaság működésére a központi tervezés és a jóléti szempontokat előnyben részesítő újraelosztás gyakorolt döntő hatást, szemben a spontán piaci folyamatokkal (Kornai 1992; Szelényi–Szelényi 1994). Ezek a redisztributív tervgazdaságok évtizedeken át jelentős sikereket értek el a gazdasági növekedés és az életminőség területén. 1967-ben egy átlagos magyar férfi várható élettartama meghaladta egy átlagos osztrák férfi várható élettartamát (Scheiring et al. 2018a); míg a második világháborút megelőzően jelentős volt a különbség az osztrákok javára. A modernizáció számos egyéb területén érdemi előrelépéseket értek el az államszocialista redisztributív tervgazdaságok. Összeomlásuk ugyanannyira nem volt szükségszerű, mint ahogy létrejöttük sem, számos külső és belső tényező együttállásának következménye (Szelényi–Szelényi 1994; Verdery 1996b).

A szocialista vállalatokat az állam folyamatosan próbálta fejleszteni külföldi licencek, illetve vállalati partnerségek révén. Így például Magyarországon már a '70-es években megjelent a Volvo, mely a Csepeli Autógyárral közösen állított elő terepjárókat Magyarországon (Szentgáli 2003). A Csepeli Autógyár a német MAN autógyár technológiáját is megvásárolta teherautók gyártására. A magyar Ikarus autóbuszok, szintén részben nyugati technológiára építve, számos nyugati versenyen díjakat nyertek, keresett termékek voltak nemcsak a KGST-piacon, hanem az Egyesült Királyságban, az USA-ban is. Az amerikai NABI (North American Bus Industries) az Ikarus amerikai leányvállalataként jött létre a '80-as években még American-Ikarus néven. Az anyavállalattól függetlenedő cég az amerikai buszgyártás meghatározó cége volt egészen 2013-ig. A magyar híradástechnikai ipar egyik zászlóshajója, a Budapesti Híradástechnikai Gépgyár (BHG) a '80-as években a német Hirschmann közösségi műholdas vevőrendszer gyártási jogának elnyerésével, illetve az osztrák Austria Telecomtól vásárolt digitális főközpontrendszer licencének megvásárlásával vált a KGST-n belül egyedülálló módon nemzetközileg is versenyképes híradástechnikai szereplővé. Végül említést érdemel az Orion hír-

adástechnikai gyár is, amely még a '80-as években is exportált színes tévéket Ausztriába. Az Orion a japán Panasonic céggel kötött együttműködésre építve a KGST színvonalától elszakadó HIFI-tornyokat és hangfalakat is gyártott, nyugati exportra. Végül, a könnyűiparon belül nemzetközileg is versenyképes termelés folyt a Tisza Cipő martfűi gyárában. A '70-es évektől a cég együttműködött az Adidas-szal, így a Tisza Cipők a nyugati piacon is megjelentek, beleértve az amerikai piacot is. A '80-as évekre pedig az a felismerés is megszületett, hogy a korábbi nehézipari fejlesztéseket a K+F kiemelt támogatására építve fel kell hogy váltsa high-tech iparágak fejlesztése (Greskovits 1988). Az 1980–1990 közötti időszakot lefedő ötéves tervek már a mikroelektronikát és a biotechnológiát jelölték meg gazdasági húzóágazatként, ezzel csatlakozva a kor nyugat-európai tendenciáihoz. Ezeknek ugyanakkor már nem lehetett kifutása a Szovjetunió és a szocialista blokk összeomlása miatt.

Az első évtizedek kezdeti modernizációs sikerei után ugyanakkor a '70-es évek második felétől egyre világosabban jelentkeztek a tervutasításos rendszertributív gazdaságok alkalmazkodási nehézségei, a bürokratikus gazdaságirányítás korlátai. Az államszocialista iparpolitika alapvető akadálya volt, hogy az állami tulajdonban, tervutasításban működő vállalatok még a fokozatos decentralizáló reformok hatására sem tudták megközelíteni a piacgazdaságokra jellemző, technológiai innovációra épülő folyamatos termelékenységnövekedést. Kétségtelen, hogy a szocialista gazdasági kapacitások jelentős modernizációra szorultak. Ebben a modernizációban ugyanakkor a korábbi fokozatosság elvét felváltotta a piaci fundamentalista gazdaságpolitika a '80-as évek második felétől.[25] Magyarország ebből a szempontból az egyik leginkább kiszolgáltatott helyzetű gazdaság volt. A '70-es évek elejéig elérhető olcsó hitelekből finanszírozott fejlesztések nem jól célozták be a jövő versenyképes iparágait, miközben jelentős adósság halmozódott fel. A '70-es évek végétől megdráguló hitelek hatására rövid időn belül fenntarthatatlanná vált ez a külső adósság. Ebben a helyzetben elkerülhetetlenné vált a belső és külső liberalizáció és mindinkább felülkerekedtek a radikális piacosítás technokrata hívei. Ez a radikális piacosító gazdaságpolitika jelentősen megnehezítette a szocialista nagyvállalatok túlélését a piaci átmenet viharában, még azon cégek esetében is, amelyeknek évtizedes nyugati exportkapcsolatai és fokozatosan fejlődő termelési technológiája, és csúcskategóriás termékei voltak. Egy megreformált iparpolitika továbbélését nehezítette az is, hogy a '80-as évek végén

[25] Érdemes ezzel szemben összevetni a fokozatosság elvét folyamatosan szem előtt tartó Kína történetét. Kínában a piacosítást a központosított tervgazdaság decentralizációja, a helyi önkormányzatok gazdasági autonómiájának jelentős erősítése előzte meg. Ez volt a legfőbb bázisa a gazdasági növekedésnek és a szegénység csökkenésének. A külföldi tőkét és a magántőkét fokozatosan hagyták teret nyerni, az iparpolitikai tervezést sosem feladva. Kína harmic éve a világ egyik leggyorsabban növekvő gazdasága, mára a high tech-iparágak egyik központja.

súlyát vesztette az Ipari Minisztérium valamint az Országos Tervhivatal. Ezzel már az államszocializmus idején megszűnt a legfontosabb fejlesztő állami eszköz, az autonóm, iparpolitikai orientációjú gazdaságfejlesztő csúcsszerv. A gazdaságirányítás a mikrogazdasági, szektorális nézetet képviselő iparpolitikusok helyett a szektorsemleges, makropénzügyi kategóriákban gondolkozó pénzügyi közgazdászok kezébe került. A kor meghatározó reformorientált pénzügyminisztereinek (Faluvégi Lajos, Hetényi István) kifejezett célja volt, hogy a pénzügyminisztérium szakmai presztízsét erősítsék, illetve a piaci reformok levezényléséhez értő fiatal, nyugati közgazdaságtani ismeretekkel rendelkező szakértőket kössenek meg a minisztériumban illetve a kutatóintézetében (Gagyi 2014b). Ez a gazdaságpolitikusok körében uralkodó paradigma erősen korlátozta a volt állami vállalatok átszervezésére, feljavítására és fokozatos privatizációjára vonatkozó vállalatvezetői törekvések lehetőségeit. Az állami bürokrácia az 1988 környékén kezdődő piaci átmenet során a '80-as évek első feléhez képest szétzilálódott, egymással versengő blokkokra szakadt, így kevésbé tudott ellenállni az üzleti lobbiknak (Szalai 2001, 195.).

1988-tól az aktuális kormányok több intézményi-törvényhozási sokkterápiát is levezényeltek. A piaci reformerek '80-as években bekövetkező áttörésével a belföldi tőkeképződés és a volt vállalati infrastruktúra túlélése ellen több tényező hatott. A pénzügyi fegyelem érvényre juttatását szolgálta a '80-as évek végétől alkalmazott *szigorú monetáris politika*, aminek legfőbb mutatója a piaci átmenet során kisebb hullámoktól eltekintve végig magasan tartott reálkamatláb volt. Ez csökkentette a belföldi vállalatok hitelhez jutásának esélyeit – a külföldi vállalatokat ugyanakkor kevésbé érintette, mivel azok döntő részben a nemzetközi piacról finanszírozták magukat. A politikai rendszerváltás előtt megkezdett intézményi sokkterápiának meghatározó eleme volt az 1988–1991 között végrehajtott *példátlanul gyors importliberalizáció*, amit a kor néhány liberális közgazdásza is kritizált (Oblath 1991). A nagyvállalati lobbi addigra azonban már annyira meggyengült, hogy az IMF támogatását is élvező reformközgazdászok importliberalizációs programját a tervezettnél is gyorsabban hajtották végre, érdemi ellenállás nélkül, vámcsökkentéssel és a reálárfolyam felértékeléssel kísérve. 1988–1991 között a teljes magyar behozatal 90%-át liberalizálták, a termelés 70%-a ettől kezdve nyíltan versenyzett az importtal, mindeközben ugyanezen három év alatt a forint reálárfolyama 20%-kal felértékelődött, míg az összes közép- és kelet-európai ország jelentős reálleértékeléssel kapcsolta össze liberalizáló politikáját (Nagy 1995, 459).[26] A nemzetközi szervezetekkel folytatott tárgyalások során (GATT) sem az utolsó pártállami kormány, sem az Antall-kormány nem próbálkozott ellentételezéssel a gyors és radikális importliberalizálási intézkedésekért cserébe (Nagy 1995, 461.). Nemzetközi versenyképességi rangsorok adatait elemezve Majoros

[26] A Bokros-csomag 1995-ben ezt a reálfelértékelődést ellentételezte.

Pál arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar piac nyitottság terén a ranglista 10. helyezettje volt a '90-es évek közepén, ehhez képest azonban szinte valamennyi fejlett illetve volt szocialista ország jóval erősebben védte saját piacát (Majoros 1997, 46.). Végül pedig a transznacionális tőke térnyerését szolgálta, hogy az 1972-től érvényes restriktív működőtőke-politikát 1988-tól felváltotta egy *teljes egészében liberális működőtőke-politika*. 1988-tól a külföldi befektetők szabadon alapíthattak cégeket Magyarországon és szabadon utalhatták külföldre az itt megtermelt profitot (Antalóczy et al. 2011). Ez az új törvényi keret semmilyen korlátot nem szabott a külföldi tőke elé, eltörölték a korábban érvényes szektorális irányelveket, illetve azt a kitételt, hogy a külföldi tőke bevonásával létrehozott vegyesvállalatokban a külföldi tőke értéke nem haladhatja meg az 50%-ot. Ez a szabályozás nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedően liberális volt, különös tekintettel a kelet-ázsiai országok szelektív tőkepolitikájára (Rugraff 2008).

Ebben a fokozódó piaci modernizációban kiemelkedő szerepe volt egy új szakértelmiségi elitnek, a technokrácia egy maghatározó szegmensének (Konrád–Szelényi 1978). A gazdaságpolitikai elitet elemezve számos fontos tanulmány dokumentálta azt, hogy miképp intézményesítette konszenzussá a piaci modernizációs stratégiát egy jelentős közpolitikai befolyással rendelkező, a késő kádári reformtörekvésekből kifejlődő közgazdász kör (Böröcz 1999b; Fabry 2017a; Gagyi 2015; Sebők 2016, 2017; Szalai 2014). Egyetértek Sebőkkel abban, hogy nem tekinthetjük a reformközgazdász kör egészét neoliberálisnak, e tábor közös nevezőjét jobban ragadja meg a piaci modernizáció fogalma (Sebők 2016). A piaci modernizáció egy ideológiai spektrum. Az egyik végén elhelyezkedőket piaci fundamentalistáknak, fundamentalista piaci modernizátoroknak nevezhetjük (Soros 1997, 1999). Ők a piacok mindenhatóságában hittek, radikális sokkterápiát, a globalizációhoz való feltétel nélküli alkalmazkodást követelték. Velük szemben voltak a mérsékeltek, akik pragmatikusan képviselték ugyanezt a piaci modernizációs programot. Körükben nem volt egyértelmű a piac mindenhatóságába vetett hit, de szükségesnek tartották a piaci koordinációs mechanizmus kiterjesztését. A '80-as évektől Magyarországon számottevő gazdaságpolitikai pozícióban senki olyan nem volt, aki elvetette volna a piaci modernizációt.

Fontos látni, hogy belső tőke hiányában a piaci átmenet kezdetén tőkésosztály nélkül kellett kiépíteni a kapitalizmust. Ebben a környezetben gyökerezik a reformközgazdász szerepfelfogása, a véleményét politikai állásfoglalásként hangoztató gazdasági szakember (Gagyi 2014b, 160.), akinek küldetése a kapitalista osztályok érdekeinek képviselete addig is, amíg ezek az osztályok ki nem alakulnak (Eyal et al. 1998). Számukra a modernizáció egybemosódik a piaci modernizációval, ami több mint szakmai feladat: civilizációs küldetés. A piaci modernizátor elit tehát mélyen hisz a piacban, bevezetésében – tőkésosztály hiányában – döntő szerepet vállal magára. Velős összefoglalását

adja a piaci modernizátor elit gondolkodásának egyik vezéralakjuk, a Pénzügykutató egyik volt vezetőjének, Antal Lászlónak a mondata: „A tőkének civilizációs hatása van, és az igazi forradalmi erőt most a multinacionális vállalatok képviselik" (*Magyar Gyáripar,* 2000). Bokros Lajos a modernizációról szóló programszövegében pedig így ír: „a modernitás a piaci szabadság uralkodóvá válását jelenti, ami nem más, mint a tőkeviszony uralma, a kapitalizmus" (Bokros 2015; részletes elemzését adja Sebők 2016). Kisebb hangsúlyeltolódásokkal, de valójában politikai konszenzus alakult ki a '80-as évek végétől kezdve a transznacionális tőke preferálásáról (Fink 2006; King–Váradi 2002; Rugraff 2008; Szanyi 2017b).

Erre a késő szocializmusban felnövő fiatal piaci modernizátor körre már nem volt jellemző az idősebb nemzedéket még átható baloldali ideológiai elkötelezettség, az ő szellemi építkezésükben kifejezetten azoknak a szakmai ismereteknek a begyűjtésére koncentráltak, amelyek alkalmasak a szocialista tervgazdaság hatékonysági problémáinak leleplezésére, valamint a piaci mechanizmusok bevezetésének intellektuális alátámasztására. Így lett ez a kör a liberális gazdasági modernizációelmélet, a sokkterápia és a neoutilitarista államelmélet fő magyarországi szószólója. A piaci átmenet meghatározó gazdaságpolitikusai körében a piaci átmenet első két évtizedében marginális volt a kapitalizmus változatainak gondolata, valamint a dinamikus versenyképességi szemlélet, ami teret nyithatott volna a humán tőkét fejlesztő jóléti befektetéseknek, illetve a fejlesztő államnak. Mivel nem volt, aki ezeket a gondolatokat érdemben gazdasági stratégiává szervezze, ezért felvetésüket gyakran söpörhették le a fundamentalista piaci modernizátorok olyan intellektuális bunkósbotokkal, mint a „hagymázas harmadikutas álmok". Nem minden piaci modernizátor gazdaságpolitikus volt neoliberális, de osztották azt az elképzelést, hogy nincs „harmadik út" a szocializmus és a piacgazdaság között. Sachs korábban hivatkozott megfogalmazását, mely szerint Kelet-Európa reformországai felől nézve a „nyugat-európai alternatív modellek szinte azonosak" (Sachs, 1990), egyforma hitbéli meggyőződéssel képviselték a magyar piaci modernizátorok legfőbb alakjai. Ez a piaci modernizátor gazdaságpolitikai elit meghatározó szerepet játszott a gazdasági döntéshozatalban egészen 2010-ig.

1990–1994: MDF

Az első szabadon választott jobboldali kormány gazdaságpolitikusait sajátos ambivalencia jellemezte. Egyszerre voltak ellenfelei a volt szocialista vállalatvezetésnek, ugyanakkor konzervativizmusuk és pragmatizmusuk okán többen közülük elutasították a fundamentalista piaci modernizátorok által javasolt sokkterápiás, államellenes megoldásokat is. Az Antall-kormányon belüli pragmatizmust jól szemléleti Bod Péter Ákos. Ő 1990–1991 között volt ipari és

kereskedelmi miniszter, majd 1991–1994 között az MNB elnöke. Nem vállalt munkát sem kereskedelmi banknál, sem transznacionális termelővállalatnál. Pályája döntően egyetemi, sokáig volt a Corvinus Egyetem gazdaságpolitika tanszékének vezetője. Az első két jobboldali kormányra jellemző volt, hogy hozzá hasonló tudományos beágyazottsággal rendelkező személyek adták a gazdaságpolitikusi állomány derékhadát. Bod Péter Ákos a piacgazdaság felé tartó körültekintő haladás jegyében egyetértett azzal, hogy a nagyvállalati lobbik és a kormányzat közé határvonalat kell húzni, hogy érvényesüljön a hatékonyság elve. Ugyanakkor azt is érzékelte, hogy a gazdaság szempontjából meghatározó jelentőségű vállalatok csak akkor élhetik túl a piaci átmenetet, ha az állam segíti őket az alkalmazkodásban, ehhez pedig a fundamentalisták által elvetett iparpolitikára van szükség. Egy korabeli interjúban így foglalta össze a helyzetet:

„Semmi pénz sincs arra, hogy egy-egy vállalatot menedzseljünk, az egész magyar gazdaságban nem jött létre egy intézményes megoldás. Tudom, hogy a mai beavatkozásellenes közhangulatban rosszul hangzik, ha valaki mikro-iparpolitikát akar csinálni. Ám számomra az legalább ennyire rossz, különös, hogy a szerkezet-átalakítás irányításához semmilyen eszköz nincs a kezünkben." (*Magyar Hírlap,* 1990)

Szalai Erzsébet (2001) alapos empirikus kutatásából tudjuk, hogy az első jobboldali kormány ellenségesen viszonyult a volt szocialista vállalatvezetőkhöz, azok vélt vagy valós politikai kötődései miatt. A jobboldali kormányokhoz mindig is közelebb állt a szocialista elitet megkerülő, második gazdaságból kiinduló alulról polgárosodás; illetve ebből vezették le jobboldali politikusok a gazdasági holdudvar kiépítésének feladatát is. A szocialista vállalatok menedzsereinek a megkerülését és egy új nemzeti tőkésosztály megteremtését célozták az Antall-kormány olyan intézkedései, mint a privatizáció centralizálása, ezen keresztül a menedzserek hatalmának a megfékezése, az egzisztenciahitel (E-hitel) program, illetve a kárpótlási jegyek rendszere (Szalai 2001).[27] Érdemes kiemelni, hogy az első jobboldali kormány még csak módjával szállt be a lefelé tartó társasági adóversenybe a külföldi tőkevonzás érdekében. Az 1988-ban még 50%-os nyereségadó 1990–1994 között 40% volt, és 1994-ben is csak 36%-ra csökkent (Ékes 1997).

A volt szocialista vállalatok menedzsereinek megkerülésének politikai igénye, a privatizáció centralizálása ugyanakkor le is lassította a nemzeti bur-

[27] Az 1991–1994 közötti összes privatizáció 21,7%-a egzisztenciahitel felhasználásával történt. Érdemes kiemelni, hogy az óvatos, lassú privatizációra való készség, a külföldi tőke bankszektorban való megjelenésétől való félelem miatt, valamint a bankszektor vezetőinek nyomására az Antall-kormány letett a bankok privatizációjáról. Később még Csányi Sándor példáján láttatni fogom, hogy ehhez képest a szocialista kormány felvállalta a bankszektor külföldi befektetőknek történő privatizációját, és ezzel jelentős konfliktusokat is a feltörekvő magyar tőkésekkel.

zsoázia kiépülését. Míg 1988–1990 között az utolsó állampárti kormány alatt a spontán privatizációé volt a fő szerep, az Antall-kormány alatt az állami vállalatok privatizációjánál a külföldi stratégiai befektetők elsőbbséget élveztek. Ők tudták az államot ellátni a szűkösen rendelkezésre álló készpénzzel. A külföldi cégek térnyerését segítette az 1991-ben elfogadott pénzintézeti szabályozás is, amely az angolszász modellt követve csak rendkívüli esetben és ideiglenesen tette lehetővé a kereskedelmi bankok tulajdonszerzését a gazdasági társaságokban. A gyakorlatban ez azzal járt, hogy a hazai befektetők nem társulhattak a bankokkal a privatizációs pályázatokon, így háttérbe szorultak a készpénzes privatizációban (Szalai 2001, 104.). A privatizáció direkt célzásán túl a beruházásösztönzési apparátus legfontosabb elemét a társasági adókedvezmények adták. Ezek tömeges alkalmazása az MDF-kormány idején kezdődött, ekkor futott fel a transznacionális társaságok beáramlása Magyarországra, bár már a Németh-kormány idején is alkalmazták tőkevonzás céljával. 1993-ig az adókedvezmények nyílt pozitív diszkriminációban részesítették a külföldi befektetőket. Az egyik komoly probléma az egyéni alkuk során megszerzett adókedvezményekkel az volt, hogy nem kaptak nyilvánosságot, így nem is alkothatunk képet pontos értékükről.

Az Antall-kormány emellett folytatta a Németh-kormány alatt megkezdett intézményi sokkterápiát. A volt szocialista vállalatok túlélése és reorganizációja szempontjából döntő jelentőségű volt az 1992-es csődtörvény elfogadása. E szigorú csődtörvény fő célja a kemény költségvetési korlát megteremtése volt, amitől a jogalkotók azt remélték, hogy javul a vállalatok termelési hatékonysága (Kornai 1993). A csődtörvény hatályba lépését követően egyetlen hónapban, 1992 áprilisában több felszámolási eljárás indult (szám szerint 1281), mint az 1986–1988-as időszakban évente (Kornai 1993, 384.).[28] Amíg a törvény kezdeti, szigorú formában hatályban volt – 1992 januárja és 1993 szeptembere között több mint 22 ezer csődeljárás indult (Grey et al. 1996, 403.) – ilyen tömegű csődhullám sehol máshol nem volt tapasztalható a régióban. Bár nem végződik minden csődeljárás felszámolással, ez a szám akkor is sokkolóan magas, és jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a felszámolások száma is kiugró lett Magyarországon: az OECD adatai szerint 1990 és 1995 között 16 ezer céget számoltak fel (Allison-Ringold 1996, 19.). Az intézményi sokk-

[28] Viszonyításképpen: 1992-ben összesen hozzávetőleg 4400 közepes és nagyvállalat működött a magyar gazdaság nem pénzügyi szektorában, melyek durván 1,6 millió főt foglalkoztattak. 1992-ban és 1993-ban a mesterségesen felpörgetett csődhullám hatására csődöt jelentett vállalatokban dolgozott a vállalati szektor létszámának hozzávetőleg 20%-a (Bonin–Schaffer 1996). A törvény katasztrofális gazdasági hatásait látva, a parlament 1993 szeptemberében eltörölte az önműködő kioldóként ismert részt, mely 90 napos tartozás után kötelezővé tette a csődeljárást, amelynek elmaradása büntetőjogi felelősséggel járt. A csődhullám ezt követően elapadt, az új csődeljárások száma 1994-re havi 10-re csökkent.

terápia tehát egy külső sokk által meggyengített vállalati szektor további kormányzati meggyengítését jelentette. Az új csődtörvény által mesterségesen felpörgetett felszámolási hullám hozzájárult a vállalatok közötti kapcsolatok széteséséhez, a gazdaság belső dezintegrációjához (Bonin és Schaffer 1996).

Az intézményi sokkterápia alkalmazása annak tudható be, hogy Bod Péter Ákos mellett a gazdaságpolitikában meghatározó szerep jutott néhány fundamentalista piaci modernizátornak is, mint amilyen Rabár Ferenc vagy Kupa Mihály. Rabár Ferenc dolgozott külföldön kutatóként, az Országos Tervhivatalban, illetve főiskolai végzettséggel egyetemi tanárként is. Rabár hevesen képviselte az intézményi sokkterápiára épülő gazdasági radikalizmust:

„Nem igaz, hogy nem volt sokkterápia, és hogy a magyar gazdaság ma ilyen egészséges, az azért is van, mert mi előbbre voltunk. Igen, Václav Klaus döngette a mellét, mi meg megcsináltuk, amit kellett. (...) A sokkterápiának éppen az a lényege, hogy békén hagyjuk a gazdaságot, aztán egyszerre mindent, vagy majdnem mindent megváltoztatunk, aztán megint békén hagyjuk. Tehát nem szabad toldozni-foldozni, hanem majd ha eljön az ideje, akkor a régit el kell dobni, és új ruhát kell venni." (*Beszélő,* 1998)

Az Antall-kormány egyik legnépszerűbb politikusa, Rabár Ferenc által utódjának javasolt Kupa Mihály szintén ismert gazdaságpolitikai radikalizmusáról. Bod Péter Ákos tudományos beágyazottságával ellentétben Kupa Mihály jó példa a multik–bankok–gazdaságpolitika összefonódásra is. Kupa, sok meghatározó kortársához hasonlóan, a '80-as években dolgozott a Pénzügykutatónál is. Jellemző a pénzügyes csapat összetartására, hogy Rabár Ferenc interjújában arról beszél, hogy Antall eredetileg Botos Katalint szerette volna pénzügyminiszternek, ám őt a PM gárdája nem fogadta el, tiltakozott. Antall nem akarta elveszíteni a pénzügyi bürokrácia támogatását, így végül engedett, így lett pénzügyminiszter Kupa (*Beszélő,* 1998). Kupa egy időben az Országos Kereskedelmi és Hitelbank igazgatóságának volt a tagja, itt ismerkedett meg Csányi Sándorral. Csányi és Kupa közösen készítette elő a Deloitte & Touche könyvvizsgáló magyarországi leányvállalatának megalapítását, amelynek Kupa Mihály lett egy időre a vezetője – míg székéből magához nem szólította a pénzügyminiszteri tárca. Pénzügyminiszterként ezt követően közeli munkatársát, a Deloitte-alapító Csányi Sándort lobbizta be az OTP Bank élére, amelynek Csányi azóta is első embere (*Magyar Narancs,* 2003). Kupa pénzügyminiszterségét követően volt többek között az EBRD kormányzótanácsának alelnöke, valamint a Világbank és az IMF Közgyűlésének elnöke. Kupa Mihályé tipikus karrierút, melyben a késő Kádár-kori kormányzati reformokban végzett szerepvállalás, a Pénzügykutató, egy transznacionális cég magyarországi megtelepedésének irányítása a fontosabb állomásai a gazdaságpolitikai vezető szerep mellett. A jobboldali gazdaságpolitikai elitben ugyanakkor ez a karriertípus kisebbségben volt.

1994–1998: MSZP–SZDSZ

Az MDF-kormányban is megjelenő, a nemzeti tőke által bírált gazdaságpolitikai radikalizmust még erősebben képviseleték a politikai baloldalon. Az új szocialista kormány erősen korlátozta a hazai befektetők tulajdonszerzési lehetőségeit, visszafogta az E-hitelt és a kárpótlási jegyek felhasználhatóságát, korlátozta a belső keresletet (Bokros-csomag), ezzel párhuzamosan felgyorsította a külföldi tőke bevonásával történő privatizációt. A közszolgáltatások privatizációja során a szocialista kormány a kedvezmények egy új speciális formáját is alkalmazta: az állam meghatározott profitot is garantált a külföldi befektetőknek, mindenekelőtt a vízközművek és az energetika területén (Scheiring–Boda 2008). Ilyen garanciális elem jelent meg például a Budapest Banknak a GE Capital számára történt értékesítése során is, ahol az állam 12 milliárd forint értékben vállalt eszköz-visszavásárlási garanciát (ÁSZ 1995).

A külföldi befektetőkkel megvalósított privatizáció felpörgetése mellett az MSZP–SZDSZ-kormány új lendületet adott a vámszabadterületi gyakorlatnak és a zöldmezős beruházások ösztönzésének is. Az ilyen területeken működő cégek mentesültek a vám- és áfafizetés kötelezettsége alól. A szabályozás azt is lehetővé tette, hogy az exportövezetekben megtelepült cégek vámmentesen vásároljanak termeléshez szükséges alapanyagokat és inputokat az exportövezeten belülről. Ennek a gyakorlatban az volt az eredménye, hogy a transznacionális vállalatok hozták magukkal a beszállítókat, akik rendkívüli pénzügyi kedvezményekkel üzletelhettek az anyacéggel, míg a vámszabad területen kívül operáló (gyakrabban magyar tulajdonú) cégeknek vámot kellett fizetni ugyanezért. A vámszabadterületi szabályozás és az adókedvezmények mértéke jelentősen eltért az uniós gyakorlattól, ami miatt a csatlakozási tárgyalás során a legnehezebben lezárható fejezetnek a versenypolitika bizonyult (Antalóczy–Sass 2003). Végül 2003 januárjától fokozatosan igazította Magyarország az EU-gyakorlathoz befektetésösztönzési politikáját. A vámszabadterületi szabályozásnak ugyanakkor tartós hatása volt a magyar gazdaság szerkezetére, jelentős mértékben hozzájárult a gazdaság dezintegrációjához (Szanyi 2010). Bár a szocialista gazdaságpolitikusok egy része felismerte a gazdasági dezintegrációban rejlő veszélyeket, ám az ennek kezelésére létrehozott ipari parkok, valamint a különböző beszállító- illetve klaszterprogramok nem jártak érdemben sikerrel. Egyrészt mivel maguknak a transznacionális társaságoknak nem feltétlenül esett egybe érdekével a helyi hányad növelése, másrészt mivel nem illeszkedtek egy koherens gazdaságpolitikába (Gyukics et al. 2011; Rakusz 2000; Sass–Szanyi 2009).

Az első szocialista kormányhoz kötődik a lefelé tartó társasági adóverseny drámai felpörgetése is. 1995-ben a kormány megfelezte a társasági adó mértékét, így az 18% lett, a jóváhagyott osztalék után fizetendő adó pedig 23%. A társaságiadó-kedvezmények 1995-től bár szűkültek, de egyben a beruházá-

sokat és a kivitelt ösztönző új adókedvezmények is életbe léptek, részben földrajzi szempontok alapján. A társasági nyereségadó 1988-ban még 87,4 milliárd forint bevételhez juttatta a költségvetést (a pénzintézetek befizetései nélkül!), ez 1995-re 55,5 milliárd forintra mérséklődött, a költségvetési bevételeken belül a társasági adó aránya 12,3-ról 3,5%-ra csökkent. Eközben a lakosság központi költségvetésbe történő befizetései folyamatosan nőttek (Ékes 1997). A '90-es évek közepétől megszűnt a nyílt pozitív diszkrimináció, ám az adókedvezmények olyan minimális befektetési összeghatárhoz voltak kötve, hogy lényegében csak a külföldi nagyberuházók vehették igénybe (Antalóczy et al. 2011). Számítások szerint az összes adókedvezmény 90%-a transznacionális vállalatoknál landolt az ezredforduló környékén Magyarországon (Fink 2006; Pitti 2010, 55.).

Ennek a piaci fundamentalizmusnak számos olyan kormányzati képviselője volt a baloldali gazdaságpolitikai eliten belül, akik ki- és beáramoltak a kormányzatot a transznacionális tőkével illetve bankszektorral összekötő forgóajtón. Bokros Lajos karrierútja az egyik legjobb példája a bank–gazdaságpolitika–transznacionális tőke forgóajtónak. Bokros, aki a piaci modernizátor elit számos meghatározó tagjához hasonlóan a '80-as évek végén a Pénzügykutató Intézet munkatársa volt, az első szabadon választott parlamentben rövid ideig képviselő volt, majd ezt követően 1991 és 1995 között a Budapest Bank elnök-vezérigazgatója lett. Ebbéli minőségében azért lobbizott, hogy bankja jelentős állami feltőkésítésben részesüljön, amit sikerült is elérnie (*Magyar Narancs,* 1997). Még Békesi László pénzügyminisztersége alatt, 1994 végén a magyar állam tőkét emelt a bankban egy 12 milliárd forintnyi konszolidációs államkötvénnyel, majd ezt követően 1995 februárjában újabb 3 milliárd forinttal növelték a bank vagyonát egy ingatlan apportjával. Ezt követően, a Bank elnök-vezérigazgatói székét pénzügyminisztérségre cserélő Bokros a bank részvényeinek 60%-át eladta a GE Capital–EBRD-párosnak áron alul, 12 milliárd forintért, amivel a gyakorlatban a GE Capital teljes ellenőrzést szerzett a bank felett (ÁSZ 1995). Pénzügyminisztersége lejártával Bokros karrierje tovább ívelt felfelé a transznacionális pénzügyi világban, ugyanis kinevezték a Világbank igazgatójának. A Világbanknál szerzett tapasztalatai alapján nyilatkozta azt, hogy ő a Világbanknál uralkodó divattal szemben elveti a humántőke alapú fejlesztéspolitikát:

„A Világbank által kiadott anyagok nagy része az én ízlésemnek túl baloldali, és túl nagy szerepet szán az újraelosztásnak. Egy példa: a Világbank hitelezése elmozdult a humán infrastruktúra felé, és sokkal kevésbé törődik a növekedést megalapozó ágazatok, az energiaszektor, a közlekedés, a vízügy vagy a pénzügy rendbetételével. Ma a Világbankban kulturális örökségre, környezetvédelemre, oktatásra 'divat' pénzt adni." (*Figyelő,* 2000)

Bokros gazdaságpolitikai tekintélyéhez talán csak Békesi László tekintélye mérhető, az ő elképzelései, gondolkodása rendkívüli erővel hatnak a mai napig a szocialista párt politikusaira és a baloldali értelmiségre. Békesi karrierje eltér a tipikus baloldali gazdaságpolitikusi karriertől, amennyiben életpályáján a kormányzati szerepvállalás mellett a tudomány a meghatározó. Az 1968-as gazdasági reformmal egy időben csatlakozott az MSZMP-hez. A reform-pénzügyminiszter Hetényi István 1985-ben pénzügyminiszter-helyettesnek nevezi ki. Így kapcsolódott be a szocialista gazdasági reformfolyamatba, amibe egyre nagyobb beleszólása volt, a '80-as évek második felétől a legfelsőbb szintű gazdaságpolitikai irányítás részese lett. Az 1994-es kormányváltást követően a Horn-kormány pénzügyminisztere. Ekkor az államháztartási reform mielőbbi elkezdését, saját szóhasználatával „kemény megszorításokat", valamint a privatizáció szabályozását és felgyorsítását tartotta fő feladatának (*Parlament.hu* 1996).

Békesi ideológiai orientációját, a globalizációról és a transznacionális vállalatokról alkotott elképzeléseit a *Magyar Hírlap* hasábjain 2001–2002-ben lezajlott vitában foglalta össze (Békesi 2001a, 2001b, 2002):

„A nemzeti gazdaságpolitikák konvergencia-követelménye egyben a leghatásosabb módszer a voluntarista, megalapozatlan, populista gazdasági törekvések megvalósítása ellen. Sok ostoba és káros gazdaságpolitikai döntést, kalandor vállalkozást, dilettáns kormányzati beavatkozást előzött már meg a nemzetközi, globális kontroll – s reméljük, így lesz ez a jövőben is." (Békesi 2001b)

„A nagy tőkebefektetéssel modern, versenyképes kapacitások és munkahelyek létrehozását vállaló multinacionális cégek megnyeréséért is világméretű verseny folyik. Ennek egyik ... eszköze a befektetőknek nyújtott adókedvezmény. Magyarországon az ilyen adókedvezmények tipikus kedvezményezettjei a nálunk letelepülő, illetve fejlesztő multinacionális autógyárak. ... Az így vállalt adóbevétel-kiesés nagyságrendekkel kisebb annál az állami bevételnél, amelyet ezek a cégek más jogcímeken (tb-járulékok, forgalmi adók, stb.) befizetnek a költségvetésbe, nem is szólva az általuk létrehozott és „üzemeltetett" munkahelyekről – az itt dolgozók adóbefizetései is az államkasszát gyarapítják! – beruházásokról, műszaki-technikai kultúráról, biztos exportpiacokról, a gazdaság teljesítményéhez, valamint az ország nemzetközi megítélésének javulásához való hozzájárulásról (vö. országimázs!). Nem túlzás azt állítani, hogy az adókedvezmények is hozzájárultak ahhoz, hogy Magyarország az elmúlt egy évtizedben – nagyrészt a nálunk befektető multinacionális cégek tevékenységének eredményeként eddig a globalizáció nyertesei közé sorolható." (Békesi 2002)

Békesi esete annyiban tehát atipikus, hogy nem vállalt vezető szerepet az új magángazdaság csúcsát adó bankoknál vagy transznacionális társaságoknál. Karrierje abból a szempontból is tanulságos, hogy sok reformközgazdász, technokrata társához hasonlóan az MSZMP-be nem ideológiai alapon lépett be, hanem mert erre volt szükség ahhoz, hogy a megyei tanácsnál előléptessék (*Parlament.hu,* 1996).

Ahogy korábban bemutattam, a magyar politikai baloldal gazdasági elitjén belül háromszor nagyobb eséllyel találunk a transznacionális tőkével kapcsolatot ápoló személyeket, mint a jobboldalon. Erre a forgóajtóra az egyik legjobb példa Fazakas Szabolcs este. Fazekas 1995 és 1998 között volt az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium közigazgatási államtitkára majd minisztere, de sok piaci modernizátor társához hasonlóan kormányzati szerepet vállalt 1989-ben a Németh-kormányban is miniszterhelyettesként. Betöltötte a CEFTA (Central European Free Trade Agreement) elnöki szerepét is, illetve ő volt a PHARE-program első kormánybiztosa. A rendszerváltást követően 1990 és 1995 között váltott az üzleti szférába, az Austrian Industries magyarországi vezérképviselőjeként dolgozott, azaz az osztrák ipari cégek vezető érdekképviseleti szervezetének magyar irodáját irányította. A Horn-kormányban betöltött szerepét követően újra visszatért az üzleti életbe, a Daimler Chrysler autóvállalat képviselet vezetője volt 1998-tól 2002-ig. Ezt követően több bank és cég igazgatótanácsi tagjaként vagy elnökeként is dolgozott, majd újra visszatért a képviselőséghez, 2002-től az MSZP parlamenti, majd 2004-től EP képviselője volt. Az ő esetében kifejezetten érdekes az, ahogyan egy üzleti lobbiszervezet vezetőjéből államtitkár majd miniszter lesz, illetve az is, hogy a forgóajtón többször ki- és visszalépett.

1998–2002: FIDESZ

Az MDF-től a jobboldal vezető pártjának szerepét 1994-től átvevő Fidesz vezetői megörökölték az MDF ellenséges viszonyulását a szocialista menedzserekkel szemben. Úgy vélték, hogy növekedésük egyik legfőbb gátja, hogy a szocialistáknak sokkal nagyobb a gazdasági holdudvara, míg a Szabad Demokraták külföldön vannak jól beágyazva (*Origo,* 2012b). Ezért a Fidesz-vezetést a kezdetektől fogva mozgatta a gazdasági háttér kiépítésének illetve átalakításának kérdése. Az 1998-as kormányváltást követően a korai idők szocialistának bélyegzett nagyvállalkozói mindjobban háttérbe szorultak, aminek különböző interjúkban hangot is adtak (Szalai 1999a). A Fidesz-kormány jobboldali elődjétől örökölte szkepszisét a menedzserekből lett nagyvállalkozókkal szemben, és igyekezett a kisvállalkozók, a volt szocialista második gazdaságból kikerültek, azaz a középosztály feltőkésítésével új gazdasági elitet kialakítani. A legfontosabb szerepet ugyanakkor a globális gazdasági integrációnak és ezen belül a transznacionális tőkének szánta. Ezen nem változtatott az sem, hogy növelték az ipari parkok támogatását (*origo*, 2001), illetve elindították a Széchenyi Programot – a magyar vállalatok helyzetét ezekkel érdemben nem javították. Ez jelentős felháborodáshoz vezetett a nemzeti nagytőke körében, ahogy majd a 7. fejezetben bemutatom. Az 1998–2002 kormányzati időszakban a keynesi és gazdasági patrióta közgazdászokat még háttérbe tudta szo-

rítani az Urbán László–Chikán Attila–Martonyi János–Surányi György–Járai Zsigmond által vezetett neoliberális irányzat (Szalai 1999a). Ebben a tekintetben tehát az első Orbán-kormány folytatta szocialista elődje gyakorlatát a transznacionális tőkét érintő pozitív diszkrimináció tekintetében. A polgárosodás támogatásának igénye ekkor leginkább a felső-középosztálynak kedvező lakáshitel-támogatási rendszerben, illetve a családi adókedvezményben volt tetten érhető.

Azt a szerepet, amelyet az első Antall-kormányban Rabár Ferenc vagy Kupa Mihály játszotta, azt folytatta az Orbán-kormányban Járai Zsigmond. A baloldalra jellemző késő Kádár-kori technokrata Járai 1987–1989 között a Budapest Bank értékpapír-irodájának vezetője, majd vezérigazgató-helyettese volt, és az utolsó államszocialista Németh-kormányban egy évig pénzügyminiszter-helyettes is. Ezt követően a rendszerváltás első éveiben a brit HSBC bank befektetési üzletágát jelentő James Capel & Co. illetve a Samuel Montagu & Co befektetőcégeknél dolgozott, két évig Londonban, majd Budapesten. 1995–1998 között a Magyar Hitel Bank, később az MHB-t felvásárló holland hátterű ABN AMRO Magyar Bank vezérigazgatója volt. Orbán Viktor az 1998-as kormányalakítás előtt egy ideig abban gondolkozott, hogy az „unortodox" Matolcsy Györgynek adja a fő gazdaságirányítói szerepet, ám szakértők és befektetők nyomására erről letett, így lett 1998 és 2000 között Járai Zsigmond a pénzügyminiszter, majd ezt követően 2001-től 2007-ig az MNB elnöke. Az ő jegybankelnöksége alatt vált teljessé a magyar tőkepiacok liberalizációja. Jegybankelnökként sokan bírálták (többek között Antal László és Széles Gábor is) azért, hogy kizárólag az infláció csökkentését tartotta prioritásnak, és túl magasan tartotta a jegybanki kamatot, ami csökkentette a magyar tulajdonú cégek hozzáférését a forinthitelekhez, valamint visszafogta az exportvezérelt növekedést (a korabeli vita áttekintéséhez lásd *Political Capital,* 2003). A tény, hogy monetáris politikájában a hazai cégek hitelhez jutása másodlagos szerepet játszott, összhangban volt a magyar gazdaság fejlődéséről alkotott nézeteivel. Még pénzügyminiszterként egy osztrák lapnak adott interjújában Járai egyértelműen a transznacionális vállalatokban látta a magyar gazdaság növekedésének zálogát:

„[A magyar gazdaság sikereiben] döntő részük van a külföldi befektetőknek, akik a 21 milliárd dollárnyi tőkén kívül termelési, vezetési, piaci és pénzügyi kultúrát is bevezettek Magyarországon, és kiépítették az ipar három slágerágazatát, az autóipart, a számítógépipart és a videógyártást. Így ma Magyarország, amely régebben főleg mezőgazdasági termékeket exportált, most a legmodernebb technikát szállítja külföldre, mégpedig 80%-ban a multinacionális cégek üzemeiből. Ezzel ezek a cégek úgyszólván új országot teremtettek." (*Origo,* 2000)

2002–2010: MSZP–SZDSZ

A 2002-ben újra megválasztott szocialista kormánynak már kevesebb dolga volt a privatizációval, ám más területeken folytatódott a nemzetközi tőke fölérendeltsége és a nemzeti tőke felhalmozásának korlátozása.

A Medgyessy-kormány a jóléti rendszerváltás programjával a korábbi megszorító politika helyett egy belső keresletösztönző gazdaságpolitikát indított el, a rendszerváltás szociális korrekciójára törekedve. Ez a két év volt amikor, a szocialisták valóban baloldali kormányként viselkedtek, ám ennek fenntarthatóságát aláásta, hogy a kormányprogram nem volt hosszú távon átgondolva. A lakáshitel-támogatás örökölt rendszerével együtt ugyanakkor ezek a kiadások a költségvetési hiány gyors növekedéséhez vezettek. Egyre több kritika fogalmazódott meg Medgyessy kormányával szemben a nemzetközi és a nemzeti nagytőke képviselői részéről is, Gyurcsány Ferenc pedig sikeresen csatornázta be a gazdasági elit támogatását is (Szalai 2012).

Az igazi érvágást ugyanakkor nem a Medgyessy-féle jóléti kiadásnövelések jelentették a költségvetésnek, hanem az adóbevételek többszöri mérséklése. Egyrészt, 2006 januárjában 25-ről 20%-ra csökkentették az áfát, ami érdemi fogyasztóiár-csökkenést ugyan nem eredményezett, de jelentős mértékben növelte a költségvetési hiányt. Szintén csökkentette az adóbevételeket a korábbi három adókulcsból a középső eltörlésével bevezetett kétkulcsos szja, ami elsősorban a közepes és magasabb keresetűeknek kedvezett. Az alsó sávhatár kitolásával azonban gyakorlatilag egykulcsossá vált a személyi jövedelemadó. A magyar állam pénzügyi kapacitását kikezdő harmadik intézkedés pedig a társasági adó csökkentése volt. A lefelé tartó társasági adóversenyben az első szocialista kormány gyakorlatát követve továbbléptek, 2004-ben tovább csökkentették a társasági adót 18-ról 16%-ra (bár a költségvetési hiány elszállása és a gazdasági válság miatt a második Gyurcsány-kormány 2007-től megemelte a társasági adót). Összehasonlításképpen: 2010-ben a világ átlagos GDP-vel súlyozott társasági adókulcsa 32% volt, aminek a magyar érték csak a fele volt a válságadók bevezetéséig (Jahnsen–Pomerleau 2017).[29]

Ezekkel az intézkedésekkel a szocialisták jelentősen csökkentették az állam pénzügyi kapacitását, miközben a másik oldalon, a közalkalmazotti béremelésekkel új kiadások keletkeztek. Ám a béremelések idején, a Medgyessy-kormány alatt az államháztartási hiány 2002–2004 között még csökkent is, bár így is magas volt. Ehhez képest 2006-ra rekordmértékű, 9,2%-os hiány alakult ki, amit tetézett, hogy ezt különböző statisztikai trükkökkel a kormány igyekezett a valósnál kisebbnek beállítani (Pogátsa 2016a, 125.). Az áfa csökkentését a belső kereslet élénkítése jegyében üdvözölte Parragh László, a nemzeti

[29] 1980 óta világszerte csökken a társasági adókulcs, 30 év alatt átlag 47%-ról 29%-ra (GDP-vel súlyozott adat).

tőke egyik fő szószólója. A béremelésekkel, majd később a költségvetési hiány kezelése során bevezetett megszorításokkal és adóemelésekkel a szocialisták ugyanakkor újra szembekerültek a nemzeti tőke felhalmozási igényeivel.

A politikai baloldal körül csoportosuló, Medgyessy alatt némileg háttérbe szorult piaci fundamentalista gazdaságpolitikusok kihasználták a 2006-ra tarthatatlanná váló költségvetési feszültséget, és újra támadásba lendültek. A 2006-ban felálló második Gyurcsány-kormány alatt ismét napirendre kerültek a neoliberális „strukturális reformok": az egészségbiztosítás privatizációja, a megszorítások, a bérek letörése, a közszolgáltatások leépítése és a szociális ellátások nyújtásának szigorítása. A magyar politikai „baloldal" négy befolyásos gazdaságpolitikusa, Bokros Lajos, Bauer Tamás, Csillag István és Mihályi Péter, akik mindegyike töltött be valamikor vezető döntéshozói szerepet, 2006 tavaszán megjelentettek egy dolgozatot az *Élet és Irodalomban*, amely jól foglalja össze ezt a szemléletet:

„Az újabb stabilizáció tehát azért szükséges, hogy a magyar gazdaság és társadalom *kiszabaduljon az állam fogságából*, növekedési energiáit ne kösse le az állam, a belföldi és külföldi erőforrásokat saját építésére legyen képes felhasználni. ... A költségvetési összkiadások tartós csökkenése, vagyis az *állam gazdasági túlsúlyának mérséklése* csakis az államháztartás szerkezetének érdemi átszabása mellett érhető el. ... A gyógyítás reformja keretében meg kell kezdeni a *versengő magán egészségbiztosító pénztárak* felállítását. ... A *tandíj* révén a diákok minőséget fognak követelni, a diplomákat és a tananyagot független minősítő cégek rangsorolják. ... *[M]eg kell szüntetni a diplomás minimálbér* intézményét. ... Ezen túlmenően az általános *minimálbért nem szabad felemelni*, hiszen már így is túl magas. A magas minimálbér ténylegesen foglalkoztatási tilalmat állít mindazok elé, akik *nem képesek a minimálbér összegénél nagyobb hozzáadott-értéket előállítani*. A szociális támogatások területén vissza kell térni a *rászorultsági elv* következetes alkalmazására. Folytatni kell a privatizációt a maradék közüzemi vállalatok, elsősorban a MÁV, Malév, BKV, Volánok, Magyar Posta és az MVM Rt. esetében. ... Ugyanilyen fontos, hogy a *közüzemek maradékának magánkézbe adásával* lényegében megszűnik az adófizetők pénzének pocsékolásával fedezett politikai kegyosztás." (Bokros et al. 2006 – kiemelések tőlem – *Sch. G.*)

Ebben az időszakban tovább fokozódott a magyar baloldali gazdaságpolitikai elit és a transznacionális tőke közötti forgóajtó, amire jó példa Varga István esete. Megfordult transznacionális cégnél, azok lobbiszervezeténél, valamint Bajnai Gordon miniszterelnöksége alatt kormányzati pozícióhoz is jutott. Varga már a '80-as években üzletember, ekkor a Mineralimpex nevű olajkereskedelmi cégnél dolgozott, innen lett 1991-től a Shell-csoport alkalmazottja, majd 1997-ben előléptették, a közép-kelet-európai régió üzemanyag-ellátási vezetője lett, majd tovább ívelt előmenetele felfelé, 2002–2008 között a Shell-csoport elnök-vezérigazgatójának pozícióját töltötte be. Ezzel párhuzamosan a magyar olajszektor vezető képviseleti szervezetének, a Magyar Ásványolaj Szövetségnek az alelnöke is volt. A Shell vezetőjeként 2005–2008 között

a Brit Kereskedelmi Kamara magyarországi elnöki tisztségét is betöltötte. A Shelltől történt távozása után egy évvel, 2009–2010 között a Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium minisztere lett. Még Shell-vezetőként, a 2006-os országgyűlési választások idején aláírója volt annak a kezdeményezésnek *(Kiáltvány! Megállapodás a jövőnkért)*, amely felszólította a politikát, hogy kezdjen tárgyalásokat a gazdasági szereplőkkel a költségvetési megszorítások és a hosszabb távú reformok (többek között az euró bevezetése, a szakképzés és az üzleti kereslet összehangolása, az egészségbiztosítás privatizációja) érdekében.

A baloldali gazdaságpolitikai elit egy tipikusabb, fiatalabb tagja Oszkó Péter. Oszkó üzleti karrierjét a KPMG könyvvizsgálónál kezdte, dolgozott a cég londoni tagvállalatánál is, majd a Freshfields Bruckhaus Deringer nemzetközi ügyvédi irodahálózatnál és hamarosan a cég adótanácsadási egységének vezetője lett. 2004-től a Deloitte-nél dolgozott, 2006-tól az adótanácsadás üzletág vezetője, 2007-től elnök-vezérigazgatója. 2008–2009 között a transznacionális vállalatok egyik legfontosabb magyarországi lobbiszervezetének, a Joint Venture Szövetségnek elnökségi tagja volt. Innen került a pénzügyminiszteri székbe 2009–2010 között. Bár megszorító politikát képviselt, ám eközben igyekezett kevésbé megvágni a humántőkeképző rendszerek forrásait – ebben tehát inkább eltért elődjeitől. A Bajnai-kormány válságkezelő megszorításai alatt 2009-ben, miközben csökkent a gazdasági teljesítmény, GDP-arányosan nőttek az oktatási és egészségügyi kiadások (lásd a következő fejezet, 5/18. ábráját). Miniszterségét követően Oszkó magyarországi és régiós induló innovatív, jellemzően technológiai vállalkozások felfuttatásán dolgozott szakmai mentorként, stratégiai tanácsadóként és befektetőként. Lobbitevékenységének részeként részt vett a Reformszövetség gazdaságpolitikai programjának kidolgozásában, az adórendszer reformjával kapcsolatos munkacsoport vezetőjeként.

A transznacionális tőke elvárásai a politika felé

Érdemes végül a versenyállam által alkalmazott eszközöket összevetni a transznacionális tőke elvárásaival, mert a kettő nincs teljes átfedésben egymással. A transznacionális vállalatok lobbitevékenységének részletes elemzésére itt nincs módom, csak érzékeltetni tudom néhány idézettel az általuk kívánatosnak tartott gazdaságpolitika alapvonalait. Nem meglepő, hogy a transznacionális cégek erős nyomást gyakoroltak a kormányokra adókedvezményekért és egyéb pénzügyi támogatásokért (a piaci átmenet elején ehhez jöttek még a vámkedvezmények, kedvezményes elbírálás a privatizáció során).

Szalai Erzsébet könyvében számos gyakorló gazdaságpolitikust illetve transznacionális cégeknél dolgozó menedzsert szólaltat meg, akik elmondják, hogyan zajlik ez a nyomásgyakorlás. A cégek felhasználják a globalizáció

szimbolikus rendjében elfoglalt pozíciójukból fakadó tőkéjüket, azaz Magyarország nemzetközi pénzpiaci és politikai megítélésére gyakorolt befolyásukat is. Egy ügyvezető erről például a következőt nyilatkozta:

„Rendkívül fontos az állammal való kapcsolatunk, a mindenkori kormánnyal a viszony korrekt. Eredményeinket a kormány elismeri. Számos csatornán kaptunk és kapunk kedvezményeket, támogatásokat. De túl azon, hogy kapunk ingyen pénzt, ennek a gesztusnak az a jelentősége is megvan, hogy én tudom a tulajdonosnak mutatni, hogy lám-lám, Magyarországon a kormányzat támogatja a külföldi tőke bejövetelét." (Egy multinacionális vállalat ügyvezető igazgatója – idézi Szalai 2001, 103.)

Szalai több gazdaságpolitikus interjúalanya arról is beszélt, hogy a rendszerváltást követően gyakori volt, hogy a transznacionális vállalatok politikai vezetőket állásajánlatokkal kerestek meg, összhangban azzal az erős forgóajtóval, amelyet elsősorban a politikai baloldal kapcsán találtam. Érdemes a transznacionális cégek elvárásai kapcsán azt is kiemelni, hogy teljességgel elkötelezettek voltak a lefelé tartó adóverseny mellett, és igyekeztek a magyar kormányt tovább tolni ezen az úton. Az AmCham (Amerikai Kereskedelmi Kamara), a magyarországi transznacionális vállalatok egyik legfontosabb lobbiszervezete, következőképp fogalmazott ezzel kapcsolatban:

„Az AmCham mindenesetre továbbra is harcol a magas hazai adók ellen. Csökkenteni kellene a bérekre rakódó terheket, a helyi iparűzési adót meg kellene szüntetni, s a társasági adót is 12%-ban kellene maximalizálni, hogy elmondhassuk: Magyarország a kontinentális Európában a legalacsonyabb társasági adót kínálja." (*Figyelő,* 2004)

Ezzel vág egybe a Joint Venture Szövetség (a transznacionális cégek egy következő fontos lobbiszervezete) álláspontja is. Bár kiemelik, hogy végső soron az adókedvezmények másodlagosak a transznacionális cégek telephelyválasztása során, de ezzel együtt döntő jelentőségűnek tartják, hogy a magyar kormány az Unióval szemben fel tudott lépni az adókedvezmények megtartásáért:

„A tíz évvel ezelőtti, jelentős beruházásokra adott adókedvezményeket '95-ben megvonták, illetve csökkentették. Ezt nem szabad csinálni. ... Egyébként a legtöbb cég nem a kedvezmény miatt választja Magyarországot, ha többmilliárdos beruházásra adja a fejét. ... Szerencsére a magyar kormány elérte az Európai Uniónál, hogy a kedvezmények részben megmaradhassanak." (*Magyar Hírlap,* 2002b)

Ezen túl az AmCham 2010 előtti sajtómegjelenéseit vizsgálva azt találjuk, hogy az amerikai hátterű transznacionális cégek a kiszámítható gazdaságpolitika, a közbeszerzések átláthatósága, a korrupció visszaszorítása, a pártfinanszírozás reformja és a konvergencia-program fontosságát hangsúlyozták. A Joint Venture Szövetség elnökségi tagja következőképp foglalta össze a magyarországi transznacionális vállalatok elvárásait:

„A tőkét az érdekli, hogy stabil, kiszámítható legyen a gazdaság, demokratikus berendezkedésű az ország, és vállalja az uniós elkötelezettséget." (*Magyar Hírlap,* 2002a)

Másfelől Szalai Erzsébet könyvében ugyanakkor azt is kiemelte, hogy a transznacionális cégek számára fontos a hírnév, ennek ápolására különböző vállalati programokat indítanak. Az általa megszólaltatott cégvezetők arról is beszéltek, hogy a cég számára fontos a képzett és kooperatív munkaerő megtartása, ezért különböző vállalati jóléti programokat vezetnek be:

„Dolgozóinknak ingyenes orvosi ellátást biztosítunk. Ezen kívül a munkába járást a vállalat által bérelt buszokkal végezzük. ... Van vállalati üdülőnk, ahol kedvezményesen üdülhetnek a dolgozóink. ... A pályakezdők számára egyrészt albérleti hozzájárulást adunk. Másrészt, akikre hosszabb távon számítunk, azok egy és félmillió forintos lakásvásárlási támogatást kapnak." (Egy multinacionális vállalat ügyvezető igazgatója – idézi Szalai 2001, 121.)

Ezzel összhangban, az AmCham magyarországi képviseletvezetője 2001-ben például üdvözölte a felsőoktatás szerepének növelését, és további középiskolai oktatásfejlesztési javaslatokat tett:

„Az AmCham nagyon tiszteletre méltónak és ambiciózusnak minősítette a Széchenyi-tervben is megfogalmazott szándékot, miszerint tíz év múlva minden második fiatalnak legyen főiskolai vagy egyetemi diplomája. Ám – fűzte hozzá – ez egymagában még nem teszi Magyarországot a jól képzett, hatékony munkaerő országává. Ehhez már a középiskolában bővíteni kellene a gazdasági és számítástechnikai ismeretek oktatását." (*Népszabadság,* 2001)

Ezzel összhangban volt a Joint Venture szövetség álláspontja, mely hangsúlyozza az állam felelősségét a jövőorientált beruházásokat illetően:

„Jelentős az állam felelőssége a jövőorientált beruházásokat illetően is (oktatás, kutatás-fejlesztés, innovatív környezet, egészségügy), hiszen közös jövőnk nem elsősorban a mai (egyébként igazságtalan) újraelosztás, hanem a jövőorientált beruházások függvénye." (*Népszabadság,* 2006)

Hasonlóan értékelte a helyzetet a német transznacionális cégeket képviselő DUIHK (Német–Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara) is. Az ezredfordulón a magyar gazdaság előtt álló kihívásokat értékelő éves jelentésükben így fogalmaztak:

„Azonban az országnak kihívásokkal kell szembenéznie, ezek közül az [egyik] legfontosabb: a képzetlen munkaerő helyett szakképzett, kreatív munkaerő oktatása és munkába állítása." (*Kapu,* 2001)

Érdemes azt is kiemelni, hogy az Orbán-kormány által végrehajtott minimálbéremelést az AmCham vezetője nem soknak, hanem *kevésnek* tartotta:

„A magyar gazdaságon belül feszültséget okoz a minimálbér emelése. Sugár András szerint a kijelölt új szint, a 40 ezer forint a versenyszférában »nehezen értelmezhető«. (A kamarájukhoz tartozó cégek esetében e szint fölött keresnek a dolgozók.) – Ez az összeg szégyenletesen kevés! – fejtette ki személyes véleményét Sugár, rámutatva, hogy – 300 forintjával számolva – a 40 ezer forint mintegy 130 dollárnak felel meg, amivel a fejlett világban nem lehet pironkodás nélkül előállni. Ilyen bérezés mellett nem várható komoly szellemi kapacitás megmozdulása, sem a termeléshez, szolgáltatáshoz kívánatos értéknövelés. Szociális szempontok figyelembevételével természetesen a kamara tagjai is támogatják a minimálbér emelését." (*Népszabadság,* 2001)

Ezzel összhangban van Gabriel Brennauer, a DUIHK vezetőjének álláspontja:

Magyarország többé már nem egyszerűen egy olcsó munkabérrel rendelkező ország, így az olcsó munkaerőt kereső cégek számára immár nem feltétlenül az elsődleges célpont. Magyarország olyan ország, ahol technológiailag érdekes, innovatív termékek állíthatók elő szakképzett munkaerővel, tapasztalt szakértőkkel (*MTI,* 2008).

A globális piacokon aktív magyarországi cégek (amelyek elsöprő többsége transznacionális vállalat illetve néhány sikeres exportorientált magyar vállalat) vezetői körében készült kérdőíves felmérés szintén azt találta, hogy e vállalatok nem tekintik kiemelkedő versenytényezőnek a munkaerő alacsony árát (Simonyi 2000). E cégek termelési költségeiben a bérköltség kisebb arányt képvisel a cégvezetők elmondásai alapján. Nagy jelentőséget tulajdonítanak ugyanakkor a technológiai fejlesztéseknek és képzésnek. Simonyi Ágnes szerint e cégvezetők olyan vállalati jóléti szolgáltatásokat vezettek be, mint a vállalati nyugdíjalapok, hogy megtartsák a képzett és drága munkaerőt. Simonyi kutatását azzal a következtetéssel zárja, hogy a magyar gazdaság versenyképes szektorait képviselő vállalatvezetők az állami jóléti ellátások csökkentését nem tekintik vállalataik versenyképességét elősegítő folyamatnak, valamint azt is fontosnak tartják, hogy az állam javítsa a lakáshoz jutást, a munkavállalók egészségi állapotát és munkanélküliség elleni védettségét is. Simonyi szerint azoknak a vállalatoknak a vezetői, amelyeknek termelési profilja képzett és együttműködő munkaerőt igényel, erőteljesebben ösztönzik a jól működő állami jóléti rendszer kiépítését és fenntartását, amelyre szükség van a munkaerő magasabb szintű újratermeléséhez. Ezzel szemben a betanított vagy képzetlen és alacsony költségű munkaerőt alkalmazó cégek vezetői ilyen igénnyel nem lépnek fel.

Végül érdemes kiemelni, hogy a gazdasági válság hatására egyértelműen megváltozott a transznacionális cégek hozzáállása az államhoz. Az oktatás, egészségügy, szociálpolitika illetve minőségi intézmények mellé az aktívabb állami szabályozói és tulajdonosi szerepvállalás lehetősége is megjelent. Ahogy az AmCham ügyvezető igazgatójának egy 2010-es cikke mutatja:

„Az nyilvánvaló, hogy a piac jó működéséhez szükség van szabályozásra, állami felügyeletre és – szükség esetén – megfelelő beavatkozásra. ... Ma már nem az állami beavatkozás szükségessége a vita tárgya, hanem a szabályozás mértéke és szektorkiterjedése. Súlyos árat fizettünk érte, de mára megtanultuk, hogy a piac önmagától nem fogja »kijavítani magát«, valakinek fel kell lépnie az erkölcstelenül, meggondolatlanul, irracionálisan, felelőtlenül, vagy éppen törvénytelenül cselekvő piaci szereplővel szemben. Az államnak nélkülözhetetlen szerepe van a piaci működés keretfeltételeinek meghatározásában (még akkor is, ha ezeket az üzleti élet szereplőivel együtt kell lefektetnie). ... Leegyszerűsítő és ennek folytán téves az az elképzelés, hogy az állam minden körülmények között rossz tulajdonos; vagy az, hogy az állam méretét mindenképpen a lehető legkisebbre kell csökkenteni." (Dávid 2010)

A transznacionális tőke tehát egyértelmű nyomást gyakorolt a mindenkori kormányokra az adó- és vámkedvezmények, az egyéb támogatások fenntartásáért. Ezen kívül a kiszámíthatóság, jogbiztonság és az intézményi minőség volt az, ami kiemelten foglalkoztatta őket. A külföldi cégek magyarországi lobbiszervezeteinek anyagait vizsgálva ugyanakkor az is kiderült, hogy ezek a cégek a '90-es évek elejéhez képest az ezredfordulótól már nem az olcsó magyar munkaerőben látták a gazdaság versenyképességét, szemben a piaci fundamentalista gazdaságpolitikusokkal. Ezzel összefüggésben nem ellenezték a minimálbér emelését. Másfelől a minőségi munkaerő-kínálatot biztosító oktatási, egészségügyi és szociális kiadásoknak is látták szerepét a gazdaságban, versenyképességi szempontból is.

Nem állíthatjuk tehát, hogy a versenyállam tőkeképző stratégiája közvetlenül és teljes egészében a tőkésosztály domináns frakciójának, a transznacionális tőkének a nyomására született. A transznacionális tőke mellett a versenyállam intézményesítésében kiemelkedő szerepe jutott a politikai osztály és gazdaságpolitikai elit technokrata szárnyának, amelynek egy része vállalati, banki menedzserként foglalt el vezető gazdasági pozíciókat, másik részük pedig a gazdaságpolitikai elit csúcsát adta. Az ő ideológiájukat legalább annyira meghatározta hitük, mint osztályhelyzetük. Karrierjük már a '80-as években a piaci reformok képviseletéhez kötődött és ez csak erősödött a piaci átmenet során. Saját életvilágukban azt látták, hogy a piaci modernizáció, azon belül a transznacionális tőke új, jól fizető állásokat teremt, ami megerősítette elköteleződésüket a fundamentalista piaci modernizáció mellett. A transznacionális tőke uralmi rendjében a szimbolikus elismerésért folytatott küzdelem tette a technokráciát a transznacionális tőke érdekeinek legfőbb magyarországi képviselőjévé. Mint bemutattam, sok esetben hatékonyabb képviselőjévé, mint a transznacionális tőke lobbiszervezeteit.[30]

[30] Szintén a nemzetközi tőke és a nemzetközi pénzügyi szervezetek igényeit meghaladó liberalizációról tanúskodik egy, az OECD tőkeliberalizációs törekvéseit elemző könyv (Abdelal 2007). Még 1993-ban kezdődött, de jórészt a szocialista kormány időszaka alatt

zajlott Magyarország OECD-csatlakozása, amely a nemzetközi tőkeáramlások előtti utolsó akadályokat is elhárította. Kiváló könyvében Ravi Abdelal beszámol arról, hogy az OECD-vel folytatott tárgyalások során Magyarország tovább ment a liberalizációs vállalásokkal, mint azt elvárták volna. Sőt az OECD tisztségviselői még meg is próbálták lassítani a magyar tőkeliberalizációs folyamatot, ám erre a magyar tárgyalók nem voltak hajlandók. Mivel a működőtőke-áramlás addigra teljesen liberalizált volt, ezek a tárgyalások a portfolió és a hitelpénz szabad áramlása szempontjából jelentettek újabb elmozdulást. Saját korábbi kutatásaimban pedig azt találtam, hogy Magyarország a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) szolgáltatásliberalizációs tárgyalásain (GATS) tett 1995-ig bezárólag olyan, a közszolgáltatások liberalizációját is érintő vállalásokat, amelyre szintén csak néhány ország vállalkozott világszerte (Scheiring 2008a).

5. KÜLSŐ INTEGRÁCIÓ, BELSŐ DEZINTEGRÁCIÓ

Ahhoz, hogy a nemzeti tőke és a munkásosztály lázadásának dinamikáját megértsük, ebben a fejezetben makrostatisztikai adatok elemzésével és az irodalom feldolgozásával mutatom be a strukturális környezetet és a függő fejlődés sajátos következményeit. A magyar gazdaság sikeres nemzetközi integrációjának, a versenyállam intézményesülésének ára a belső dezintegráció volt, és tartósan a világgazdaság félperifériáján rekedt. A munkások elvesztették privilegizált társadalmi helyzetüket, sorsukat folyamatos zuhanásként élték meg, végül kiábrándultak a piaci átmenetből. A nemzeti tőke háttérbe szorult a gazdaság dominánsa pozícióit elfoglaló nemzetközi tőkével szemben, a versenyállam pedig nem tudta érdemben elősegíteni a nemzeti tőke felhalmozódását.

Gazdasági dezintegráció

A transznacionális tőke dominanciája

A tőkeáramlás liberalizációja már a '70-es években kezdetét vette. Így próbálta a szocialista állam ösztönözni a külföldi technológiák megtelepedését, és ezen keresztül serkenteni a nyugati irányú kivitelt. A szocialista importhelyettesítő gazdaságpolitika külső hitelfelvételből finanszírozta a gazdaság fejlesztését, ami folyamatosan újabb, nyugati technológiával működő tőkejavak importját tette szükségessé (Földes 1995; Gerőcs–Pinkasz 2018). A második világháborút követően először egy 1972. október 3-i pénzügyminisztériumi rendelet tette lehetővé a külföldi részvétellel működő gazdasági társulások alapítását a technológiatranszfer előmozdítása érdekében, ugyanis így megkerülhető volt a COCOM-lista.[31] 1988-ig 176 külföldi érdekeltségű vállalat ala-

[31] Ez a lista a *Coordinating Committee for Multilateral Export Controls* (COCOM) által koordinált multilaterális kereskedelmi embargó, tulajdonképpen egy csúcstechnológiai termékeket tartalmazó feketelista volt. A listán szereplő termékeket tilos volt az embargó alatt álló országokba (KGST, Kína) exportálni, hogy azok így egyre inkább lemaradjanak a fegyverkezési, illetve technológiai versenyben.

kult, ami kis szám ugyan, ám tekintettel arra, hogy ez egy államszocialista gazdaságban következett be, mégsem elhanyagolható (Szalai 2001, 96.). Az így kialakult kapcsolatok jelentős mértékben meghatározták a későbbi külföldi befektetések irányát (Bandelj 2009). A nemzetközi hitelpiac kiszáradásával (Volcker-sokk) a magyar gazdaság adósságválsága is fenntarthatatlanná vált, így az ország már 1982-ben IMF-hitelhez folyamodott, ami szintén erősen befolyásolta a magyar gazdaságpolitikusok mozgásterét és gondolkodását (Földes 1995).

A magyar piaci átmenet bizonyos tekintetben sikeres volt. A gazdaság jelentős modernizációja, az exportvezérelt növekedés alapjainak lerakása, a fenyegető adósságválság elodázása, a piaci és demokratikus intézményrendszer kialakítása, csatlakozás a nemzetközi gazdasági és politikai szervezetekhez, a szélsőséges egyenlőtlenségek kialakulásának megfékezése mind ezt támasztják alá. Ezek olyan történelmi vívmányok, amelyek még akkor is tartósan meghatározzák Magyarország jövőjét, ha a gondok súlyosabbak is, mint sokan vélték. Ebben a sikerben fontos szerepe volt a transznacionális vállalatoknak. A piaci átmenet első éveire jellemző erős dezindusztrializációt követően egy korlátozott reindusztrializáció is elindult a városias és észak-nyugati országrészeken (Barta et al. 2008; Brada et al. 1994). A külföldi tőkevezérelt növekedési stratégia sokáig úgy tűnt, hogy minimalizálni képes az átmenet

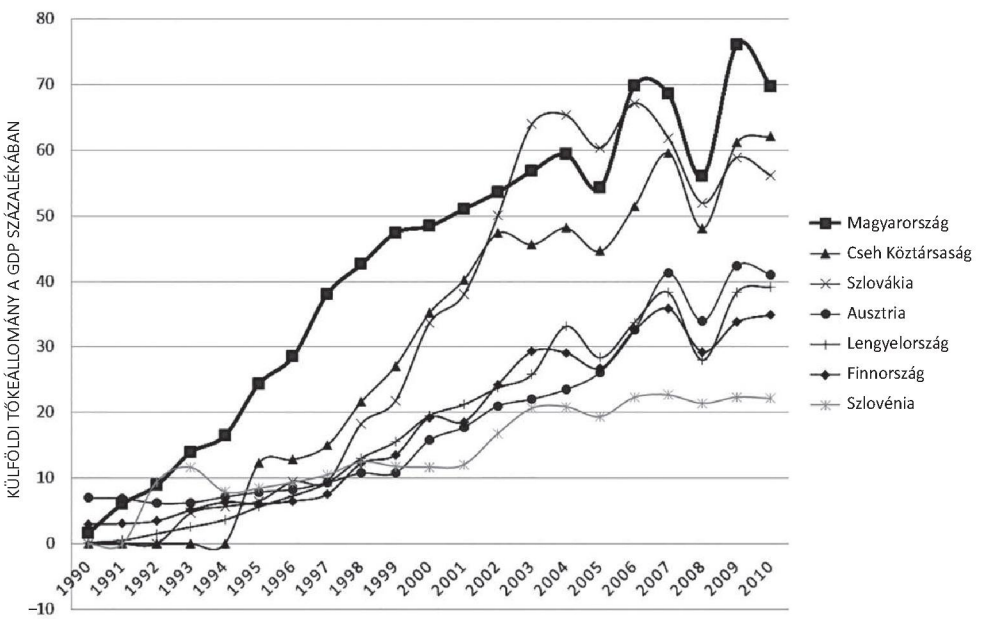

5/1. ábra. A külföldi működőtőke penetrációja

Forrás: UNCTAD, 2018a.

5/1. táblázat. Külföldi irányítású vállalatok termelési értékének aránya (%)

Nemzetgazdasági ág	2008	2009	2010
Feldolgozóipar	66,2	66,8	67,9
Információ, kommunikáció	65,1	69,1	67,4
Villamosenergia-, gáz-, gőzellátás, légkondícionálás	59,1	61,5	59,7
Bányászat, kőfejtés	66,7	58,7	59,3
Kereskedelem, gépjárműjavítás	44,7	45,8	46,6
Adminisztratív és szolgáltatást támogató tevékenység	33,0	36,3	37,9
Ingatlanügyletek	27,6	33,7	34,3
Szakmai, tudományos, műszaki tevékenység	32,3	29,3	30,2
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	21,6	24,9	24,7
Szállítás, raktározás	21,5	23,0	24,0
Építőipar	16,1	22,2	19,7
Vízellátás; szennyvíz- és hulladékgazdálkodás	10,1	10,0	9,5
Nemzetgazdaság összesen	*52,8*	*53,6*	*54,9*

Forrás: KSH, 2018b

során potenciálisan jelentkező problémákat, és gyors tempóban lehetővé teszi a gazdaság modernizációját és nyugati integrációját (Bohle–Greskovits 2007a; King–Váradi 2002).

A GDP százalékában mért külföldi tőkepenetráció tekintetében Magyarország – a 2002–2004 közötti időszakot kivéve – az élen járt a térség országai között 1990 és 2010 között, ahogy az *5/1. ábrán* látható. Itt az is megfigyelhető, hogy Ausztria vagy Finnország gazdaságán belül sokkal kisebb szerepet játszik a transznacionális tőke. A legkevesebb működőtőke Szlovéniába érkezett, ami ugyanakkor nem akadályozta meg, hogy Szlovénia legyen sok tekintetben a legsikeresebb posztszocialista ország. Ezzel a hatalmas külföldi tőkeállománnyal Magyarországon nemzetközi összehasonlításban is kimagaslóan jelentős méretű transznacionális gazdasági szektor jött létre. A külföldi tulajdon részvételével működő cégek száma 9117-ről 27 177-re nőtt 1991–2007 között, míg a teljes befektetett külföldi tőke értéke 215 milliárd forintról 14 810 billió (10^{12}) forintra nőtt ugyanebben az időszakban (Iwasaki et al. 2012, 680.).

Ahogy az *5/1. táblázat* mutatja, 2010-ben a teljes termelési érték 68%-át külföldi cégek adták a feldolgozóiparnak, 67%-át az információs és kommunikációs szektornak, 60%-át az energetikának és a bányászatnak. Alágazati

szinten a teljes árbevétel 80%-át meghaladja a külföldi cégek részesedése többek között a számítógépiparban, az elektronikában, a gépjárműiparban, a gépgyártásban (KSH 2013). Jelentős szerepet töltött be a külföldi tőke a bankszektorban is, ahol 2010-ben a külföldi tulajdonú vállalkozások teljesítményének aránya 68%. A cégek száma alapján a legjelentősebb küldő országnak Ausztria számít, árbevétel alapján pedig Németország. Mindkét mutató szerint a harmadik legjelentősebb partnerország az Egyesült Államok (KSH 2013). A nemzeti tőke dominanciája az építőiparban, a szállításban, a turizmusban, az ingatlanügyletekben és az adminisztratív szolgáltatások terén maradt fent (lásd 5/1. táblázat). Az eltérő szabályozás miatt jelentős a belföldi tőke szerepe a növénytermesztésben illetve az állattenyésztésben is: a mezőgazdaságban a külföldi tőke részesedése a teljes hozzáadott értékből mindössze 7,2% volt 2006-ban (Szanyi 2010, 75.); míg az élelmiszeriparban 50% körüli a hazai tulajdon részesedése a 2000-es évek második felében (AKI 2009).

A piaci átmenet első évtizede jelentős technológiai leépüléssel járt együtt Magyarországon. Míg 1988-ban a teljes magyar GDP 2,3%-át adták a kutatás-fejlesztési kiadások, 1996-ban ez az arány már csak 0,63% volt. A magas feldolgozottságú saját márkás termékeket előállító komplex, integrált vállalatok a '90-es évek első felében vagy megszűntek, vagy széthullottak, illetve tevékenységüket leegyszerűsítették, bezárták laboratóriumaikat, elbocsátották a technológusokat. A technológiai lefokozódást a külföldi tulajdonba került vállalatok esetében a nemzetközi értékláncokba való betagozódás is hajtotta. A korábbi komplex termelési rendszerek átalakultak szűk specializációval rendelkező, technológiai szempontból erősen az anyavállalattól függő gyártóegységekké (Szanyi 2010). A termelés technológiai lefokozódásában a magángazdasági K+F kiadások nemzetközi összehasonlításban is kiugró ütemű csökkenése volt a meghatározó. Az *5/2. ábrán* látható, hogy míg 1991-ben az összes K+F kiadás 56%-a származott a magánszektorból, 2003-ban már csak 30,7%-a. A legsikeresebbnek újra a finn illetve a szlovén modell mutatkozik a magángazdaság stabilan magas kutatásfejlesztési hányadával.

A 2000-es évektől ugyanakkor megfordult ez a tendencia, a transznacionális vállalatok érdeklődését egyre inkább felkeltette a képzett munkaerő technológiai tudása (Szanyi 2003). Az 5/2. ábrán az is látható, hogy 2003-tól folyamatosan nőtt a magánszektor kutatásfejlesztési ráfordítása. Ennek a növekmények döntő része a transznacionális vállalatokhoz kötődött. Az ezredfordulót követően az alacsonyabb technológiai komplexitású transznacionális vállalatok közül több bezárta magyarországi telephelyét, például a ruhaiparban és a bőriparban (Szanyi 2017b). Ezzel párhuzamosan számos, elsősorban feldolgozóipari transznacionális vállalat a magyarországi leányvállalatához telepített bizonyos K+F folyamatokat illetve az értékláncban feljebb helyet foglaló szolgáltatásjellegű tevékenységet. A transznacionális vállalatok helyi leányvállalatainak technológiai feljebb lépése fedezi a magyar kutatásfejlesztési

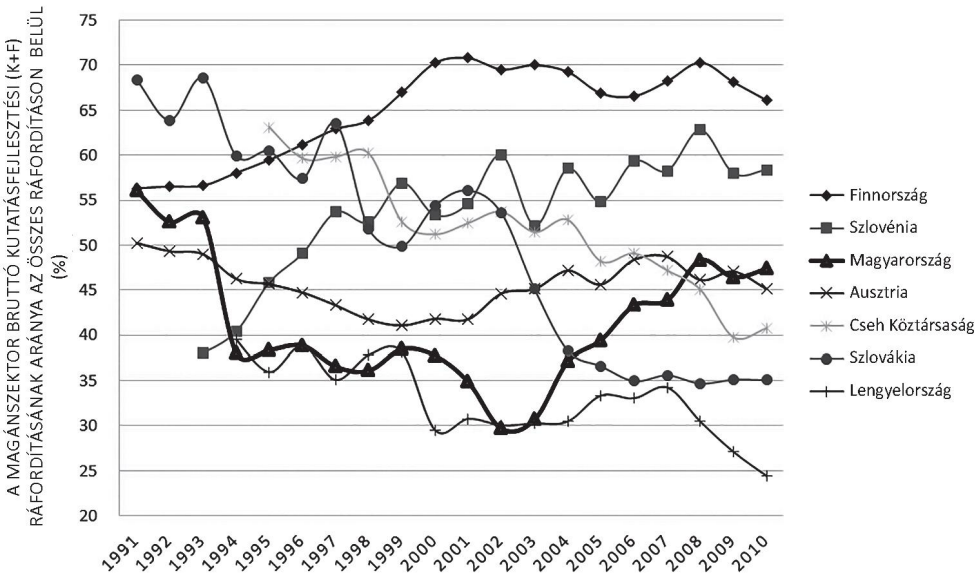

5/2. ábra. A magánszektor szerepe a kutatásfejlesztésben (K+F)

Forrás: OECD, 2018e.

ráfordításnövekménynek szinte a teljes egészét (Szalavetz 2014, 54.). Ennek hatására, ahogy az *5/3. ábra* mutatja, a közepes és csúcstechnológiás termékek súlya az exporton belül a 90-es évek második felétől jelentős növekedésnek indult. A technológiailag komplex termékeknek nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedően magas volt a súlya a magyar exporton belül: 2010-ben az uniós átlag 138%-a volt a komplex export magyarországi aránya az uniós szinthez képest (DICE Database 2016).

Ugyanakkor, az 5/3. ábrán az is látszik, hogy a legversenyképesebb gazdaságokként számon tartott Ausztriában illetve Finnországban a legalacsonyabb a technológiailag komplex export aránya a teljes feldolgozóipari exporton belül. Ez azt támasztja alá, hogy e mutatót nem abszolutizálhatjuk, ugyanis a technológiai komponens nem tükrözi azt, hogy a globális árulláncokon belül mely szegmensre specializálódik egy gazdaság (lásd 3/2. ábra). Egy külső technológiaimporttól függő gazdaságban lehet magas az importált technológia szerepe az összeszerelő-üzemekben, ám ettől még fennmarad a centrumországok versenyképessége a legmagasabb hozzáadott értékű komponenseken belül. Nem mindegy tehát, hogy ki tervez egy technológiát, ki végzi annak marketingjét és a stratégiai menedzsmentjét – ezek ugyanis a legnagyobb hozzáadott értékű tevékenységek.

A transznacionális vállalatok importált technológiája a gazdasági dezintegráció miatt nem tudott érdemben átcsorogni a gazdaság egészére. A gazda-

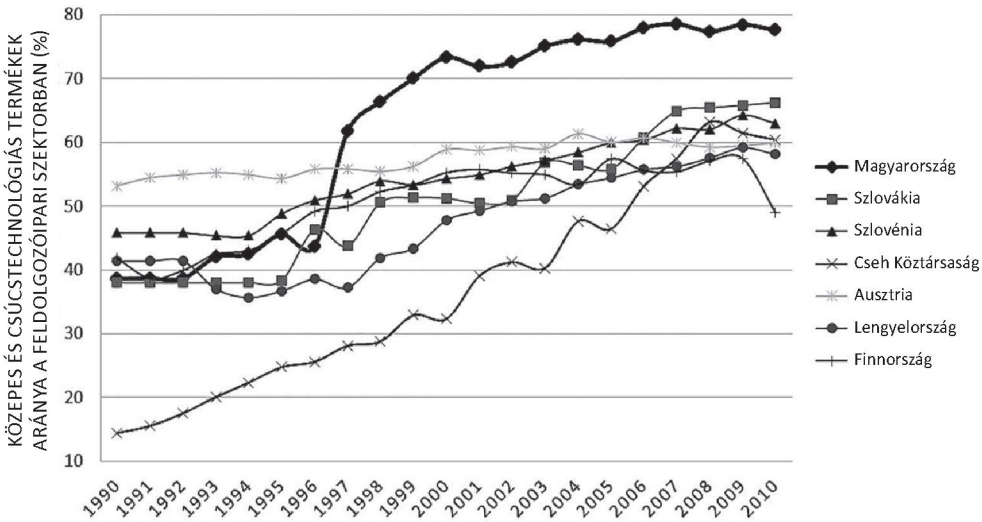

5/3. ábra. A magas technológiatartalmú termékek szerepe az áruexportban

Forrás: World Bank, 2018.

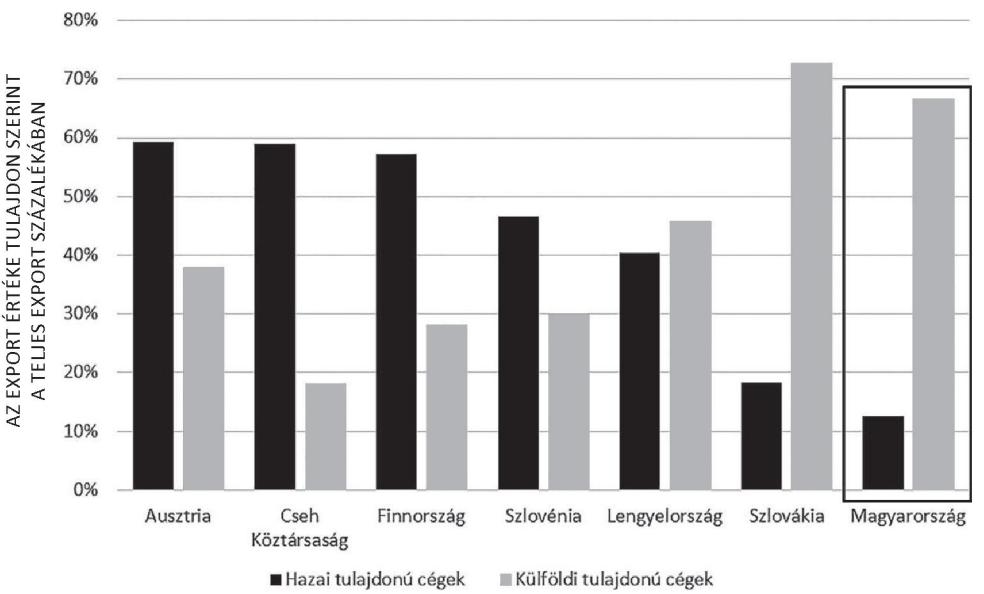

*5/4. ábra.*Külföldi és hazai tulajdonú cégek részesedése az exportban (2012)

Forrás: OECD, 2019b – 2012 az első év, amikor összehasonlítható adatok állnak rendelkezésre.

ság dezintengrációját mutatja, hogy a magyar tulajdonú cégek csak elenyésző mértékben járultak hozzá a magyar exporthoz. Ahogy az *5/4. ábrán* látható, 2012-ben a hazai tulajdonban álló vállalatok részesedése az exportból nem érte el a 15%-ot, a külföldi tulajdonú nagyvállalatok részesedése ugyanakkor megközelíti a 70%-ot. 2000-ben a magyar export 45%-át az 50 vezető külföldi tulajdonú vállalat hozta össze (Fink 2006, 61.). A rendkívül alacsony helyi tulajdonú hányad az exportban nemzetközi összehasonlításban is kiugró érték. Ez önmagában is azt jelzi, hogy a magyar vállalatok nem tudnak olyan termelésre szakosodni, amivel betörhetnének az igazán nagy hozzáadott értékkel kecsegtető nemzetközi piacokra. Ez pedig visszafogja a helyi gazdasági szektor növekedési kilátásait.

A transznacionális vállalatok elszigeteltségének további oka a külföldi tőke regionális koncentrációja. A külföldi tőke megtelepedése Magyarországon nem volt egyenletes, és a területi különbségek az ezredfordulót követően tovább fokozódtak (KSH 2012). 2010-ben a Magyarországon külföldi tőkebefektetéssel működő vállalkozások 71,1%-a volt található Közép-Magyarországon, 8,9%-a a Nyugat-Dunántúlon, a többi öt régió osztozott a maradék 20%-on. A külföldi tőke regionális koncentrációjának hatására a piaci átmenet során tehát tovább fokozódtak a történelmileg amúgy is jelentős regionális különbségek (Brown et al. 2007; Fazekas 2005). Nemzetközi összehasonlításban a magyar gazdaságot negatívan érintő regionális különbségek a legnagyobbak Kelet-Európában (Smith–Timár 2010).

A transznacionális vállalatok tovagyűrűző hatásait számos empirikus tanulmány vizsgálta, ezekről több áttekintő tanulmány is elérhető. Többségük arra a következtetésre jut, hogy a transznacionális vállalatok a várakozásokhoz képest nagyobb negatív hatást gyakoroltak a helyi piacokra és versenytársakra, így elmaradnak jelenlétük tovagyűrűző hatásai (Jensen 2006; Sass 2003; Szanyi 2010). Az elméleti modellekben a külföldi tőke hatásaként feltételezett lecsorgás *(trickle down)* a gyakorlatban nehezen kimutatható a posztszocialista térségben. Iwasaki és Tokunaga (2013) szisztematikus irodalomáttekintésben értékelték a külföldi tőke hatását. Harminc, e kérdéssel foglalkozó empirikus tanulmányt átvizsgálva úgy találták, hogy csak hét mutatott ki egyértelmű szignifikáns pozitív tovagyűrűző hatást, míg négy tanulmány szignifikáns negatív tovagyűrűző hatásról számolt be. A maradék 19 tanulmány vagy nem talált szignifikáns hatást, vagy nem voltak elég robosztusak az eredmények. Rugraff (2008) irodalomáttekintésében szintén úgy látta, hogy a horizontális tovagyűrűző hatás egyáltalán nem mutatható ki a kelet-közép-európai térségben a rendelkezésre álló irodalom alapján, míg a vertikális tovagyűrűző hatással kapcsolatos eredmények vegyesek. Curwin és Mahutga (2014) összehasonlító makroadatokra építő empirikus felmérése egyenesen azt állítja, hogy a transznacionális tőke penetrációja csökkenti a növekedés esélyét rövid és hosszú távon a posztszocialista térségben.

Végül érdemes kiemelni, hogy a transznacionális vállalatok és a magyar tulajdonú cégek munkaerőpiaci hatásai között több lényeges különbség is van. A transznacionális vállalatok termelése technológiai szintjének emelkedésével együtt csökkent a képzetlen és olcsó munkaerő szerepe a tőkevonzásban, míg jelentős a magasabb munkatermelékenység (a fejlettebb technológia és képzettség révén) pozitív tőkevonzó hatása (Bellak et al. 2008). Az empirikus kutatások ezzel összhangban azt is kimutatták, hogy a transznacionális tőkepenetráció megnövelte a képzett munkaerő iránti keresletet Magyarországon és a képzett, fiatalabb munkaerő iránti magasabb kereslet magasabb béreket is eredményez (Bruno et al. 2012; Kertesi–Köllő 2001). Earle et al. (2012) két évtized céges paneladatait vizsgálva azt találta, hogy az egyéb hatásokat kiszűrve, a külföldi tulajdonszerzés 12–27%-os béremelkedéssel jár együtt. A hatás a másik irányba is működni látszik, hasonló nagyságrendben csökkennek a bérek akkor, ha külföldi tulajdonból belföldi tulajdonba kerül egy cég. A külföldi tulajdonú társaságoknál alkalmazottak átlagos bére 50%-kal haladta meg a magyar tulajdonú cégeknél alkalmazottak bérét 1998-ban (Ferenczi et al. 2002, 86.).

A technológiailag komplex termékek előállítására szakosodott termelési módnak hatása van a transznacionális vállalatok munkaügyi kapcsolataira is. Német és amerikai cégek lengyel, szlovén és magyar befektetéseit vizsgálva Meardi et al. (2009) azt találta, hogy a technológiailag komplexebb termelést végző autóipari cégek munkaerő-politikája jobban hasonlít a németországi mintához, mint az alacsony hozzáadott értékű termelést végző transznacionális vállalatoké. A német cégek nagyobb hangsúlyt helyeznek a képzésre, az egyetemekkel folytatott együttműködésre. Meardi (2007) azt is hangsúlyozza, hogy a külföldi tulajdonú cégeknél a posztszocialista térségben megfigyelhető a szakszervezeti aktivitás fokozódása is. Egy, az ILO megbízásából készült felmérés arra a következtetésre jutott, hogy az öt főnél több dolgozót foglalkoztató magyarországi cégek körében a transznacionális vállalatoknál a kollektív szerződéssel való lefedettség az átlagos aránynál magasabb, emellett e cégek többet fordítanak oktatásra, illetve átlagban a munkabiztonsági és egészségügyi színvonal is jobb a transznacionális vállalatoknál, mint magyar társaiknál (Geiger 2000).

A nemzeti tőke periferizálódása

A szocialista nagyvállalatok sorsát négy párhuzamosan jelentkező tényező befolyásolta jelentősen a piaci átmenet kezdetén. Egyrészt megszűntek a KGST-kooperációs kapcsolatok, ezzel jelentős keleti piac veszett el, másrészt a transzformációs válság hatására zsugorodott a belső kereslet, harmadrészt a sokkterápiás külgazdasági nyitás hatására megnőtt a verseny, negyedrészt

pedig a rendkívül szigorú 1992-es csődtörvény kisöpörte az anyagi gondokkal küzdő cégeket akkor is, ha csak átmeneti problémákkal küszködtek. A '90-es évek elején 16 000 céget számoltak fel Magyarországon (Allison–Ringold 1996, 19.), amelyek között sok kiterjedt üzleti, technológiai együttműködési rendszert működtető állami cég volt. Ezzel párhuzamosan 1993-ra teljessé vált az ipari foglalkoztatás összeomlása is. A magyar ipari foglalkoztatottság 1989–1993 között összességében 35%-kal, míg a bruttó hozzáadott érték 31,4%-kal csökkent (Ehrlich–Révész 1996, 466.). Ezen belül a legnagyobb vesztesek a bányászat, a kohászat, a textilipar és a feldolgozóiparon belül a gépgyártás. Utóbbin belül figyelemre méltó a leginkább tudásigényes ágazatok totális összeomlása a piaci átmenet első négy évében: a híradástechnikai alágazat munkaerő-állománya 72%-kal, az orvosi műszerek, gyógyászati és laboratóriumi berendezések alágazat munkaerő állománya pedig 67%-kal csökkent 1989 és 1993 között (Ehrlich–Révész 1996, 459.). Hosszú távú versenyképességi szempontból elkerülhetetlen volt a bányászat fokozatos leépítése. A textilipar, a gépgyártás és a műszeripar leépülése ugyanakkor már kevésbé egyértelműen tekinthető pozitívumnak; e területeken jelentős felhalmozott tudás veszett el, számos nagy múltú cég szűnt meg, amelyek még a '80-as években is versenyképesen exportáltak Nyugatra is.

Az exportorientált külföldi cégek elméletileg magával húzhatnák áttételesen a magyar tulajdonú cégeket a beszállítói láncokon keresztül, a globális értékláncok hierarchikus belső viszonyai ugyanakkor jelentősen korlátozzák ennek lehetőségét. Vállalati szinten 5% alatti volt például a 2000-es évek végén az IBM, a Sony vagy az Opel magyar beszállítóinak aránya a hozzáadott értékben (Sass–Szanyi 2009, 31.). A magyar tulajdonú beszállítók általában nincsenek közvetlen kapcsolatban a beszállítói piramis csúcsán lévő külföldi tulajdonú végösszeszerelőkkel, sokszor csak a másod- vagy harmadvonalbeli beszállítói körbe kerülnek be (Sass–Szanyi 2009) olyan kiegészítő termékekkel, mint például műanyag alkatrészek az autóipar számára vagy csomagolóanyagok az elektronikai termékek gyártóinak, vagy valamilyen telephelyhez kapcsolódó szolgáltatást végeznek: őrzés-védelem, takarítás (Szanyi 2010). Az autóipar a legfontosabb tényezője a magyar gazdaságnak, így az autóipari globális értékláncok belső hierarchiái meghatározó jelentőségűek a teljes magyar gazdaságra – jól szemléltetve a függő fejlődés korlátait (Gerőcs 2015; Gerőcs–Pinkasz 2018). A magyar GDP 1%-át előállító győri Audi gyár helyi hozzáadott-érték-hányada nem haladta meg a 10%-ot a 2000-es évek második felében (Keune et al. 2009, 102–105.). A győri Audi 500 beszállítója közül mindösszesze 4% van magyar tulajdonban, mindegyikük harmadrangú (TIER3 típusú) beszállító, azaz csak közvetett módon kapcsolódik az Audihoz, alapanyagokat szállít vagy telephelyhez kapcsolódó szolgáltatást végez (Czakó 2014). Egy idősoros vállalati adatokat használó felmérés szerint az Audi betelepülésének nem volt semmilyen szignifikáns pozitív hatása a magyar tulajdonú beszállí-

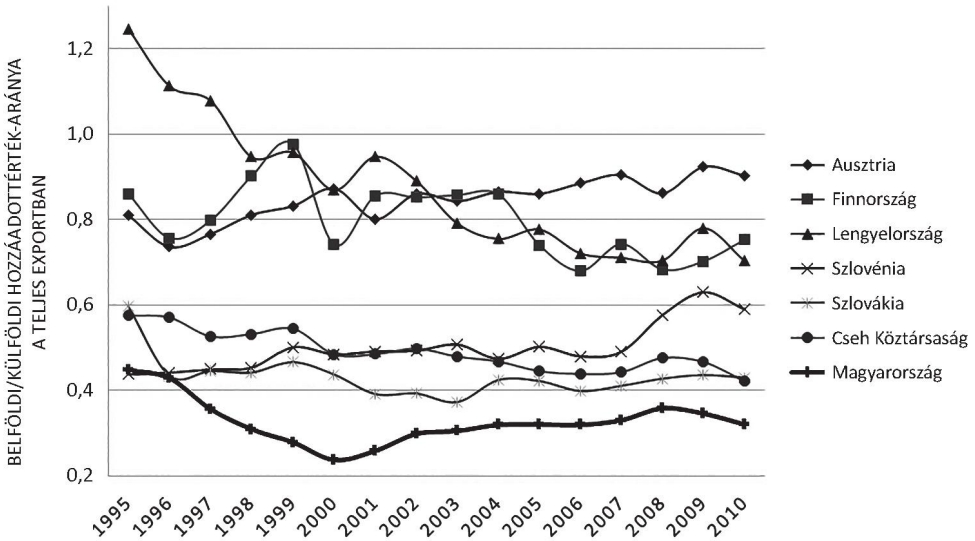

5/5. ábra. A belföldi és külföldi cégek hozzáadott értékének aránya az exportban

Forrás: OECD, 2018b.

tók termelékenységére, azaz az Audinak nincs érdemi technológiai spillover hatása (Bisztray 2016).

A fenti vállalati szintű esetek összhatásaként makroszinten az exportnak rendkívül alacsony a helyi gazdaságban előállított hozzáadottérték-hányada, ahogy azt az *5/5. ábra* mutatja. Magyarország esetében a belföldi hozzáadottérték-aránya a külföldi hozzáadott értékhez képest csak 32% volt 2010-ben. Ez nemcsak a kelet-közép-európai térségben, de az egészen világon a legalacsonyabb mutató.

A hazai tulajdonú cégek tudásintenzív termelésének összeomlását mutatja, hogy a belföldi cégek által bejegyzett szellemi tulajdonjogok száma 1985–1989-hez képest 43%-kal csökkent 1990–1994-re. Ezzel párhuzamosan háromszorosára nőtt a külföldi cégek által helyben bejegyzett szabadalmak száma (a gyors növekedés e téren persze azzal is magyarázható, hogy a '80-as években nagyon kevés külföldi cég működött Magyarországon) (Knell–Hanzl 1999, 72.). A piaci átmenet tehát a belföldi cégek innovációs kapacitásainak összeomlásával járt. Mint az előző szakaszban bemutattam, később a K+F-kapacitások fejlődni kezdtek, ám ez elsősorban a Magyarországon megtelepült külföldi tulajdonú leányvállalatok fejlesztéseinek tudható be. Egy, a '90-es évek első feléből készült céges kérdőíves felmérésből az derült ki, hogy a hazai tulajdonú cégek árbevételük 0,57%-át költötték csak kutatás-fejlesztésre, míg a dominánsan külföldi tulajdonú cégek 1,5%-át (Inzelt 1999). Ahogy az *5/6. ábra* mutatja, 2010-ben a visegrádi térségben Magyarországon volt a legalacsonyabb

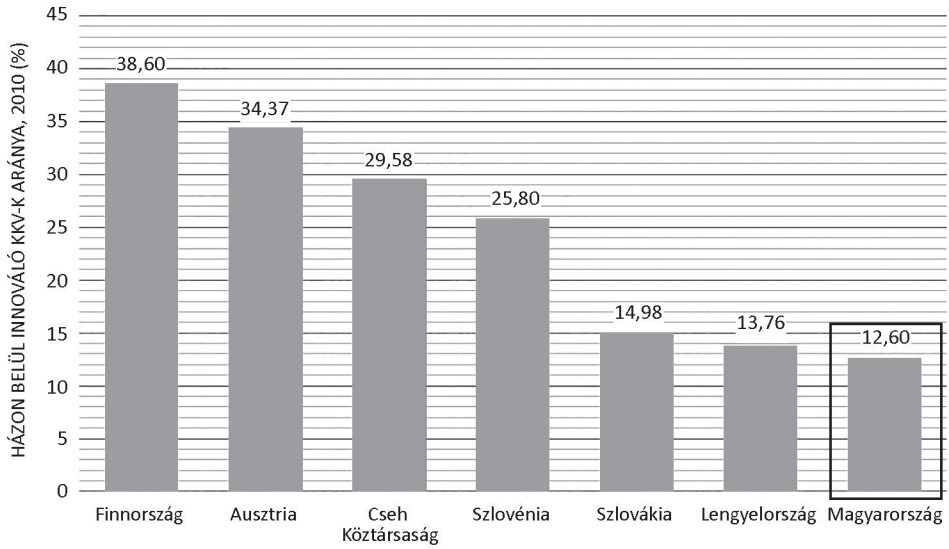

5/6. ábra. A kisvállalkozások innovációs képessége, 2010 (%)

Forrás: DICE Database, 2016.

a technológiai újítást bevezető KKV-k aránya, annak ellenére, hogy európai összehasonlításban magasnak számít a technológiailag komplex export hányada. Az összehasonlító adatok alapján valójában egész Európában Magyarországon volt a legkisebb az innováló kis- és közepes vállalkozások aránya (DICE Database 2016). Ez újra csak azt mutatja, hogy a komplex exportnak elenyésző a hatása a belföldi gazdaságra. Nagyon alacsony, 7% körüli azoknak az innovatív KKV-knak az aránya is, amelyek együttműködnek más vállalkozásokkal (DICE Database 2016), ami megint csak a dezintegrációt mutatja. A 5/6. ábra alapján kirajzolódó kép épp fordítottja a technológiailag komplex export arányát mutató 5/3. ábrának, mely azt mutatta, hogy Finnországban és Ausztriában a legalacsonyabb ez az arány. Ezzel szemben az innováló kisvállalkozások, helyi tulajdonú vállalkozások aránya épp Finnországban és Ausztriában a legmagasabb. A transznacionális társaságokra építő függő kapitalizmusok importálják az innovációt, míg a centrumországok maguk állítják elő azt.

A magyar vállalatok növekedési esélyeit korlátozta 2010-ig a tőkehiány is. Ezt jól mutatja, hogy a nagyvállalatok között alig találunk magyar magánszemélyek tulajdonában lévő vállalkozást. A Deloitte kelet-közép-európai térség 500 legnagyobb vállalatáról készült jelentésébe 67 magyar cég jutott be, ebből 53 van külföldi tulajdonban, 9 állami és 2 belföldi magán tulajdonban (Deloitte 2016, 20). A néhány magyar mamutvállalat (Mol, MÁV, Posta) mellett hiányoznak a magyar gazdaságból a felsőközép méretű vállalkozások. A 250 főnél kisebb vállalkozások elsöprő része, 90%-a mikrovállalkozás. A kor-

látozott mértékű saját tőke mellett gondot jelentett, hogy a bankszektor a '90-es évek közepétől szintén döntő részben külföldi tulajdonba került, ami szűkítette a helyi tulajdonú kis és közepes vállalkozások finanszírozási lehetőségeit. Számos empirikus felmérés azt mutatja, hogy a külföldi tulajdonú bankok lefölözik a leginkább jövedelmező vállalati ügyfeleket, a transznacionális vállalatokat, így a helyi bankokat kiszorítják a vállalati hitelezési piac nyereséges szegmenseiből, így azonban csökkenhet a vállalati hitelállomány GDP-hez viszonyított aránya a vizsgált időszakban (Detragiache et al. 2008; Weller 2000). Szalai Erzsébet bankárokkal készített kvalitatív kérdőíves kutatása megerősíti az erről szóló empirikus irodalmat. Az általa megkérdezett bankárok és banki szakértők egyöntetűen arról számoltak be, hogy a külföldi tulajdonú bankok a transznacionális vállalatokat preferálják (Szalai 2001, 134–144.). Ezzel van összhangban az EBRD kérdőíves felmérésnek az eredménye, amit az *5/7. ábra* mutat. A kelet-európai régió kis- és közepes vállalatai átlagosan kétszer olyan nehéznek ítélték meg a banki hitelekhez jutást, mint a velük összevethető nyugat-európai vállalkozások a 2000-es évek közepén (Eurobarometer 2006, 24.).

A hitelek korlátozott elérhetősége mellett megemlítendő az is, hogy 2010 előtt fejletlen volt a hazai kockázati tőkepiac is (Karsai 2009; Papanek et al. 2009). Miközben a nagyobb cégek projektjeihez könnyű finanszírozót találni, a kisebb, különösen a kezdő és valamilyen innovációra építő cégek nem találnak forrást, mert azok a kockázati tőkealapok, amelyek máshol az ilyeneket finanszírozzák, általában a magyar gazdaságba be se jönnek. A hazai piacon működő kockázati tőkealapok közül hiányoznak a kisebb (5 millió euró alatti)

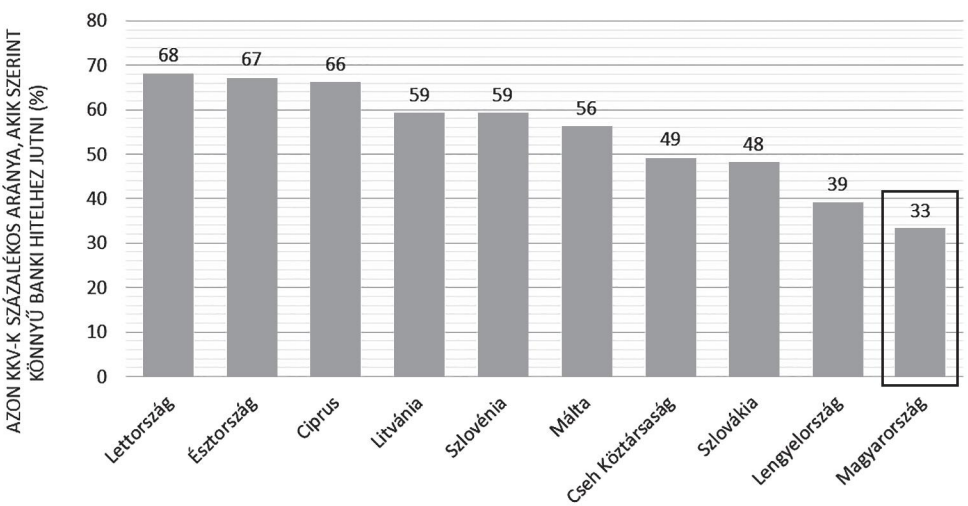

5/7. ábra. A kis- és közepes vállalkozások hitelhez jutása (2006)

Forrás: Eurobarometer, 2006.

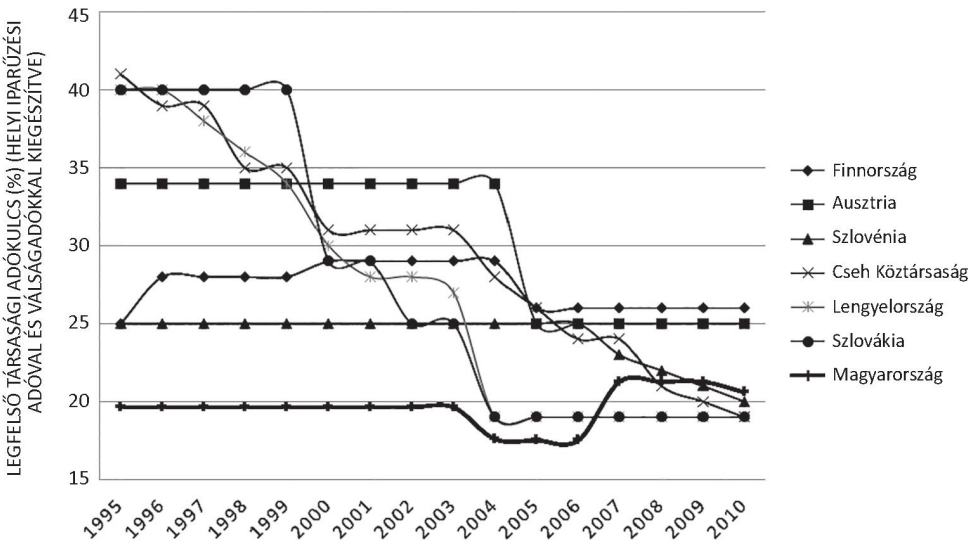

5/8. ábra. A lefelé tartó adóverseny

Forrás: European Commission, 2018.

befektetéseket megvalósító, a kisebb vállalkozásokat is megcélzó cégek. Végül az alacsony tőkeellátottsággal van összefüggésben a körbetartozások speciális problémája illetve ezzel összefüggésben a behajthatatlan követelések magas aránya is. Magyarországon 2010-ben a behajthatatlan követelések leírásából fakadó veszteség meghaladta a GDP 2,5%-át, szemben a konszolidált országokra jellemző 1-1,5%-kal (Kormány 2011).

A magyar állam tőkeképző stratégiája erősen diszkriminatív volt a hazai tőkével szemben mind az elérhető adókedvezmények, mind a közvetlen támogatások tekintetében. A 2000-es évek elején a tőkét terhelő különböző adónemek összesített aránya a költségvetési bevételeken belül egész Európában nálunk volt az egyik legalacsonyabb (Benedek et al. 2006; Eurostat 2017). Ennek hátterében a rendkívül alacsony társasági adókulcs, illetve az adókedvezmények álltak (OECD 2018f). Ahogy az *5/8. ábrán* látható, a kelet-közép-európai térségben Magyarország egészen a 2008-as pénzügyi válságig élen járt a lefelé tartó társasági adót illető versenyben. A valóságban ennél jóval kevesebb adót fizettek a legnagyobb cégek, mivel a Magyarországon üzemet nyitó transznacionális vállalatok rendkívül bőkezű adótámogatásban részesültek. A tőke alacsony adóterhelése olyan pénzügyi környezetet teremtett, amely a tőkeintenzív transznacionális vállalatoknak kedvezett a munkaintenzív termelésre specializált magyar tulajdonú vállalkozásokkal szemben.

Míg a tőkét terhelő adók nemzetközi összehasonlításban is alacsonyak voltak Magyarországon 2010 előtt, addig a munkát és a fogyasztást terhelő adók ma-

gasak (Eurostat 2014). 2009-ben az átlagbér kétharmadánál 46,3% volt az adóék Magyarországon, Belgium után a második legmagasabb az Unióban, 4 százalékponttal magasabb, mint például Svédországban (European Commission 2017). Ez a keresleti és a kínálati oldalon is csökkenti a magyar KKV-k versenyképességét, hiszen korlátozza a belső fogyasztást, illetve megdrágítja a munkaerőt (Pitti 2012). Papp József (2011) vállalatok nyilvános beszámolóit elemezve mutatta ki ennek az adórezsimnek az egyenlőtlen hatásait. A külföldi tulajdonú nagyvállalatok által előállított GDP-nek nagyon alacsony az adótartalma, szélső esetben a 10%-ot is alig haladja meg, és magas, alkalmanként 40% fölötti a profittartalma. Ezzel szemben a döntő részt magyar tulajdonú KKV-szektorban a megtermelt GDP adótartalma jóval a nemzetgazdasági átlag felett van, jellemzően meghaladja az 50%-ot, profittartalma pedig minimális a 2000-es évek végén. A magas adóék miatt a magyar tulajdonú KKV-k körében magasabb az adóelkerülés gyakorisága, ami azzal a kézenfekvő következménnyel jár, hogy a gazdálkodásuk átláthatatlan, ez pedig döntően meghatározza a külső finanszírozási források bevonására eséllyel alkalmazható stratégiáikat is (Csite–Major 2010).

Mindezek eredményeként a magyar tulajdonú gazdasági szektor termelékenysége jelentősen elmarad a külföldi szektor termelékenységétől – ez a magyar gazdaság dualitásának, dezintegráltságának egyik legerősebb mutatója. Az Eurostat már 2003-ban végzett nemzetközi felmérést a külföldi és belföldi vállalatok sajátosságairól, és azt találta, hogy Magyarországon volt a legnagyobb a termelékenységi különbség a vizsgált európai országokon belül a külföldi és belföldi vállalatok között. A külföldi tulajdonú cégek munkavállalói Magyarországon 3,5-szer annyi hozzáadott értéket állítottak elő 2003-ban, mint a belföldi tulajdonú cégek munkavállalói (Grell 2007). Ugyanez a mutató Svédország esetében 1,4-szeres különbséget mutat csak, míg Csehországban illetve Szlovákiában nagyjából 2-szeres volt 2003-ban. Az Oriens műhely tanulmányában közölt számítás szerint 2004-ben a különbség Magyarországon 3,4-szeres volt, Csehországban illetve Szlovákiában 2-szeres, Szlovéniában 1,7-szeres (Barabás et al. 2008). Palócz Éva számításai szerint ez a különbség 2011-ben is több, mint 3-szoros, Csehországban, Lengyelországban, Szlovákiában csak kétszeres, Szlovéniában vagy Ausztriában csak 1,4-szeres (portfolio.hu 2015). Az *5/9. ábrán* látható mutató az Eurostat adatai alapján elvégzett saját számításom szerint mutatja a külföldi és belföldi vállalatok termelékenysége közötti különbséget 2010-ben, kelet-közép-európai összehasonlításban. Ahogy az ábrán látszik, kiugró mértékű a magyar háromszoros különbség. A legjobban e tekintetben is Szlovénia, Finnország és Ausztria teljesít.

Miközben a külföldi tulajdonú cégek költségei között a bérköltség aránya összességében alacsonyabb az iparági átlagnál, az átlagnál lényegesen magasabb béreket fizetnek, és nagyobb keresletet támasztanak a képzett munkaerő iránt, ez nem mondható el a magyar tulajdonban lévő cégekről. A magyar tulajdonú

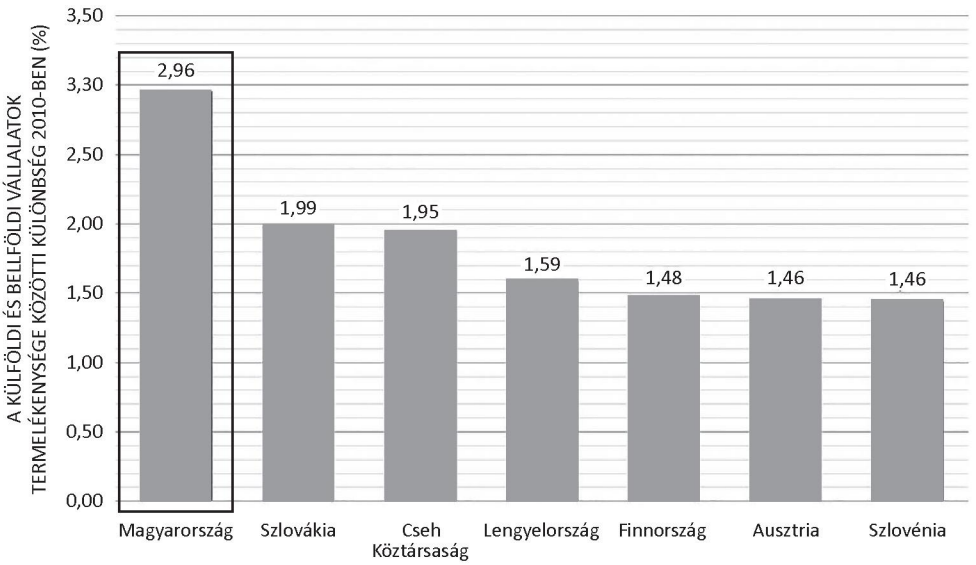

5/9. ábra. Termelékenységi szakadék a külföldi és belföldi cégek között 2010-ben

Forrás: Eurostat, 2018c alapján saját számítás.

cégek visszaszorultak a magas munkaintenzitású, képzetlen munkaerőre építő szektorokba, és alulmaradnak a képzett munkaerőért folytatott versenyben, a legkompetensebb fiatal munkavállalókat a külföldi cégek lefölözték (Fink 2006). A munkaintenzív termelési módnak jelentősek a hatásai a munkaügyi kapcsolatokra is. Szemben a német vagy osztrák vállalatokat érő küldő országbeli hatásokkal, a helyi tulajdonú cégek munkaügyi kapcsolatait semmilyen ilyen, felfelé nivelláló hatás nem éri (Meardi 2007; Meardi et al. 2009). Antalóczy és Sass (1998) ennek kapcsán kiemeli, hogy a magyar vállalatok körében elterjedtek a bérmunkatípusú egyszerű beszállítói kapcsolatok, illetve általában a munkaintenzív termelés szempontjából hátrány az erős szakszervezet, ha annak nyomására a bérnövekedés meghaladja a termelékenység növekedését.

Társadalmi dezintegráció

A munkásosztály periferizálódása

Az elméleti fejezetben utaltam arra, hogy a felülről szimulált demokráciákban, mint amilyen az 1990–2010 közötti posztszocialista magyar demokrácia volt, a munkásosztály nem volt aktív részese a demokráciát stabilizáló társadalmi koalíciónak abban az értelemben, ahogy a nyugati jóléti demokráciákban a szociáldemokrata pártok és szakszervezetek részesedtek a hatalomból.

Ezzel együtt a szocialista rezsim után nem lehetett teljesen zárójelbe sem tenni a munkásosztályt. Bár elmaradt a munkások politikai megszervezése, a kormányzati döntéshozatalban ezzel együtt szerepet kapott a munkások jólétének, biztonságának kérdése. A liberális függő kapitalizmus intézményesülése ugyanakkor egyre nehezebbé tette e szempontok érvényre juttatását.

A piaci átmenet gazdasági sikerét a leggyakrabban a GDP alakulásában mérik a közgazdászok, elemzők, politikusok. Az általam követett osztályelmélet viszont a hétköznapi helyzetekben megélt osztályhatásokra helyezi a hangsúlyt. Az absztrakt mutatókkal szemben ebben a fejezetben ezért olyanokat elemzek, amelyek a munkásosztály hétköznapi tapasztalatai szempontjából jelentősek.

Az egyik legfontosabb tényező ezek közül, hogy a gazdasági növekedés nem járt együtt a munkahelyek bővülésével. A piaci átmenet első és egyben egyik legmaradandóbb következménye a masszív dezindusztrializáció, illetve a mezőgazdaság összeomlása volt. Ez a dezindusztrializáció felerősítette, újra felszínre hozta a magyarországi roma lakosságot kiemelten sújtó problémákat, a földrajzi szegregációt, a halmozottan hátrányos térségek kialakulását – ám egyben segítette is a társadalmi problémák egy részének elrejtését a rendszerváltás társadalmi költségeit a dezindusztrializáció által kevésbé súlytott térségek lakói előtt (Szalai 2007).

Ezzel párhuzamosan a KSH adatai szerint 1978 és 1998 között 20 év alatt 5,7 millióról 4,2 millióra csökkent a gazdaságilag aktívak tábora (azaz azok, akik megjelennek a munkaerőpiacon, a foglalkoztatottak és a munkanélküliek), ami csak 200 ezer fővel bővült 2009-ig (KSH 2018a). A foglalkoztatottság összeomlása meghaladta a térség valamennyi országának szintjét. A '90-es évek első felében Ausztria kivételével valamennyi vizsgált országban csökkent a foglalkoztatottság. Jelentős a különbség azonban a foglalkoztatottság csökkenésében, illetve az új munkahelyek létrehozásában, mely területeken Magyarország sereghajtó maradt, ahogy az *5/10. ábra* mutatja. A foglalkoztatás szintje egyedül Finnországban és Ausztriában haladta meg 2010-ben az 1990-es szintet, amiben jelentős szerepe volt a bevándorlóknak. Ezzel szemben a foglalkoztatási ráta Magyarországon volt a legalacsonyabb a 2000-es években az egész Európai Unióban (Eurostat 2018b), az OECD-országok között pedig csak Törökország teljesített rosszabbul (OECD 2018c). Iskolázottság szerint nézve, az alacsony képzettségűek, 8 általános végzettséggel rendelkezők körében zuhant vissza a legjobban a foglalkoztatás (Szalai 2007). Körükben 45%-kal volt kisebb a foglalkoztatás valószínűsége a 2000-es évek derekán az egyetemi diplomával rendelkezőkhöz képest (Augusztinovics–Köllő 2007, 533.).

A magyar állam több módon is próbálta enyhíteni ezt a munkaerőpiaci sokkot. Az egyik ilyen eszköz az állami tulajdon fenntartása volt bizonyos vállalatok esetében. Elsősorban a textiliparban, a vas- és acéliparban, valamint az

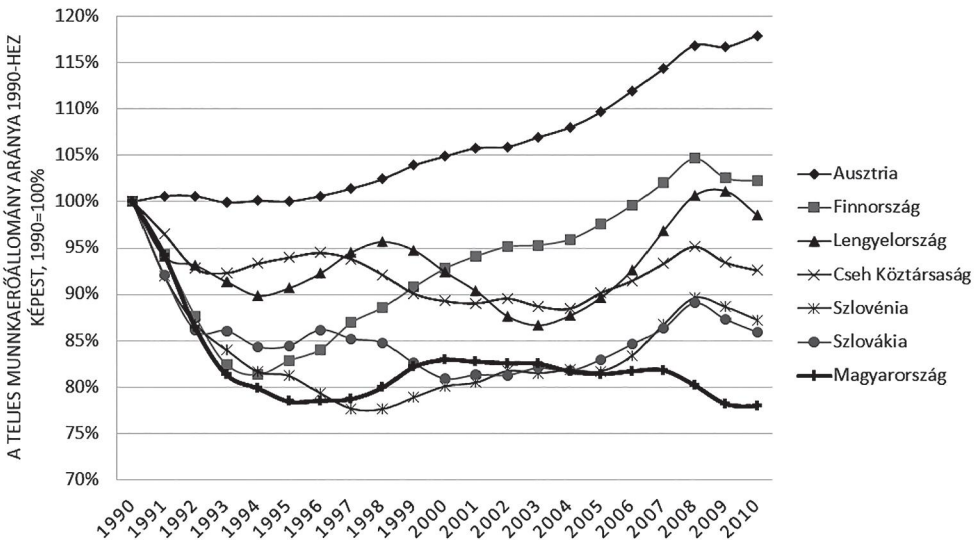

5/10. ábra. A foglalkoztatottság alakulása 1990–2010 között

Forrás: Feenstra et al., 2015.

élelmiszeriparban maradt jelentős állami tulajdoni hányad bizonyos vállalatok esetében a 2000-es évek első feléig. Korlátozott érvénnyel és rövid ideig néhány esetben a dolgozói tulajdonnal is kísérleteztek, ám a munkavállalói részvényes programok hamar elhaltak. A doktori kutatásomban, illetve egy, a világ vezető egészségügyi lapjának számító *Lancet* című folyóiratban közölt vizsgálatunknak az volt a célja, hogy megtudjuk, milyen hatása volt a privatizációnak az emberek várható élettartamára. Ez az elemzés egy masszív kérdőíves felmérésre épül, melynek során 52 kiválasztott településen mértük fel a válaszadók és rokonaik élettörténetét, összesen több mint 100 ezer egyénről gyűjtve adatokat a '80-as, '90-es és 2000-es éveket lefedve. Ezeket az egyéni adatokat összekötöttük a városok gazdaságtörténetével, beleértve a legnagyobb cégek sorsát a privatizációt követően, összesen több mint 300 cégről gyűjtve be cégbírósági adatokat. Ezeknek az adatoknak a többszintű kvantitatív-statisztikai modellezése során azt találtuk, hogy azok a nők, akik olyan városban laktak, ahol az állami tulajdonú munkahelyek maradtak a meghatározók, 13%-kal kisebb eséllyel haltak meg 1995 és 2004 között, amint azok a nők, akik olyan városban laktak, ahol a magántulajdon volt a domináns – az egyéb lehetséges egyéni és települési szintű hatásokat, illetve a városok közötti kezdeti különbségeket kiszűrve (Scheiring et al. 2018c).

A nők nagyobb arányban dolgoztak általában az állami szektorban; a '90-es évek elején az állami vállalatok alkalmazottainak 60%-a nő volt (Förster–Tóth 1998, 60.). Ezzel szemben az új magángazdasági munkahelyeken alul-

reprezentáltak voltak, ezért lehetett nagyobb hatása az állami tulajdonnak a nők életesélyeire. Ez az eredmény összhangban van az orosz adatokkal, amelyek azt mutatják, hogy a gyorsan privatizált cégek által dominált városokban szignifikánsan nagyobb volt a halálozási ráta, mint a lassan privatizált cégek esetében (Azarova et al. 2017). Ez a posztszocialista halálozási válság az egyik legsúlyosabb ilyen válság volt a második világháborút követően világszerte, a legfőbb távoli halálokok között pedig a piaci átmenet gazdaságpolitikai sajátosságait találjuk (Scheiring et al. 2018a, 2018b). Ez az egészségi krízis talán minden más mutatónál jobban ragadja meg az absztrakt mutatók mögött azt, hogy a piaci átmenetet a munkások jelentős része durva társadalmi sokként élte meg.

Egy következő fontos állami eszköz a munkanélküli támogatási rendszer volt, főleg a '90-es évek első felében. 1989–1991 között a munkanélküli támogatás két évig járt, és a korábbi jövedelem 70%-át fedezte, 1992-ben ez másfél évre, 1993-ban egy évre módosult (Gábor–Nagy 2001, 71.). 1993-ban munkanélküli támogatásokra az állam a GDP 2,94%-át költötte, ami kelet-közép-európai összehasonlításban jelentősnek volt mondható, megközelítette a nyugat-európai szintet (Gábor–Nagy 2001, 79.). A munkanélküli segélyezési rendszer hatását mutatja, hogy a vizsgálatok szerint 53%-kal mérsékelte a szegénységét a '90-es évek elején (Vodopivec et al. 2005, 635.). Szintén a doktori kutatásomban találtam azt, hogy míg a dezindusztrializáció pozitívan, a regisztrált munkanélküliség negatívan korrelált a halálozással (Scheiring 2017). Ez azt mutatja, hogy a munkanélküliségi segélyezés és az államilag támogatott aktív munkakeresés segített ellensúlyozni a dezindusztrializáció egészségre gyakorolt káros hatását is. Már az első szabadon választott kormány elkezdte visszanyesni a munkanélküli támogatás rendszerét, ami folyamatosan szűkült a következő kormányok alatt. A munkaerőpiaci alap kiadásai a GDP közel 3%-áról 1995-re 1,2%-ra, majd a 2000-es évekre 0,5%-ra esett vissza, ami nemzetközi összehasonlításban kifejezetten alacsonynak számít. Ausztria például 1,3, Finnország 2,3% körül költött a 2000-es években a munkanélküliség kezelésére a nemzeti össztermékből (Eurostat 2018d). 2000-ben a regisztrált munkanélkülieknek már csak 17,2%-a részesült munkanélküli ellátásban, és további 16,5% kapott jövedelempótló támogatást (Gábor–Nagy 2001, 86.).

A munkanélküli támogatás, illetve az állami tulajdon fenntartása nem jelenthetett széles rétegek számára hozzáférhető hosszú távú megoldást. A politika legnagyobb hatású válaszát a munkaerőpiaci válságra az állásukat vesztett egyének munkaerőpiacról történő tartós kivonása jelentette. Ennek legfőbb eszköze a korhatár alatti nyugdíjazás különböző formái voltak. Ahogy az *5/11. ábrán* látható, miközben a foglalkoztatottság folyamatosan csökkent, a '90-es évek közepére nagyjából 1,1 millió fő vesztette el állását, ezzel egy időben az évtized elején 500 ezer fölé emelkedett a regisztrált munkanélküliek száma is. A regisztrált munkanélküliség ugyanakkor hamar csökkenni

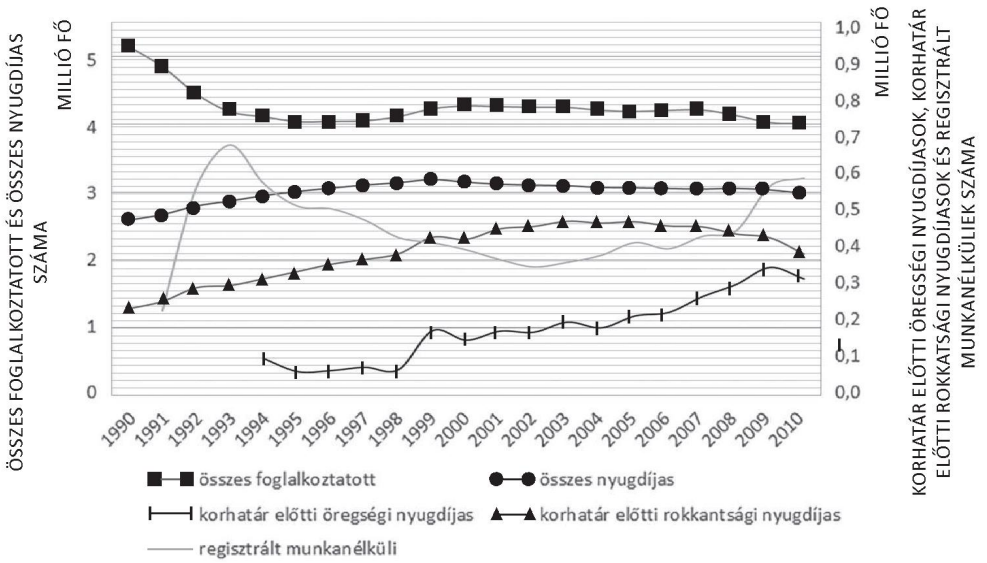

5/11. ábra. A gazdaságilag aktívak és inaktívak főbb kategóriái Magyarországon

Forrás: KSH, 2018a, illetve 2019a.

kezdett, ám a foglalkoztatás nem bővült. Az állásukat vesztett idősebb nemzedék többsége tehát nem volt aktív munkanélküli, hanem teljes egészében kivonult a munkaerőpiacról, amiben a legfontosabb csatorna a korhatár előtti nyugdíjazás volt (rokkant nyugdíjazás, öregségi jellegű korhatár alatti nyugdíjazás). A rokkantnyugdíjasok száma a '90-es években folyamatosan emelkedett, a 2000-es évek közepére meghaladta 465 ezret. Az öregségi jellegű korhatár alatti nyugdíjasok száma a 2000-es években növekedett jelentősen, 2009-re elérte a 343 ezret. A korhatár alatti nyugdíjasok aránya az 1989-előtti 44,2%-ról 75,2%-ra nőtt az újonnan nyugdíjazottak körében 1990–1996 között a férfiak és 33%-ról 52,7%-ra a nők körében (Kolosi–Tóth 2008, 22.). A rendszerváltó munkásosztály idősebb nemzedéke számára tehát a nyugdíjazás jelentette a legbiztosabb kiutat a tartós munkanélküliségből. A korhatár előtti nyugdíjazás szintén hasonlóan fontos szerepet játszott a társadalmi béke biztosításában Lengyelországban és Szlovákiában is. A Cseh Köztársaságban kisebb volt a munkanélküliség, így a nyugdíjazás szerepe sem volt ekkora, bár távolról sem elhanyagolható (Allison–Ringold 1996, 14.).

A rendszerváltást követően nemcsak az alacsony foglalkoztatási szint rögzülése jelentette a problémát, hanem az is, hogy a bérek nem tudtak érdemben közeledni az európai szinthez. Bár relatív értelemben csökkent a különbség a magyar nettó bérszínt és a fejlett világ átlaga között évente egy-két százalékkal, de abszolút értelemben nőtt a különbség, ahogy az *5/12. ábra* mutatja. Ez az abszolút különbség az, ami igazán fontos a hétköznapi észlelések szintjén.

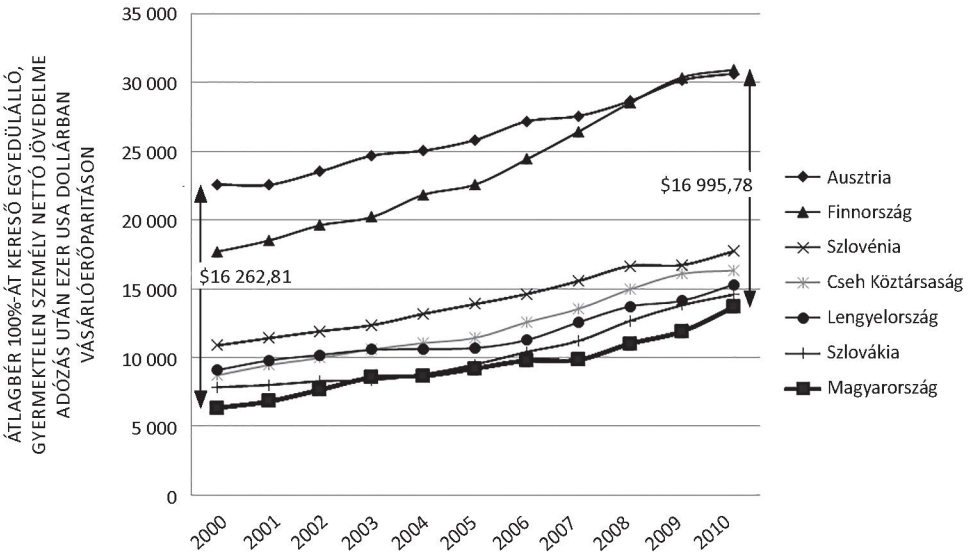

5/12. ábra. A nettó átlagjövedelmek alakulása a 2000-es években

Forrás: OECD, 2018g.

Közgazdasági tartalmat hordozó összehasonlításhoz figyelembe kellene venni a termelékenységet, az adózási szintet, illetve az állami szolgáltatások és támogatások szintjét is (Oblath 2014; Pogátsa 2015), ám itt a hétköznapi tapasztalatokra koncentrálok. Egy osztrák, német vagy finn munkavállaló bérével összemérve egy magyar munkás a sajátját nem a relatív különbségek szerint számolgatja, hanem az abszolút különbséget észleli: mennyi idő alatt milyen kocsit tud megvenni félretett pénzéből egy osztrák és egy magyar munkavállaló? Ebben a tekintetben a különbséget nemhogy csökkenteni nem tudtuk, de enyhén még nőtt is egy átlagos keresetű munkás távolságérzete a fejlett világtól. A vásárlóerő-paritáson mért nettó osztrák éves átlagkereset és a magyar éves nettó átlagkereset közötti különbség 16 262,81 dollárról 16 995,78 dollárra nőt 2000 és 2009 között. A magyar nettó átlagkereset nemcsak a kelet-közép-európai térségben volt sereghajtó, de az egész OECD-térségben a legalacsonyabbak között van. Abban az ütemben, ahogy 2010 előtt alakult a bérfelzárkózás, egyszerűen a beláthatatlan távolba került a magyar és európai keresetek közötti különbség ledolgozása. Érdemes ezzel szemben megnézni a finn bérszint alakulását, amely pályán haladva a posztszocialista országok is közeledhettek volna a nyugati bérszínvonalhoz.

A visszafogott béremelkedés hatására a '90-es években a magyarországi vállalatok bérköltségei emelkedtek a legkevésbé (a nyomott bérekre épülő növekedésben mellettünk még Írország járt élen), szemben a jóval nagyobb

bérköltség-növekedést mutató európai centrumországokkal (Gács et al. 2001, 42.). A vállalati szektor hozzáadottérték-termelése tízszeresen, a bruttó üzemi eredmény pedig hússzorosan növekedett 1992–2008 között, miközben nominálisan, azaz inflációval nem korrigálva, a bérek csak hétszeresükre nőttek, míg az árak hatszorosukra emelkedtek ugyanezen idő alatt. Ennek következtében a bérek aránya a teljes nemzeti össztermékben 57,2%-ról 46,3-ra csökkent ugyanebben a periódusban (Pitti 2010, 90.). A Penn World Table adatai hasonló nagyságrendű csökkenést mutatnak 1990–2010 között, csak magasabb bázisról, 67-ről 59%-ra (Feenstra et al. 2015). A reálkereset 1986 és 1996 között megállás nélkül csökkent. Egy évvel Orbán Viktor 2010-es hatalomra jutása előtt az egy főre jutó reálkereset mindössze 11%-kal haladta meg az 1978-as szintet (KSH 2018a). Az átlagos kereset ráadásul elfedi azt, hogy ez idő alatt drasztikusan megnőttek a jövedelmi különbségek.

A bérarány csökkenésével párhuzamosan a piaci átmenet első évtizedében extrém mértékben nőttek az egyenlőtlenségek. A jövedelmek egyenlőtlenségét jól ragadja meg a szóródás koncentrációját mérő Gini-index, amelynek értéke az 1989-es 0,27-ről 1998-ra 0,37-re nőtt az 5 főnél többet foglalkoztató magyarországi cégek körében végzett éves rendszeres kérdőíves felmérés (bértarifa-vizsgálat) alapján (Ferenczi et al. 2002, 45.). A '80-as évek neoliberális reformjainak korában, Reagan alatt Amerikában és Thatcher alatt az Egyesült Királyságban megugró egyenlőtlenségekre az irodalomban általában extrém esetként tekintenek az egyenlőtlenség növekedésének sebességét illetően. Ehhez képest Magyarországon kétszer olyan tempóban nőtt a jövedelemegyenlőtlenség 1989–1998 között, mint Amerikában vagy az Egyesült Királyságban (Ferenczi et al. 2002, 46.). Ezzel párhuzamosan a piaci átmenet során jelentősen beszűkült a társadalmi mobilitás, azaz csökkent az egyenlőtlenségek mérséklődésének hosszú távú esélye is (Jackson és Evans 2017). 1998 és 2010 között már nem nőttek tovább jelentősen a jövedelmi egyenlőtlenségek, bár a legfelső jövedelmi decilis jövedelmének növekedése ebben az időszakban is végig meghaladta az átlagos jövedelembővülést (Kovács 2011, 305.).

Mindezzel párhuzamosan az életminőséget jelentősen befolyásolta a nem anyagi javak és szolgáltatások hozzáférhetőségének szűkülése. Nem tévedhetünk tehát nagyot, ha azt mondjuk, hogy a társadalom alsó felének reáljövedelme az autoriter politikai fordulat előtti utolsó években akkora volt, mint harminc évvel korábban. Mindeközben a piaci verseny átjárta a társadalom teljes szövetét, drasztikusan szűkült a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés, megszűnt az ingyenes vagy erősen támogatott vállalati-szakszervezeti üdülések lehetősége, megszűnt a szocialista lakáspolitika, bezártak a munkásszállók, felszámolódott a vállalatok köré szerveződő helyi kulturális és sportélet. Ezekkel együtt nézve a reálkereset vásárlóértékét, nem juthatunk más következtetésre, mint hogy a piaci átmenet drasztikus életminőség-romlással járt a társadalom átlagos vagy az alatti keresetű tagjai körében.

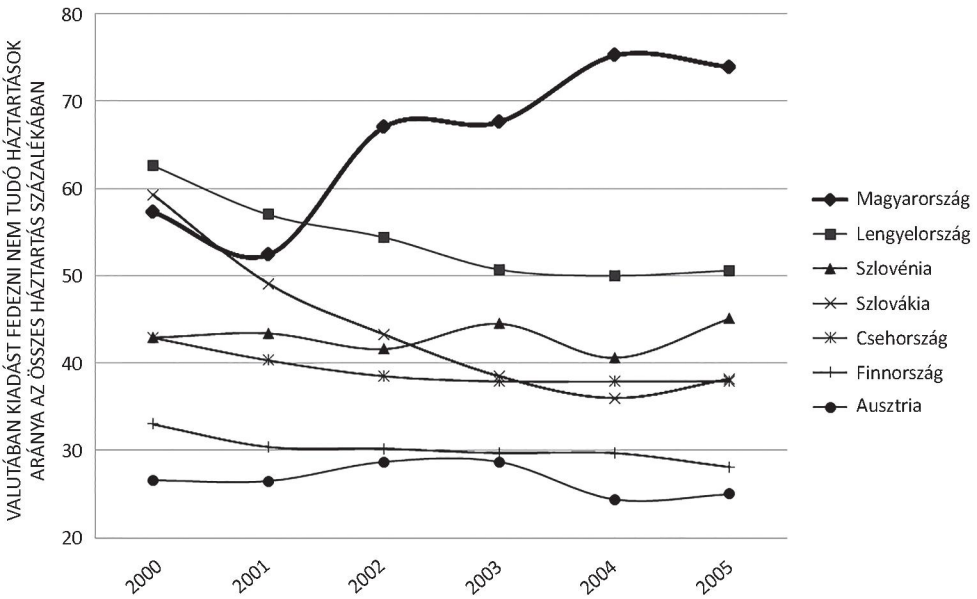

5/13. ábra. A szélsőséges pénzügyi kiszolgáltatottság alakulása

Forrás: Eurostat, 2019c.

Az alacsony foglalkoztatás és az alacsony bérek hatására a munkásosztály jelentős részére jellemző volt a teljes anyagi kiszolgáltatottság a 2000-es években. 2005–2010 között a magyar háztartások 40%-a anyagi deprivációban élt, a súlyos anyagi deprivációban élők aránya is meghaladta a 20%-ot ebben az időben (Eurostat 2018e). A KSH becslése szerint 2010-ben nagyjából ennyi volt a magyar létminimum alatt érők aránya is (KSH 2011, 2.). A TÁRKI 2010-ben 46, 2012-ben pedig 47%-ra tette azok arányát, akik szegénységben vagy a társadalmi kirekesztés kockázatával élnek (Szívós és Tóth 2013). Ennél is sokkolóbb, hogy azoknak a háztartásoknak az aránya, akik nem tudnak egy váratlan kiadást fedezni 57-ről 75%-ra emelkedett 2005–2009 között, ahogy az *5/13. ábrán* látható. A társadalom kétharmadának tehát nem volt olyan anyagi tartaléka, ami egy be nem tervezett kiadás esetén fedezetül szolgálhatott volna. Az Eurostat adatai szerint a rezsi vagy törlesztőrészlet-fizetési hátralékkal rendelkező háztartások aránya 24% volt a teljes népességen belül, míg a szegények, azaz a medián jövedelem 60%-ánál kevesebbet keresők körében 55% volt 2010-ben. Ugyanez a mutató Szlovéniában 36, Lengyelországban 31, Szlovákiában 26, a Cseh Köztársaságban 24, míg Ausztriában 18% (Eurostat 2018a). Az alacsonyabb keresetű háztartások felének tehát annyi bevétele sem volt 2010-ben, hogy be tudja fizetni időre rendszeres havi kiadásait.

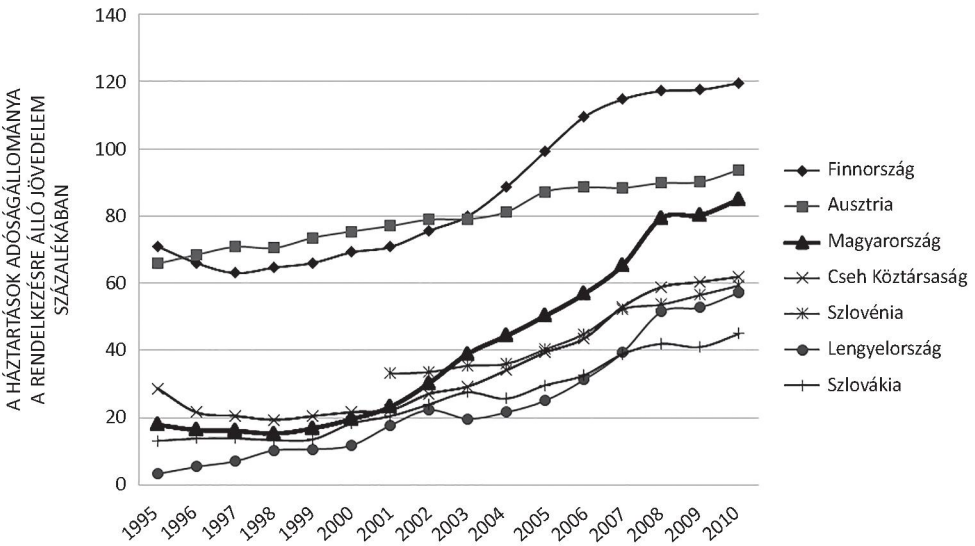

5/14. ábra. A háztartások eladósodása

Forrás: OECD, 2018d.

A társadalom kétharmada kiszolgáltatott, 40%-a anyagi nélkülözésben, 20%-a pedig szélsőséges anyagi nélkülözésben élt a 2000-es évek második felében.

Míg az idősebb generációt a '90-es évek elejének bőkezű munkanélküli támogatási rendszerével, az állami tulajdon korlátozott fenntartásával, majd a rugalmas nyugdíjazási lehetőségekkel igyekezett megbékíteni a politikai elit, addig a 2000-es évek középgenerációjának fogyasztásának bővülését a hitelezés felfuttatása szolgálta. A 2000-es évek liberális bankpolitikájának eredményeként egyre több háztartás vett hitelből házat, autót. Ahogy az *5/14. ábrán* látható, a háztartások teljes adósságállománya a rendelkezésre álló jövedelem arányában mérve 15%-ról 85%-ra emelkedett 1998 és 2010 között, ezzel Magyarország felzárkózott az osztrák szinthez. A térség posztszocialista országai között a háztartások eladósodottsága Magyarországon volt a legmagasabb 2002–2010 között. A centrumországokban általában magasabb a háztartások és a magángazdaság eladósodottsága is, mint Kelet-Európában, ám a gazdaság magasabb jövedelemtermelő képessége miatt ez kevésbé megterhelő.

Ahogy Dorothee Bohle (2013) kimutatta, a hitelezés felfutása mögött jelentős részben az állami lakáspolitika teljes leépítése állt. A rendszerváltást követően az elhibázott lakásprivatizáció keretében az önkormányzati bérlakásokat meg lehetett venni, ezzel hárították el magukról az önkormányzatok, ezen keresztül pedig az állam a felelősséget a többségében elavult lakásállomány

karbantartása-felújításának kötelezettsége alól, amely költségek ily módon, az immár tulajdonos lakókra hárultak. Ez a folyamat a tehetősebbeknek kedvezett, akik már a szocializmus alatt is nagyobb eséllyel jutottak jobb lakásokhoz (Szelényi 1990). A rendszerváltást követően ugyanakkor a lakhatási egyenlőtlenségek drámai módon megugrottak. A meglehetősen bőkezű szocialista lakástámogatási politikát egy erősen korlátozott állami szerepvállalásra építő lakáspolitika váltotta fel: a nyugat-európai szinthez képest jóval kevesebb szociális lakást tart fent a magyar állam, így a fiatal családok lakhatása megoldásának egyedüli módja vagy az albérlet, vagy a jelzáloghitel (Átalakulás Intézet 2017; Pósfai–Jelinek 2019). A bérlakáspiac fejletlen volt a piaci átmenet első két évtizedében, és az albérlettel szemben fenntartásai voltak a magyarok nagy részének. Ennek eredményeként a saját tulajdonú lakásban élők aránya 90% volt 2009-ben, ami a legmagasabb egész Európában (Bohle 2013, 923.).

A magyar háztartások eladósodása mögött döntő részben a devizahitelek álltak, amelyek lényegesen nagyobb kockázatot hordoztak, mint a saját valutában felvett hitelek. Ahogy az *5/15. ábrán* látható, míg a magyar háztartások teljes hitelállományán belül a devizahitelek aránya 72,4%, Lengyelországban 38,9% volt 2010-ben (Buszko–Krupa 2015), addig Ausztriában csak 20, Csehországban pedig 10%, az eurót bevezető Szlovákiában illetve Szlovéniá-

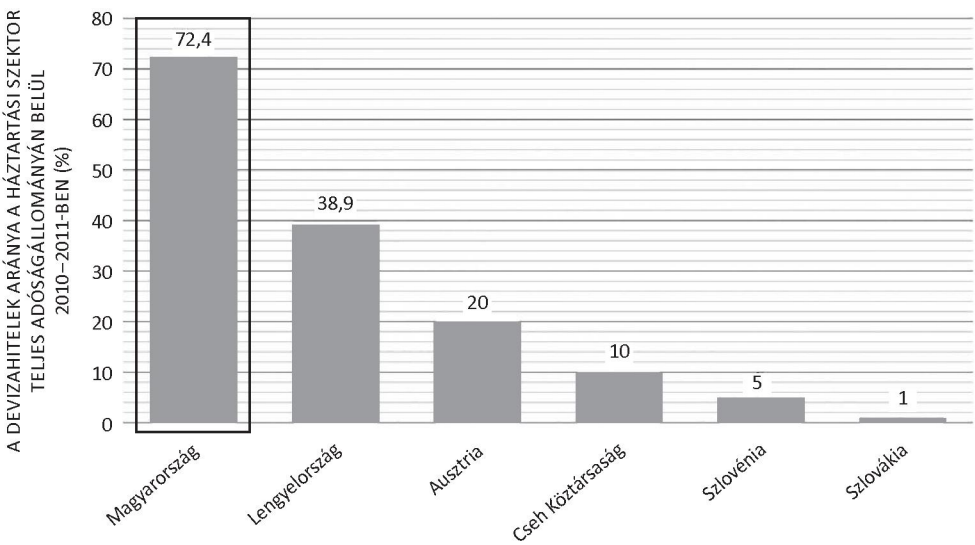

5/15. ábra. A devizahitelezés súlya 2010–2011-ben

Forrás: Yeşin, 2013, 221., valamint Buszko–Krupa, 2015, 128.

Megjegyzés: Az adatok 2010-re vonatkoznak Magyarország és Lengyelország esetében, míg 2011-re Ausztria, a Cseh Köztársaság, Szlovákia és Szlovénia esetében.

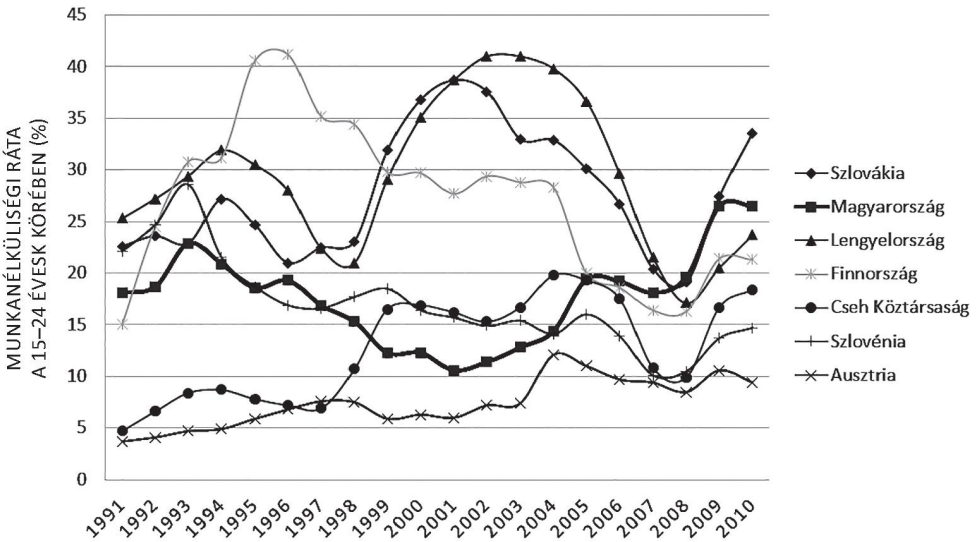

5/16. ábra. Munkanélküliség a pályakezdő fiatalok körében

Forrás: ILO, 2017.

ban egy-két százalék volt (Yeşin 2013, 221.). 2010-ben a magyar jelzáloghitelek 15%-át nem teljesítő hitelként tartotta nyílván a jegybank (Dancsik et al. 2015, 17.). Az MNB 2015-ben végzett 492 fős kérdőíves felméréséből az is kiderült, hogy a magyar hitelfelvevők többsége 35–50 év közötti, legnagyobb részük szakmunkás végzettségű (32%), őket követik a szakközépiskolai végzettségűek (22%), a nyolc általánossal vagy kevesebbel illetve felsőfokú végzettségűeknek csak kis része rendelkezik ilyen hitellel (Dancsik et al. 2015, 23.). A népszámlálási adatokkal összevetve, a nyolc általánossal illetve főiskolai vagy egyetemi diplomával rendelkezők alulreprezentáltak az adósok körében. Az eladósodottság tehát nem csak mélyszegénységi probléma: a 2000-es évek munkásosztályának átlagos keresetű középgenerációját sújtotta leginkább a devizaadósság problémája.

A 2000-es évek közepétől a piaci átmenet legnagyobb vesztese az ifjúság lett (Gazsó–Laki 2004). A pályakezdők többsége számára sem a támogatott lakáshitelek, sem a devizahitelek nem voltak hozzáférhetők, mint ahogy értelemszerűen a korhatári előtti nyugdíjazás lehetősége sem jelentett számunkra lehetséges megoldást. A fiatalok munkanélkülisége a 2000-es években végig jelentősen emelkedett, 2009-re meghaladta a 26%-ot, ami újfent a legrosszabb adatnak számít a régió országaival összevetve, ahogy az *5/16. ábra* is mutatja. Egyedül Szlovákia előzte meg Magyarországot a pályakezdő munkanélküliség terén 2010-re. A riasztóan magas pályakezdő munkanélküliségi adatok mellett sokkoló volt a gyermekszegénység mértéke is Magyarországon, amely az

EUROSTAT szerint 20% körül mozgott Orbán Viktor 2010-es győzelme előtt (Eurostat 2018b). A fiatal, képzett munkaerő iránt megnőtt a kereslet a piaci átmenet során, míg az államszocializmusban felhalmozott tapasztalat leértékelődött a munkaerőpiacon (Ferenczi et al. 2002). Ez ugyanakkor nem volt elérhető mindenki számára, a fiatalok hosszú távú életesélyeit javító rendszerek (családtámogatás, oktatás, lakáspolitika) folyamatos leépítése korlátozta mobilitásukat. A 2000-es években folyamatosan csökkent azoknak a fiatal felnőtteknek az aránya, akik feljebb tudtak lépni apjuk foglalkozási csoportjához képest (Tóth–Huszár 2016). Egy oxfordi kutatók által publikált tanulmány szintén arra az eredményre jutott, hogy a szocializmusból a piacgazdaságba való átmenet során jelentősen csökkentek a mobilitási esélyek a kelet-közép-európai térség valamennyi országában, Magyarországon pedig az egyik legnagyobb mértékben (Jackson–Evans 2017).

Koraszülött helyett csökevényes jóléti állam

Bár eltérő mértékben és jelleggel, de valamennyi 2010 előtti kormány igyekezett tehát változó stratégiákkal kompenzálni a piaci átmenet veszteseinek különböző csoportjait, és biztosítani az állampolgárok türelmét az átmeneti nehézségekkel szemben, így fenntartva a hitet abban, hogy a jövőben javulnak a gazdasági kilátások. A munkásosztály nem volt részese a hatalmi koalíciónak, ám teljesen nem volt megkerülhető sem a kormányzati döntéshozatal során. A munkanélküli támogatási rendszer, az állami tulajdon fenntartása néhány szektorban, illetve a könnyen hozzáférhető korhatár előtti nyugdíjazás intézményei mind a posztszocialista átalakulás munkaerőpiaci sokkjának enyhítését szolgálták. Az átmenet politikai gazdaságtani irodalma kimutatta, hogy ezek az intézkedések kulcsfontosságúak voltak a liberális demokráciára való átmenet legitimitásának biztosításában (Bruszt 1998; Greskovits 1998; Vanhuysse 2006). A 2000-es években az alacsony béreket a piaci alapon felpörgetett lakáshitelezés kompenzálta, így biztosítva a fogyasztás bővülését és a politikai rendszer legitimitását (Bohle 2013). Ezek a stratégiák megterhelték a költségvetés kiadási oldalát, így hozzájárultak az állam és a háztartások eladósodásához is.

Nem állja meg a helyét ugyanakkor az az állítás, hogy az állam eladósodása a koraszülött jóléti állam következménye lett volna.[32] Ez nem jelenti persze

[32] A koraszülött jóléti állam fogalmát megalkotó Kornai János tisztában van azzal, hogy az erős jóléti rendszereknek szerepe lehet nemcsak a társadalmi legitimációban, de a gazdasági fejlődésben is. A tőle kölcsönző liberális elemzők egy jelentős részénél ez az érzékenység azonban már nem érhető tetten, náluk a koraszülött jóléti állam fogalma a jóléti állam korlátozásának alátámasztását szolgálja.

azt, hogy bármekkora költségvetési hiány és államadóssági szint elfogadható lenne! Egyrészt azt állítom, hogy a jóléti kiadások nem pusztán költségek, és nem szabad eltekinteni a jóléti rendszereknek a képességek kibontakoztatásában betöltött szerepétől, másrészt hogy nem volt kimagasló 2010 előtt sem a magyar jóléti kiadások szintje. A koraszülött jóléti állam tézise nemcsak gazdaságelméleti és erkölcsfilozófiai okokból értelmetlen, hanem empirikusan sem állja meg a helyét.

Az *5/17. ábra* a teljes állami újraelosztás értéke mellett három nagy humán újraelosztó rendszer költségvetését mutatja a GDP százalékában. A teljes állami újraelosztás a 2000-es években szinte végig pár százalékkal az osztrák szint alatt mozgott, nagyjából Finnországgal megegyezően. Nem alacsony tehát a magyar újraelosztás aránya, de nem is magasabb, mint a világ legversenyképesebb országaiban. Ha az újraelosztás mértéke önmagában versenyképességet rontó tényező lenne, akkor nagy bajban lenne Finnország vagy Ausztria – ez azonban nyilvánvalóan nincs így. Szociális védelemre (nyugdíj, munkanélküli támogatás, szociális segélyek, lakhatás) az osztrák illetve finn állam a GDP 20-24%-át költötte, a magyar állam nagyságrendileg 5%-kal kevesebbet, a GDP 14-18%-át 1995–2010 között. A szociális segélyezés magyarországi rendszere ráadásul sok szempontból rosszul is működött, hozzájárult a kirekesztettség konzerválódásához (Szalai 2007). Szociális védelemre a 2000-es évek nagy részében a térségben Magyarországnál többet költött Lengyelország és Szlovénia is. A legklasszikusabban jóléti állami funkciónak tekinthető szociális kiadásokra tehát számos releváns referenciaországhoz képest kevesebbet költött Magyarország, miközben a társadalom sokkal nagyobb része volt anyagilag kiszolgáltatott helyzetben. Oktatásra kb. annyit költött a magyar állam (5,5-6%) 1995 és 2010 között, mint az osztrák a 2000-es években, valamivel kevesebbet, mint Finnország vagy Szlovénia. Ez a szint sem tekinthető tehát kiugrónak, sőt, ha a cél a fejlődés felgyorsítása, akkor még kevés is. Végül, a harmadik nagy jóléti tétel az egészségügy, erre az osztrák állam a teljes nemzeti jövedelem 7-7,5%-át költötte a 2000-es években, a magyar állam 5-5,5%-át, mely érték kifejezetten az egyik legalacsonyabb az összehasonlított hét ország közt. Mindeközben a visegrádi térségben a magyarok születéskor várható élettartama a legalacsonyabb.

Az *5/18-es ábra* a szociális kiadásokat mutatja részletes bontásban. Innen az tűnik ki, hogy öregségi nyugdíjra az osztrák állam 12%-ot, a magyar állam 6-7%-ot költött. Többet fordított nyugdíjakra tehát Ausztria, Finnország, Lengyelország és Szlovénia is. Az ilyen magyar kiadás végig együtt mozgott a cseh és szlovák nyugdíjkiadások szintjével. Szintén nem mondható el, hogy a magyar jóléti állam túl bőkezű lett volna a munkanélküliek anyagi támogatásában. A finn 2,5% körüli szinthez képest a magyar állam a GDP 0,5-1%-át költötte erre az 1995–2010 közötti időszakban, ami alatta van nemcsak a finn, de az osztrák, a lengyel és a szlovén szintnek is. A családtámogatási kiadások

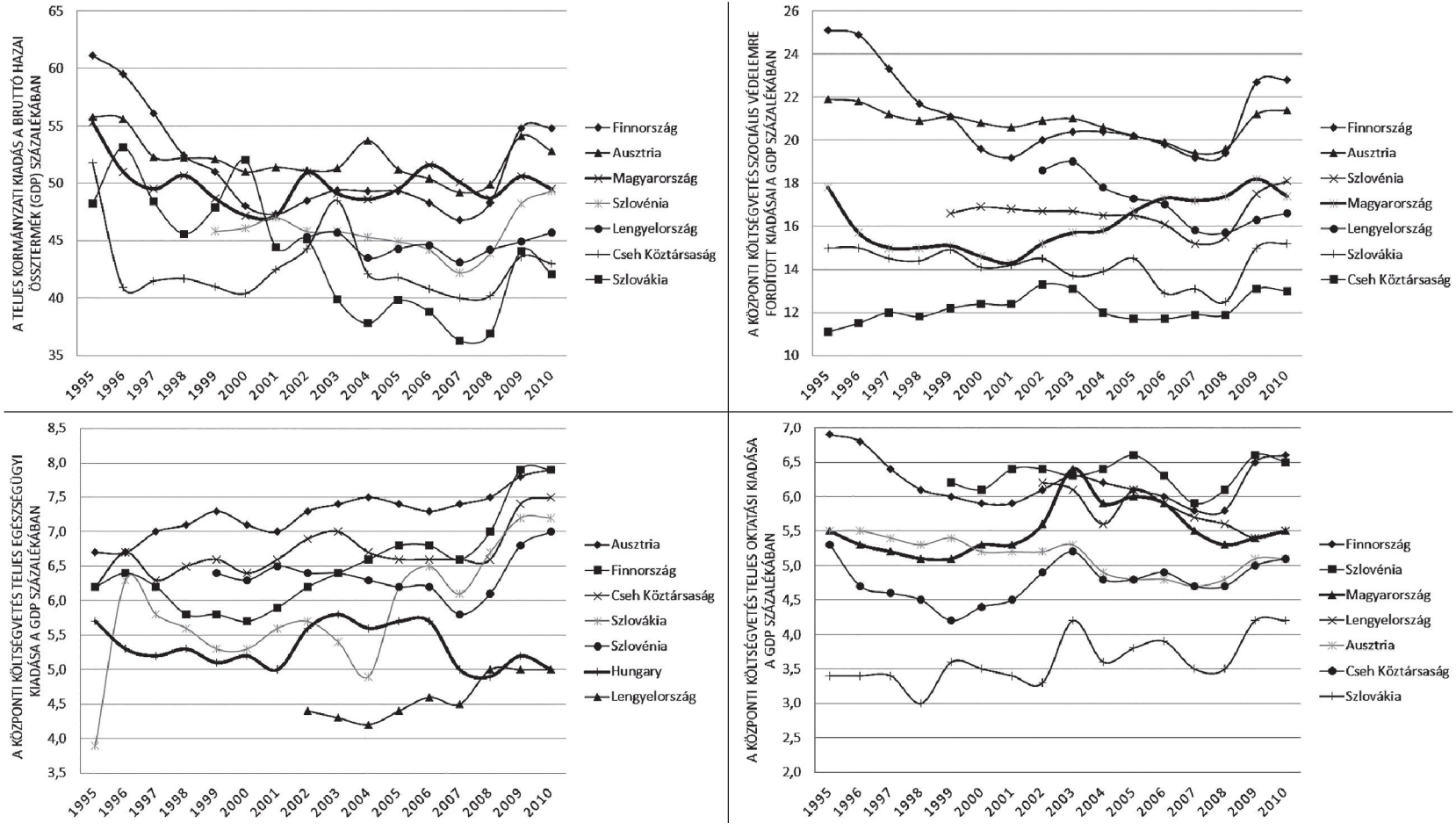

5/17. ábra. A jóléti állam kiadásai I. Általános tételek

Forrás: Eurostat, 2018d.

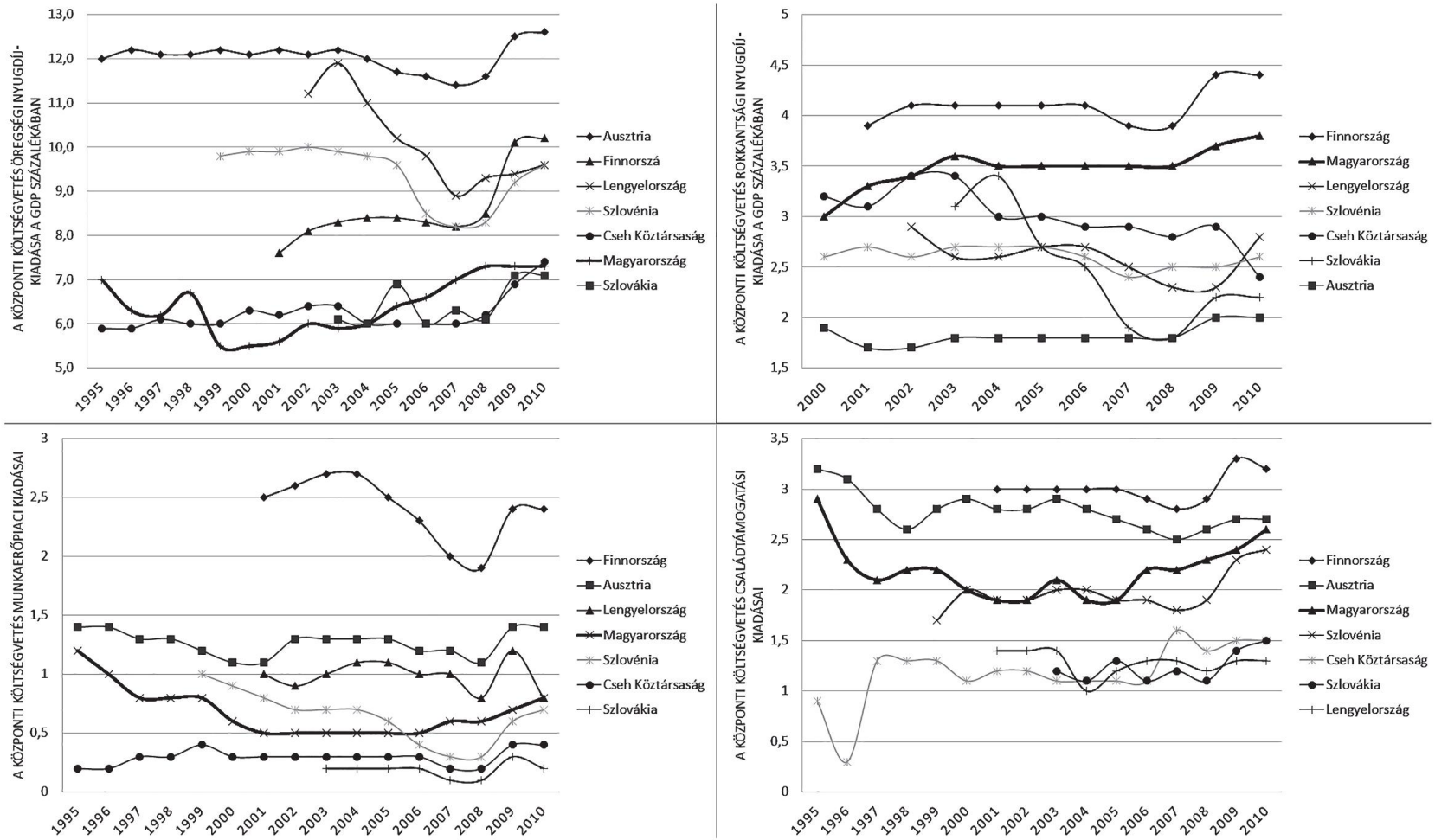

5/18. ábra. A jóléti állam kiadásai II. Szociális védelemre fordított kiadások

Forrás: Eurostat, 2018d.

sem voltak kiugróan magasak, a piaci átmenet során végig jóval a finn és az osztrák szint alatt és a szlovén szint környékén mozgott. Egyedül a rokkantnyugdíjazásra fordított kiadások tekinthetők nemzetközi összehasonlításban kimagaslónak, ám ez is a finn szint alatt maradt. Ha belegondolunk, hogy a magyar foglalkoztatottság szintje a legalacsonyabb Európában, és hogy a korhatár előtti nyugdíjazás volt az állam egyik legfőbb eszköze a dezindusztrializáció szociális hatásainak ellentételezésére, akkor érthetővé válik ez a viszonylag magas szint. A foglalkoztatás bővítése nélkül mindez nem lett volna orvosolható a piaci átmenet során. A magyar jóléti államot tehát alapvetően defenzív kiadások jellemezték, ám még ezek szintje alapján sem mondható el, hogy „koraszülött lett" volna a magyar jóléti állam.

A jóléti kiadások közül érdemes alaposabban megnézni az oktatási rendszert, mivel ennek a humán kiadási területnek van a legközvetlenebb hatása a gazdasági fejlődésre. A 21. századi fejlesztő állam nem koncentrálhat kizárólag az iparpolitikára, egyre fontosabbá válik a humán tőke, ezen belül az oktatás mint versenyképességi tényező (Evans 2010, 2014). A közgazdászok gyakran az oktatási kiadásokkal és a felsőoktatásban résztvevő hallgatók arányával mérik a humán tőke fejlettségét (lásd Kwon 2009). Természetesen ennek a megközelítésnek is vannak problémái, ám a rendelkezésre álló adatok tükrében ez teszi lehetővé a legalaposabb összehasonlító elemzést. Ahogy az 5/17. ábrán látható volt, a magyar állam összes oktatási kiadása a GDP százalékában valamivel a finn és szlovén szint alatt, a lengyel oktatási kiadások szintjén volt 1995–2010 között, tehát szintén nem mondhatók kiugróan magasnak. 2010-ben egy általános iskolai tanár bére 22%-kal volt alacsonyabb az országos átlagkeresetnél, míg a hasonló, diplomás végzettségűek átlagkeresetének mindössze 52%-át vitte haza egy általános iskolai tanár (Eduline 2010). Ezen belül az állam felsőoktatási és kutatásfejlesztési költségvetése nemzetközi összehasonlításban is kifejezetten alacsony szinten volt, ráadásul a GDP arányában 2003–2010 között csökkent is. Annak ellenére, hogy rendkívül magas elmaradottságot kellett behoznia, a felsőoktatási kiadások GDP-arányos 1,1%-a még a csúcsidőben sem közelítették meg a szlovén vagy lengyel szintet, míg épp elérték a finn GDP-arányos ráfordítás felét (2%). Dél-Korea 3% körül költ csak a felsőoktatásra! Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a magyar felsőoktatásban részt vevő korosztály aránya a Gyurcsány-kormány alatt folyamatosan csökkent, akkor képet kaphatunk arról, hogy mennyire nem volt prioritása a 2006–2010 közötti kormánynak a humán tőke fejlesztése. Az államilag támogatott férőhelyek száma 185-ről 178 ezerre csökkent, ezzel párhuzamosan a felsőoktatásban részt vevő korosztály számában 375-ről 318 ezerre csökkent 2006–2010 közt, és teljességgel leépültek a részidős (esti, levelező) képzések (Oktatási Hivatal 2018). Igaz, csökkent az iskoláskorú népesség is, ám ezzel együtt a 2007-es 68%-ról 63%-ra esett vissza a felsőoktatásban résztvevők aránya az iskoláskorúak körében, ahogy az *5/19. ábra* mutatja. A térség ország-

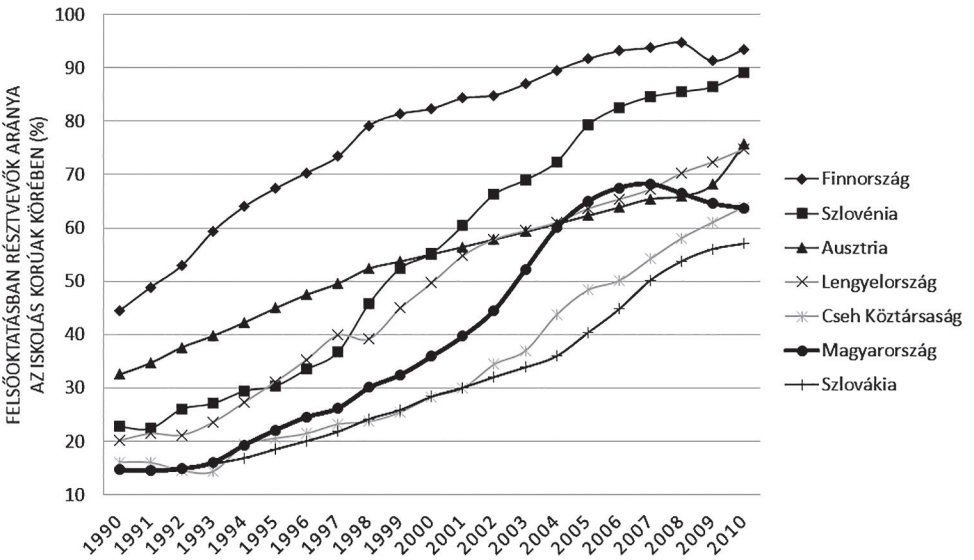

5/19. ábra. Befektetés az emberbe: felsőoktatási beiratkozási ráta

Forrás: The World Bank, 2017.

gai közül csak Szlovákiában jártak kevesebben egyetemre 2010-ben, de Finnországban például 93%-os a felsőoktatási beiratkozási arány. Bár Gyurcsány Ferenc terve a tandíj bevezetésére elbukott, ám ezzel együtt sikerült leépítenie mind a felsőoktatás finanszírozását, mind a létszámát.

Szemben a „romantikus antietatisták" (Andor 2003) érvelésével, *nem a jóléti állam, hanem a függő fejlődés extenzív szakaszának kifulladása, illetve a tőke szélsőségesen alacsony adóztatása okozta a magyar költségvetés legnagyobb problémáját.* A '90-es években az alacsony társasági adószintet a privatizációból származó bevételek ellensúlyozták, ám ilyen bevételi forrás a 2000-es évekre nem maradt (Andor 2008). A magyar állam pénzügyi kapacitását a tőkeáramlás globális liberalizációja nemcsak az adóversenyen keresztül csökkentette, hanem az adóelkerülés lehetőségének növelésével is. Az offshore adóparadicsomok legkönnyebben a nemzetközi hálózatokban szervezett transznacionális termelővállalatok számára érhetők el, de az elmúlt évtizedben a nemzeti tőke körében is egyre népszerűbb lett az offshore „adóoptimalizáció" technikája. A Paradise-iratok *(Paradise Papers)* nevű offshore-botrány kirobbanásakor nyilvánosságra került adatokból kiderült, hogy Magyarország az EU-n belül a legnagyobb mértékben károsuló tagállamok között van az offshore adóelkerüléssel (*Népszava,* 2017a). A *Tax Justice Network* szerint az 1980-as évek és 2010 között Magyarországról 242 milliárd dollárnyi vagyon áramlott ki offshore-paradicsomokba, meghaladva ezzel Magyarország teljes

államadósságát (Henry 2012). Az nem tudható, hogy ebből az összegből mekkora rész került ki adózás után és mekkora hányad szolgálta az adóelkerülés célját. Az Oxfam tanulmánya úgy becsüli, hogy a teljes globális offshore-vagyonnak mindössze hatoda után adóztak (*Napi Gazdaság,* 2013). Még ha a tényleges adóveszteség ennél jóval kisebb is lenne, ez mindenképpen hatalmas bevételkiesés a magyar költségvetés számára.

Összességében tehát lesújtó kép rajzolódik ki a magyarországi humántőke-politikákról. Az állam egészségügyi kiadásai rendkívül alacsonyak nemzetközi összehasonlításban annak ellenére, hogy a visegrádi országok között a magyarok várható élettartama a legalacsonyabb. Az oktatási kiadások nemzetközi összehasonlításban átlagosak, ám a hosszú távú fejlesztési célokat kifejezetten rosszul szolgálják. Az általános iskolák nem ellensúlyozzák, hanem hozzájárulnak a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődéséhez, míg a felsőoktatás és a kutatásfejlesztés költségvetése kirívóan alacsony. Az első szocialista kormány megszorító politikája miatt nagy mind az oktatás, mind az egészségügy forrásvesztesége. Az első Orbán-kormány második szakaszában valamint a Medgyessy-kormány alatt elindult egy felzárkózási folyamat a K+F és a felsőoktatás terén, ám drámai visszafejlődés történt 2006 után. 2010-re tehát egy rossz szerkezetű, kivéreztetett, hosszú távú fejlesztési célokat nem szolgáló humántőke-rendszer jellemezte az országot. Egy rövid időszakot leszámítva, a piaci átmenet 20 éve alatt hiányzott a magyar politikából a törekvés az emberbe befektető modernizációs stratégia kialakítására. A magyar jóléti állam tehát nem koraszülött volt a piaci átmenet során, hanem csökevényes, amennyiben nem a stratégiailag fontos humán szolgáltatásokba fektetett, és számos területen abszolút értelemben is elmaradt a szociáldemokrata jóléti államoktól. Nem mondhatjuk, hogy a magyar állam neoliberális volt minden területen, hiszen több dimenzióban képes volt enyhíteni az átmenet sokkját, sokkal kiterjedtebb jóléti rendszert tartva fent, mint például a balti államok (Bohle–Greskovits 2012). Ugyanakkor nem is tekinthetjük egy kiépült szociális képességfejlesztő államnak sem, ahogy azt Peter Evans meghatározta (Evans 2014). Éppen ezért tartom indokoltnak a csökevényes jóléti állam kifejezést.

A türelem vége

Kiábrándulás a függő liberális kapitalizmusból

A fentiek alapján nem meglepő, hogy a társadalom többsége kiábrándult a piaci átmenetből. 1993-ban a kapitalizmus támogatottsága Magyarországon még nagyobb volt, mint Nyugat-Európában, annak ellenére, hogy ekkor volt a transzformációs válság legmélyebb pontján az ország (Bruszt 1998, 174.).

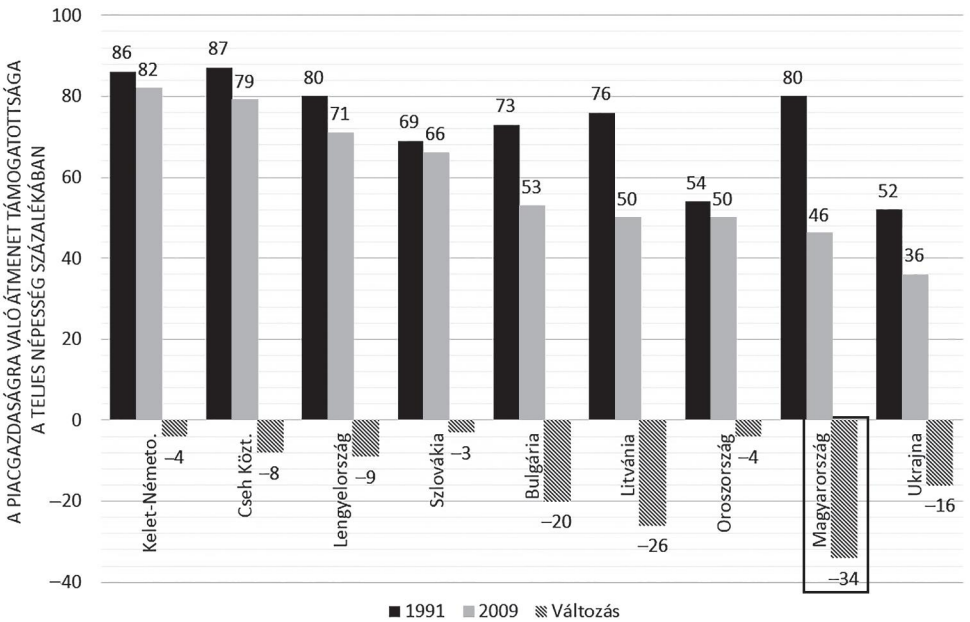

5/20. ábra. Kiábrándulás a kapitalizmusból (1991–2009)

Forrás: Pew Research Centre, 2009.

Az emberek pozitív várakozásokkal tekintettek a piaci átmenetre, és készek voltak átmenetileg lemondani a fogyasztás bővüléséről. A politikai elit pedig a vesztesek kompenzálásával támasztotta alá a türelem politikáját. Ahogy ezek a mechanizmusok kifulladtak, úgy vesztették el a magyarok a piacgazdaság által kínált jövőbe vetett hitüket. Az EBRD 2007-ben azt találta, hogy csak a bosnyákok és a szerbek látták a magyaroknál is negatívabban az életükben 1989 óta beállt változásokat: még a legfelsőbb jövedelmi harmadba tartozók 70%-a is úgy érezte 2007-ben, hogy rosszabb helyzetben van, mint 1989-ben (EBRD 2007, 50.). Ez az arány szinte megegyezik valamennyi korcsoportban, tehát nemcsak az idősebbek „nosztalgiájáról" van szó: a fiatalok ugyanúgy kilátástalannak látták helyzetüket. Egy másik kérdés alapján vizsgálva, a 35–49 éves korosztályhoz képest a 18–34 évesek körében éppenséggel kevesebben voltak 2007-ben azok, akik szerint a piac jobb, mint más gazdasági rendszerek (EBRD 2007, 51.). A Pew Research felmérése szerint a vizsgált posztszocialista országok állampolgárai közül a magyarok körében csökkent a legnagyobb mértékben a piacgazdaság támogatottsága, ahogy az *5/20. ábrán* is látható (Pew Research Centre 2009, 1.).

A piaci átmenetből való kiábrándulás ugyanakkor nem jelentette azt, hogy az emberek a demokráciából is kiábrándultak volna. Az EBRD felmérése szerint valamennyi korcsoportban 60% felett volt a demokrácia támogatottsága

más politikai rendszerekhez képest, e tekintetben is a 35–49 évesek voltak a leginkább támogatóak (69%), a 18–34 és az 50–64 éves korosztályban ugyanakkora volt a demokrácia támogatottsága (60%) 2007-ben. Azoknak az aránya, akik szerint bizonyos körülmények között az autoriter rendszerek előnyösebbek, minden korcsoportban 20% alatt maradt, a legmagasabb az autoriter rendszerek támogatottsága a 18–34 éves korosztályban volt (EBRD 2007, 51.), ám itt sem tért el érdemben például az amerikai vagy japán szinttől. A European Social Survey 2012-es felmérésében, arra a kérdésre, hogy menynyire fontos a megkérdezettek számára az, hogy demokráciában éljenek, a 10-es skálán a magyar válaszadók átlaga 8,7 pont volt – magasabb a vizsgált 29 ország 8-as átlagánál, megelőzve a vizsgált volt szocialista országok döntő többségét (Albániát és Koszovót leszámítva), de még az olyan régi, stabil demokráciákat is, mint Belgium, Hollandia, Franciaország (Ferreri–Kriesi 2014; Labanino 2017). A World Values Survey adatai alapján a nem demokraták aránya Magyarországon nemzetközi összehasonlításban szintén alacsony, kevesebb, mint Portugáliában, Lengyelországban vagy az Egyesült Államokban, és egyben a nemzetközi átlagnál is (Fuchs 2007, 169.). Hasonló eredményre jutott egy elemzés a European Barometer adataira építve, amely azt mutatta ki, hogy a posztszocialista országok közül csak Magyarországon volt a teljes demokráciának több mint kétharmados támogatottsága (Shin 2007). A mód-

5/2. táblázat. A liberális demokrácia intézményeinek támogatottsága (%)

	Méltányos bírói kar	Többpárt-rendszer	Sajtó-szabadság	Vallás-szabadság	Szólás-szabadság	Polgári kontroll a katonaság felett	Átlag
Magyarország	79	70	59	66	65	36	66
Bulgária	81	61	61	58	58	27	60
Cseh Köztársaság	78	57	66	46	47	36	52
Lengyelország	64	51	52	62	50	29	52
Ukrajna	67	53	49	51	43	30	50
Litvánia	59	39	50	47	38	20	43
Szlovákia	57	43	42	47	39	21	43
Oroszország	69	41	37	47	37	27	39
Átlag	*68*	*52*	*51*	*49*	*45*	*28*	

Forrás: Pew Research Centre, 2009.

szertani gyengeségek miatt a valósnál negatívabb képest festő Pew-kutatás alapján is 50% fölött maradt Magyarországon 2009-ben a demokráciára való áttérés támogatottsága.

Ahogy az *5/2. táblázat* adatai mutatják, az egyes liberális intézményeknek Magyarországon volt a legmagasabb a támogatottsága a vizsgált posztszocialista országok között (Pew Research Centre 2009, 21.). A nacionalizmus támogatottságát vizsgálva, 2009-ben több kérdés alapján is úgy tűnt, hogy a magyarok nem nacionalistábbak, mint a szomszédos országok, vagy esetenként, mint a nyugat-európai országok. 2009-ben például a magyaroknak csak 55%-a támogatta a bevándorláspolitika szigorítását, szemben a csehek 80%-os, a németek 65%-os, vagy az olaszok 83%-os arányánál (Pew Research Centre 2009, 59.). A romák elutasítottsága ennél jóval nagyobb volt, de ez is a cseh, szlovák vagy olasz szint alatt maradt (Pew Research Centre 2009, 49.). A TÁRKI 1992 óta végzett felméréseiből az is kiderül, hogy az idegenellenesség Magyarországon 2010 után indult igazán növekedésnek, azon belül is 2015 után, mikor a kormány beindította a menekültellenes kampányokat (Kolozsi 2016).

Az MSZP és a munkásszavazatok

A rendszerváltás gazdasági teljesítményéből, a piacgazdaság által kínált jövőből való kiábrándulás a 2002–2010 közötti szocialista kormányok ideje alatt következett be. A 2006–2010 közötti politikai napirendi adatok elemzéséből kiderül, hogy a szocialisták népszerűségvesztésében nem a nagy vihart kiváltó politikai eseményeké (őszödi beszéd, utcai zavargások, miniszterelnökcsere) volt a vezető szerep, hanem gazdasági jellegű kérdéseké: a megszorítások, gazdasági reformintézkedések (egészségügy átalakítása) és a korrupciós ügyek (Beck et al. 2011). 2006 után az állam és a lakosság eladósodása, a 9%-ot meghaladó költségvetési hiány elkerülhetetlenné tette a megszorító intézkedéseket még a 2008-as válság kirobbanása előtt. A szocialisták a legnagyobb mértékű visszaesést a győztes 2006-os választásokat követően közvetlenül bejelentett megszorító csomag hatására szenvedték el, amikor 37-ről 26%-ra esett a párt támogatottsága, még az őszödi beszéd szeptemberi kiszivárgása előtt. A szocialistáktól való elpártolást fokozta a megszorítások kommunikációs stílusa („nem kell félni, nem fog fájni"). A megszorítások későbbi hullámai szintén jelentősen csökkentették a párt támogatottságát, aminek csökkenésében fontos szerepet játszott az egészségügyi rendszer átalakítása körül kialakuló vita (vizitdíj, kórházbezárások, egészségbiztosítás privatizációja) is. A piaci logikát támogató miniszterelnök és az SZDSZ vezette tárca éveken át vitt magával egy olyan konfliktust, amelynek végül eredménye nem lett, csak politikai kára, és lehetővé tette, hogy a Fidesz az egészségügyi népszavazáson begyűjtse az MSZP-ből kiábránduló piackritikus szavazatok jó részét. Végül sokba kerültek

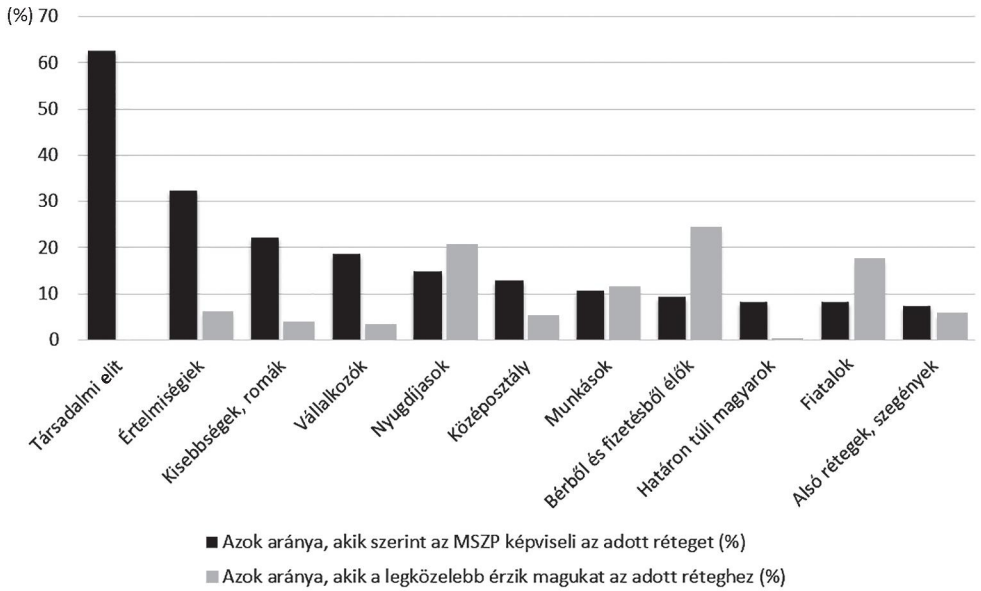

5/21. ábra. Az MSZP mint az elit pártja (2009)

Forrás: Tóth, 2011, 187.

a pártnak a sorra robbanó korrupciós bombák is (Zuschlag-ügy, belvárosi ingatlanpanama, BKV-botrány), azonban a ciklus végéhez közeledve, ezek inkább a népszerűség növekedését akadályozták, újabb szavazatvesztéssel már nem jártak.

A helyzet súlyosságát mutatja, hogy nem egy-egy közpolitikai intézkedés kapcsán utasították el a választók a Magyar Szocialista Pártot, hanem teljes egészében, azaz az MSZP mint márka vált hiteltelenné (Tóth 2011). Gyurcsány Ferenc személyével[33], az MSZP társadalmi érzéketlenségével[34] és piacpártiságával kapcsolatos általános észlelések jelentették a legfőbb kezeletlen problémákat. A választók döntő többsége tartotta úgy, hogy az MSZP a bérből és fizetésből élők, a munkások, a nyugdíjasok és a fiatalok helyett a társadalmi elitet, az értelmiséget, a kisebbségeket és a vállalkozókat képviseli, ahogy az *5/21. ábrán* látható. A szocialisták általános megítélésének problémáját mutatja az is, hogy 2013-ban a potenciális baloldali szavazók jóval kiábrándultabbak voltak, mint a jobboldaliak (Policy Solutions 2013). Utóbbiak 10%-kal

[33] Az MSZP-t a választók 31%-a, Gyurcsány Ferenc kormányát a választók 41%-a tartotta rendkívül ellenszenvesnek, ezzel párhuzamosan a vizsgált szocialista politikusok közül a legnépszerűtlenebb Gyurcsány Ferenc volt (Tóth 2011, 180–181.).

[34] 2009-ben a legnagyobb különbséget a választók Orbán és Gyurcsány között abban látták, hogy utóbbi sokkal kevésbé figyel a választók véleményére.

nagyobb eséllyel mentek el szavazni, mint a baloldaliak. A legalacsonyabb szavazási hajlandóság nem az ideológiai spektrum közepén figyelhető meg, hanem a balközép szavazóknál. Az elkötelezett demokratikus baloldali szavazók szavazási hajlandósága is sokkal alacsonyabb volt, mint az elkötelezett demokratikus jobboldaliaké. A részvétel kapcsán azt is fontos kiemelni, hogy a szocialisták számára potenciálisan fontos volt, hogy a magas munkanélküliséggel sújtott régiókban szignifikánsan alacsonyabb volt a részvétel a kritikus 2010-es választáson (Tardos 2011).

A magyar választáskutatási irodalomban gyakran emlegetett összefüggés, hogy a magyar pártok szavazóbázisában a gazdasági kérdések nem játszanak érdemi szerepet (Angelusz–Tardos 2005; Róbert 1999; Tóka 2005; Wiener 2008). Ebből az irodalomból kiderül, hogy a klasszikus munkásosztály körében a szocialisták 1994-ben élvezték a legnagyobb támogatottságot, ám a menedzserek és értelmiségiek technokrata rétege körében szintén kiemelkedően népszerűek voltak, ugyanakkor a legfontosabb pártszimpátiát meghatározó tényezők a rendszerváltást követő másfél évtizedben a vallásosság, lakóhely, MSZMP-párttagság és a kor voltak. Ehhez képest 2010-re a helyzet egyértelműen megváltozott, a gazdasági problémák és a társadalmi státus fontos szerepet játszottak a szocialisták 2010-es szavazati arányának alakulásában. A fent ismertetett napirendkutatással összhangban, Stegmaier és Lewis-Beck (2011) is kimutatták havi gazdasági és politikai adatok idősoros elemzésével, hogy a politikai fordulópontok (őszödi beszéd, IMF-megállapodás, koalíció felbomlása) idején a szocialisták támogatottsága még növekedni is tudott, ám a negatív gazdasági várakozások felerősödése és a munkanélküliség súlyosbodása jelentősen csökkentették a párt népszerűségét. Stegmaier és Lewis-Beck (2009) idősoros adatok elemzésével azt is kimutatták, hogy Magyarországon a szocialisták támogatottsága a rendszerváltás első évtizedében emelkedett a munkanélküliség növekedésével, akár kormányon, akár ellenzékben volt a párt – azaz jobban képes volt megszólítani a rendszerváltás veszteseit. Ezzel szemben a 2000-es években a szocialista kormány támogatottsága együtt csökkent a munkanélküliség emelkedésével.

Egy 2013–2014-es adatokra épülő kutatásból az is látszik, hogy az egyetlen foglalkozási csoport, ahol a Fidesz alulmaradt a szocialisták által vezetett ellenzékkel szemben, az a felső és középvezetők társadalmi csoportja, ezzel szemben a baloldalnak a legalacsonyabb támogatottsága a szakmunkások, fizikai munkások illetve az egyéni vállalkozók között volt (Enyedi et al. 2014, 553.). A fizikai dolgozók fölénye a Fidesz táborán belül 2010-ben volt a legmagasabb, 2014-ben is inkább az alacsonyabb státusúak támogatták a pártot. A fiatalokat ugyanakkor különös nagy hatékonysággal tudta megszólítani a Jobbik, illetve a radikális párt a munkanélküliek körében is népszerű volt, valamint azok körében, akik anyagi bizonytalanságról számoltak be. Ugyanebből a kutatásból az is kiderült, hogy 2014-ben a Fidesz és a Jobbik szavazói

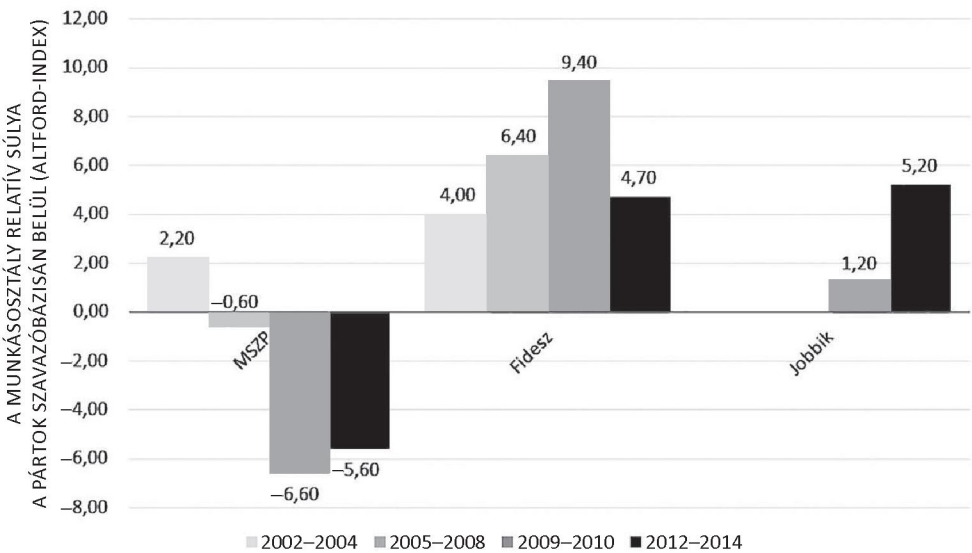

5/22. ábra. A munkásosztály kiábrándulása a politikai baloldalból

Forrás: Enyedi et al., 2014, 539.

Megjegyzés: a 2012–2014-es adatok a szocialisták esetében a választási szövetséget alkotó ellenzéki pártok összességére vonatkoznak, beleértve a szocialistákat, az Együtt–PM-et és a DK-t. Minél magasabb az Altford-index, annál nagyobb a párt támogatottsága a munkásosztályon belül.

között szignifikánsan többen voltak, akik devizahitellel rendelkeztek. Ez az összefüggés 2010-ben valószínű még erősebb lehetett. Enyediék végül azt is megvizsgálták, hogy mennyivel tér el az egyes pártok támogatottsága a fizikai munkások körében, és azt találták, hogy az MSZP jelentősen vesztett a munkásosztályi támogatottságából a 2000-es évek során, míg a Fidesz és a Jobbik erősen felülreprezentált a munkások körében, ahogy az *5/22. ábrán* látható. 2010 tájékán és utána „a Fidesz és a Jobbik tekinthetők az alsóbb osztályok pártjának", vonták le a következtetést a kutatók (Enyedi et al. 2014, 539.). Hasonló eredményre jutott egy 2009-es felmérésre támaszkodó kutatás, amelyik azt találta, hogy foglalkozási osztályok szerint vizsgálva, a Fidesz a munkásosztály és a kistulajdonosi osztály *(petty-bourgeoise)* körében volt a legnépszerűbb, míg a szocialisták a menedzserosztály körében (Knutsen 2011).

Összegezve tehát, a munkanélküli segélyekre, korhatár alatti nyugdíjazásra és olcsó hitelekre alapuló politikai integrációs stratégia kifulladt a 2000-es évek végére. A foglalkoztatási ráta, a bérek nemzetközi összehasonlításban szélsőségesen alacsonyak voltak, még mielőtt a válság elérte volna Magyarországot. A háztartások eladósodása pár évig kárpótolni tudta azt a 2000-es évek közepén, de ez a megoldás is fenntarthatatlannak bizonyult. Különösképpen kilátástalannak bizonyult a fiatalok helyzete, akik számára sem a jel-

záloghitelezés, sem a korhatár alatti nyugdíjazás nem volt elérhető, viszont rekordszintű volt körükben a munkanélküliség. Mire kitört a pénzügyi válság, a társadalom alsóbb rétegei, a fiatalok és a dolgozó középosztály egyaránt elégedetlenné volt a gazdasági rendszerváltással. A szavazók az országnak a rendszerváltás óta eltelt 20 évben mutatott rossz gazdasági teljesítményét összekötötték a 2002–2010 közötti szocialista kormányokkal. A társadalom döntő többsége tehát negatívan értékelte a piaci átmenetet, a demokráciát ugyanakkor nem utasította el, csak a 2000-es évek második felének politikai viszonyait és főleg azokat a pártokat, akiket összekötöttek a piaci átmenet hibáival. A munkások tehát *nem* egy autoriter fordulatra adtak le megrendelést.

6. A MUNKÁSOSZTÁLY LÁZADÁSA

Ebben a fejezetben négy közepes iparváros munkásai körében készült 82 mélyinterjú feldolgozásával vizsgálom a piaci átmenetből, majd a baloldalból való kiábrándulás, illetve a jobboldali fordulat dinamikáját. A 2000-es évek második felére elementáris erővel került szembe az új társadalmi rend realitása a munkások erkölcsi elvárásaival, így azok tömegesen fordultak szembe a piaci átmenet során intézményesített kapitalizmussal és a mögötte álló hatalmi szövetséggel. A nemzet alkotja azt a morális közösséget, amelynek keretében a munkások egy jelentős része elképzelhetőnek tartja a felborult erkölcsi rend helyreállítását. A jobboldali politikai kínálat így tehát a munkások morális ökonómiájának neonacionalista átfogalmazásával találkozik a munkások politikai keresletével.

A munkások morális ökonómiája és a piaci átmenet

A gazdaság külső integrációja fokozódó belső gazdasági és társadalmi dezintegrációhoz vezetett. Ezek a strukturális folyamatok csak egymással összefüggésben elemezhetők, a felemás globális integráció nélkül nem érthető meg az ország területének jelentős részét sújtó dezindusztrializáció, a krónikus munkanélküliség, az alacsony bérek és a tőkehiány ördögi körének a kialakulása. A strukturális környezetből ugyanakkor nem következnek automatikus politikai folyamatok. A harmadik fejezetben felvázolt elméleti keretben azt hangsúlyoztam, hogy a kulcs a munkások megélt osztályhelyzetének elemzése. Ezek az élmények adott társadalmi és kulturális örökségen keresztül szűrve láttatják a globális és regionális gazdasági folyamatokat. A megélt osztályhelyzet elemzésének kézenfekvő módja pedig az, ha magukkal az érintettekkel beszélgetünk. A négy iparvárosban készült 82 interjú egyedi betekintést nyújt ezekbe a folyamatokba és jelentős mértékben egészítik ki a rendszerváltás megélésével kapcsolatos rendelkezésre álló irodalmat.[36] A *6/1. ábra* áttekintést ad

[36] A *Függelék F/1. táblázat*a az interjúalanyok alapvető szociológiai és demográfiai ismérveit mutatja be.

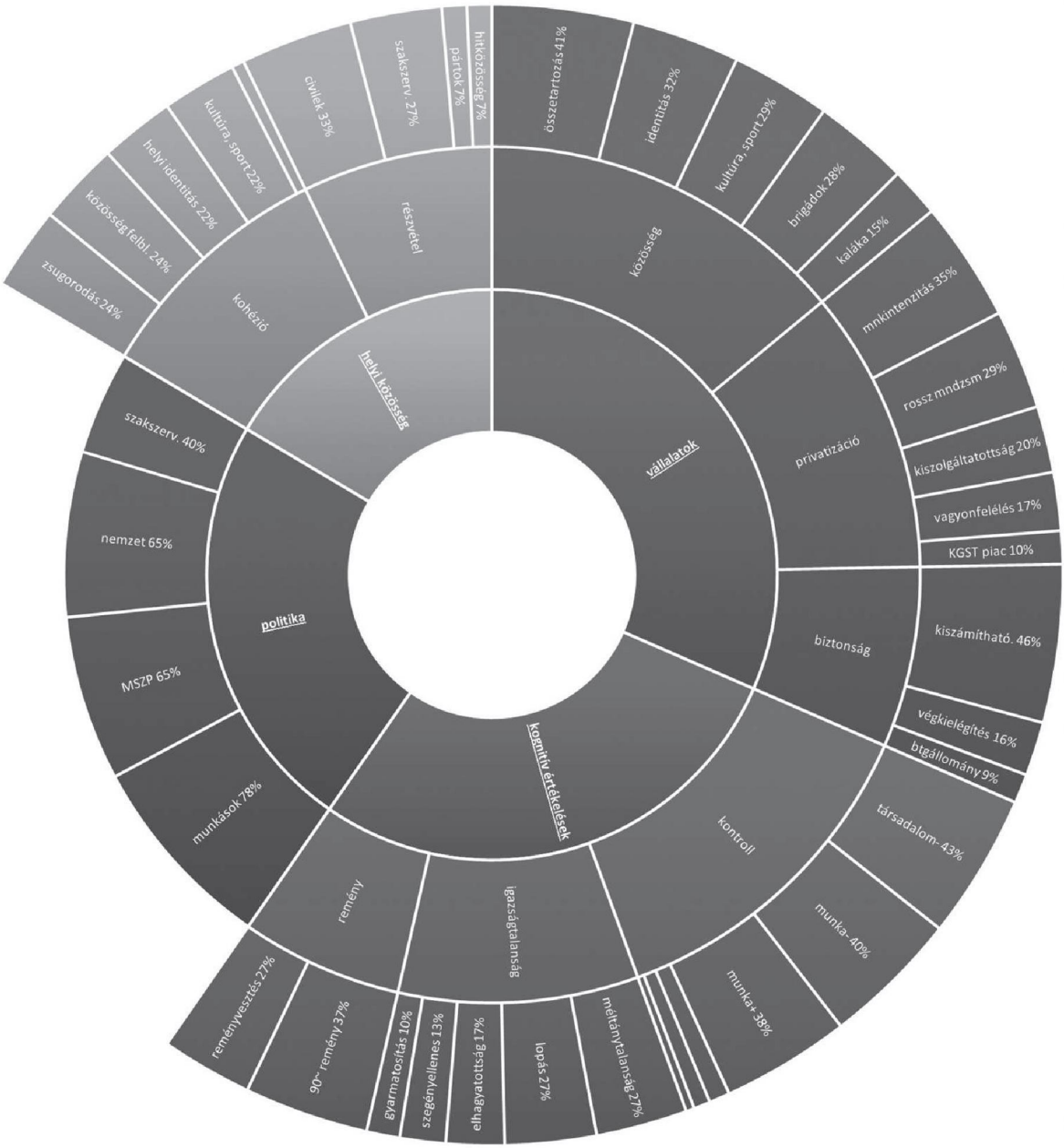

6/1. ábra. Az interjúk áttekintő tematikus térképe

Megjegyzés: Az ábra NVivo 11.4 szoftverrel készült. A körszeletek méretarányosak, a témák előfordulásának gyakoriságát tükrözik. A résztémák melletti százalékok az adott téma előfordulásának gyakoriságát mutatják. Például kognitív értékelések: kontrolltémakörön belül a társadalom feletti kontroll hiányának témáját az interjúalanyok 43%-a említi; a helyi közösségek felbomlásának témáját pedig az interjúalanyok 24%-a. A legkisebb gyakorisággal előforduló témák olyan kis szeletet képviselnek, hogy nem fértek fel az ábrára. Az ábra a jelentősebb témákat mutatja csak, a teljes tematikus térképet lásd a *Függelék F/2. táblázat*ában.

a legfőbb témakörökről, témákról és a résztémák gyakoriságáról. A tematikus egységeket kvalitatív tartalomelemzéssel azonosítottam, a 3. fejezetben leírt módszertant követve.[37] Az alábbi idézetek tehát az elemzés során a szövegből kiemelkedő témákat illusztrálják, előfordulásuk pedig nem véletlenszerű, tehát nem marginális idézetek, hanem arra szolgálnak, hogy betekintsünk a jelen munka szempontjából legfontosabb témákba.

Az interjúk fő témája a gazdasági rendszerváltás megélése volt, ám ehhez viszonyítási alapként fel kellett tárni a szocialista időkről alkotott benyomásokat is. Ez a kérdéskör alkotja az interjúk feldolgozásának első elemét. A válaszadók elsöprő többsége negatívan értékelte a politikai szabadság, a demokrácia hiányát az államszocializmusban. A többség azzal kapcsolatban is világos véleményt fogalmazott meg, hogy a gazdaság egésze nem volt hatékony, így nem volt fenntartható. Ugyanakkor – ezzel együtt – számos pozitív vonását emelték ki a rendszerváltás előtti időszaknak a válaszadók, kortól függetlenül, ezeket *a vállalatok illetve a helyi közösségek témakörébe* rendeztem. A cégek által nyújtott biztonság, az állandó foglalkoztatottság, az alacsony szintű egyenlőtlenségek, a kiszámíthatóság, a vállalati illetve önkormányzati lakások – mindezek az életminőség anyagi oldalát adták. A munkahelyi biztonság szerepe nyilvánvaló, nem igényel különösebb illusztrációt egy kortárs elemző számára sem. Az állami lakáspolitika hatásait ugyanakkor érdemes idézettel illusztrálni:

„Akkor átmentem egy másik, egy szomszédos bányába, ami szintén itt volt Ajkán, és akkor ott leszerződtem még plusz 10 évre, és amikor aláírtam a szerződést, rá hat hónapra, kaptam egy négyszobás, körpanorámás ... emeletes házat. Egy 90 nm-est. Csodálatos érzés volt. Madarat lehetett volna velünk fogatni. Hát 21 éves voltam, és volt egy saját lakásom. Igaz, igaz az volt a feltétele ennek a dolognak, hogy 10 évet elköteleztem magam, hogy ott fogok dolgozni." (Szakmunkás, Ajkai Szénbánya, Ajka)

A szocialista vállalatokhoz szorosan kötődő állami lakáspolitika tehát jelentős könnyebbséget jelentett az életkezdéshez a fiatalok számára az államszocializmusban. A fenti idézet értékeléséhez figyelembe kell venni azt is, hogy a bányászok és bányászvárosok kiemelt figyelmet kaptak a szocializmus alatt, és ritka volt az idézetben jelzett bőkezű juttatás. A kiutalt lakások általában kisebbek voltak (4 főre 55m^2), és a folyamatosan megoldatlan lakáskérdés miatt gyakran igen sokat kellett várni egy-egy lakáskiutalásra. Szelényi Iván '60-as, illetve '70-es években készült empirikus alapokon nyugvó elemzéseiből azt is tudjuk, hogy jelentős különbségek voltak az állami lakásokhoz való hozzáférésben a káderek és értelmiségeik javára (Szelényi 1983, 1990), „a magát munkásállamnak nevező rendszer szisztematikusan hátrányban részesítette

[37] A *Függelék F/2. táblázat*a valamennyi témát tartalmazva mutatja az interjúk tematikus szerkezetét.

a munkásokat az új állami bérlakásokhoz juttatásban" (Szelényi 1990, 10.). Hasonló egyenlőtlenségeket az állami jóléti politikák más területein is kimutattak a kortárs szociológusok (Szalai 1986, 2007). Ezzel együtt ugyanakkor az interjúalanyok többsége egyértelműen kedvezőbbnek ítélte meg a lakáshoz jutás lehetőségét az államszocializmusban, mint azt követően, még akkor is, ha a többségnek a lakáshoz jutás érdekében az állam mellett a barátok és a kvázi piacok segítségére is támaszkodniuk kellett.

Az anyagiakon túlmutattak az államszocializmussal kapcsolatos olyan pozitív élmények, mint a helyi és vállalati közösségek és az erős vállalati identitás. Szinte minden interjúalany erős munkahelyi közösségekről számolt be a piaci átmenetet megelőző időszakban. A szocialista vállalatok számos eszközzel járultak hozzá a közösségképződéshez: a versenyhiányból fakadó összetartozás élménye (a közvetlen munkatársakat és a feletteseket is beleértve), a brigádmozgalom (közös kirándulások, közös óvodafelújítás); kulturális és sportintézmények fenntartása (színjátszó körök, focipályák, vállalati sportrendezvények); erős vállalati identitás kialakítása (például bányászbüszkeség); vállalati és szakszervezeti üdülők fenntartása; generációkon átívelő családi hivatások (többen számoltak be arról, hogy ugyanott dolgoztak, ahol a szülők, nagyszülők); hétvégi-nyári kalákázás (lakásépítés, ház körüli kisegítés kölcsönös alapon).

Minden városból idézhetnék hosszasan ezekről a régi élményekről, hármat emelek ki csak e témák közül, szemléltető jelleggel. Az egyik volt ajkai bányász a kulturális és sportéletről beszél:

„Külön kultúrház volt. Bányászművelődés otthon. ... Hát itt a Petőfi Színházba énnekem bérletem volt például. Az üzem adott is hozzájárulást, mi 10-11 éven keresztül minden évadban... Akkor volt ugye egy komoly sport, amit mi építettünk saját kezűleg meg fizetésünk, egy komoly sport... ajkai bányászsportág, három labdarúgó pálya, akkor komoly tájékozódó futó szakosztály volt, tehát a kikapcsolódás mellett a szórakozásra, sportra is jutott. Jutott pénz, amit a vállalat állt egyébként. Volt az üveggyárnak a sporttelepe, volt a, akkor úgy hívták, hogy Alumínium Sportegyesület és ott volt a bányának. Hogy ez a kettő elég keményen riválisvolt, mert ugye mind a kettő NB II-ben is volt. És akkor el tetszik képzelni, mikor volt egy városi rangadó. Hát ott, ott, ott, hohó..." (Volt bányász, Ajkai Szénbánya)

A brigádokra szintén különösen sokan emlékeztek pozitívan:

„Tehát ugye azt is hallod, hogy volt ez a szocialista brigádmozgalom, aminek nem a neve a lényeges, hanem az, hogy az közösség volt. Tehát mi volt, ugye brigádnaplónk is volt, meg minden, vezettük, hogy milyen rendezvényeket csináltunk mi, de az volt a lényege neki, hogy egy évben egyszer, kétszer mindig elmentünk családilag, vitték ugye feleségestül. Ismertük egymást. A legénybúcsúkat, a gyerekszületéseket mindig megünnepeltük egymás között. Színházbérlet, színházbérletünk volt, mert ugye úgy volt, ezek az úgynevezett munkaverseny a cégben. Minden év május elsején jutalma-

kat adtak azoknak a brigádoknak, akik aktívak voltak közösségi munkában, társadalmi munkában. Ha nem kaptunk, gyűjtöttünk minden hónapban. Úgy hívtuk, hogy brigádpénz. És akkor minden hónapban bedobtunk egy tízest vagy egy húszast, és akkor, amikor ilyen buli volt, akkor azt mindig abból fedeztük." (Szakmunkás, Salgótarján, Bányagépgyár)

Az egyik szerencsi interjúalany arról is beszámolt, hogy a privatizációt követően a céget meglátogató új külföldi vezetőséget meglepte, hogy milyen jó a hangulat a cégen belül, ami szokatlan volt nyugati szemmel nézve:

„Most már az emberek, és ebben a hollandoknak volt igazuk, azt mondták nekem, amikor eljöttek, hogy azt látják, hogy itt az emberek mosolyognak. És mondtam, hogy ez itt jó csapat meg mit tudom én. Hogy akkor azt mondták, hogy amikor már azt fogod látni, hogy nem mosolyognak az emberek, na, akkor kell elgondolkoznod, mert akkor már nem lesz, nem lesz a gépsoron csak 2-3 ember, és nem lesz, akivel trafikáljon, beszélgessen, megbeszéljék a tegnapot, meg a holnapot, és akkor-akkor-akkor már baj van. És akkor most már azt látom, hogy igen. Senki nem ér rá, semmire, mindenki rohan. Mindenki haza, ide-oda-amoda. Öt percet maradni kell, már rosszul van mindenki, hogy itt kell maradnia. Holott mindenkinek szüksége lenne egy picit a másikra." (Művezető, Szerencsi Csokoládégyár)

A főnökeikről sokan úgy beszéltek, mint akik közelebb voltak a dolgozókhoz, nem nézték le őket annyira, a munkások kisebbnek észlelték a távolságot, így jobban érezték, hogy meg vannak becsülve:

„És én azt mondom, annyira jól összetartó egy brigád volt, főleg az izé, ez a én saját főnököm is. A Laci. ... Hát meg, ha olyan volt, hogy valami izé valami olyan dolog volt, akkor jött ugyanúgy a főnök, aztán jött ő is ugyanúgy dolgozni. Fölöltözött rendesen izébe, olyan vegyvédelmi ruhába, aztán jött, ugyanúgy csinálta velünk, ha tényleg gond volt." (Szakmunkás, Ajkai Timföldgyár)

„Nagyon tüneményes, aranyos főnököm volt. Én nagyon imádtam a Laci bácsit. Már meghalt szegénykém. De, ő tényleg olyan volt, hogy, hogy azon iparkodott, hogy ha gond is volt, legkésőbb három nap múlva a kezünkben legyen a pénz. ... Mert annyit, sokat számított, hogy, hogy ő egy tényleg egy hozzáértő ember volt. És biztos, hogy az ereiben is vas folyt, vagy én nem tudom, de, de, hogy annyira, őt ez érdekelte, és a szívén viselte, hogy ennek a Vasműnek jól kell működnie. És-és tényleg egy-egy, és nem volt egy-egy beképzelt. Az oda lejött az ebédlőbe, azt ott ebédelt, ahol mi ebédeltünk. Tehát nem ám itt ezeknek, hogy fönt van repikonyha csinálva." (Titkár, Dunaújváros, Vasmű)

A vezetők közelségével kapcsolatos képet ugyanakkor árnyalják a politikai beleszólás hiányával kapcsolatos egyértelmű észrevételek: a vezetők közelsége tehát munkaügyekre illetve a szabadidős tevékenységekre korlátozódott az államszocializmusban.

Ezek az erős helyi és vállalati közösségek, az egymás megsegítésének aktív kultúrája, a gondoskodó állam, a vállalati élet szervezésében részt vevő, a

munkásoktól kevésbé eltávolodott főnökök képe kialakított egy erős morális ökonómiát az interjúalanyokban. Természetesen nem mindenkinek volt azonos normatív térképe, ám megfigyelhetők a többségre jellemző meghatározó témák. Ez a szocialista környezet olyan normákat intézményesített, mint az egyenlőség, az állami gondoskodás, a munkahelyi biztonság, a munkások közötti kölcsönösség, a törődő vezetés, munkások szimbolikus megbecsülésének normái. Ezek a normák és elvárások érdemben nem térnek el a nyugati munkásosztályban évszázadok alatt intézményesült szolidaritásképtől és szociáldemokrata értékrendtől. Ezek a mércék szolgálnak alapul, amikor a munkások összehasonlítják a jelent a múlttal, a várható jövővel illetve számukra releváns referenciacsoportokkal.

A piaci átmenet megítélése, az ezzel kapcsolatos kognitív értékelések nem teljesen egyöntetűek (lásd *piaci átmenet témakör, F/2. táblázat)*. Az eltérő munkaerőpiaci, foglalkoztatási helyzetű, családi hátterű munkások nyilván máshogy élték meg a folyamatot. Voltak interjúalanyok, akik a piaci átmenet kognitív értékelése kapcsán új lehetőségekről számoltak be. A pozitívumok, új esélyek említése ellenére az interjúalanyok elsöprő mértékben negatívan élték meg a piaci átmenetet. A 82 megkérdezett mintegy fele vesztette el az állását a '90-es években a piaci átmenet során azért, mert elbocsátották a cégtől leépítések keretében, vagy megszűnt a cég, ahol dolgoztak. Viszonylag kevés, összesen hat olyan interjúalannyal tudtunk beszélgetni, aki a szocializmusból kapitalizmusba való átmenet során önként váltott munkahelyet. A nem nyugdíjazott 58 interjúalany között 39 volt valamikor munkanélküli. A munkahelyi bizonytalanság az állásvesztéstől való félelem azokra is negatívan hatott, aki meg tudták tartani munkahelyüket. A munkaerőpiaci helyzet, állásvesztés, az ettől való félelem ugyanakkor nem az egyedüli gond, amiről az interjúalanyok beszámoltak. Ez a fokozódó kiszolgáltatottság az egyéni életekben jelentős stressz és ezen keresztül mentális és fizikai betegségek forrásává is vált (részletesebben lásd Scheiring 2017). Az újonnan jelentkező nehézségek következő formája az elszegényedés, ami szintén csak részben az állásvesztés következménye. A jövedelmek értékének csökkenéséről azok is beszámoltak, akik nem vesztették el munkájukat. Ezzel összefüggésben sokan panaszkodtak a megugró inflációra, ami a korábban felvett hitelek visszafizetésében okozott gondot a '90-es évek elején (bár a 2000-es évek második felére jellemző széleskörű magánadósság-válságra utaló jeleket a '90-es évekből nem találtam az interjúkban).

A piaci átmenethez kapcsolódó negatív élmények tehát túlmutatnak az anyagi gondokon. Nemcsak az elszegényedő családok élték meg negatívan a folyamatot, hanem azok is, akiknek sokkal többet kellett dolgozniuk, akik körül nőtt a bizonytalanság, akik nem tudták igénybe venni a korábban ingyen vagy nagyon kedvező áron elérhető szolgáltatásokat (szolgálati lakások, vállalati üdülések, vállalati orvos stb.). Még az anyagilag sikeresebbek közé tartozó

egyik egyéni vállalkozó interjúalany is életminősége romlásáról számolt be a rendszerváltás során:

„A rendszerváltás előtt volt jobb az élet (nevet). Sokkal jobb volt. Mondom. Tudtunk pihenni. Kiszámítható volt minden. Tudtad, hogy van egy biztos állásod, biztos jövedelmed, biztos megélhetésed. Hogy állandóan ugyanúgy éltél, tudtad, hogy el tudsz menni nyaralni, gyerekeket tudtad nevelni. Nem volt hiteled. Érted? Normálisan éltél. Egészségesen éltél, mert nem volt stressz. Óriási stresszben élünk. Nagyon-nagy stresszben élünk. ... Zsibbadnak a kezeim, lábaim. Úgyhogy mondom. Csak ilyet nem mondogatok. Nem panaszkodunk. Nagyon stresszes az életünk. Ilyen forgalom mellett máma nem lesz 5 ezer forint bevételem. Az alkalmazottam meg keres 6 ezret. Akkor még hol az én bérem, és hol az árunak az árrése? Például. ... Nyaralni nem voltam, a rendszerváltás előtt viszont minden évben mentünk a Timföldgyártól nyaralni. Hol Balatonalmádiba, vagy Balatonfüredre. Igen, mert volt nekik üdülőjük, és akkor minden évben kétszer nyaraltunk, két hetet nyaraltunk. Amióta vállalkozó vagyok, még szabadságon se voltam." (Egyéni vállalkozó, volt szakmunkás, Ajka, Timföldgyár)

A piaci átmenet életminőségre gyakorolt hatását tehát nem lehet a keresetek alakulásával vagy a munkaerőpiaci státusszal mérni. A létbizonytalanság, a piaci folyamatoknak való kiszolgáltatottság, a fokozódó munkaterhelés egyaránt jelentkeztek még a legsikeresebb településeken is a piaci átmenet során. Salgótarjánt katasztrofálisan érintette mindez, egy hosszan elhúzódó folyamat keretében sorra zártak be a gyárak a 2000-es évek elejéig. A munkahely megtartása sem jelentett ugyanakkor garanciát a szubjektív jóllétre és egészségre. Volt olyan salgótarjáni interjúalany, aki arról számolt be, hogy miután felszámolták a Posta távközlési üzletágát, az új munkahelyén azért kapott bélrákot, mert felborult az élete, eltűnt a korábban megszokott ritmus, rengeteget dolgozott, és nem maradt ideje normálisan enni:

„Aztán elkerültem olyan osztályra, hogy hálózatos osztály. Ahol nagyon jól éreztem magam, jó ott volt oszlopra menés, mármint telefonoszlopra menés, utána toronymenés. Meg sokat jártunk ki, akkor megvolt a rendszer is, mondjuk, evészet. Táplálkozás, majd ott mindenki evett egyszerre. Tényleg ettünk. Itt, hogy az Invitel leszámoltatta azt a részt, eltette, akkor én átkerültem technikusként a másik csoportba. Ott meg már nem ettünk rendszeresen. Legalábbis én nem ettem rendszeresen. Reggel megettem kefirt két kiflivel, azt egész nap kitartottam, estig. De, úgy hogy 100 km-eket mentem így. Vagy egy almát, vagy vizet ittam. Szóval, hiányzott az a közösség, hogy meleg ételt eszünk, meg reggelizünk rendesen. ... Hanem, mikor elküldtek, akkor kaptam én végkielégítést. Mondom, ha itt vagyok végkielégítéssel, addig úgysem mehetek el munkanélkülire. Hát, ha itt vagyok, akkor elmegyek orvoshoz. Tehát, valami baj, van, el kell menni, majd lesz valami. Kiderítették, hogy ez a baj, rák." (Szakmunkás, Salgótarján, Posta Távközlési Üzem)

A piaci átmenet gondjai elől a munkaviszony megtartása vagy az egyéni vállalkozás sem feltétlenül jelentett menekvést. A munkaerőpiaci bizonyta-

lanság, a csökkenő reálkereset meghatározó volt a családi élet szempontjából is, ugyanis többen beszéltek arról, hogy az anyagi gondok közvetlenül hozzájárultak a családon belül ellenségeskedéshez:

„Nekünk volt egy nagyon jó házasságunk egyébként. És igen, tehát amikor az ember próbálja ugyanazt megadni, addig, ami volt, és nem megy, és utána elkezdenek veszekedni az emberek. És akkor az ember csak azt látja belülről, hogy ennek véget kell vetni, mert nem lesz jó vége." (Szakmunkás, Ajka, Szénbánya)

A kiszolgáltatottság fokozódása egyben az ellenségeskedés felerősödésével is járt, ami hozzájárult a közösségek leépüléséhez. A privatizáció illetve a gyárbezárások során a rendszerváltást követően ezek a közösségek felbomlottak, amiben jelentős szerepe volt a szűkülő erőforrásokért folytatott éleződő versenynek:

„Hát egyrészt megkezdődtek az elbocsátások a '90-es évektől. Létszámcsökkentésnek nevezték. És megmondom őszintén, hogy ez odavezetett, hogy a dolgozók kezdtek egymásban nem megbízni. Megindultak a helyezkedések. Miért engem, miért nem őt? Meg, igyekeztek, már aztán voltak, akik árulkodtak is, azért, hogy megtartsák a munkahelyüket. Tehát magyarul összeugrasztották direkt az embereket, a dolgozókat." (Szakmunkás, Szerencs, Szerencsi Cukorgyár)

A közösségek felbomlását nem csak a munkahelyek elvesztésétől való félelem gyorsította. Sokan számoltak be arról, hogy a korábbi főnökeikkel is megromlott a viszony. Miközben a felső vezetők közül többen látványos vagyonokra tettek szert rövid idő alatt, addig egyre kevésbé foglalkoztak a munkások helyzetével, ami főleg az újabb vezetőgenerációkra volt igaz az interjúalanyok szerint.

A piaci átmenet megítélésében az egyéni sorsokon túl a várost vagy a céget érintő történetek is meghatározók. A privatizációval kapcsolatos visszaélésekről, a vállalatok széthordásáról gyakorlatilag minden interjúalanynak van személyesen megélt története *(vállalatok témakör, privatizáció téma)*. A rossz munkakörülmények, a rossz menedzsment, a kihasználtság mind a magyar, mind a külföldi tulajdonban lévő cégek alkalmazottainál megjelenik. A külföldi cégek megítélésével kapcsolatban fele-fele arányban voltak megosztottak az interjúalanyok, fele előnyösnek, fele hátrányosnak tartja jelenlétüket *(piaci átmenet témakör, multik téma)*. A magyar cégekkel szemben többen elnézőbbek, a hazai tulajdonú cégek igazságtalanságait az egyes korrupt vezetőkhöz kötik. Ezzel szemben a külföldi cégek kapcsán az igazságtalanságokról többen beszélnek rendszerszinten, a rabszolgaság és a gyarmatosítás összefüggésében (kognitív értékelések, igazságtalanság):

„Most annyi van, hogy eladtak bennünket olcsó rabszolgának, a nyugatnak. Hát, nem mi termelünk? Miféle rendszerváltás az, és most gazdaságilag értem például, hogy

előttem, az emberek 90 százaléka magyar cégeknél dolgozott. Most, aki mozgásképes, annak a 90 százaléka dolgozik külföldi cégeknek." (Szakmunkás, Ajka, Timföldgyár)

A vállalatok privatizálása illetve bezárása azt is jelentette, hogy a korábbi szabadidős, kulturális és sportszolgáltatásokat még azok a cégek is leépítették, amelyek egyébként túlélték a rendszerváltást. A vállalatok sorsa összefonódott a települések sorsával is. Különösen rosszul érintette a piaci átmenet az erősen dezindusztrializált salgótarjáni és szerencsi helyi közösségeket, az itteniek a város teljes kiürüléséről, leépüléséről számoltak be. Ahogy megszűntek a cégek, úgy tűntek el a gyerekes családok az utcákról, szűntek meg az éttermek, szórakozóhelyek, váltak lakatlanná korábbi ikonikus épületek (például Karancs szálló Salgótarjánban), és költöztek el az ismerősök:

„Régen gyerekek fociztak lent, meg bújócskáztak. Hallott az ember gyerekzsivajt. Most tök csend van." (Szakmunkás, Salgótarján, Acélgyár)

A szocialista nagyvállalatok bezárása egy egész város identitását képes volt magával rántani *(helyi közösségek témakör, vállalatok téma)*. Az egyéni veszteség tehát összefüggött a helyi identitás elvesztésével, amiben a cégeknek kiemelt szerepe volt. Erre jó példa Szerencs története: a város teljesen leépült a cukor- és csokoládégyártás leépítésével:

„Hát, nézzen szét. Nézzen szét. Itt nincs semmi. Egy-két két kis maszek valami, mondjuk a Nestlé az megmaradt, de mondjuk a csokigyártást elvitték, az, amiről Szerencs híres volt, itt kutyakaja gyártás van, meg mit tudom én. Kimondottan édesség, amiről a szerencsi Csokigyár híres volt, az nincs. Úgy elég siralomvölgye lett, itt-itt Szerencs egy virágzó kis város volt." (Titkár, Szerencs, OTP)

A sorozatosan egymásra rakódó negatív élmények az igazságtalanság tapasztalatává állnak össze az interjúalanyok elsöprő többségében. A privatizáció folyamata önmagában az egyik legnagyobb igazságtalanság, amiről az interjúalanyok beszámoltak. De a vállalati tulajdon széthordásán túl a vállalatokon belül fokozódó verseny, a növekvő munkaidő, a társadalmi viszonyok piacosodása, a profitlogika erősödése sokakban a növekvő kizsákmányolás érzetét keltette:

„Ez egy kizsákmányoló rendszer, ez nem azon van, hogy az embereknek jó legyen, azt tudomásul kell venni. Hanem az azért, hogy-hogy saját magának, neki jó legyen. Tehát a tőkésnek saját magának jó legyen. Meglegyen a profit, néha alakítgatnak ilyen dolgokat, hogy így, meg úgy, meg nem amúgy. Hát most jelenleg nem a német munkásokat zsákmányolják ki, ennyi lett a különbség, hanem a miénket." (Szakmunkás, Szerencs, Cukorgyár)

A munkások morális mércéi alapján az új gazdasági rendszert igazságtalannak, kizsákmányolónak látják a legtöbben. A vezetők nem törődnek a beosz-

tottakkal, az állam nem törődik a polgáraival, a dolgozók közötti szolidaritás felbomlik, a vállalati és települési közösségek megszűnnek, és ennek észlelése a többségnél a piaci átmenethez kötődik. Az új rend tehát szembekerül a munkások morális ökonómiájával. Ahogy sorozatosan rakódnak egymásra az igazságtalanság élményei, a normasértés elszigetelt eseteiből rendszerszintű problémák lesznek:

„Azért gondolom így, mert mindenhol, én ezt vad kapitalizmusnak hívnám ezt az időszakot, még a mai napig is, mert harácsolás zajlott akkor is, és most is. És mindenki a saját maga, magát látja csak. Nem látom azt, hogy társadalmi felelősségvállalás lenne, főleg ezeknél az újgazdagoknál, a magáncégeknél." (Művezető, Szerencs, Cukorgyár)

„Akkor, ott volt egy olyan remény, hogy, no, gyerekek, kinyílik a világ, lesz itt szociális piacgazdaság. De ennek a rendszernek épp az a baja, hogy ebből a piacgazdaságból a szociális kimaradt A rendszerváltozásnak ez a legnagyobb hibája, bűne, hogy a szociális, amit ígértünk, az kimaradt belőle." (Szakmunkás, Salgótarján, Bányagépgyár)

Az igazságtalanságoknak ez az élménye tehát élesen szembekerült a munkások morális ökonómiával, azonban mégsem járt a teljes reményvesztéssel a '90-es években az interjúalanyok többségénél. Az egymásra rakódó igazságtalanságokból akkor lesz reményvesztés, ha az a kontroll hiányával is társul. Ezért a reményvesztés csak hosszabb idő alatt következett be. A rendszerváltás első másfél évtizedében számos állami eszköz tompította a lefelé tartó mobilitás vagy a fokozódó bizonytalanság fájdalmát. A 2000-es évek második felére azonban ezek a türelemtechnikák kifulladtak.

A türelem vége: reményvesztés

Annak ellenére tehát, hogy mint jelentős sokkot élték meg az interjúalanyok a rendszerváltást, többen reménykedtek hosszú éveken át (kognitív értékelések, remény téma). Sokan a vállalat sorsának jobbra fordulását várták a piaci átmenettől:

„Azt hittük, hogy ez egy nagyon jó dolog a privatizáció. Majd jönnek szakmai befektetők, és akkor felújítják a gyárat, meg beletesznek milliárdokat, nagyon jó munkakörülmények lesznek, azt nagy túrót. Azt nagy túrót. Mindenki azért jött, hogy kivegye, amit lehetett." (Szakmunkás, Magyar Posta Távközlési Üzem, Salgótarján)

A '90-es évek első felét tehát a gyárbezárások ellenére még többeknél a reménykedés uralta:

„Igen, igen, igen. Azt hittem jobb lesz, sokkal jobb lesz. Hát ezt akartuk, nem? Végre, ruszkik hazamennek és akkor mindenki. De hát amikor, hát az első kormányban már megvolt a, akkor ugye még az ember nézte a tv-t, mert akkor még olyan lelkesek voltunk." (Művezető, Ajka, Videoton)

A politikai osztály igyekezett hozzájárulni a remény fenntartásához, amiben a rugalmas nyugdíjazás kiemelt szerepet játszott *(állam témakör, nyugdíj téma)*. Jelentős számban vannak az interjúalanyok között olyanok, akik korengedményes nyugdíjba tudtak menni, vagy akiknek elbocsátásával a cég megvárta a nyugdíjkorhatárt. Akik nyugdíjazással tudtak kilépni a munkaerőpiacról, azok nem számoltak be arról, hogy valaha is munkanélküliek lettek volna. Az állami tulajdon sokáig meghatározó volt Salgótarjánban és Dunaújvárosban is. Itt arányaiban többen számoltak be arról, hogy korhatár előtt nyugdíjba tudtak menni. A rugalmas nyugdíjazás tehát jobban elérhető volt az állami vállalatok alkalmazottai számára, ebben a körben az interjúalanyok gyakrabban számoltak be arról, hogy elbocsátások, leépítések során a vezetők figyelembe vették a szociális szempontokat. Ez a kiút a munkaerőpiaci kilátástalanságból kevésbé volt elérhető Szerencsen és Ajkán. A rokkantnyugdíjazás sokak számára egyenesen következett betegségükből, azonban akadtak többen is, akik arról számoltak be, hogy stratégiailag éltek ezzel a lehetőséggel, hogy kihúzzák a rendes nyugdíjazásig. Ezt a nagyvállalatok vezetői sokszor támogatták is, így könnyebb volt és kevesebb fájdalommal járt keresztülvinni a nagyobb leépítéseket. Az állami tulajdon fenntartásának a munkavállalók szempontjából a legnagyobb szerepe Dunaújvárosban volt, itt beszéltek a legtöbben arról, hogy elbocsátás nélkül nyugdíjba tudtak menni vagy meg tudták őrizni munkahelyüket.

Ajkán az állam tulajdonosként hamar kivonult a piacról. Ugyanakkor több interjúalany, akik koruknál fogva még nem tudtak nyugdíjba menni a piaci átmenet elején, arról számoltak be, hogy a rendszerváltás első éveiben könnyebb volt munkanélkülinek lenni *(állam témakör, munkanélküliség téma)*. Többen könnyebben fogadták el a korai leépítési hullámokat, mert sejtették, hogy később csökkeni fog a munkanélküli segély értéke:

„Elfogadtam, mert mi voltunk az utolsó csoport a leépítésen belül, akinek még fizettek normális munkanélküli segélyt. Mert, ugye akkor még azt hiszem két évig járt a munkanélküli segély. A letöltött idő intervallum után. Ha később mentem volna el, akkor, kevesebb lett volna a munkanélküli segély, akár az összege is, akár az időtartama is. Ugye ez szépen, hát, ki volt számolva. Folyamatosan. Egyre kevesebbet kaptak." (Szakmunkás, Ajka, Timföldgyár)

Az állami támogatások következő formája a külföldi befektetőknek nyújtott adókedvezmények voltak *(állam témakör, vállalatok támogatása téma)*. Szerencsen például sokan számoltak be arról, hogy ez jelentős tényező volt abban, hogy a Cukorgyárat és a Csokoládégyárat sikerült megőrizni a nagy gyárbezárások közepette. A '90-es években a külföldi befektetőkre sokan pozitív várakozással tekintettek, akik majd elhozzák a nyugati életszínvonalat. Egy szerencsi hölgy azt az emlékét idézte fel, hogy a Nestlé megérkezésekor a városban népünnepélyt szerveztek felvonulással a befektetők érkezésének örömére:

„Mert, amikor megjött a Nestlé, és akkor mindenki, mikor a Nestlé átvette, szóval a Nestlét átvette a Szerencsi Csokigyárat. Például '90-ben. Itt olyan népünnepély volt, hogy azt hitte mindenki, hogy itt mindenkinek rögtön 300 ezres fizetése lesz, és mindenki, aki ott van, ott mindenkinek ez így meglesz. Nagy, óriási felvonulás volt, május 1-je, trambulin, meg izé." (Titkár, Szerencs, OTP)

Szinte mindenki rendkívül igazságtalannak tartotta a gazdasági rendszerváltást, a privatizációt, ám a politikai demokrácia illetve a Nyugathoz való közeledés egyben reményeket is keltett. Az interjúalanyok arra számítottak, hogy majd lesz beleszólásuk saját és munkahelyük vagy hazájuk sorsának alakításába *(kognitív értékelések, kontroll téma)*. Erre azonban csak keveseknek volt lehetősége. Az interjúalanyok között többen voltak szakszervezeti vezetők, illetve volt egy önkormányzati képviselő és egy alpolgármester is: ők voltak azok, akik úgy érezték, van némi beleszólásuk a dolgokba. Egy másik kört, akik úgy érezték, hogy van hatásuk a munkahelyüket érintő döntésekre, azok alkották, akiket a multinacionális vállalatvezetés felkarolt, képzésekre íratott be, kinevelve a vezetők új körét. Ez azonban a kisebbség volt. Az ilyen társadalmi háttérrel nem rendelkező interjúalanyok nem érezték a kontroll lehetőségét. A többség arról számolt be, hogy a munkahelyükön több beleszólásuk volt a dolgokba a piaci átmenet előtt. Míg korábban mertek szólni, mertek kérni, visszajelezni, később a munkanélküliségtől való félelem hatására inkább csöndben maradtak, ami jelentősen növelte a vezetők hatalmát:

„Az első időkben igen, de mikor ez a [leépítési] hullám elindult, akkor már nem lehetett beleszólni, mert mindenki próbálta a kis pecsenyéjét sütni." (Középvezető, Dunaújváros, Vasmű)

„Sok, tehát a rendszerváltást követően egy munkavállalónak, vagy egy munkásnak nulla beleszólása volt. Lett." (Szakmunkás, Dunaújváros, Vasmű)

Annak ellenére tehát, hogy vegyes volt a beleszólási lehetőség mint élmény a szocializmusban, a munkahelyi viszonyok kapcsán a válaszadók többsége egyértelműen kontrollvesztésről beszélt. A korábbi kollegiális viszonyok, amennyiben voltak, meggyengültek, a fokozódó kiszolgáltatottság hatására elveszett a munkások közötti bizalom, és sok helyütt a szakszervezetek pozíciói is romlottak. Az ellenőrzési lehetőség pozitív élménye azokra korlátozódik, akik vagy politikai, vagy szakszervezeti, vagy céges vezető pozíciót töltöttek be (üzemi háromszög). Az egyszerű munkavállalók körében, ha volt ilyen élményük, akkor többségben csak a piaci átmenet előtti utolsó időben.

A társadalom feletti ellenőrzés élménye már nem ilyen változatos: itt elsöprő fölényben van a kontroll hiányának észlelete (43% kontrollhiányról beszélt és csak 5% a kontroll lehetőségéről társadalmi szinten). Néhány politikailag aktív interjúalanyt leszámítva, összesen két ember számolt be arról, hogy a szabad választások révén úgy érezte, érdemben van beleszólása a

dolgokba. Tanulságos annak a dunaújvárosi középvezetőnek a története, aki arról beszélt, hogy a rendszerváltás során sokáig lelkes volt, hogy bele tud szólni dolgokba, dolgozott civil és szakmai szervezetekben. Később azonban sorozatosan falba ütközött javaslataival, úgy érezte, hogy vállalati és politikai összefonódások alakultak ki, melyekkel szemben tehetetlen:

„És ugye én nagyon sok mindenben, az elmúlt 40 évben itt a különböző munkakörök kapcsán beleláttam olyan dolgokba is, amit más nem vett jó néven. Jó, nem mindent tesz az ember szóvá, meg nem is tehettem szóvá, mert most kinek tegyem szóvá? Mindenütt ott van az a társaság. Itt szóltam valamit, másnap már felső körökben tudták, hogy rendetlenkedem." (Középvezető, Dunaújváros, Vasmű)

A munkahelyi kontrollvesztés és a társadalmi kontroll hiánya általában összekapcsolódott az interjúalanyoknál. Volt, aki később jött rá, hogy lett volna lehetősége beleszólni még a privatizáció előtt, ám mivel a politikai kontrollt a szocializmusban nem támogatták, ezért nem tudtak élni ezzel a lehetőséggel:

„Itt kezdődik a probléma. Hogy a közösségi társadalmi rendszerben nevelkedtem fel. De nem tanították meg velem kellőképpen, hogy az a gyár, amire azt mondjuk, hogy a dolgozóké, az én tulajdonom is. Ezt nem tanították meg." (Művezető, Szerencs, Cukorgyár)

Az átmenet első évtizedének végére egyre többekben állt össze egy olyan kép, hogy a rendszerváltás egy tervezett „lenyúlás" folyamata volt, amibe esélyük sem volt érdemben beleszólni. Míg a '80-as évek tartogatott ilyen-olyan lehetőségeket, a '90-es évek a többségnek azt jelentette, hogy beletörődnek abba, ahogy a dolgozói vagyont, közösnek hitt gyárakat bezárják, nyereségesebb elemeit pedig „kiprivatizálják", így alapozva meg magánvagyonokat:

„Tehát én ma már 100%-os biztonsággal merem állítani azt, hogy a rendszerváltás maga is egy tervezett dolog volt. És azok, akik ennek a tervnek beavatottjai voltak, azok nyilvánvaló módon időben megtették azokat a lépéseket, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy az állami vagy a közvagyon elprivatizálása során minél nagyobb szeletet tudjanak maguknak szakítani. Megvan a véleményem a helyi, tehát csak a helyi dolgokból indulok ki. A téeszek elherdálása, a téeszelnökök, főagronómusok vették tulajdonképpen a maguk kezébe a dolgot. Üzemek, cégek bezárása, felszámolása, elherdálása itt a malomtól kezdve, tehát a bútorüzem, ami volt Szerencsen." (Technikus, Szerencs, Cukorgyár)

A „tervezettség", a „külső hatalom" képe többször is visszaköszön az interjúkban, ami a teljes kontrollhiány élményéről tanúskodik. A kontrollvesztés élményét erősíti az is, hogy a munkások úgy élték meg, hogy azok, akik közel voltak a tűzhöz, bármit megtehettek, nem vonatkozott rájuk a jog, következmények nélkül halmozhattak fel vagyont. Összevetve a brigádmozgalommal, a '90-es évek első feléig élő kaláka hagyományával, a fentről támogatott, de

sokszor alulról szervezett szabadidős programokkal, a '90-es évek még ezeket az élményeket is sokaktól elvették. Ennek a kontrollvesztésnek és a vállalatok szervezett „lenyúlásának" később politikai jelentősége is lett. Azok a politikai erők, akiket a munkások olyannak észleltek, mint akik közel voltak a tűzhöz a '90-es évek elején, nagyobb mértékben vesztették el legitimitásukat, jobban összefonódtak a piaci átmenet zavaros tulajdonviszonyainak alakulásával. Ez főleg az MDF-et és az MSZP-t sújtotta, akkor, amikor már az igazságtalanságok és a kontrollvesztés élménye átalakult reményvesztett kiábrándultsággá a 2000-es évek során. Sokan az MDF-et tették felelőssé azért, hogy a „vörösök" le tudták rabolni a gyárakat, vállalati üdülőket:

„Abból a tálból lehet kivenni, ami tele van, nem? Ami üres, abból nem. Jó. Tele volt a tál. Vegyük ki. Egy év alatt üres lett a tál. És ők négy évig voltak hatalmon. Nem kormányoztak, hatalmon. Megengedték azt, hogy a vörösök, akik uralkodtak, névértékben gyárakat, üdülőket, palotákat megvegyenek. Névértéket elmondom. Balatonfüreden, Edericsen, Györökön olyan üdülőket, ahol egyszerre 100 ember nyaralt, '90-es árban beszélek, 10 ezer forintért megvették." (Gyógyszertári alkalmazott, Ajka)

Önmagán túlmutató jelentősége van a vállalati üdülők, kultúrházak „lenyúlásának". Annak ellenére, hogy a rendelkezésre álló elitszociológiai irodalom alapján nem mondható ki, hogy a volt szocialista nómenklatúra tagjaiból kerültek volna ki a nagytőkések; amit a munkások láttak a privatizációból az volt, hogy a párttitkárok, KISZ-vezetők széthordják, leépítik azokat az épületeket, üdülőket, amelyek a munkásoknak oly fontosak voltak, amelyekhez szép emlékek kötik őket:

„Ugye volt valami a Timföldgyárnak, egy kis faház. Aztán ottan azért rendeztünk. Ez csak rajtunk múlott. Na, aztán akkor ugye volt Balatonvilágoson a gyárnak szakszervezeti üdülője, amiben nagyon sokat segítettek a dolgozók. És a tulaj szépen. Az is elment, úgyhogy onnan is ki lettünk rúgva. Ugye, ugye, ugye már, amit mi szépen építgettünk, azt ő szépen lerombolta." (Szakmunkás, Ajkai Timföldgyár, Ajka)

Érdemes végül megjegyezni a reményvesztésnek egy nemzedékspecifikus változatát. Az idősebbek körében sokan vannak, akik arról beszéltek, hogy reménytelenebbek látják a mai fiatalok helyzetét, mint régebben:

„Ha én összehasonlítom, inkább úgy tudnák önnek válaszolni, hogy örülök, hogy most nem vagyok fiatal. Ezzel azt hiszem, megmagyaráztam." (Középvezető, Salgótarján, Megyei Kórház)

A 2000-es évek középgenerációjához tartozó interjúalanyok közül többen számoltak be arról, hogy súlyos adósságba keveredtek a lakhatás biztosítása érdekében. Ez éles ellentétben áll az idősebb generáció élményével. A rendszerváltás előtt a lakhatás, ha nem is mindenkinek azonos szinten és hozzáférhetően,

de tömeges szinten többé-kevésbé megoldott volt. Ez a szociálpolitikai csatorna a rendszerválást követően gyakorlatilag teljes egészében megszűnt, a szociális lakásszektor minimálisra zsugorodott. A lakásvásárlás tehát egyéni teher lett. Ez hatalmas többletköltséget jelent, miközben a társadalom alsó felében a bérek reálértéke harminc év alatt ugyanoda ért vissza, mint a '70-es években volt, ahogy azt a társadalmi dezintegrációról szóló fejezetben bemutattam. Az interjúk során ez a probléma többször úgy került terítékre, hogy az idősebb interjúalanyok arról számoltak be, hogy kisegítik a harmincas-negyvenes gyerekeiket, akik hitelgondokkal küzdenek *(kognitív értékelések, nehézségek, infláció-adósság téma)*. A másik oldalon viszont az egyik fiatalabb interjúalany arról beszélt, hogy „megalázó" az alacsony fizetés is, és az is, hogy a nyugdíjas szülők segítik ki őket:

„Olyan fizetésem van, hogy jaj. Nevetséges. Megkérdezték egyszer tőlem, hogy mennyi a fizum. Egyik barátom, és mondtam neki, hogy mennyi. Azt kérdezte, hogy hetente? Nem, mondom havonta. És olyan jót röhögtek a kollégáim. ... Hát persze, muszáj vagyunk hitelt felvenni, mert másképp nem tudom, nézd meg, hogy néz ki itt minden. Muszáj rendet csinálni. Egyszerűen a fizetés az ilyen tól-ig, tól-ig. Félrerakni nem tudunk. Anyukámnak jó nyugdíja van, de azért gyalázat, hogy a nyugdíjas anyám tartson el. Azért ez nem perspektíva." (Irodai asszisztens, Szerencs, Iskola)

Mindezek eredményeként a 2000-es évek második felére az interjúalanyok többsége mint a reményvesztés időszakára emlékszik. Az uniós csatlakozáshoz még sokan fűztek reményeket, ám a következő évek során az is világossá vált, hogy ez sem hozza el az elvárt nyugati életszínvonalat:

„Mondjuk 2000-ig. 2000-ig. Tehát, mondjuk '90-től, az a 10 év, amikor még vártuk, hogy jobb lesz, jobb, talán jobb. És 2004 után, ott egy olyan, mondjuk egy stagnálás volt, úgy 2002, 2004 és akkor utána úgy gondolom, hogy nem, inkább, inkább lefelé. Nem volt jobb. Nem volt jobb." (Titkár, Szerencs, Iskola)

„Tehát, amikor demokrácia van és áldozatokkal jár, tehát nyilvánvalóan járt is, csak az a baj, hogy még mindig folyamatosan az van. Tehát nem ezt vártuk. Tehát a rendszerváltásnál nem ezt vártuk. Tehát a kisember semmiképpen nem, és a kisemberben most már nagyon sokan beletartoznak, egyre lejjebb csúsznak le. Na, jó, lehet ezt kitartással, meg akaraterővel valamilyen szinten karbantartani, de véleményem szerint ez-ez így nem jó, és nem is lesz jobb." (Bányász, Ajka, Szénbánya)

Az életszínvonal stagnálása, a folyamatosan újratermelődő problémák, a '90-es évek munkanélkülisége, a 2000-es évek lakásválsága, a „rablóprivatizáció", a növekvő egyenlőtlenségek az észlelt igazságtalanságok egymásra rakódó rétegeit hozták létre. Mindeközben nem növekedett sem a munkahelyi, sem a társadalom feletti kontroll érzete, sőt, a többség arról számolt be, hogy a munkahelyi kontroll csökkent, míg a demokrácia nem hozta el a beleszólásnak azt

a lehetőségét, amire számítottak. Az állami beavatkozások, amelyek a '90-es években még tompították a piaci átmenet sokkját, a 2000-es évek második felében már egyre kevesebbeknek voltak elérhetők. A kontrollálhatatlan igazságtalanságok élménye így végül reményvesztéshez vezetett.

Kizsákmányolt munkás, megtépázott nemzet

Hogyan jelentkezett mindez a politikával kapcsolatos véleményekben? A *6/2. ábra* azoknak a szavaknak a gyakoriságát mutatja, amelyeket az interjúalanyok a kapitalizmussal összefüggésben használnak. A piaci átmenetből való kiábrándulás nem jelentkezik természetesen a többségnél ideológiai fogalmakba öltöztetve. A többség egyszerűen csak kiábrándulásról, a lehetőségek hiányáról, igazságtalanságról, reménytelenségről beszél. Ám sokan ezt egyértelműen összekötik a rendszer egészével. Nem utasítják el a kapitalizmust (illetve annak szinonimáit), de nem is tartják egy jó rendszernek, a munkások, az egyszerű ember szempontjából.

Az ábrán látható, hogy az igék közül messze a leggyakoribb a *kizsákmányolás* a kapitalizmus szó közvetlen környezetében. Gyakori még az *elad, ellop,* és a *keres* ige is, ami a privatizáció illetve az alacsony bérek témájának fontosságát mutatja. Gyakori volt ezen kívül még a *tanul* szó is, ami kétféle környezetben jelentkezett: egyrészt arra utalt, hogy megtanulták az emberek, hogy nem fenékig tejfel a rendszer, másrészt arra, hogy aki tanult, annak több esélye volt. A főnevek közül jelentősek a *Nyugat*, a *remény*, a *nép,* a *rabszolgaság,* a *nyomor,* a *fizetés*, a *munkás,* a *paraszt,* a *tőke*, a *profit,* a *gazdag,* a *vagyon,* a *főnök* szavak használata az új gazdasági rendszerrel kapcsolatban. Ezek a főnevek szintén jelentősebb témacsokrokat jelölnek ki a kapitalizmusról folytatott beszédben. Érdekes, hogy gyakori a *baloldal* említése a kapitalizmussal kapcsolatban. Ez általában két összefüggésben jelenik meg: egyrészt többen baloldaliként azonosítják magukat és ebből a szempontból bírálják a kapitalizmust. Másfelől sokan a baloldalt hibáztatják, hogy nagyobb kapitalisták a jobboldalnál, nem elég baloldaliak. (Később erre még részletesen kitérek.)

Az előző szakaszban tárgyalt reményvesztés és a kapitalizmusból való kiábrándulás szorosan összefügg egymással, ahogy az alábbi idézet mutatja:

„Magamnak úgy fogalmaztam, hogy körülbelül ez olyan, mint a méznyalogatás üvegen keresztül. Hogy az ember próbálta elképzelni, hogy úú, biztos jó, mert sokat hallott róla. És nekünk mi volt a referencia, nem személy szerint, hanem a magyaroknak az osztrákok, mi olyan színvonalon élnénk, mint ők. Aztán megtanultuk, csak nem a méz ízét, hanem azokat a keserűségeket, amik a mézzel kapcsolatban is előfordulnak. De, az igazi mézet, azt mi nem tudtuk megkóstolni, vagy csak nagyon kevésbé. Magyarul az áhított kapitalizmusnak, ma azt kell, mondjam, hogy áhított, az azért volt, mert azt se tudtuk mi az. Kapitalizmusról csak hallottunk, meg beszéltünk róla, de

6/2. ábra. A 'kapitalizmus' szó szövegkörnyezete az interjúkban

Megjegyzés: Az ábra NVivo 11.4 szoftverrel készült, az interjúkban a kapitalizmust említő bekezdésekben előforduló szavak gyakoriságelemzésére épül, a nagyobb betűméret nagyobb szógyakoriságot jelent.*

tapasztalat nem volt. Most pedig a lehető legrosszabb az, amit mondtam itt, hogy a régi rendszerben nagy hatalma lehetett valakinek, de nagy vagyona nem. Most pedig az van, hogy ehhez még párosult a nagy vagyon is. És ezt katasztrófának tartom." (Osztályvezető, Ajka, Timföldgyár)

A valódi, érdemi szabadság hiánya több interjúalanynál megjelent. A gazdasági rendszerváltás elhozott sok lehetőséget, de ezzel a többség nem tud élni, csak a kiszolgáltatottság nő, miközben gyengül a munkások érdekérvényesítése. Többen adtak hangot annak, hogy anyagi biztonság nélkül a politikai szabadságnak, a jogoknak nincs valódi értelme:

* A szavakat szinonimák, illetve azonos szótövek alapján csoportosítottam. Például az ábrán a 'kapitalizmus' szó az interjúkban bármilyen ragozott formában előfordulhat. A szinonimák szerinti csoportosítás azt jelenti, hogy például a kizsigerel, kiszipolyoz és kizsákmányol szavakat azonos értelműnek tekintettem, egy csoportba rendeztem őket. Végül a szógyakoriság elkészítéséhez kiszűrtem azokat a szavakat melyek háromnál kevesebbszer fordulnak elő, illetve kiszűrtem az elemzés szempontjából nem releváns évszámokat és töltelékszavakat is (például névelők, névmások, kötőszavak, általános jelentésű igék, mint a megy, fog). A Függelék *F/3. táblázata* a konkrét gyakoriságokat tartalmazza.

„Tudja, mit mondott nekem az egyik idős bácsim? 92 éves volt, akit a legutoljára gondoztam. Tudja kedveském, hogy most mi van? Mondom neki, tessék elmondani. Hát, aranyos az van, aszongya, a kutyának a nyakán nincsen lánc. A szabadság ilyen. De, a vacsorája ugyanolyan bizonytalan, mint száz éve. Magyarországon ilyen a szabadság. Levették a kutyáról a láncot. De, a vacsorája ugyanolyan bizonytalan." (Gyógyszertári eladó, idősgondozó, Ajka)

„A melósnak meg most már annyi ereje sincs, hogy összefogjon. Miféle civil fórumok? Miféle ilyen lószarok? Meg miféle olyan hely van, ahova egy átlag magyar melós, akit operátornak hívtak, bemehet és neki valamiféle joga is lesz? Még ha lesz is joga, nincs pénze fizetni a bíróságon, nincs pénze kitartani, hogy ha kirúgják a munkahelyéről. Tehát joga annak van, akinek pénze van. Nem annak, akinek egyébként jár. Tehát a jogodat nem tudod érvényesíteni." (Szakmunkás, Ajka, Timföldgyár)

A munkásosztály érdekérvényesítésére a gazdasági kiszolgáltatottság miatt nincs lehetőség, tehát a demokrácia kiürülését többen a maguk módján összekötik a piaci átmenet kudarcával:

„Az emberek teljesen el vannak lehetetlenítve. A kisemberek a minimálbérből dolgoznak, igazából meg se mernek szólalni, mert nem akarják elveszteni az állásukat. Annyira le vannak fogva, hogy én szerintem rosszabb most munkásnak lenni, mint a kommunista rendszerben. Még, még annyit se szólhat. Tehát azt mondom neked, hogy szerintem most még, most még jobban izé, nyomás alatt vannak, mint akkor." (Szakmunkás, Salgótarján)

Másik irányból nézve, többen úgy élik meg, hogy a munkásmozgalom hanyatlásával a szabadság is beszűkült. A Kádár-rendszer politikai szabadsághiányát tehát többeknél elfedni látszik a munkásmozgalmi aktivitás, a gazdag közösségi élet, amiről oly sokan beszámoltak. Van, aki arról beszélt, hogy azt a munkásmozgalmat szabadabbnak élte meg, mint a mai szétforgácsoltságot:

„Ha volna ilyen munkásosztály, akkor én szívesen közéjük mennék, mert az ember, tudod mindig munkásosz..., munkások között volt. Tudod? Meg mindig munkásmozgalomban voltunk. Tehát mink ebben éltünk, tehát az jó volt. Tehát ez a munkásmozgalomban. Szabadabb voltál. Ezt mindig hordoztuk magunkkal. És ez mindig a szívünkben van. És most, szerintem ez nincs meg bennünk. És nincs meg ez a szabad mozgalom." (Segédmunkás, Salgótarján, Visontai Mátrai Erőmű)

Egy ötven körüli, tehát idős korú, nosztalgiával nehezen vádolható szerencsi asszony ugyanígy a szabadságvesztés megélését fogalmazta meg:

„Azt, hogy gátolt volna valami, nagyon jól éreztük magunkat tehát. Sportolhattunk, kulturális rendezvényeken részt vehettünk. Ahhoz képest, amennyi fizetésünk volt, tudtunk menni kirándulni, nyaralni, én, én nekem, nemcsak azért, mert fiatalabbak voltunk, hanem azért, mert, tényleg nem volt akadálya annak, hogy... És, ezért az, hogy kitágult a világ, most nem érzem annyira, tehát. Nem érzem, mert azért annyi

lehetőségem nincsen ezzel a főleg itt 2008 után, hogy én, én annyival szabadabb lennék. Mert nem vagyok szabad, szabadabb." (Középvezető, Szerencs, Cukorgyár)

A gazdasági rendszerváltásból való kiábrándulás, a kapitalizmus esetenként megfogalmazott bírálata mellett a nemzet értelmezési keretét leszámítva nem tapasztaltam az interjúk elemzése során olyan közös beszédmódot, amely alapján az interjúalanyok egységes csoportként mondanák el a rendszerváltás hanyatlástörténetét. A társadalmat rendszerszinten érintő problémák és az egyéni sorsok között elvétve találkoztam összekötő szintekkel. Igaz volt ez még azokra is, akik egyébként tagjai valamilyen társadalmi szervezetnek, pártnak, szakszervezetnek. Nincs tehát az interjúalanyok körében középszintű, a nemzet egésze és az egyéni közötti szintet lefedő kollektív identitás.

A közös identitás hiánya a legszembeötlőbben a munkásosztállyal kapcsolatos kérdésekre adott válaszokból bomlik ki *(politika témakör, munkásosztály téma)*. A kérdezettek többsége pontosan tudja, mi az a munkásosztály, elvétve találkoztam olyan emberrel, aki számára ez negatív felhangokkal járó fogalom. Még az erősen jobboldali orientációjú interjúalanyok körében is elfogadottnak tűnt a szó használata. Arra a kérdésre, hogy a ki a rendszerváltás vesztese, gyakori válasz, hogy a kétkezi munkások, a melósok:

Interjúalany: A munkásosztály (nevet)? Hogy jelent-e valamit? Hát, van ilyen, persze. Őket használják ki (nevet). De nagyon.
Kérdező: Közéjük tartozónak érezné magát?
Interjúalany: Igen, igen. Mert engem is kizsákmányolnak (nevet). Tehát, mikor az ember nem keres annyit, hogy tényleg normálisan meg tudjon élni, akkor úgy érzi, hogy valami nem jó. Így dolgozik. Valami akkor, valami nagyon elrugaszkodott. (Csoportvezető, Ajka, Videoton)

A piaci átmenet tehát a többség szerint tönkretette a munkásokat, a folyamatot anyagi és szimbolikus pozícióvesztésként élték meg. Jól foglalja ezt össze az alábbi idézet:

„A munkásosztály az a pokolba ment. Vagy hova ment?" (Egy szociális intézet vezető beosztottja, Salgótarján)

A többség ugyanakkor azt is gondolja, hogy a munkásosztály szétesett, a munkásság mint osztály megszűnt, tehát egyfajta hiánykategória: valamikor volt, de mára meggyengült, szétesett, mint kollektívum nem létezik:

„Egyebek vannak. Nem osztály, egyebek. Mert az, hogy munkásosztály. Ott volt egység. Már nincs. Mindenki csak a magáét hajtja. Ilyen világ lettünk. Nem tudom felfogni, de ez van. Mindenki csak a magáét hajtja, meg a nekem legyen meg, meg nekem legyen jó. Meg leszarom a másikat, hogy milyen, vagy rá is taposok, hogy nekem jobb legyen. Nem? Nem ez van?" (Szakmunkás, Ajka, Szénbánya)

Volt olyan interjúalany, aki szerint annak ellenére, hogy vannak munkások, nem tekintenek magukra sem munkásként, sem munkásosztályként, ami akadálya annak, hogy felismerjék érdekeiket:

„Munkásosztály létezik, hiszen én is ahhoz tartozom. De nem nevezzük annak. Nem nevezzük annak." (Szakmunkás, Dunai Vasmű, Dunaújváros)

„Ebből a szerencsétlen munkásból, amire azt mondják, hogy polgár, hülyítik őt, mert ő proletár. Csak senki nem mondja neki, hogy bazd meg, te proletár vagy. Mert ő is szégyelli magát, de ő proletár. Ezt tudomásul kell neki venni. Mikor már ráébred arra, hogy nem lett polgár, hanem proletár. Az én sógorom az polgár. Van egy cukrászüzemük, meg egyéb. Úgy élnek, mint egy középpolgár. A cukrásza nem polgár. A felszolgáló nem polgár. Az már egy proletár, aki ott dolgozik, és odaadja neki azt a pénzt, ami arra elegendő, hogy tudjon magának kaját venni, hogy kifizesse a rezsijét érted." (Középvezető, Dunaújváros, Vasmű)

A munkásokat egyértelműen a rendszerváltás veszteseinek tartják, sokan a munkásosztály kifejezést is relevánsnak tartják, de csak nagyon kevesen beszélnek mint munkások többes szám első személyben. A rendszerváltás veszteseinek tehát nincs baloldali-szocialista közös nyelve. Sok interjúalany a szakszervezet gyengeségét is említette a munkásosztály gyengesége kapcsán, részben mint tünet, részben mint ok, amennyiben a szakszervezetek nem szervezik meg a munkásságot:

„Régen, valamikor, a szakszervezetnek, a munkásosztálynak nagyobb volt az ereje. Nagyobb volt az összefogás, és jobban ki tudták vívni a dolgokat. Hogy a sztrájkokkal, meg minden. Most nincs az a nagy összefogás. Az a probléma. Mindenki a kis maga problémájával van elfoglalva. Mert mindenki félti a munkahelyét. Ugye az, az nagyon jól működik, az a félemlítés. Az nagyon, nagyon, nagyon jól működik." (Szakmunkás, Ajka, Timföldgyár)

Volt olyan interjúalany, aki a munkásosztály megosztottságát a második világháború utáni társadalmi folyamatokra vezette vissza. A munkásirodalomban dokumentált törésvonalat idézve, az alábbi interjúrészlet szembeállítja a képzett szakmunkásokat a parasztokból lett betanított munkásokkal:

„A munkásosztályt, azt teljesen tönkretették. Ez volt a cél. Ez volt a cél. Nagyon, lehet, hogy nagyon csúnya dolgot fogok mondani, de szerintem az egyik, az egyik probléma az volt, nem, tehát nem kellett volna a parasztságot beengedni a gyári munkásságba. Nagyon meg kellett volna, ezt nagyon szelektálni kellett volna. Egyszerűen kétlaki életet éltek, és nem igazán tekintették magukénak a gyárat, az otthonnak. Mint azok az emberek, akik munkások voltak, akik az iparral foglalkoztak. És sajnos ez is azért oda vezetett a bomláshoz, hiszen már nem volt olyan egység a munkások között." (Szakmunkás, Szerencs, Cukorgyár)

A munkásosztály szétesettségét sokan a szakszervezetek gyengeségéhez illetve ahhoz kötik, hogy az MSZP nem képviseli a munkások érdekeit *(politika témakör, szocialisták téma)*. Úgy látják, hogy a baloldal, amely a munkások képviseletére lenne hivatott, nem tölti be a szerepét. Volt aki ezt a szervezeti oldal felől közelítette meg, azt emelve ki, hogy szervezetileg nem építkezett az MSZP a munkásosztályon belül:

„Nincs igazából olyan erő, ami, összetartja a munkásokat. Tehát például a Magyar Szocialista Párton belül, ha Salgótarjánt nézem, nem tudom, hogy most mondok egy számot, 150 fős mondjuk a szervezet, hogy 10 munkás van-e benne, nem tudom. Na, most aki, mert nyugdíjasok inkább, aki valamikor az volt. De aki most dolgozó, aktív munkás, tehát olyan nincs." (Egykori állami középvezető, Salgótarján)

A többségnek ugyanakkor nincsen ilyen belső rálátása a politikára, ám ezzel együtt összeköti az MSZP-t a munkásosztály sorsával. Meglepően sok interjúalany érvelt úgy, hogy az MSZP nem baloldali párt, mind a négy városban több ilyen interjúalannyal találkoztunk:

„Jól hallotta, nincs baloldal. Nincs baloldal. A baloldal azt mondja, hogy a hagyományos értékeket képviseli, a munkásokat, a kisemberek érdekeit képviseli a demokrácia útján, tehát nincs." (Szakmunkás, Ajka, Szénbánya)

„Nekem az a véleményem az MSZP-ről, hogy nem baloldali párt... Nem. Az a véleményem, hogy nem teljesen baloldali párt, csak ők megjátsszák a baloldali pártot." (Művezető, Szerencs, Cukorgyár)

A baloldalból való kiábrándulást az interjúalanyok nem csak a munkásosztály felől értelmezik. Az elrontott rendszerváltáshoz kapcsolódó gazdaságpolitikai témák ugyanúgy felmerülnek az MSZP-ből kiábrándultak elbeszéléseiben, mint például a privatizáció vagy a korrupció:

„A hogy hívják, a szocialistákra szavaztam én, mert úgy voltam vele, mint dolgozó ember, tehát én születéstől, meg a társadalmi szintem, izé, tehát én baloldali, mert úgymond dolgozó párt volt. Na. Dolgozó párt volt. És én arra mentem szavazni. Csak, amikor láttam, meg nem beszélve arról, hogy aztán hozzájutottam ahhoz a könyvhöz, hogy a úgymond, az olajmaffia. Hogy ezek az izék, úgynevezett szocialisták, hogy jutottak hatalomra, hogy micsoda izé pénzzel, na, én onnantól kezdve. ... Meg aztán, amit aztán főleg ebben a városban is, amit úgy tönkretettek, meg-meg-meg a saját bőrömön, amit tapasztaltam. Tehát én úgymond elfordultam tőle. És úgymond nem találtam mást, hogy, hogy kire szavazzak. ... A másik az meg, hogy hát szóval a Gyurcsány, ezt, ezt föl is merem vállalni, azt az embert, azt az embert már el kellett volna tenni a süllyesztőbe, hogy eszméletlen (nevet). És akkor, és akkor itt azt mondtam, na, egye fene, mert, ha nem megyek el, akkor azt mondom, hogy jó, nekem is köszönhetik, ha rossz izé van. Tehát én, ez volt az első eset, hogy az Orbánra szavaztam. Tehát a Fideszre, nem az Orbánra, a Fideszre." (Szakmunkás, Dunaújváros, Vasmű)

A baloldalból kiábrándultaknak két köre van, az egyik, aki már nem is szavaz a baloldalra: vagy átment a Fideszhez, vagy nem szavaz, a másik tábor pedig a fásultan kitartó baloldali szavazók köre. A jobbra vándorolt szavazók illetve passzívvá váltak között gyakori az a nézet, hogy a baloldal nem baloldali, nem képviseli a munkásokat. Ezzel szemben a baloldal mellett továbbra is kitartó, fásult baloldaliak körében a legfőbb kritika hogy gyenge, szétaprózott. Ezt az összefogáshiányt többen kapcsolatba hozzák azzal, ahogy a hétköznapi szinten sem tudnak az emberek, a munkások összefogni, közösen cselekedni és ennek megnyilvánulását látják az egymással belharcokat vívó, veszekedő baloldali politikai elitben is:

„A baloldalról csak annyit, hogy én nagyon megosztottnak látom. Nagyon megosztottnak. És, és ez a megosztottság hiánya eredményezi azt, hogy, hogy nyilván nem tudnak egységesen fellépni, az ő elveik érvényesítése érdekében." (Művezető, Salgótarján, Nógrádi Szénbányák)

A baloldalból való kiábrándulás kapcsán visszatérően jelenik meg az vélemény, hogy a baloldal szembehelyezkedett a munkások morális ökonómiájával, nem képviselte a munkások érdekeit, viszont összefonódtak az új gazdasági elittel. Korábban említettem, hogy a rendszerváltás kisiklásáért főleg az MDF-et és az MSZP-t tették felelőssé az interjúalanyok. A Fidesz csak 1998-ban jutott kormányra, és úgy vélték sokan, hogy ők kimaradtak a piaci átmenet első éveinek vagyonfelhalmozásából. Azok az önkormányzatokhoz kapcsolódó korrupciós ügyek, mint amibe például Szolnokon keveredett a Fidesz már a '90-es években, nem érték el az interjúalanyok ingerküszöbét. A Fideszre ezért sokan úgy tekintettek, mint olyan erőre, amely képes lehet korrigálni a kisiklott rendszerváltást.

Többen úgy fogalmaztak, hogy a Fidesznek azért nem sikerül kijavítani a rendszerváltás hibáit, mert a valódi hatalmat nem a Fidesz birtokolja. A demokrácia kiürülése és a rendszerváltáskor elszabaduló következmények nélküli korrupció sokak szemében szorosan összekötődik:

„A rendszerváltás után a gazdasági és a politikai helyzet miatt átalakult minden. Tönkretettek olyan, úgymond mamut cégeket, meg szétdaraboltak, mint a Timföldgyár, aztán, mint a-a Taurus Gumigyár, és így tovább, és így tovább. Akik feldarabolták, azok nagyon jól jártak, jelenleg ők képezik Magyarországnak a krémjét, vagy az elitjét. Ezt ügyesen átmentették, amit ők aztán ők úgy neveztek, hogy privatizáció. Ez a privatizáció sehol se zajlott le úgy, mint ebben a kibaszott [sic!] Közép-Európában, és annak is legközepén, Magyarországon. Itt loptak a legtöbbet. Kezdve a Honvédségtől, kezdve a katonaságtól, végig folyamatosan minden lekövethető lenne, de nyilvánvalóan nem teszik meg. A Fidesz ugyan azt mondta, hogy visszamenőleg elszámoltat, de, hogy számoltatna el? Egypártrendszer van Magyarországon, hiába van 18, vagy 20 párt. És egymás között biztos, hogy nem veszekednek abban a rohadt WC-ben, amit Országháznak hívnak. Megbeszélik, hogy csesszenek ki a paraszttal.

Ez az én véleményem. Meg egyébként, ha ez az én véleményen, ez még 50 haveromé, annak szintén 50 haverjáé, haverjáé, és nem. Lehet, ezt vizsgálni mindenféle oldalról. Lehet jogilag, lehet politikailag, lehet tudományosan. A végeredmény egy. 80%-a szarul él a magyarnak, szarabbul, mint a szocializmus idején." (Szakmunkás, Timföldgyár, Ajka)

A munkásosztállyal szemben a nemzet egy létező kategória, valódi morális közösséget takar, amelynek hátterében ugyanakkor szinte azonos normatív elvárások húzódnak meg a hatalom, a javak, a státus és az elismerések elosztásával valamint az összetartozással kapcsolatban. Míg a munkásosztály hiánykategória az interjúalanyok elbeszéléseiben, addig az interjúkból egyértelműen kirajzolódik egy olyan közös elbeszélés, amelynek középpontjában a nemzet áll. Sokak számára a nemzet jelenti azt a nyelvezetet, amelyen el tudják mondani a rendszerváltás közös traumáját. Az interjúalanyok körében gyakoriak az olyan mondatok, ahol felcserélve a nemzet szót a munkásosztállyal, a rendszerváltás baloldali kritikáját kapnánk. Ezekben a mondatokban a rendszerváltás veszteseként a nemzet jelentkezik, a nemzet a rendszerváltás veszteseinek szimbolikus azonosítására szolgál:

„Én azt mondom neked, hogy ha egy nemzettel ezt meg lehet tenni, amit az elmúlt húsz évben megtettek, akkor az már nem nemzet. Mert amikor az emberek ennyire el vannak lehetetlenítve, és még birka módjára csápolnak azoknak, akik ellehetetlenítették őket, akkor onnantól kezdve szerintem ez már nem nemzet." (Szakmunkás, Salgótarján)

Az interjúalanyok többsége a nemzetről pozitív szavakkal beszél, egy olyan fogalomként, amely az összetartozást, a büszkeséget, a szeretetet és a szolidaritást takarja. A nemzet az a csoport, amelyre többen úgy tekintenek, amely alkalmas lehetne arra, hogy felül tudna kerekedni az emberek hétköznapi megosztottságán, az ellenségeskedésen, a közösségek szétesésén, a szolidaritás-hiányon. Ehhez szorosan kapcsolódik, hogy nemzet és az állam, az állami újraelosztás fogalmai összecsúsznak, azaz a nemzetre mint intézményesített szolidaritásra tekintenek. Ezeket a jelentéstartalmakat sűríti egybe az alábbi idézet a szerencsi szociális munkástól:

„A nemzet maga az a fajta különös emberi csoportoknak az összessége, amiben ugyanazok a célok és gondolatok uralják az emberek lelkét, amibe az van írva, hogy szeretet. Az, aki jól szeret, az gondoskodik. Nemcsak önmagáról, hanem a másikról is. És nem hagyja, hogy kiszolgáltatott legyen az egyik a másikának. Viszont nem használja ki az egyik a másik embert. Na, már most, az a nemzet erős és az a nemzet nemzet, ahol az embereknek az egysége az erőssé teszi, és nem gyengíti az egyik a másikát. Olyan a nemzet, mint egy hatalmas nagy lánc. Ha a láncszemek erősek, akkor az egy erős lánc. Mindegyik szemnek erősnek kell lenni, még a leggyengébb láncszem is az. Ez a nemzet." (Szociális munkás, Szerencs, Bölcsőde)

A nemzeti tematikát a többség egyértelműen a Fideszhez és Orbán Viktorhoz köti, ugyanakkor látványosan az anyagi ügyekkel összefüggésben. A Fidesz tehát elérte, hogy a nemzeti keret, a nacionalizmus ne elvont kulturális fogalom legyen, csak a múlt vagy a határon túli magyarok kérdése, hanem elsősorban az itt élők összefogásának, szolidaritásának a szinonimája. A nemzeti összefogás a nemzet anyagi gyarapodásának közös védelme, előmozdítása, amit védeni kell az országot veszélyeztető erőkkel szemben, a külső és a belső ellenségektől, akik korábban lenyúlták az országot. Ez még olyan embereket is képes megszólítani, akik korábban MSZP-szavazók voltak:

„Még akkor, még az MSZP-re. Hát, még eddig, mit tudom én, még 2008-ban, '10-ben, még sőt '12-13-ig még, még odahajlottam. De, azóta már nem, mióta Gyurcsány mondta, hogy éjjel-nappal lopunk, meg csalunk, vagy, hogy mondta? És 2014-ben akkor már ide, a Fideszre szavaztam. '14-ben, igen. ... Igaza van Orbánnak, hogy nem kell ide beengedni senki más országból való embereket. Vallástól, meg ettől-attól függetlenül, mert mit hallani, hogy mit csinálnak? Meg bemutatja a tévében, hogy összeverekednek ottan, ebben a csoportokban, ahol vannak. Egymástól elszedik, még eleinte, mikor jöttek, akkor még csak hagyján. Még akkor kaptak rendesen, még akkor fölényeskedtek, neki az nem tetszik, mert ott, ahonnan ő idejött, ezek a vándoremberek, jobb megélhetéssel volt. Akkor meg minek jött ide? ... Ugye azt mondja, hogy hát, hát be kell engedni egy részét, aki igazi munkát vállalna. De, mit? Hát, nincs munka, amit itt csináljon. Hát, leromboltak mindent." (Segédmunkás, Miskolci Busz, Szerencs)

A nemzeti szolidaritásközösség tehát nem mindenki számára feltétel nélkül elérhető. A nemzet nem csak egységesítő kategória. Néhány interjúalany számára a nemzet értékes morális ökonómiai tartalmához való hozzáférés az érdemesség függvénye:

„Hát, a-a-akik nem voltak hajlandók munkahelyet keresni, mivel olyan magas munkanélküli segélyt kaptak, azok majdnem 70%-a alkoholista lett. És megmondom őszintén, nem is igen sajnálom őket, megmondom őszintén, mert én is voltam munkanélküli egy hónapig, csakhogy én nem ittam, hanem munkát kerestem. Van, aki nem volt hajlandó." (Szakmunkás, Ajka, Timföldgyár)

Ezekben az interjúrészletekben tehát az látszik, hogy vannak, akik úgy gondolják, hogy a nemzeti szolidaritásközösség védelme és javai csak akkor járnak, ha jó tagja vagy a nemzetnek. Ezekben a megkülönböztetésekben tetten érhető a munkásosztályon belüli versengés, az elismerésért egymás rovására folytatott küzdelem. Az előrejutás csatornáinak zártsága mellett a beszélő saját magának lefelé vagy kifelé történő elhatárolása egyben azt az igényt is jelzi, hogy a beszélő a nemzetnek mint morális ökonómiai tartalommal rendelkező közösségnek rendes, jó tagja, akinek tehát jár az elismerés. A nemzethez tartozás körét befelé és kifelé is lehatárolják az interjúalanyok.

A külső lehatárolás összefügg az államhatáron belül szűkösen rendelkezésre álló javakkal. A nemzet a globalitásnál szűkebb szolidaritásközösség, a szolidaritás határai az államhatárig terjednek, és előbb itt oldjuk meg a gondjainkat, államhatáron belül legyünk szolidárisak egymással:

„A nemzet fogalma? Hát az az Orbán miniszterelnökünk azt mondja mindig, hogy nemzetben-egységben az erő. Hogy, hogy fogjunk össze, és akkor mi a magunk dolgában foglalkozzunk, ne a világgal. Hogy itt legyen először is nekünk jó, aztán utána tekintgessünk kifele. Nekem is ez a véleményem. Hogy össze kellene fognunk. Hogy össze kellene tartanunk jobban az embereknek. Mert el vagyunk idegenedve egymástól. Nem tudja az emeletes házban, hogy ki a szomszédja. Nincs kapcsolat. Félünk egymástól." (Bányász, Ajka, Szénbánya)

„Tehát az, hogy a hazámat én szeretem. Ugye építem és akkor a, egy-egy akárki átjön Ukrajnából vagy átjön Romániából, és akkor annak rögtön adnak akármennyit. Pedig én itt építettem ezt az országot, én itt gyarapítottam ugye az országnak a vagyonát, neki meg rögtön akármennyit. Tehát ez is nagyon érdekes dolog, az ember, ha belegondol, hogy átjön valaki mondjuk Romániából, úgynevezett román magyar, és akkor az, nem tudom milyen támogatást kap, rögtön beindíthat egy céget. És aki itt születik, mint ön, miért nem tud egy ilyet rögtön megcsinálni? Kérdem én." (Szakmunkás, Szerencs, Cukorgyár)

Ezek a nemzettel kapcsolatos toposzok túlmutatnak a nemzet mint hagyomány jelentéstartományán. Az interjúalanyok egy jelentős része számára a nemzet materiális tartalommal rendelkező kategória, egy elképzelt szolidaritásközösség – a nemzetnek tehát egyértelmű morális ökonómiai tartalma van. A szolidaritásközösség nacionalista átfogalmazását nem tudjuk megérteni anélkül, hogy figyelembe ne vennénk a munkások körében erősen élő szocialista morális ökonómiát. A munkásosztályt szinte minden interjúalany hanyatlónak ábrázolja, és ezt részben a piaci átmenettel, részben a szakszervezetek gyengeségével, részben pedig a munkavállalókat képviselni hivatott pártok gyengeségével vagy képmutatásával kötik össze. A piaci átmenet első éveit a többség kegyetlen sokként élte meg, mégis kitartott sokakban a remény a 2000-es évekig. Az igazságtalanság élményei azonban nem tűntek el, a kontrollhiány észlelete pedig nőtt. A céltáblára főleg azok a politikai erők kerültek, akik érintettek voltak a piaci átmenet során kialakuló zavaros tulajdonviszonyokban: az MDF és a szocialisták. Ezzel egy időben a munkásosztály társadalmi énképében nem alakult ki közös nyelv, így közös identitás sem. Ezt a hiányt a neonacionalizmus pótolta, ami a piaci átmenetből való kiábrándulás fokozódásával az örökölt morális ökonómia sikeres átfogalmazásaként kezdett működni. E politikai identitás kialakításában a Fidesz cselekvő szerepet játszott, tudatosan törekedve a 2000-es évek második felében a munkásosztály politikai megnyerésére, saját társadalmi beágyazottságának

ezirányú bővítésére, például a polgári körökön keresztül (lásd például Halmai 2011). A nemzet mint morális közösség megjelenése ugyanakkor a munkások hétköznapi élményeiben gyökerezik, egy alapvetően szocialista-szociáldemokrata értékvilág kulturális alapú átfogalmazásaként. A munkásosztály jobboldali fordulata és neonacionalizmusa tehát értelmezhetetlen a piaci átmenet osztályfolyamatai hétköznapi észlelésének figyelembevétele nélkül.

7. A NEMZETI TŐKE LÁZADÁSA

A fejezetben a nemzeti tőkésosztály összetételéről, politikai irányultságáról készített új adatbázis segítségével mutatom be a nemzeti tőke jobboldali fordulatának sajátosságait. A sajtóban nagy nyilvánosságot kapott politikai kapitalisták és kooptált tőkések csak egy részét alkotják a jobboldali kötődésű tőkésosztálynak. A nemzeti nagytőke jobboldali fordulatának magyarázatához elengedhetetlen a nemzetközi tőkével folytatott éles versengés elemzése, azaz a nemzeti tőke kirekesztettsége a versenyállamot intézményesítő hatalmi tömbből. A nemzeti nagytőke lázadása e hatalmi tömb ellen már 2010 előtt megkezdődött, amiben kiemelkedő szerepe volt a nem technológiai ágazatokban tevékeny, feltörekvő tőkéseknek és az ideológiailag elkötelezett jobboldali nagytőkéseknek.

A nemzeti tőkésosztály frakciói

Bár a politikai nómenklatúra hatalmának átmentésével kapcsolatos hipotézisek eltúlzottak voltak, a második fejezetben bemutatott empirikus irodalom alapján joggal feltételezhetjük, hogy a nemzeti nagytőkét erősebb kapcsolati szálak fűzték a szocialistákhoz a 2000-es évek elejéig, mint Fideszhez. Mi történt a 2000-es években? Hogyan vált a Fidesz egyik legfőbb hatalmi bázisává a nemzeti tőkésosztály? Ezt a kérdést elemzem ebben a fejezetben kvantitatív és kvalitatív adatok együttes elemzésével.[38]

Az elemzés során a nemzeti tőkésosztály tagjait politikai kapcsolataik alapján három nagy kategóriába rendeztem az elérhető sajtóinformációk alapján: baloldali kötődésűek, jobboldali kötődésűek, valamint passzívak.[39] Ezt követően megvizsgáltam, hogyan alakult a baloldali és jobboldali kötődésű milliárdosok száma 2002–2018 között. Ennek eredményeit mutatja a *7/1. ábra*. Össz-

[38] Az adatbázis elkészítésének módszertanát a 3. fejezetben tárgyaltam. Kiegészítő részletek a Függelékben találhatók.

[39] Az elitek vonatkozásában a baloldal és jobboldal fogalmait továbbra is politikai pozíciók értelmében használom, nem a közpolitikai, illetve ideológiai tartalom megjelölésére.

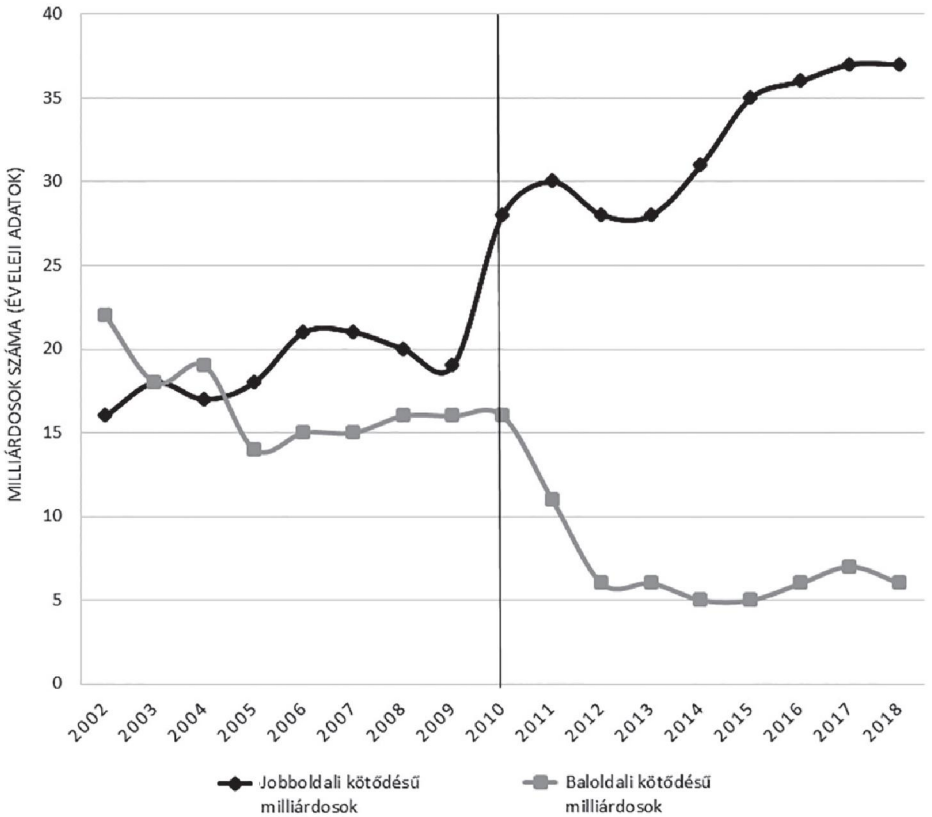

7/1. ábra. A magyar nagytőkések jobboldali fordulata

Forrás: saját adatbázis a top100 jelentések alapján

hangban az irodalommal, azt találtam, hogy a nemzeti tőkésosztály csúcsán 2002-ben lényegesen több baloldali kötődésű milliárdos volt (22), mint jobboldali (16). Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy annak ellenére, hogy a baloldal volt kormányon 2002 és 2010 között, a baloldali kötődésű milliárdosok száma folyamatosan csökkent, míg a jobboldali kötődésűek száma növekedett. A 2000-es évek derekán, pontosabban 2005-től már a nemzeti tőke dominánsan jobboldali irányultságú volt az adatok alapján (18:14). A pénzügyi válság megtépázta néhány jobboldali tőkés vagyonát, így hárman közülük kiestek a top 100-ból (Karsai Béla, Lázár Vilmos, Somody Imre), ezért figyelhető meg az ábrán átmeneti csökkenés a jobboldali nagytőkések számában. Ez a hullám abból a szempontból is tanulságos, hogy a jobboldali tőkések átlagos vagyona ekkoriban jóval kisebb volt, mint a baloldali tőkéseké, ebből a szempontból tehát törékenyebb volt a helyzetük. A kormányváltás évében a jobb- és baloldal aránya már 28:16 volt, és 2011 elejére a jobboldali fölény tovább nőtt (30:11).

Egy újabb kisebb hullámmal a tendencia tovább folytatódott a kormányváltást követően, 2018-ban már 37 jobboldali milliárdos volt a 100 leggazdagabb magyar között szemben a 6 baloldali kötődésűvel. A baloldali milliárdosok száma bő egy évtized alatt kevesebb, mint harmadára csökkent (22-ről 6-ra), ezzel párhuzamosan a jobboldali milliárdosok száma ugyanebben az időszakban közel két és félszeresére nőtt (16-ról 37-re).

A baloldali kötődésű milliárdosok számának csökkenését részben politikai sajátosságok magyarázzák. Ahogy a fentiekben rámutattam, az MSZMP-tagság szerepe folyamatosan csökkent szelekciós ismérvként. Az MSZP a piaci átmenet első éveiben egyértelműen örökölt hálózati előnnyel rendelkezett a nemzeti tőkésosztályon belül, ám az államszocialista politikai kapcsolatok jelentősége az ezredforduló környékére lényegesen lecsökkent. Ez az örökölt hálózati tőke ugyanakkor nem feltétlenül jelentett baloldali politikai lojalitást a rendszerváltás után, erre jó példa Bartha Ferenc esete. Bartha Ferencet, aki az MSZMP KB tagja volt, egykori MNB-elnök, például a jobboldali sajtó balra sorolja. A valóság ugyanakkor ennél bonyolultabb, jól mutatja a késő Kádár-kori technokraták és a politikai baloldal ellentmondásos viszonyát. Horn Gyula 1994-ben Bartha Ferencet nevezte ki az ÁVÜ vezetőjének, aki egyik első lépéseként kedvező áron eladta a HungarHotels szállodaláncot amerikai befektetőknek. Ám amikor a miniszterelnök a privatizációs ügyletet megvétózta, Bartha ezt elfogadhatatlannak tartotta, mondván, a politika nem avatkozhat be a gazdaságba és a privatizációba, a konfliktus pedig Bartha távozásával ért véget (Andor 2000, 61–62.; Greskovits 2001, 131.). Bartha tehát nemhogy nem érvelt a nemzeti tőkésosztály építése mellett, mint sok jobboldali tőkéstársa, de kifejezetten a transznacionális tőkét preferálta rövid ÁVÜ-vezetői karrierje során. Bartha a piaci modernizátor technokraták szellemiségét képviselte gazdaságpolitikusként, majd később üzletemberként is és nem törekedett politikai kapcsolatok ápolására. A Bartháról rendelkezésre álló sajtóinformációkban semmi jelét nem találtam az MSZP-hez fűződő viszonynak vagy politikai lojalitásnak. A sajtóbeszámolók szerint visszavonult életet élt a TriGránit vezetőjeként, ami Demján Sándor szerint idővel zárkózottsághoz, depresszióhoz, majd 2012-ben öngyilkossághoz vezetett (*Origo,* 2012a). Barthát nagyjából annyira tekinthetnénk baloldali kötődésű tőkésnek, mint Surányit vagy Demjánt: a szükséges minimumon túl nem ápolt különösebb kapcsolatot a politikával. Ezért végül Barthát nem is soroltam a baloldali kötődésű tőkések közé.

A baloldali tőkések számának csökkenése kapcsán érdemes kiemelni, hogy 2003 és 2006 között sokan estek ki közülük a top 100-ból: Gyurcsány Ferenc, Haris György, Kóka János, Máté László, Walter Dezső a legismertebb nevek ebből az időszakból. Mindegyikük története egyedi, de egyben azt is mutatja, hogy még az egészen politikaközeli baloldali nagytőkések viszonya sem hasonlítható ahhoz, ahogy a jobboldali politikai kapitalisták a Fideszhez kapcso-

lódnak. A fent felsorolt személyek mind töltöttek be életük során a baloldalon politikai tisztséget, ám ennek ellenére nemhogy olyan látványos vagyongyarapodást nem mutattak fel, mint Simicska vagy Mészáros, de egyenesen ki is estek a top 100-ból a baloldali kormány alatt. Ebből arra következtethetünk, hogy az MSZP nem rendelkezett olyan központosított stratégiával egy gazdasági holdudvar kiépítésére, mint a Fidesz. A baloldali gazdasági elit szétforgácsolódásában tehát valószínűleg fontos szerepe volt a politikának, bár, mint később bemutatom, valószínű ágazati tényezők és a transznacionális cégekkel kialakított junior partnerségi viszony is befolyásolta azt, hogy miért nem akart lázadni a baloldali orientáltságú tőke a nemzetközi tőke ellen.

Annak érdekében, hogy a nemzeti tőke egy részének jobboldali fordulatát pontosabban megértsük, a következő lépésben a jobboldali kötődésű milliárdosok politikai profilját elemeztem annak alapján, hogy milyen szerepet játszott vagyonuk felhalmozásában a Fideszhez fűződő politikai viszony, mennyire kizárólagos az állami-politikai kapcsolatok szerepe a megrendelésekben, valamint hogy milyen módon nyilvánítják ki politikai preferenciáikat. Az elemzés alapján a jobboldali kötődésű nagytőkések négy kategóriáját azonosítottam: politikai kapitalisták, elkötelezett jobboldaliak, feltörekvő tőkések és kooptált tőkések. E csoportok között nagyon jelentős különbségek vannak a tőkeképzés átpolitizáltságát és a politikai szerepvállalást illetően (a fejezet következő szakaszában ezeket a különbségeket elemzem). Bár mindegyik csoport egyértelműen kiállt a Fidesz mellett, komoly hiba lenne őket egyformának látni. Fontos, hogy már létező, nem a 2010 utáni Orbán-kormány által kitermelt, de nem is 1998–2002 között kreált milliárdosok fordultak nagy számban a jobboldal felé a 2000-es évek során. A Fidesz mellett 2010-ig felsorakozott milliárdosok nagy része már 2010 előtt is jelentős vagyonnal rendelkezett, köztük számos olyan is van, akik vagyonukat döntő részben a piacon halmozták fel, de olyanok is, akik korábbi baloldali vagy kettős kötődésüket váltották fel Fidesz-szimpátiára.

A 2002 és 2018 között a 100 leggazdagabb magyar listájára felkerült milliárdosok közül összesen 54 hozható összefüggésbe a Fidesszel. Vannak közöttük többen is, akik menet közben kiestek a top 100-ból, ám ahogy a 7/1. ábra mutatta, létszámuk folyamatosan nőtt. A 2002–2018 között valaha a 100 leggazdagabb listájára felkerültek között összesen 13 személyt találtam, aki a jobboldali politikai kapitalisták táborába tartozik, további 11 milliárdos elkötelezett jobboldalinak tekinthető, és további 20 feltörekvő illetve 10 kooptált tőkés van közöttük. Ugyanakkor a tőkésosztályba tartozó passzívak (összesen 140 fő 2002–2018 között) mindegyike elfogadja a 2010 utáni államformát, nem tesz kísérletet a hatalomváltás előmozdítására, ebben az értelemben tehát ők is hozzájárulnak az autoriter kapitalizmus fennmaradásához. Ez alapján az *7/2. ábra* átfogó képet ad arról, hogy a nemzeti tőkésosztály milyen csoportjai járulnak hozzá a Fidesz hatalmának rögzüléséhez.

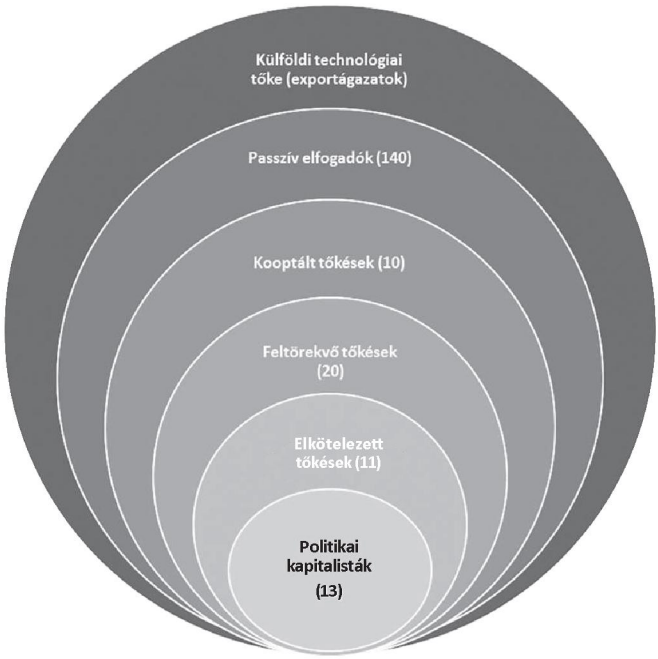

7/2. ábra. Az autoriter kapitalizmust stabilizáló nemzeti tőkésosztály összetétele

Forrás: saját adatbázis a top 100-jelentések alapján.

Megjegyzés: A számok a zárójelben az adott kategóriába tartozó összes tőkést mutatják. A külföldi tőke természetesen nem a nemzeti tőke része, de jelentősége miatt szerepeltetem az ábrán.

A nemzeti tőkésosztályon belül jelentős jobboldali fordulat zajlott le 2002–2010 között, még a baloldali kormány ideje alatt, majd ez az irány folytatódott a Fidesz hatalomátvételét követően. Az adatok azt is mutatják, hogy a politikai kapitalisták tábora a jobboldali kötődésű nemzeti tőkéseknek csak egy kis frakciója. A feltörekvő tőkések, az elkötelezettek és a kooptáltak csoportjainak azonosítása sokat elárul a nemzeti nagytőkén belüli jobboldali fordulat dinamikájáról.

A függő fejlődésben lehetséges hatalmi koalíciók szempontjából fontos szerepe van a technológia szerepének, illetve az ágazat belső piaci szerkezetének is, ahogy a 3. fejezetben kifejtettem. Az 5. fejezetben bemutattam, hogy a transznacionális tőke valóban dominál a feldolgozóiparon belül, különösen a technológiai ágazatokban. A nemzeti nagytőkét tartalmazó adatbázis lehetővé teszi azt is, hogy megvizsgáljam, hogyan alakulnak ágazatonként a nemzeti nagytőke politikai kapcsolatai. A *7/1. táblázat* pedig azt mutatja, hogyan alakult a nemzeti nagytőke politikai orientációja a különböző gazdasági ágazatokon belül. A táblázat jelentős ágazati különbségekre utal. Az építőipar 60%-a jobboldali orientációjú, a pénzügyi ágazat nemzeti tőkéseinek 50%-a,

7/1. táblázat. Különböző gazdasági ágazatok politikai kapcsolódása (2002–2018)

Gazdasági ágazat	Politikai kapcsolódás (fő/%)			
	semleges	bal	jobb	összesen
Ingatlan	23	2	9	34
	67,7	5,9	26	100
Élelmiszeripar	20	1	3	24
	83,3	4,2	12,5	100
Építőipar	5	3	12	20
	25	15	60	100
Vegyipar	3	3	2	8
	37,5	37,5	25	100
Pénzügy	7	1	8	16
	43,8	6,3	50	100
Alapanyagipar	5	4	3	12
	41,7	33,3	25	100
Média, hirdetés, könyv- és lapkiadás	11	1	6	18
	61,1	5,6	33,3	100
Energia- és hulladékipar	6	1	4	11
	54,6	9,1	36,4	100
Gépgyártás	6	2	2	10
	60	20	20	100
Kereskedelem	24	2	2	28
	85,7	7,1	7,1	100
Szállítmányozás, közlekedés	3	0	1	4
	75	0	25	100
Turizmus, szórakoztatóipar	8	1	1	10
	80	10	10	100
Oktatás	0	1	0	1
	0	100	0	100
Egészségügy	2	0	0	2
	100	0	0	100
Informatika	5	2	1	8
	62,5	25	12,5	100
Gazdasági szolgáltatások	5	2	0	7
	71,4	28,6	0	100
Mező, erdő- és vadgazdálkodás	4	2	0	6
	66,7	33,3	0	100
Könnyűipar	3	0	0	3
	100	0	0	100
Összesen	*140*	*28*	*54*	*222*
	63,06	*12,61*	*24,32*	*100*

az energia- és hulladékipari ágazat 36,4%-a, a média, hirdetési és kiadási ágazat 33,3%-a, míg az ingatlan-befektetők 26,5%-a jobboldali orientációjú. Ezzel szemben a baloldali irányultságú tőke a vegyiparban, az alapanyagiparban, az informatikában, a gazdasági szolgáltatásokban és a mezőgazdaságban jelentős. Az egyes ágazatok részletes elemzését igényelné, hogy feltárjuk a politikai irányultság okozati összefüggéseit, ugyanakkor bizonyos mintázatokra már ebből az egyszerű táblázatból is következtethetünk.

A jobboldali nagytőke szerepe a médiaágazaton belül a politikai stabilitás biztosításához szükséges, az építőipar pedig az az ágazat, amely a leginkább függ az állami megrendelésektől. A pénzügyi ágazat jobboldali orientációjának megértéséhez figyelembe kell vennünk azt, hogy a baloldal privatizációs stratégiája ebben az ágazatban a transznacionális tőkére épült, míg a jobboldal meg tudta szólítani az ágazat kevésbé tőkeerős magyar bankárjait. Hasonló a helyzet az energetikában, ahol domináns transznacionális társaságokkal versenyez néhány kisebb nemzeti cég. A baloldali tőke súlyának értékelésekor figyelemben kell vennünk a privatizáció időzítését is: ez a szempont ugyanannyira meghatározó lehet, mint az ágazat struktúrája. A baloldalnak a gazdasági szolgáltatásokban való felülreprezentáltsága például arra utalhat, hogy a privatizáció kezdeti szakaszában az állami vállalatok reorganizációjára, feldarabolására és továbbértékesítésére szakosodott, tehát nagy szerepe volt a nem stratégiai befektetőként viselkedő tőkéseknek.

Az 5. fejezetben bemutattam, hogy összhangban a függő fejlődés modelljével, a magyar nemzeti tőke kiszorult a kapitalizmus legdinamikusabb szektoraiból, a technológiaintenzív feldolgozóiparból. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyáltalán ne lennének magyar tulajdonú vállalkozások és magyar nagytőkések, akik olyan termelést végeznek, amelyekben a technológiának kiemelkedő szerepe van. Annak érdekében, hogy a technológiaalapú ágazatok szerepét a nemzeti nagytőke jobboldali fordulatában pontosabban megértsük, a *7/2. táblázat*ban összevontam az ágazati bontást két nagy kategóriába: technológiaalapú és nem technológiaalapú ágazatokra. A táblázat nagyon jelentős eltéréseket mutat a két ágazati kategória között. A nem technológiai ágazatokon belül sokkal jelentősebb a jobboldal penetrációja, mint a technológiai ágazatokon belül, ahol a baloldal összességében több tőkést tudhat maga mögött, mint a jobboldal, annak ellenére, hogy fele annyi baloldali nagytőkés van a teljes adatbázisban. Ez az összesítés a teljes adatbázis 2002 és 2018 közötti éveket lefedő adatait tartalmazza, tehát ebből nem következtethetünk az időbeli dinamikára. Mindenesetre a különbség, amit a táblázat mutat, jelentős.

A technológiai ágazatok szerepét logisztikus regresszióval is megvizsgáltam a jobb és baloldali tőkések körében (N = 82), tehát kiszűrve a semlegeseket az elemzésből. A függő változó a politikai kapcsolódás volt (0 = jobb, 1 = bal), a magyarázó változó pedig az ágazati kategória (0 = nem technológiai, 1 = technológiai). Az eredmény az, hogy 3,72-szer nagyobb eséllyel találunk a techno-

7/2. táblázat. Technológiai és nem technológiai ágazatok politikai kapcsolódása

Ágazat jellege	Politikai kapcsolódás (fő/%)			
	semleges	bal	jobb	összesen
Nem technológiai ágazat	121	17	46	184
	65,8	9,2	25	100
Technológiai ágazat	19	11	8	38
	50	29	21,1	100
Összesen	*140*	*28*	*54*	*222*
	63,1	*12,6*	*24,3*	*100*

Megjegyzés:
Nem technológiai ágazatok: ingatlanbefektetés; élelmiszeripar; építőipar; pénzügy; média, hirdetés, könyv-és lapkiadás; energia- és hulladékipar; kereskedelem; szállítmányozás, közlekedés; turizmus, szórakoztatóipar; oktatás; egészségügy; gazdasági szolgáltatások; mező, erdő- és vadgazdálkodás; könnyűipar
Technológiai ágazatok: vegyipar (vegyi alapanyag, gyógyszer, műtrágya, festék, kozmetikum); alapanyagipar (alumíniumgyártás, gumi és műanyag termék gyártása, nem fém ásványi termék, fém alapanyag, fémfeldolgozási termék gyártása); gépgyártás; informatika

lógiai ágazatban baloldali nagytőkést, mint a nem technológiai ágazatban, az összefüggés statisztikailag szignifikáns (OR = 3,72; p = 0,016). Ez egy egyszerű egyváltozós regresszió, nyilván ezer másik nem megfigyelt szempont is befolyásolhatja az összefüggést. Azt mindenesetre kijelenthetjük a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy lényegesen kisebb a jobboldal penetrációja a technológiai ágazatokban. A fejezet következő szakaszában a nagytőke jobboldali fordulatának néhány egyéni példájának részletes elemzésével igyekszem közelebb kerülni a fordulat szerkezeti dinamikájának megértéséhez.

A nemzeti tőkések jobboldali fordulatának egyéni példái

A politikai kapitalisták

A közéletben rendre a legnagyobb visszhangot azok a politikai kapitalisták váltják ki, akik a legszorosabb kapcsolatot ápolják az állammal, illetve Orbán Viktorral: ilyen Simicska Lajos, Mészáros Lőrinc, Nyerges Zsolt vagy Garancsi István. E csoport tőkeképzésére jellemző, hogy szinte kizárólag állami meg-

rendelésből gazdagodnak, tehát vagyonosodásukban a politikai kapcsolatnak kiemelkedő és meghatározó szerepe van. Ennek megfelelően rendre jelentős szerepet is vállalnak a politikai munkában a média- és kampányfinanszírozás formájában. Ők jelentik tulajdonképpen a Fidesz szűk gazdasági holdudvarát. Esetükben sem mondható el ugyanakkor, hogy a hatalmuk kikezdhetetlen lenne, amit Simicska kegyvesztetté válása mutat a legjobban. Erre a körre jellemző a leginkább a politikai versenyeztetés: Orbán Viktor és köre igyekszik egymással versengő többpólusú gazdasági holdudvart kiépíteni és fenntartani a párt körül, amiben egyik szereplőnek sincs túlhatalma. Oknyomozó újságírók szerint ezzel a politikai versenyeztetéssel magyarázható az, hogy már a 2010–2014 közötti ciklus második felében beindult a Simicska-féle Közgép alternatíváinak kitermelése, például a Duna Aszfalt felfuttatásával (*hvg.hu* 2014; *Világgazdaság,* 2016).

Az előzőekben bemutatott korábbi elitszociológiai felmérésekből és saját adataimból egyaránt az olvasható ki, hogy a Fidesz hátrányból indult a nemzeti tőkésosztályba való beágyazottság téren. Építkezése e körben talán épp e hátrány miatt sokkal tudatosabb, rendszeresebb és agresszívebb volt, mint a baloldal örökölt kapcsolati hálóra építő passzív stratégiája, ami a 2000-es években folyamatosan erodálta a politikai baloldalt a nemzeti nagytőkén belül. A Fidesz gazdasági holdudvarépítési stratégiája 1994-ben vette igazán kezdetét a választási kudarcot követően. Ekkor nyilatkozta Orbán Viktor Kéri Lászlónak egy interjúban a következőt:

„Mi csak magunkra számíthatunk, nekünk csak az van, amit magunk megszerzünk. Szemben ellenfeleinkkel, akik az elmúlt negyven évben megszedték magukat, bespájzoltak a nehéz időkre, vagy jelenlegi kormányzati pozíciójukat használhatják fel gazdasági alapjaik megteremtésére. Ha nem leszünk velük versenyképesek, nem tudjuk eljuttatni elképzeléseinket a választópolgárokhoz. Nem lesznek kiadványaink, irodáink és alkalmazottaink, s hiába miénk akár a legjobb program is, alul fogunk maradni." (*Origo,* 2012b)

A főszerep a gazdasági háttér kiépítésében Simicska Lajosé lett, aki 1994-ben a Népszabadságnak erről szokatlan nyíltsággal beszélt:

„A Fidesznek a megalakulásától kezdve nem voltak külső támogatói. El akartuk tehát kerülni mind a belföldi, mind pedig a külföldi csoportok gyámkodását, viszont így saját forráshoz kellett jutnunk." (*Origo,* 2012b)

Hiba lenne ugyanakkor a jobboldal előretörését a nemzeti tőkésosztályon belül kizárólag közvetlen politikai okokra, a politikai kapitalizmus jelenségére visszavezetni, de a behódolás hipotézisével sem magyarázható teljesen a Fidesz beágyazottságának előretörése a nemzeti tőkén belül. Ahogy Kolosi Tamás fogalmaz:

„A sajtó ugyan a semmiből iszonyatos vagyont szerzett Mészáros Lőrinccel, Tiborcz Istvánnal és köreikkel van tele, de ha megnézzük a száz leggazdagabb magyar listáját, a Fidesz által felemelt oligarchák a tizedüket sem teszik ki" (*hvg.hu,* 2018a).

Saját adataim szerint még a 10% is túlzó, a 13 politikai kapitalista a 222 fős nemzeti nagytőkés osztálynak kevesebb, mint 6%-át adja. Mivel a politikai kapitalisták jelentős figyelmet kapnak, rengeteg információ érhető el róluk, ezért itt bővebben nem foglalkozom velük.

Elkötelezett jobboldaliak

Az elkötelezett jobboldaliak körébe számos olyan nagyvállalkozó tartozik, akik vagyonukat döntő részben nem valamelyik Fidesz-kormánynak köszönhetik, mint például Nobilis Kristóf, Spéder Zoltán vagy Széles Gábor. A feltörekvő tőkésektől megkülönbözteti őket, hogy politikai nézeteiket nyíltabban vállalják, és komoly szerepet vállalnak a médiában is, illetve jelentős erőfeszítéseket tesznek az ideológiai építkezésre illetve a szövetségépítésre. Egyikőjük sem tekinthető olyan politikai kapitalistának, akik tőkefelhalmozásában a 2010 utáni politikai fordulat olyan látványos különbséget eredményezett volna, mint például Mészáros Lőrinc esetében. Köreikből többen kisebb-nagyobb konfliktusba is kerültek az új hatalmi koalícióval: Nobilis Kristóf a Lánchíd-palota, Spéder Zoltán a Takarékszövetkezetek kapcsán, Széles Gábor pedig a *Magyar Hírlap* illetve az ECHO TV táborában túl erős Jobbik-arány miatt került a hírek szerint bajba (*Átlátszó.hu* 2017).

Széles Gábort érdemes kiemelni az elkötelezett tőkések közül, mert neki meghatározó szerepe volt a magyar nagytőke és a politikai jobboldal közeledésében, az ideológiai és szövetségi építkezésben. A Cocom-listán tiltott alkatrészekből számítógépeket összeszerelő Műszertechnika tulajdonosaként Széles Gábor már a '80-as években jelenős vagyont halmozott fel (*Figyelő,* 2005). 1990-ben ő volt az első korabeli nagyvállalkozó, aki nyíltan kiállt az új politikai jobboldal mellett, 1990-től a Magyar Demokrata Fórum elnökségének tagja lett, politikai elkötelezettségét fennen hirdette BMW-je MDF-001-es rendszáma. Ahogy többször rámutattam, a nemzeti kapitalisták és a jobboldali kormányok közötti viszony kezdetben nem volt felhőtlen. Széles Gábor már 1991-ben próbálta közelíteni az MDF-et és a magyar nagytőkét egy Kocsis Andrással közös cikkében:

„Kiegyezésre van szükség! Nem elsősorban a pártok kiegyezésére, hanem az új hatalmi elit és a nemzeti tőke egymásra találására.[...] Így tudunk valódi partnerei és nem kiszolgálói lenni a számunkra olyannyira szükséges külföldi tőkének, amely egyébként megosztaná és szétforgácsolná fejlődő gazdaságunkat, és néhány monopólium uralma alá kényszerítené az országot. [...] A feladat nagy. A mai hatalmi elit csak akkor

tudja ezt megoldani, ha képes és hajlandó kiegyezni, és összefogni a polgársággal, s megkapja annak támogatását." (Kocsis–Széles 1991)

Széles Gábor társa a Munkaadók és Gyáriparosok Országos Szövetségének élén hosszú időn át Vadász Péter volt, aki hasonló elvárásokat fogalmazott meg az állammal szemben a nemzeti burzsoázia kiépítése terén. Vadász erről 1993-ban a következőt nyilatkozta:

„Ahol nem alakult ki nemzeti burzsoázia, ott a vagyonos réteg külföldön költötte el a pénzt, mint az orosz arisztokrácia, s így nem indult meg az eredeti tőkefelhalmozás. Az az ország, amelyiknek nincs saját polgársága, rendkívül kiszolgáltatott. ... Hogy ezt elkerüljük, ahhoz ki kell alakulnia a magyar tulajdonosi rétegnek. ... A privatizációban az eddigi tapasztalatok szerint a külföldi cégek indulnak, a versenytárgyalások hatvan–hetven százalékát ők nyerték el az elmúlt két évben." (Vadász Pétert idézi Szalai 2001, 167.)

Az Antall-kormány ugyanakkor ambivalensen viszonyult az időszak nagytőkéjéhez, politikai alapon viszolygott, de közben a későbbi kormányokhoz képest nagyobb teret is adott a magyar tőke érdekeinek (ennek részleteit a 4. fejezetben tárgyaltam). Szélesék javaslata nagy felhördülést keltett az MDF frakción belül, Kocsis András személyében a KISZ-es lobbit látták megtestesülni, így Széles javaslata politikai okokból lepattant a kormányról. Széles javaslatával nem a nemzeti tőkével volt baj elviekben, hanem azzal, hogy ez a kor Magyarországán akkor részben azt jelentette, hogy a szocializmusból induló, a jobboldal által kommunistaként megbélyegzett menedzserekből lett nagyvállalkozókkal kellett volna a jobboldalnak kiegyeznie, ez pedig az MDF-nek „nem fért bele" (lásd *Beszélő,* 1994).

Később sok nagytőkés reménykedett 1994 után a szocialista kormányban. Széles Gábor újra megfogalmazta az elvárásait:

„Remélem, az új kormánynak sikerül elérnie, hogy a hazai nagyvállalatok egyre inkább bekapcsolhatók legyenek a multinacionális cégek kooperációs termelésébe, ugyanakkor a magyar érdekek is jelentősen érvényesüljenek. Persze ez nem egyszerű. A multik azt szeretik, ha ők megveszik a vállalatot, és senki nem szól bele a dolgukba. Ők majd azt és úgy gyártanak, amit és ahogy akarnak. De ha megfelelő menedzsmentet találnak, fontosabb számukra, hogy hasznot hozó kapcsolatot építsenek ki vele, mint hogy mindenáron megvásárolják azt a vállalatot. Az új kormányzatnak ezen a téren okosabb politikát kellene folytatnia. A magyar vállalkozói menedzsment – legyen szó nagyvállalkozókról vagy nagyvállalati vezetőkről – abban legyen érdekelt, hogy akár állami, akár magán –, magyar többségi tulajdonban tartsa meg a termelővagyont, és ne abban, hogy minél hamarabb külföldi kézre kerüljön." (*Beszélő,* 1994)

A nemzeti tőkének az új szocialista kormánnyal szembeni várakozásai azonban – mint láttuk – megalapozatlannak bizonyultak. Nem alakult jobban a nemzeti tőke sorsa a szocialistákat váltó Fidesz-kormány alatt sem. 1994-ben még

úgy látszott, hogy a Fidesz a Palotás János nagyvállalkozó nevével fémjelzett Vállalkozók Pártjával szövetkezve felvállalja a magyar nagytőke politikai képviselőjének szerepét, ám kormányra kerülve más irányt vettek. Széles Gábor ezt ismét nehezményezte és szemére vetette a Fidesznek a nemzeti tőke sérelmeit:

„Az igazság az, hogy az MGYOSZ az egész Széchenyi Tervtől többet várt. Már az indulásnál ott voltunk, s a gazdasági kormányzattól – miniszteri szinten többször – ígéretet is kaptunk arra, hogy a tagjainkat bevonják az egyes döntésekbe. Ennek az ígéretnek a beváltásával azonban még ma is adósok. [...] A másik probléma – s ezt statisztikai adatok is alátámasztják –, hogy a különböző pályázatok nyerteseinek jelentős része külföldi tulajdonú vállalat. Vagyis pillanatnyilag úgy fest, hogy a Széchenyi Terv elsősorban a külföldi cégeket karolja fel. [...] Kifejezetten hibásnak értékeljük a tervet abból a szempontból, hogy gyakorlatilag semmit nem ad a magyar tulajdonú közepes és nagyvállalatok számára. [...] Amúgy elég e helyütt megemlíteni, hogy már a Széchenyi Terv kormányzati beharangozásakor látható volt hányadán állunk: Orbán Viktor miniszterelnök ugyanis nem az MGYOSZ, hanem az Am-Cham[40] előtt ismertette először nyilvánosan a program részleteit." (*Magyar Gyáripar,* 2001)

A magyar nagytőke érdekeit képviselő, Széles vezette Gyáriparosok Szövetsége minden választásnál megfogalmazta a gazdaságpolitikai elvárását. Így történt ez 2002-ben is. Az új szocialista kormány terveit kommentálva kiadott 26 pontos állásfoglalásából néhányat kiemelve láthatók az irányok.

„Az MGYOSZ [...] nem tudja támogatni azt a gazdaságpolitikát, amely [...] a GDP ütemével azonos reálbéremelkedést céloz meg. [...] Az MGYOSZ olyan bérpolitikára tesz ajánlatot, amely a reálkeresetek emelkedését a nemzetgazdasági termelékenység növekedéséhez, annak 60%-ához köti. Elő kell segíteni, hogy a gazdaság hazai szereplői is aktív szerephez jussanak a multinacionális cégek világméretű – és magyarországi – térhódításának fő területein. [...] Ennek érdekében elő kell segíteni a magyar vállalkozói kör – ezen belül elsősorban a magyar nagyvállalatok – megerősödését. [...] Javítani kell a magyarországi vállalkozások – ezen belül a magyar nagyvállalatok – pozícióit a közbeszerzéseknél. Támogatni kell a kizárólagos vagy többségi magyar tulajdonú vállalatok működőtőke-exportját. Erősíteni kell az állam esélyteremtő szerepét mind a vállalkozások, mind a lakosság vonatkozásában: növelni kell az állami szerepvállalást a globalizáció okozta zavaró aránytalanságok növekedésének mérséklésében." (MGYOSZ 2002)

Ezek az elvárások több ponton is ütköztek a 2002-ben felállt szocialista kormány gazdaságpolitikájával: Medgyessy Péter miniszterelnöksége alatt jelentős reálbér-emelkedés történt; az állami tőkepolitikáknak továbbra is kiemelt kedvezményezettjei maradtak a transznacionális vállalatok; az állam „esélyteremtő szerepének" a magyar vállalkozások irányába továbbra sem

[40] American Chamber of Commerce, az amerikai nagyvállalatok magyarországi érdekképviseleti szervezete.

voltak jelei. A nemzeti tőke elvárása, hogy az állam aktívan segítse a magyar tulajdonú vállalatokat, homlokegyenest ellentétes a 4. fejezetben tárgyalt baloldali kötődésű fundamentalista piaci modernizátor elit minimális állam iránti preferenciájával. A Medgyessy–Gyurcsány miniszterelnök-csere sem hozott fordulatot a nemzeti tőke szempontjából.

Széles Gábor politikai karrierjében a következő állomást az jelentette, amikor 2004-ben megvásárolta a korábban liberális orientáltságú *Magyar Hírlap*ot. A történet jellemző vonása, hogy a lapot akkori tulajdonosa, a svájci Ringier Kiadó bezárta volna a lap veszteségeire hivatkozva.[41] Széles Gábor a *Magyar Hírlap* megvásárlásával jelentős lépést tett a jobboldali médiabirodalom kiépítése felé, amit nem sokkal később a szintén jobboldali orientációjú ECHO TV felállítása követett. Saját számítása szerint 2004 és 2010 között 6 milliárd forintot invesztált a médiába (*Eger Hírek*, 2017). Széles mindezt annak ellenére tette, hogy nem volt túl szoros a viszonya a politikai jobboldallal. Ezt támasztja alá az is, hogy később arról beszélt, hogy 2010-ben, még ha egészsége engedte volna, akkor sem tudott volna gazdasági miniszter lenni Simicska miatt:

„De valószínűleg akkor sem lettem volna, mert Simicska Lajos mindig ellenségének tekintett. Az okokat nem tudom, életemben talán kétszer beszéltünk. Ő maga akadályozta volna meg a kinevezést." (*Eger Hírek,* 2017)

Széles Gábor a jobboldali orientációjú nagytőkések körében nem tipikus, amennyiben az általa részben tulajdonolt Videoton és Műszertechnika a gép- és műszergyártásban tevékenykedik, ami az egyik leginkább technológiaintenzív ágazat. A képzett és minőségi munkaerő kínálata tehát akár érdeke is lehetne, ám, mint előbb utaltam rá, az egyik legádázabb ellenfele volt a minimálbér-emeléseknek. Az általa vezetett Videoton a bérmunkázó, alacsony szintű beszállítói munkát végző magyar vállalatok mintatípusa volt a '90-es években. Bevételeinek jelentős része eleinte abból származott, hogy magyarországi transznacionális vállalatoknak adott kölcsön olcsó munkaerőt. Ezen felül a Videoton Holding tevékenysége a részegységek és alapanyagok gyártása volt, miközben a Videoton sajátmárkás termékeinek forgalmazása, kutatásfejlesztési és marketingtevékenysége összeomlott. Egészen a közelmúltig kellett várni arra, hogy a Videoton újra technológiaintenzív termelésbe fogjon. Széles jobboldali orientációjában a legmeghatározóbb ideológiai elköteleződése lehetett, ami magyarázza a jobboldali hatalmi építkezésben játszott fontos szerepét is.

Széles Gábor mellett a nemzeti nagyvállalkozóból a tőke egyik fő lobbistájává lett Parragh László, papíron a magyar kis- és közepes vállalkozások érde-

[41] A transznacionális tőkének 2010-ig jelentős szerepe volt a magyar médiapluralizmus fenntartásában, ám mivel számukra a veszteség esetén könnyen elérhető az exit stratégia, azaz a kilépés a magyar piacról, ezért 2010 után sok külföldi társaság adta el portfolióját a magyar nemzeti nagytőkének.

keit képviselő Kereskedelmi és Iparkamara (MKIK) elnöke is jelentős szerepet játszott elkötelezett jobboldaliként a nemzeti tőke és a politikai jobboldal közelítésében. Bár a 2002 utáni időben a 100 leggazdagabb magyar listájára Parragh nem tudott felkerülni, de maga is jelentős nagytőkés volt a '90-es években (*Magyar Narancs,* 2013). A politikai jobboldal és Parragh közeledése már abban tetten érhető volt, hogy 2001-ben az első Orbán-kormány a döntően nagy állami beruházásokat finanszírozó, kizárólagos állami tulajdonú Magyar Fejlesztési Bank (MFB) kisegítette az ezredforduló környékén már anyagi gondokkal küzdő Parragh Kereskedelmi Rt.-t. Parragh vállalkozása ennek ellenére a 2000-es évek második felében egyre zsugorodott, 2006-ban megkezdődött a cég felszámolása. Parragh ugyanakkor még vállalkozói sikerei csúcsán belekezdett a kamarai előmenetele építésébe. 1994-ben a Széles-féle MGYOSZ alelnöke lett, 1999-ben pedig elfogadta Orbán Viktor felkérését, hogy legyen gazdasági tanácsadója. A következő nagy előrelépés az volt, amikor az MGYOSZ, tehát Széles Gábor jelöltjeként 2000-ben megválasztották az MKIK elnökének, legyőzve a baloldali kötődésű MAL Zrt.-tulajdonos Tolnay Lajost. Az MKIK ezt követően 2002-ben stratégiai megállapodást kötött Orbán Viktor kormányával a Kamara állami támogatásáról. Ezt követően Parragh 2008-ban majd 2010-ben is a Fidesszel kötött megállapodást. Egyik fontos lépése volt Parraghnak, hogy Szathmáry Kristófot, a Vállalkozók Pártja Fideszbe épült emberét „betolta" a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara (BKIK) élére. A Fidesz már az 1994-es választáson megállapodást kötött a Vállalkozók Pártjával. Szathmáry Kristóf a Vállalkozók Pártja országos választmányának elnöke, majd a Magyar Vállalkozók és Munkaadók Pártjának általános elnökhelyettese, majd 2009-től elnöke. A Fidesz révén egyben 2006 óta ellenzéki képviselő. 2008-ban pedig, tehát még a szocialista kormány regnálása idején, Parragh László segítségével négy évre megválasztották a BKIK elnökének, majd 2012-ben újraválasztották. A kamarai rendszeren keresztül Szathmáry és Parragh tehát még az ellenzéki években olyan hatalmi pozíciókhoz jutottak, ami jelentős szervezeti erőforrásokkal támogatta a nemzeti tőke és a politikai jobboldal közelítésének projektjét.

Parragh a 2006-os kormányzati válságkezelő megszorítások kapcsán adott interjújában világossá tette, hogy szerinte a szocialista kormányok gazdaságpolitikájával az a baj, hogy a transznacionális tőkének kedvez, a nekik adott kedvezményeket a magyar tulajdonú, döntő részben a KKV-ágazatba tartozó cégekkel fizetteti meg:

„Magyarországon két gazdaság működik párhuzamosan. A multinacionális cégeket nem nagyon érintik az intézkedések. Vagy ahol érintik, kellő lobbierővel tompítani tudták ezek hatásait. [...] Mi a nagyiparunkat jórészt odaadtuk – ez volt a rendszerváltás ára. Pedig az iparban birtokolt tulajdon nagyon fontos a nemzet fejlődése szempontjából. A hazai tőkének ide termelődik a profitja, ide kötődik kulturálisan, vagy karitatív értelemben. Csupán a kis- és középvállalati szektor maradt nagyrészt hazai

tulajdonban. Az intézkedések egyik veszélye, hogy itt is romlanak majd a pozícióink. [...] Ma Magyarországon egy liberális gazdaságpolitika érvényesül, amely azt mondja, hogy elsődlegesen a piaci szabályoknak kell érvényesülni. Vagyis az állami beavatkozást minimalizálni kell. Ez nem egy támogatáscentrikus gondolkodás. ... Ezzel olyan eszközökről mondunk le, amivel meg lehetne erősíteni a piaci versenyhez még nem eléggé fejlett gazdasági szereplőket." (*Magyar Demokrata, 2006*)

Parragh hozzátette, hogy a magyar tulajdonú cégeket sújtó adóemelések helyett az oktatási és egészségügyi kiadásokat kellett volna csökkenteni, „Ha 30%-kal kevesebb a gyerek, nem logikus hogy 30%-kal kevesebb iskola kell?" – teszi fel a költői kérdést. A magyar tőke egy része tehát ez alapján kifejezetten ellenérdekeltnek tűnik az oktatási és egészségügyi kiadásokkal kapcsolatban, míg a transznacionális tőke esetében azt láttuk, hogy legalábbis engedékenyebbek. A szocialista kormány jóléti rendszerváltása, majd a megszorítások jellege erősen szembement a nemzeti tőke elvárásaival.[42]

A nemzeti tőke és a politikai jobboldal közeledését segítette, hogy 2002-től a Fidesz ellenzékben gazdasági nacionalista fordulatot hajtott végre, amiben szintén fontos szerepe volt Parragh Lászlónak. A Fidesz gazdasági programjának megalkotása során aktívan támaszkodott a Parragh-féle MKIK elemzéseire, ahogy Matolcsy György írja könyvében (Matolcsy 2008, 313.). A Parragh vezette iparkamara jelentős hatással volt a 2010-es kormányváltást követően is a Fidesz gazdaságpolitikájára, főleg az oktatás- és munkaerő-politikára, ahogy azt mind a kormány, mind Parragh László igyekszik rendszeresen hangsúlyozni (*Népszabadság,* 2013), támogatva a kormányt a 2014-es és a 2018-as kormányváltás kapcsán egyaránt. 2011 májusában egy interjúban a szlovákiai éhséglázadásokat helyezte pozitív kontextusba:

„[...] a következő időszakban nagyon fájdalmas változások következnek, amelyek hasonlítanak majd a Dzurinda-kormány által végrehajtott reformokra. Ezek Szlovákia bizonyos térségeit és társadalmi csoportjait extrém módon sokkolták, viszont megmozdították a szlovák munkaerőpiacot." (*Napi Gazdaság,* 2011)

Parragh az interjúban úgy vélte, ahhoz, hogy valami megmozduljon, legalább 30-40%-os különbségnek kell lennie a segélyek és a munkajövedelmek között, illetve a minimálbér felfüggesztését is javasolta. 2018-ban többek között azzal indokolta ellenérzését a szocialisták vezette ellenzékkel szemben, hogy „a hideg kirázza, amikor az alapjövedelemről hall, vagy amikor a béremelésekről" (*Index.hu,* 2018b). A Fidesz ellenzékben, Parragh közreműkö-

[42] A Magyar Tudományos Akadémia lefejezése és kormányzati ellenőrzés alá vonása szintén azt mutatja, hogy az országot jelenleg irányító elit vagy nem érti, hogy nem megkerülhető a kutatók függetlensége az átálláshoz az innovációvezérelt tudásalapú gazdasági modellre, vagy érti és politikáját tudatosan az alacsony hozzáadott értékű termelést végző vállalkozásokra építi (bővebben lásd Scheiring 2019).

désével megfogalmazott gazdaságpolitikájában minden korábbinál nagyobb hangsúlyt kapott a nemzeti tőke kiemelt támogatása és intézményes védelme. A gazdasági program kidolgozásában politikai oldalról Parragh mellett az a Matolcsy György kapott ettől kezdve vezető szerepet, akit még az első Orbán-kormány idején háttérbe szorított a Fidesz-körüli fundamentalista piaci modernizátor csapat (Szalai 1999a). A Matolcsy által szerkesztett gazdasági programban és Orbán Viktor kommunikációjában egyre nagyobb szerep jutott a külföldi tőkével szembeni kritikáknak, hangsúlyozva a nemzeti tőke kiemelt támogatásának az igényét.

Feltörekvő tőkések

A Fidesz mellett felsorakozott a 2000-es évek során a nemzeti nagytőke egyre több képviselője. Számossága szerint a legjelentősebb csoportot a feltörekvő tőkések alkotják. Ők olyan nagyvállalkozók, akik távolabb vannak a politikai magtól, vagyongyarapodásukban alig találjuk a politikai kapitalizmusnak nyomait. Szemben az elkötelezett tőkésekkel, ők nem vállaltak olyan látványos szerepet a Fidesz ideológiai és hatalmi építkezésében. Ám ezzel együtt úgy ítélték meg a 2000-es évek során, hogy a Fidesz jobban mozdítja elő a nemzeti tőke érdekeit. Mint kimutattam, a feltörekvő tőkések jelenléte meghatározó az élelmiszeriparban (3 fő), az ingatlanbefektetők között (3 fő), az építőiparban (3 fő), az alapanyagiparban (3 fő) az energetikában (2 fő) és a kereskedelemben (2 fő). Ezek tehát döntő részben olyan ágazatok, ahol a technológiának csekély a szerepe, ez alól kivétel az alapanyagipar, ahol jelentősebb számban találhatunk nemzeti tőkéseket, ám mint később bemutatom, valójában ezek sem technológiaalapú cégek.

A feltörekvő nemzeti tőkések politikai karrierútjára jellemző a politikai nyilatkozatoktól tartózkodó, ám a 2010 utáni kormánnyal jó viszonyt ápoló, a Jobbikkal is hírbe hozott élelmiszeripari vállalkozó, Balogh Levente esete. A Szentkirályi Ásványvíz tulajdonosa résztvevője a kormány külgazdasági útjainak, amire csak a politikailag elkötelezett vállalkozók merészkednek. Egy interjúban a magyarországi kereskedelmi multikra panaszkodott, akik szerinte igyekeznek őt kiszorítani a forgalomból, amit azzal kommentált, hogy „csak azért bánhatnak így a magyar gyártókkal a külföldi tulajdonú cégek, mert pontosan látják, hogy a vezetőink miként bánnak a magyar vállalatokkal" (*Magyar Demokrata,* 2011). A Forbesnak pedig arról beszélt, hogy „egyetért azzal, hogy a magyar értékeket erősítsük, és a magyar embereket hozzuk pozícióba, ne gyarmatosítsuk az országot" (hvg.hu 2015). Balogh tipikus példája azoknak a magyar nagyvállalkozóknak, akik a 2000-es években kerültek be a leggazdagabb magyarok közé, növekedésükhöz a multikkal kell megküzdeniük, amiben az ellenzéki Fidesztől szimbolikus, majd a 2010 utáni kormány-

tól intézményi támogatást kapnak. A kereskedelmi ágazat mellett az élelmiszeripar egy másik olyan ágazat, ahol a nemzeti tőke fel tudja venni a versenyt a nemzetközi tőkével.

A feltörekvő kapitalisták egyik beszédes esete a szintén élelmiszeriparban tevékeny Szabó Miklós, a Tranzit-Ker tulajdonosa. Cégét szintén a rendszerváltást követően alapította, kisvállalkozóként kezdte, csak a piacon elért eredmények alapján nőtt naggyá. Ennek kapcsán ő is büszkén nyilatkozta, hogy „egy fillér állami vagyont sem privatizáltunk" (*Dehir.hu,* 2013). Elmondása szerint a cége minden évben nyereséges volt, így tudott 2014-re a 100 leggazdagabb közé bekerülni. Ebben az évben volt vendége Orbán Viktor a cége állami támogatásból megvalósult új üzeme átadójának, ahol a miniszterelnök újra elmondta, hogy „nemcsak közgazdasági, hanem szívbéli okokból is az a helyes, ha a magyar gazdaság gerincét a magyar kézben lévő vállalkozások adják" (*Hirado.hu,* 2014). A kormányzati hátszelet a cég nemcsak állami támogatással használja ki. Az élelmiszeripari ágazatra jellemző, hogy nagy mennyiségben igényel képzetlen munkaerőt. Ennek kielégítésére jelentett új lehetőséget a közmunka-program, amely, bár törvény szerint csak közfeladatok ellátására alkalmazható, több magáncég is lebukott azzal, hogy közmunkást alkalmaznak a helyi Fideszes városvezetéssel összejátszva. Így volt ezzel a Szabó Miklós tulajdonában álló Tranzit Dió Kft. is, amelyik törvényesen megfizetett alkalmazottak helyett éhbért kereső közmunkásokkal pucoltatta a diót, jelentős megtakarítást érve így el a bérköltségeken (*Magyar Narancs,* 2018).

Parragh László kapcsán már említettem a kereskedelmi ágazatban tevékenykedő nemzeti nagytőke sorsát. Az élelmiszeripar és a kereskedelem szorosan összefonódik egymással, a transznacionális tőke fölérendeltsége a kereskedelemben megnehezíti a magyar tulajdonú élelmiszeripari vállalkozások piacra jutását. A kereskedelemben erős versengés közepette fejlődő magyar tulajdonosi hátterű CBA a legismertebb és szemléletes példa. A CBA-t multikkal küzdve építették fel induló közértesből az ország egyik legnagyobb kiskereskedelmi láncává az alapító tulajdonosok. Közülük a leggyakrabban az elmúlt években Lázár Vilmos nevével találkozhatunk, aki az alapító Baldauf Lászlótól vette át a cég irányítását. A CBA vezetői gyakran látogatják a Fidesz rendezvényeit, politikai szimpátiájuk már régóta nyílt, ám gazdagodásukban egészen a közelmúltig kevés szerepet játszott a párt. Baldauf László saját elmondása szerint már a rendszerváltás óta „nemzeti elköteleződésű". Már 2010 előtt, amikor ellenzékben volt a Fidesz, többször kiállt a párt mellett a CBA Magazin beköszönő cikkeiben, vagy már 2002-ben is egy nagygyűlésen (*Népszabadság,* 2012). Politikai orientációjuk részben a multikkal szemben folytatott harcukban gyökerezik, és az ő esetükben is a gazdasági nacionalizmus az egyik meghatározó kapocs a Fidesz felé (*Üzletrész.hu,* 2012). 2010 után a kiskereskedelem az egyik kiemelt célja a Fidesz beavatkozásainak, ahol a nemzeti kereskedelmi nagytőkével szövetkezve igyekszik háttérbe szorítani

a transznacionális tőkét.[43] Erre példa az üzlethelységek alapterületeinek szabályozása, amely a kisebb kereskedelmi egységeket hozta helyzetbe, vagy az ún. trafiktörvény, amely egyben jó példa az élelmiszeripar és a kereskedelem összefonódására is.

A feltörekvő tőkések egy érdekes figurája a szállítmányozási ágazatban dolgozó Wáberer György. A szállítmányozási és közlekedési ágazat sokban hasonlít a kereskedelmi ágazathoz. Rika, hogy a nemzeti tőke a transznacionális tőke junior partnerévé válna, nem jellemzők beszállítói kapcsolatok, de joint venture vállalkozások sem. Ellenben itt is rendkívül éles a verseny. A termelésben kevés szerepet játszik a technológia, viszont a sofőr bérszínvonala, illetve az állami közlekedéspolitika jelentősen befolyásolja az ágazat nyereségességét. Wáberer vagyonát még az állami Volán Tefu informatikai irodavezetőjeként kezdte – ő tehát a privatizáló menedzserek tipikus esete. A cég privatizációja során sikerrel pályázott üzlettársaival, majd az így felhalmozott nyereségre építve később a Hungarocamion fuvarozási céget is felvásárolta. Wáberer vagyonát teljes egészében a piacon építette fel, cége Európa harmadik legnagyobb fuvarozótársaságává nőtte ki magát. A sajtóbeszámolók szerint ebben szerepet játszott a cég agresszív bérpolitikája is, ugyanis a kamionosok elmondása szerint az egyik legrosszabb fizetést a Wáberer's adta az ágazatban *(Magyar Narancs,* 2016). Wáberer elmondása szerint kereste a kapcsolatot a szocialista politikusokkal is, ám azok távolságtartóbbak voltak, nem mutattak hajlandóságot arra, hogy a nemzeti tőke helyzetét javítsák az ágazatban a transznacionális tőkével szemben.

Ezzel szemben a 2010 utáni hatalommal megtalálta a hangot, számos intézkedést tudott átlobbizni a kormányzaton, ami segítette a magyar fuvarozó cégek jövedelmezőségét. Elmondása szerint például a kereskedelmi gázolaj utáni adókedvezmény bevezetéséért már a Bajnai-kormánynál is lobbizott, ám csak Matolcsy minisztersége alatt ért célt. Ezzel az intézkedéssel éves szinten 250 millió forintot takarított meg saját cégének. Számos további iparági kedvezményt sikerült kilobbiznia: megemelték az adómentesen adható napidíj mértékét, az újonnan bevezetett e-útdíj egy részét visszaigényelhetik, csökkentették a gépjárműadót, és tovább emelték a napidíjak adómentességét. Wáberer később bekerült a frissen államosított Rába igazgatóságába is, majd az ő cége volt az első magyar cég, amellyel 2013 tavaszán stratégiai megállapodást kötött a kormány. Következő fordulat az volt, amikor 2015-ben a logisztikáért felelős miniszteri biztossá nevezték ki az ágazat legnagyobb magyarországi szereplőjeként. Egyik első intézkedése az volt, hogy szigorították

[43] Baldauf László visszavonulásával egy időben megerősödtek a multinacionális diszkontláncok a magyar kereskedelmi piacon, ami megnehezíti a nemzeti tőke térnyerését. Jól mutatja ezt a CBA több boltját átvevő Lidl esete: tehát még állami hátszéllel sem könnyű kiszorítani a transznacionális tőkét.

a külföldi kamionosok ellenőrzését, valamint csökkentett egy sor, a fuvarozókat érintő adminisztrációs és adóterhet. Wáberer azzal kommentálta mindezt, hogy „az Orbán-kabinet alatt sikerült a legtöbbet elérnünk. Ez a kormány volt ugyanis a legfogékonyabb arra, hogyan lehet egy ágazatot úgy támogatni, hogy az az egész ország előnyére váljon". *(Magyar Narancs,* 2016)

A jobboldali nagytőkén belül, bár erős kisebbségben, de vannak olyanok is, akik technológiaalapú ágazatban tevékenykednek. Ennek egyik érdekes esete a műanyagipari alapanyagokat gyártó Karsai Béla, a Karsai Műanyagtechnika Holding Zrt. tulajdonosa. Cégét nehezen tekinthetjük technológiaintenzív vállalkozásnak, ugyanis csomagolóanyagokat gyárt. Vállalkozását garázsvállalkozásként indította még a '80-as években, tehát ő is a második gazdaságból feltörekvő nagytőkések egyike. Cége folyamatosan növekedett, átköltöztek Székesfehérvárra, majd 1994-ben egyedüli magyarként indultak egy gazdasági minisztérium által kiírt pályázaton. Erről Karsai így beszél:

„A növekedést illetően meghatározó volt az az 1994-es pályázat, amelyet az akkori gazdasági minisztérium írt ki, főként külföldi vállalatok számára. Ekkor döntöttünk a nagyobb lépték mellett, és a pályázat megnyerése valóban szárnyat adott a vállalkozásnak. Zárójelben jegyzem meg, hogy a pályázatunkban vállaltak teljesítését az adóhivatal megkifogásolta 14 fő alkalmazásának hiánya miatt. Ezért vissza kellett fizetni az addig összegyűlt nyereségadót, amely 100 millió forintot kóstált. Szerintem érdemelt volna némi megértést, némi méltányosságot az egyetlen hazai vállalkozás a külföldiek között. Azon is gondolkodom, vajon a többi 16 külföldi vállalat esetében született-e ilyen kemény döntés. S arra is kíváncsi lennék, hogy az akkori nyertes cégek közül hány van még ma is Magyarországon." (*Duol.hu,* 2018)

Ennek ellenére Karsai cége folyamatosan növekedni tudott, így 2002-ben már 3,5 milliárd forinttal a leggazdagabb 100 magyar listájára kerül. A globális pénzügyi válság aztán kikezdte a céget, amely konfliktusba került a hitelezőivel, így Karsai kiesett a top 100-ból. A 2018-ban 700 főt foglalkoztató cége azonban továbbra is meghatározó szereplője a hazai műanyagiparnak, azon belül pedig Székesfehérvárnak. Karsai 2006-ban ringbe szállt a székesfehérvári polgármesteri címért, névleg független jelöltként, de a Fidesz támogatásával. Ekkor nyilatkozta Karsai a következőt a *Business Hungary* lapnak:

„Sok külföldi vállalat ruház be Magyarországon – és némelyiket még támogatjuk is, mint például legutóbb a Hankookot. Bár ez önmagában nem gond, felvet egy nagy kérdést: ha ezt a hatalmas pénzügyi támogatást magyar cégek kapták volna, nem keletkezik-e több munkahely, és nem tudnak-e magyar cégek is áttörést elérni a maguk területén?" (Idézi Kolosi–Szelényi 2010, 101–102.)

Karsait tehát szintén nyomasztja a külföldi tőke fölénye az állami támogatásokban. Ez nyilvánvalóan közrejátszott abban, hogy a Fidesz felé fordult a 2000-es években. Ezt a laza kapcsolatot 2010-ben még szorosabbra fűzte,

ekkor ugyanis belépett a pártba, az ezzel kapcsolatos interjújában újra említi a multikkal szembeni versengést (*Feol.hu,* 2011).

Az alapanyagiparban aktív Felcsuti Zsolt is, akinek vállalkozásai szintén nem tekinthetők technológiaintenzívnek. A Forbes szerint Felcsuti az egyik legjelentősebb magyar tulajdonú, fém- és vegyipari alapanyagot gyártó vállalat tulajdonosa. Az MPF Holding a nagyon kevés magyar tulajdonú transznacionális cégek egyike. Felcsuti nyíltan vállalja, hogy „valóban jobboldali, pontosabban konzervatív beállítottságú" ember, ám hozzáteszi, hogy „politikai nézetem semmilyen gazdasági előnyt nem jelentett számomra, a cégeim soha nem szállítottak állami megrendelésre" (*Világgazdaság,* 2013). Felcsuti szintén a transznacionális tőke túlzott térnyerésében látja a magyar gazdaság egyik fő problémáját. Ezzel összefüggésben egyetértett a válságadók bevezetésével, valamint az energiaágazat államosításával is. Gazdaságpolitikai nézetei kifejtésekor hangsúlyozza azt is, hogy „nem fenntartható a meglevő szociális rendszer". Felcsuti kifejezetten az olcsó munkaerőre épülő exportban, a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban látja a kitörési pontokat – ebben látja partnernek az Orbán-kormányt (*Világgazdaság,* 2013). Nem véletlen tehát, hogy Varga Mihály pénzügyminiszter tanácsadójaként is tevékenykedik. Cége tevékenységében a technológia súlytalanságát mutatja, hogy bevételének csak 40%-a származik saját termék gyártásából, a többi kereskedelemből fakad. Ennek kapcsán nyilatkozta a következőt:

„Alapelvünk, hogy amit olcsóbban lehet máshol előállítani, azzal nem érdemes itthon kínlódni, úgysem lesz esélyünk a piaci győzelemre. Én lennék a legboldogabb, ha minden, profilunkba tartozó terméket mi gyárthatnánk, de ez Európából lehetetlen. *Itt nagy a demokrácia, ami sokba kerül,* az adminisztráció túlzottan nagy egy távol-keleti bázishoz képest." (*Világgazdaság,* 2011, – kiemelés tőlem – *Sch. G.*)

Annak ellenére tehát, hogy az alapanyagiparban jelentős technológiai fejlődésre is lehetőség van, ebben az ágazatban sok olyan magyar vállalkozás tevékenykedik, akik számára kifejezetten fontos az olcsó munkaerő, és „költséges a demokrácia". Ezek a feldolgozóipari alapanyagokat gyártó vállalkozók olyan cégeket üzemeltetnek, amelyek egyszerű termékeket állítanak elő, nem nevezhetők technológiaintenzívnek. Ebben tehát hasonlítanak az élelmiszeriparra vagy a kereskedelemre.

Az alapanyagiparban a leginkább atipikus jobboldali feltörekvő tőkés, a kevésbé ismert, ám karakterisztikus Jüllich Ádám. A Jüllich család cége, a Jüllich Glas igazi sikertörténet – a második gazdaságból polgárosodó nagyvállalkozó ritka, de tipikus esete. A '80-as években még GMK-ként induló garázsvállalkozás mára az egyik legnagyobb magyar tulajdonú üvegipari vállalkozássá nőtte ki magát, többek között napelemeket is gyárt. A cégvezető Jüllich Ádám hangsúlyozza, hogy míg mások privatizációból tettek szert nagy vagyonra, ő

a semmiből, a második gazdaságból indulva építette fel vállalkozását (Jüllich Glas Holding 2005). A céget Orbán Viktor még ellenzéki miniszterelnök-jelöltként meglátogatta, jelezve ezzel kiemelt figyelmét (Jüllich Glas Holding 2010). A kormányváltást követően Orbán Viktor rendszeres vendége a Jüllich Holding különböző eseményeinek, a cég maga pedig rendszeresen nyer el beruházásaihoz, képzéseihez állami támogatást. Az állami támogatással épített napelemgyár átadásán Orbán Viktor megerősítette, hogy célja a feltörekvő nemzeti tőke kiemelt támogatása:

„Miközben Európa egy gazdasági térré, piaccá változik, miközben a világ globális gazdasággá alakul, nem vész el a *nemzeti ipar, a nemzeti tőke* szerepe sem. Éppen ez, vagyis, hogy *magyar ad munkát magyarnak*, német a németnek, francia a franciának, ez a nemzeti gazdaságok alapja Európában." (*Heti Válasz,* 2011, – kiemelés tőlem – *Sch. G.*)

A technológiaintenzív ágazatban sikerrel üzemelő magyar nagytőkés leginkább tiszta és a jobboldalon egyben leginkább atipikus példája Krankovics István buszgyártó cége. Krankovics vagyonának felhalmozásában a Kühne Mezőgazdasági Gépgyár megvásárlása fontos szerepet játszott, amely egyszerű mezőgazdasági gépek gyártására szakosodott. Később buszokat újított fel és értékesített Oroszországba, majd beszállt a buszgyártásba. Credobus márkanéven saját fejlesztésű buszokat gyártanak, részben magyar, részben nemzetközi piacra. Már 2010 előtt is sikerült Krankovics cégének a Volán beszállítójává válnia, ám többször is panaszkodott arra, hogy alulmaradt a külföldi versenytársakkal szemben a hazai közbeszerzéseken, pedig szerinte jobb ajánlatot adott (*Világgazdaság,* 2003). Az ő jobboldali kötődésében jelentős szerepet játszott, hogy a közbeszerzéseken többször alulmaradt transznacionális cégekkel szemben. A Városi és Elővárosi Közlekedési Egyesület a magyar autóbuszgyártó cég közbeszerzési teljesítménye kapcsán egy közleményében szóvá is tette, hogy Magyarországon „nincs hagyománya a hazai termékek előnyben részesítésének" (VEKE 2008).

A 2010-es kormányváltást követően a helyzet változni kezdett, több város busztenderén nyert a cég. Az igazi fordulatot az hozta meg, amikor 2016-ban Varga Mihály bejelentette a nemzeti autóbuszgyártás cselekvési programját, és nemzetgazdasági érdeknek nevezte a hazai autóbuszgyártás fellendülését (Fidesz.hu 2016). Ezzel kapcsolatban fontos szempont, hogy a buszgyártásnak komoly hagyománya van a magyar iparban az Ikarusz révén. Ez tehát egyike azon kevés technológiaintenzív ágazatoknak, ahol a nemzeti tőkének lehetősége lehet a megkapaszkodásra. A kormány és a magyar buszgyártó közeledésének egy következő lépése volt, hogy 2018-ban a Magyar Érdemrend lovagkeresztje kitüntetését kapta meg Krankovics István (*Kisalföld,* 2018). Buszgyára munkaerő-politikájáról nyilatkozta a következőt: „a busz munkaigényes gyártmány, nem véletlen, hogy azok az országok versenyképesek a piacon, amelyekben olcsó a munkaerő".

Kooptált tőkések

A Fideszt támogató milliárdosoknak egy következő típusa azok a nagyvállalkozók, akik a korábbi kettős kötődésüket cserélték fel egyértelmű Fidesz-szimpátiára. Ezek a „kooptált milliárdosok" a magyar nagytőke legfajsúlyosabb játékosai, akik nyilván nem tekinthetők a Fidesz politikai kreatúráinak. Mégis, mint nyilatkozataikból kiderül, egyértelműen elköteleződtek a Fidesz hatalomra juttatása illetve hatalomban tartása mellett. Rájuk illene leginkább a „behódolás" hipotézise, ám ennek ellentmond a Fideszhez való közeledésük időzítése. Ennek legjobb példája a két talán legismertebb magyar milliárdos, Demján Sándor és Csányi Sándor. Demján, aki egyben a magyar nagyvállalkozókat tömörítő Vállalkozók és Munkáltatók Országos Szövetségének (VOSZ) elnöke volt, a 100 leggazdagabb magyar listáján rendre előkelő helyen szereplő TriGránit-tulajdonos nyíltan a Fidesz mellé állt a 2010-es kormányváltás előtt egy interjújában (Fidesz.hu 2010). Demján, oly sok más jobboldali nagytőkéshez hasonlóan, többek között azzal érvelt a kormányváltás mellett, hogy a szocialisták nem helyeztek kellő hangsúlyt a nemzeti tőkeképzésre, túl nagy teret engedtek a külföldi tőkének, emellett súlyos hibának vélte az állami túlköltekezést is, valamint túlzónak ítélte a szociális kiadásokat, ahol radikális szűkítést tartott szükségesnek (*Népszabadság,* 2014). A kormányváltást követően a Demján Sándor tulajdonában álló Gránit Bank 2013-ban komoly segítséget kapott a magyar államtól, illetve sikerült elérnie, hogy a szintén jobboldali kötődésű Spéder Zoltán ne nyerje túl magát a takarékszövetkezeti rendszer átalakítása során.[44]

Szintén a Fidesz mellett foglalt állást már a 2010-es kormányváltás előtt Csányi Sándor is, aki arról beszélt, hogy Orbán Viktor sokkal inkább kíváncsi a véleményére, mint Gyurcsány Ferenc (*Figyelő,* 2009). 2018-ban Csányi megerősítette elkötelezettségét a kormány mellett (*Bloomberg,* 2018). Ez nyilván nem független attól a ténytől, hogy Csányi bankja, az OTP először hitelezői kapcsolatot alakított ki Mészáros Lőrinccel, majd később tulajdont is szerzett a Mészáros-birodalomban (*Magyar Nemzet,* 2018). Csányi Sándor nagytulajdonosi karrierjének kezdetét érdemes felidézni, mert jól tükrözi a hatalmi viszonyokat, és segít megérteni a nemzeti nagytőke és a politikai baloldalba beágyazott fundamentalista piaci modernizátorok közötti feszültség gyökereit (lásd *Origo,* 2013). A sajtóbeszámolók szerint Csányi igyekezett jó viszonyt ápolni mindkét politikai oldallal, ami a pártok és alapítványaik anyagi támo-

[44] Később aztán Demján is háttérbe szorult, már halála előtt láthatóvá vált, hogy a politika szorosabb ellenőrzés alá vonja a takarékszövetkezeti rendszert. A könyv lezárásakor a jelek arra utalnak, hogy a takarékszövetkezeti hálózatra építve a Takarékbankon keresztül Csányi Sándor OTP-jével szemben építenek alternatívát, amiben Mészáros Lőrinc kaphatja a főszerepet.

gatásában is megnyilvánult. Szalai Erzsébet például egy interjúrészletet közöl könyvében egy volt gazdasági döntéshozóval, aki elmeséli, hogy Csányi a még állami tulajdonú OTP vezetőjeként 1993-tól, érezvén a szocialisták közelgő győzelmét, elkezdte a pártot támogatni (Szalai 2001). Ám ennek ellenére komoly konfliktusba került a szocialisták pénzügyminiszterével, Bokros Lajossal. A technokrata Bokros az OTP-t, a közművek privatizációjához hasonlóan, külföldi befektetőknek szerette volna eladni – ezzel az elnök-vezérigazgató Csányi elvesztette volna hatalmát. Az OTP vezetője azonban sikerrel mozgósította szakszervezeti kapcsolatait, ami azért volt fontos, mert ők a társadalombiztosítási alapokon keresztül tulajdonosok voltak a bankban. A szakszervezeti mozgalom meghatározó szereplője ekkor az a Nagy Sándor volt, aki szintén éles konfliktusba került Bokrossal a megszorítások miatt, illetve azért, mert Bokros és köre megakadályozta, hogy Nagy Sándor kormányzati szerepet kapjon Horn Gyulától. Így Nagy Sándorral szövetkezve Csányinak sikerült a pénzügyminiszter akaratával szemben elérnie, hogy ne egy nagy külföldi befektetőnek adják el a bankot, hanem szórt tulajdonosi szerkezet alakuljon ki, ami lehetővé tette, hogy hatalmát menedzserként megőrizze. A konfliktus kapcsán nyilatkozta Csányi, hogy „Bokros Lajossal valószínűleg a jövőben sem leszünk túlzottan barátok" (*Origo,* 2013). A bank privatizációjának története jól mutatja a nemzeti és a nemzetközi tőke harcát valamint azt, ahogy az MSZP technokratái a transznacionális tőke oldalára álltak. Érdemes megjegyezni, hogy a transznacionális tőke, bár domináns a bankszektoron belül, valójában ez nem valamilyen technológiai monopólium, sokkal inkább a tőkeerő eredménye. A pénzügyi tőke 2008-at követő globális meggyengülése teret nyitott annak, hogy a nemzeti nagytőke az állammal szövetkezve megpróbálja a bankszektorban háttérbe szorítani a transznacionális pénzügyi tőkét.

A nagyvállalkozók között több olyan kooptált tőkés is van, akik korábban egyértelműen baloldali kötődésűek voltak, ám a 2010-es kormányváltást követő években a kormány mellé álltak. A kooptált baloldali milliárdosok közül érdemes felidézni Kóka János történetét, aki bár jelenleg nem tartozik a nemzeti tőkésosztály csúcsához (a top 100-ból már 2003-ban kiesett), ám kiválóan példázza a nemzeti nagytőke és a Fidesz házasságát, ami még a korábbi liberális-demokrata elköteleződést is képes felülírni. Az SZDSZ egykori elnökének és volt gazdasági miniszterének piaci fundamentalizmusa a liberálisok egy része számára korábban rokonszenves volt. Nézeteit Kóka 2005 novemberében hírhedt módon úgy foglalta össze egy CEU-n tartott előadásán, hogy „üzletember vagyok, cégem a Magyar Köztársaság" (*Magyar Nemzet,* 2005). Úgy látszik, üzletelni nemcsak köztársasággal, hanem az autoriter állammal is lehet, ugyanis üzletemberként Kóka egyértelműen megtalálta az előrejutás lehetőségét a 2010 utáni rendszerben is. Szorosan együttműködik a kormánnyal a külgazdaság-politikában, rendszeres résztvevője a kormány külgazdasági útjainak, a kormánytól diplomata útlevelet is kapott. Kóka azzal magyarázta a jó

viszonyt a *Magyar Narancs*nak adott interjújában, hogy a multiknak túlságosan kiszolgáltatott magyar gazdaságban nagyon pozitívnak látja ennek a kormánynak, személyesen Szijjártó Péternek a törekvéseit a magyar vállalkozók helyzetbe hozására (a vele készült interjúban Kókát idézi a *Magyar Narancs,* 2015). Kóka cége, a Cellum később 250 milliós állami tőkeinjekciót is kapott, ezzel az állami tulajdonú Fordulat Tőkealap közel 9,5%-os tulajdont szerzett a cégben (*Heti Válasz,* 2015).

Egy másik érdekes esete a kooptált baloldali milliárdosoknak a korábban szocialista kötődésűként nyilvántartott, a 2000–2005 között Bajnai Gordon által vezetett, Wallis tulajdonosainak (Nagy György, Veress Tibor) a története. A Wallis és a Fidesz több lépésben közeledtek egymáshoz. Először a Wallist alapító, ám abból már kiszállt Nagy György bukkant fel a kormányzati hátterű, rendkívül nyereséges MET Magyarország Zrt. energiakereskedő céget tulajdonló offshore céghálóban (Átlátszó.hu 2014). Egy következő mérföldkő volt, amikor a Wallis a céghez tartozó Wing Zrt.-t eladta az Orbán Viktor barátjaként számon tartott, a Videoton FC-t is tulajdonló Garancsi Istvánnak (*Napi.hu,* 2014). Később a jó viszony tovább mélyült. A Wallis-tulajdonú Graboplast egyik gyárberuházása 3 milliárd forintos állami támogatásban részesült. A gyáravatón Veres Tibor, a Wallis Zrt. elnöke társaságában Orbán Viktor világosan üzent a baloldali kötődésű milliárdosoknak, hogy nyitott az oldalt váltó nagytőkések befogadására:

„A magyar iparpolitika számít a Graboplastra, a Graboplast is számíthat a magyar iparpolitikára. [...] Jó iparpolitikát nem lehet pártalapon folytatni, jó iparpolitikát csak nemzeti alapon lehet folytatni. Józan paraszti ész is ezt mondatja velünk, egy kormány, bár pártokból áll, nem viselkedhet úgy, mint a kutya, amelyik ráfekszik a szénára, meg nem eszi, de mást sem enged hozzáférni. Ez a rossz iparpolitikának a receptje. A jó iparpolitika lehetőséget teremt, mindenkinek esélyt ad, [...] kinyitja a kapukat, vállal együttműködést, szerződéseket köt, és hosszú távú megállapodásokat üt nyélbe." (*Heti Válasz,* 2016)

A jobboldali kötődésű nagytőkések útját részletesen elemezve tehát összetett kép rajzolódik ki. A Fidesz hatalmát nemcsak a politikai kapitalisták segítik, hanem a nemzeti tőkésosztály egy tágabb köre, olyanok is, akiknek vagyongyarapodásában nem elsődleges a politikai kapcsolatok szerepe. A sajtóban elérhető nyilatkozatok alapján az elkötelezett jobboldali tőkések konzervativizmusa mellett jelentős szerepe van a feltörekvő tőkések és a kooptált tőkések jobboldali fordulatában annak, hogy az ellenzéki években megalkotott gazdaságpolitikai programjában a Fidesz elmozdult a korábbi neoliberális vonaltól a gazdasági patriotizmus felé. Nyilvánvaló, hogy a kooptált nagytőkések jobboldali fordulatában az egyszerű politikai opportunizmus illetve a behódolás is szerepet játszik. Ám még az ő esetükben is feltűnő, hogy Orbán Viktor tudatosan törekszik kooptálásukra, a hízelgő beszédek mellett busás anyagi és intézményi támogatással. A transznacionális tőkét pozitív diszk-

riminációban részesítő versenyállam intézményrendszerével egyre elégedetlenebbé váló nemzeti nagytőke a 2000-es évektől egyre nagyobb arányban kereste a Fidesz kegyét. Ezt mutatja nemcsak az a tény, hogy folyamatosan nőtt a jobboldali orientációjú nagytőkések száma, hanem az a tény is, hogy a Fidesz gazdaságpolitikai elitjén belül is felerősödött a nemzeti nagytőke képviselete. A technokrata baloldali politikusok, a piaci modernizátor közgazdászok és a transznacionális tőke hatalmi szövetsége ellen azért lázadt fel a nemzeti tőke, mert a 2000-es évekre úgy vélte, hogy csak így tudja felgyorsítani saját tőkefelhalmozását. Ebben kiemelkedő szerepet játszottak az olcsó munkaerő-kínálatban és alacsony újraelosztásban érdekelt nagytőkések, akik a politikai osztály jobboldali frakciójával szövetkezve egy új államforma intézményesítésébe kezdtek. Ennek az új államnak a születéséről, a felhalmozó állam kiépüléséről és működéséről szól az utolsó empirikus fejezet.

8. A FELHALMOZÓ ÁLLAM MŰKÖDÉSE

Az eddigi fejezetek azt támasztották alá, hogy a magyar autoriter fordulat nem következhetett volna be a munkásosztály kiábrándulása és jobboldali fordulata, valamint a nemzeti burzsoázia lázadása nélkül. Ebben a fejezetben azt vizsgálom, hogyan használja ezt a felhatalmazást a kormány a tőkefelhalmozás megsegítésére, illetve hogy ezek a politikai eszközök milyen hatással vannak a tőke egyes frakcióira. A politikai osztály a nemzeti és nemzetközi tőkével konfliktusos szövetségben kormányoz, ezért az érdekegyezések mellett kitérek az ütközésekre is. Ezt követően azt vizsgálom, hogyan érintették ezek a beavatkozások a társadalmi és gazdasági dezintegrációt, milyen új társadalmi feszültségekhez vezettek, amelyek hatástalanítására az új hatalmi tömb az intézményi autoritarizmust és az autoriter populizmust kombinálva, leépítette a demokráciát és megszilárdított egyfajta autoriter államkapitalizmust.

A felhalmozó állam eszközei

A *8/1. táblázat* a felhalmozó állam főbb politikai eszközeinek a tőke legfontosabb csoportjaira gyakorolt hatását mutatja be. Nem sorol fel minden gazdaságpolitikai intézkedést, hanem a kormány által a magánvagyonok létrehozása és a tőkefelhalmozás megsegítése érdekében használt eszközöket foglalja össze.

A neoutilitarista elmélethez leginkább igazodó eszköz a közbeszerzés. 2010 óta jelentősen növekedett az egypályázós eljárások részesedése, a közbeszerzési hálózatok központosultak, a közbeszerzések átláthatósága pedig erősen csökkent (Fazekas–Tóth 2016). Az állami beruházások körülbelül 50%-át Európai Uniós támogatások finanszírozzák, a Fidesz-kormány jelentősen megnövelte a kohéziós és strukturális alapokból rendelkezésre álló támogatások effektív hasznosítását. Ezek a pénzügyi források a korrupció valószínűségét akár 34%-kal is emelhették (Fazekas–King 2018). Közismert, hogyan járult hozzá a közbeszerzések rendszere a miniszterelnök legszűkebb környezetének gazdagodásához illetve a jobboldali médiabirodalom kialakulásához (Tóth–Hajdu 2017). Ez ellen egyelőre az Európai Csalászelleni Hivatal (OLAF) is eszköztelennek bizonyult, részben azért, mert a Fidesz eredményesen szállta meg

8/1. táblázat. A felhalmozó állam politikai eszközei és hatásuk

	Nemzeti tőke			Nemzetközi tőke	
	politikai kapitalisták	feltörekvő és kooptált tőkések	passzívak	nem technológiai szektorok	technológiai szektorok
Közbeszerzés	+	0	0	0	0
Tulajdonjogi intézkedések	+	+	–	–	0
Válságadók	0	0	0	–	0
Forgóajtók és partnerség	+	+	0	+	+
Pénzügyi támogatások	+	+	+	+	+
Olcsó vállalati hitelek	+	+	+	+	+
Alacsony személyi és társasági adók	+	+	+	+	+
Különleges adókedvezmények	+	+	0	+	+
Megszorítások	+	+	+	+	+
Alacsony képzettségű munkaerő	+	+	+	+	+/–
Rugalmas munkaerő	+	+	+	+	+

az ügyészséget is. Fontos ugyanakkor, hogy a közbeszerzési korrupció nem csupán a Fidesz politikai kapitalistáihoz kapcsolódik. Először is, a Fidesz újjászervezte a teljes közbeszerzési rendszert úgy, hogy annak legmeghatározóbb működési elve a patrimonializmus lett. A közbeszerzés a politikai kapitalizmus egy olyan rendszere, amelyben a vállalatok nem a piacon a fogyasztókért, hanem a politikai támogatásért versengenek: csak az vehet részt, aki hajlandó ezeket a játékszabályokat betartani. Másrészt az állami beruházások hatása túlmutat a haveri kapitalizmuson; a csökkenő magánbefektetések ellensúlyozásának lényegi eszközeként szolgál, különös tekintettel a külföldi befekte-

tések csökkenésére. 2010–2016 között az Eurostat adatai alapján a költségvetés gazdasági jellegű kiadásai a GDP 5,7%-ról 7,1%-ra emelkedtek (Eurostat 2018d). Az összes költségvetési kiadás százalékában mérve is folyamatos az emelkedés 2010 óta. Az Eurostat adatai szerint a 2009-es 11,3%-ról 2015-re 18,2%-ra emelkedtek az állam gazdasági jellegű kiadásai (Eurostat 2018d). A 2017-es költségvetési zárszámadás szerint a gazdasági funkciók összességében a kiadások 18,4%-át tették ki, mely 1,7 százalékponttal magasabb, mint a 2016. évi arány, míg a 2018. évi költségvetésben ez 20%, 2019-re is csaknem ekkora, 19,7% a tervezett arány a kormány költségvetési előterjesztése szerint (Kormány 2018b, 269.).[45] Így az állami beruházások közvetlenül hozzájárulnak a tőkefelhalmozáshoz és a gazdasági növekedéshez. Ez fontos szempont, ami miatt a belső körön kívüli kapitalistákat sem tekinthetjük pusztán a közbeszerzések veszteseinek.

A tulajdonjogi intézkedések *(property rights actions)*, melyek *„olyan állami intézkedések, melyek meghatározzák és érvényesítik a tulajdonjogokat"* (Campbell–Lindberg 1990, 635.), a beavatkozások egy következő formáját képviselik. Ezek magukban foglalják az olyan szabályozó eszközöket, amelyek befolyásolják a tulajdonosi szerkezetet, mint például a versenytörvények; a büntető szabályozást, amelyek szintén egy szektor tulajdonlási rendszerét hivatottak szabályozni; valamint az államosítást illetve a privatizációt, amelyek vagy a menedzsment jogokat, koncessziós szerződéseket (például rádiók, víziközművek), vagy a vagyon feletti teljes rendelkezést érinthetik (például bankok államosítása majd újraprivatizálása). A magyar állami tulajdon értéke 2010 és 2015 között két és fészeresére növekedett (Voszka 2018, 1282.), az államosítások összértéke ebben az időszakban a GDP 5,2%-át tette ki.[46] A kormány elsőként a kötelező magánnyugdíj-pénztári alapokat sajátította ki, bár a cél elsősorban az adósság és a költségvetési hiány csökkentése volt, semmint a biztosítási szektor tulajdonjogi szerkezetének megváltoztatása (Simonovits 2011). A dohánytermékek forgalmazásának újjászervezése a tulajdonjogi intézkedések egy jó példája (Laki 2014; Scheiring 2018b). Olyan nemzeti tőkések álltak a dohányágazat átszervezésének hátterében, akik kiszorultak a dohányipar transznacionális vállalatok által dominált legjövedelmezőbb szegmenseiből. Sikeresen kampányoltak a dohánykereskedelem államosítása majd újraprivatizációja mellett. Az eljárás legnagyobb győztese Sánta János volt, az ország négy dohánygyára közül a legkisebb tulajdonosa. A helyi takarékszö-

[45] A növekvő gazdasági ráfordítások között számon tartott közmunkára szánt kiadások ugyanakkor csökkennek – míg 2016-ban 340 milliárd volt az erre irányzott összeg, 2017-ben 325, 2018-ban 225 és 2019-re már csak 180 milliárd forint.

[46] Voszka Éva ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy 2007-ben a magyar állam tulajdonának összértéke a GDP 11%-át tette ki, ami alatta volt az EU 14%-os átlagának. 2016-ra a magyar állam vagyonának értéke a GDP 16,5%-ára emelkedett, másfél százalékponttal meghaladva az uniós átlagot.

vetkezeteknek egy országos bankba (Takarékbank) történő kényszerített integrációja egy következő jó példa a tulajdonjogi intézkedésekre (Király 2016). Ezt a folyamatot szintén egy nemzeti tőkés, Spéder Zoltán kezdeményezte. Azok a helyi takarékszövetkezetek, amelyek a menedzsment- és marketingjogaikat nem adták át „önkéntesen" az új banknak, engedélyük felfüggesztésével néztek szembe. A törvényjavaslatot magát a beterjesztését követő három nap alatt „tárgyalta meg" és fogadta el az országgyűlés az ellenállás lehetőségének minimalizálása érdekében. Ily módon az állam létrehozott egy bankot a magánbefektetők számára, amely a második legbefolyásosabb pénzügyi szolgáltatóvá vált Magyarországon, a piac majdnem 10%-át irányítása alá vonva (Király 2016). Jelentős tranzakciók keretében a kormány államosította a Budapest Bankot, és megvásárolta az Erste Bank részvényének egy részét is. A kormány pénzügyi nacionalizmusa a teljes ágazat jelentős átalakulásához, a nemzeti tőke erőteljes térnyerését eredményezte, amihez az állam szabályozói, piacszervezői és tulajdonosi szerepkörben is hozzájárult (Sebők 2019), ahogy a *Függelék F/6. ábrá*ja is mutatja. Jelentős, államilag vezérelt tulajdonosi átrendeződés ment végbe az energetikában is a transznacionális tőke rovására, a MOL 22%-ának visszaállamosításával, a gáztározók, gázszolgáltatók valamint kisebb erőművek államosításával (Mihályi 2015). Számos, korábban privatizált víziközmű cég is újra állami (önkormányzati) tulajdonba került (például Fővárosi Vízművek, Pécsi Vízmű).[47] Végül a kormány jelentősen beavatkozott a mezőgazdasági tulajdonviszonyokba is, az állami földterületek jelentős hányadának privatizációjával. Ángyán József volt államtitkár jelentései alapján ennek győztesei magyar nagybefektetők, beleértve ebbe mind a közelálló politikai kapitalistákat, mind a feltörekvő és kooptált tőkéseket (Ángyán 2014). Ezeknek a tulajdonjogi intézkedéseknek az áldozatai egyrészt a nem technológiai ágazatok befektetői (például a média-, energia- és reklámágazatok esetében), másrészt a kisebb magyar befektetők voltak (mint például a takarékszövetkezetek esetében).

A kormány különböző pótadókat vetett ki a pénzügyi intézményekre, a telekommunikációs és energiaszolgáltatókra, illetve a médiaiparra reklámadó formájában. Ezen adók főként – de nem kizárólagosan – a nemzetközi befektetőket és a nem technológiai ágazatokat sújtották. A pénzügyi intézményekre kivetett pótadó például, amelyet nem a profit vagy a forgalom után kell fizetni, hanem a mérlegfőösszeg után, 2016-ig 0,53%, illetve 2016 után 0,24% az 50 milliárd forintot meghaladó vagyonú bankok esetében. A kisebb – főként magyar tulajdonban álló – pénzügyi intézmények jelentősen alacsonyabb (0,15%) arányú befizetésre kényszerültek. Ezek az adók egyrészt hozzájárultak

[47] Az államosítások köre ennél kiterjedtebb, érint számos feldolgozóipari vállalatot (például élelmiszeripar, alumíniumipar), állami tulajdonba került az Antenna Hungária, a Nemzeti Tankönyvkiadó és számos közlekedési vállalat is (Mihályi 2015).

a kormány pénzügyi mozgásterének növeléséhez és a költségvetési hiány lefaragásához. A válságadók egy másodlagos, nem hivatalos célja az volt, hogy a kormány tulajdonjogi intézkedéseit támogassák. Ezekkel az adókkal a kormány jelentősen képes az egyes ágazatok jövedelmezőségének, ezen keresztül pedig a tulajdonosok viselkedésének a befolyásolására. A reklámokra kivetett büntetőadó vagy a bankadó például hozzájárult a nemzetközi vállalatok kiszorításához ezen ágazatokból, teret engedve a nemzeti tőkéseknek. A médiaágazat esetében államosítások nem történtek, ám a kormány minden korábbinál jóval erőteljesebben terelgette saját politikai kapitalistáinak térnyerését, amiben kulcsszerepet játszott a transznacionális kapitalisták megadóztatása.[48] A média- és reklámszakma esetében közeli politikai szövetségesek, a pénzügyi szektorban pedig a kooptált nemzeti tőkések ezeknek az adóknak a haszonélvezői.

A tőkefelhalmozás egy további eszköze a forgóajtók létrehozása és a partnerkapcsolatok kialakítása. A Fideszhez közeli oligarchák alkalmazottjaikat az EU-támogatások elosztásáért felelős minisztériumokban helyezik el. A politikailag kevésbé aktív tőkések ugyanakkor szintén politikai pozíciókat tölthetnek be. Magyarország egyik leggazdagabb befektetője, Wáberer György, a legnagyobb magyar fuvarozó cég, a Waberer's International alapítója a logisztikai ügyek kormányzati megbízotti pozícióját látja el. Krankovics István, egy jelentős buszgyártó vállalat tulajdonosa, a pénzügyminiszter tanácsadója lett, azé a pénzügyminiszteré, aki elindított egy programot a magyarországi buszgyártás kapacitásának bővítésére (Fidesz.hu 2016). Gyakran a törvényhozást magát is a tőkések irányítják e formális vagy informális csatornákon keresztül. A tőkések számára elérhető egyik kulcsfontosságú informális csatornát a kormány külföldi üzleti promóciós útjai jelentik. Az állam mindezeken túl stratégiai partnerségi megállapodásokat kötött a legnagyobb, főként transznacionális vállalatokkal (Bartha 2015). 2018 végéig 79 ilyen megállapodást írtak alá, ebből 75-öt külföldi befektetőkkel, négyet pedig magyarokkal. Ez segített pacifikálni a már idetelepült technológiai tőkét. A *Budapester Zeitung* főszerkesztője a *WirtschaftsWoche* nevű német lapnak azt nyilatkozta, hogy a Magyarországon tevékeny német befektetők 90%-a Orbánra szavazna (*WirtschaftsWoche,* 2018).

A felhalmozó állam mindezeken túl közvetlen pénzügyi támogatásokban részesíti mind a nemzeti, mind a nemzetközi tőkét. Ezek összértéke meghaladja a 2010 előtti szintet, és lényegesen megnőtt a nemzeti tőke részesedése. A Külügyminisztérium adatai szerint az EU-hoz történő csatlakozás óta 238 támogatott beruházás valósult meg (Kormány 2018a). 2004 és 2010 között a

[48] A médiaágazat tulajdonviszonyainak alakulását a Fidesz a kormányzati és az állami vállalatok hirdetéseinek célzásával, illetve visszatartásával is jelentősen képes befolyásolni. 2014-re a kormányzati kommunikációs közbeszerzések 80%-a Fidesz-közeli cégekhez jutott (Tóth–Hajdu 2017).

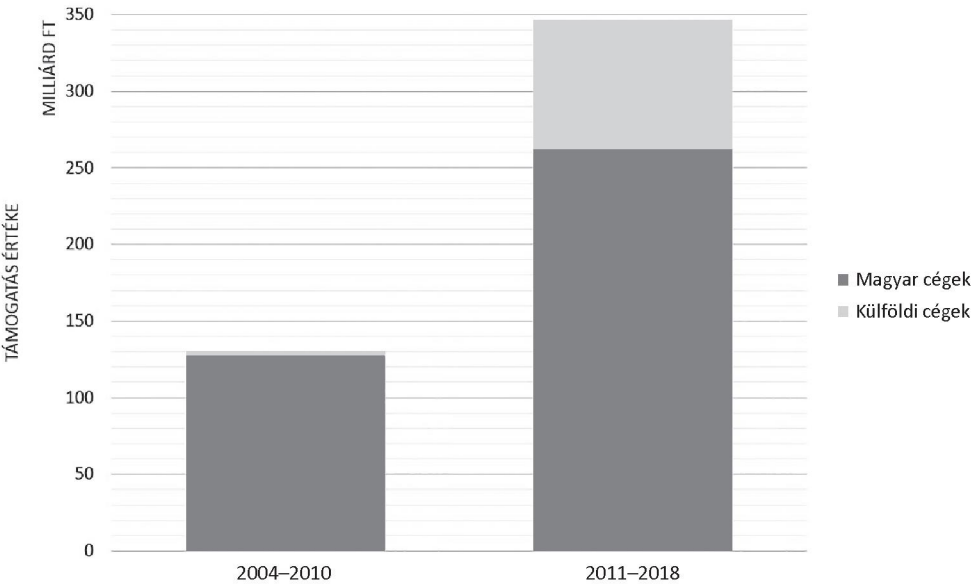

8/1. ábra. Az egyedi kormánydöntéssel odaítélt támogatások megoszlása tulajdon szerint

Forrás: Saját számítás a kormány, 2018a adatbázisa alapján

támogatások teljes értéke 130 milliárd forint volt, 2011–2018 között ez 347 milliárdra nőtt. 2004–2010 között a támogatott projekteknek mindössze 7%-a volt magyar tulajdonú cég beruházása, 2011–2018 között viszont már a 21%-a. A nemzeti tőke részesedésének növekedése még jelentősebb, ha a támogatások értékének alakulását elemezzük. A transznacionális társaságok állami támogatása 2004–2010 között 127,3 milliárd forint volt, szemben a magyar vállalatoknak jutó 2,9 milliárd forinttal, ami az összes kiosztott támogatás 2%-a. Ehhez képest 2011–2018 között a nemzetközi cégeknek jutó állami támogatás értéke megduplázódott (263,2 mrd), a magyar cégek támogatásának értéke pedig 29-szeresére emelkedett (83,6 mrd), ahogy a *8/1. ábra* mutatja. A nemzeti tőkéhez jutott a támogatások értékének 24%-a 2011–2018 között. A transznacionális társaságok állami támogatásának nagy része összeszerelő-platformok létesítéséről szólt, 24 esetben szolgáltatóközpontokat támogattak, és mindössze 12 esetben innovációs jellegű, K+F projekteket (*Napi Gazdaság,* 2018). Az Orbán-rezsim tehát jelentősen megnövelte a nagyvállalatok támogatását és ezzel párhuzamosan a magyar nagytőke részesedését e támogatásokból. E támogatások egyértelmű nyertesei a feltörekvő és a kooptált kapitalisták, illetve a technológiai ágazatok transznacionális vállalatai. A politikai kapitalisták részvétele e támogatásokban nem jellemző, számukra a közbeszerzési rendszer az elsődleges csatorna.

A tőkefelhalmozás támogatásának egyik új eszköze az olcsó forinthitelek hozzáférhetővé tétele a vállalatok számára, ezen keresztül a belföldi tőkeképződés finanszírozási akadályainak csökkentése. A belső gazdasági dezintegráció egyik oka az volt, hogy a külföldi tulajdonban lévő bankok a megbízhatóbb transznacionális vállalatok hitelezését illetve a fogyasztói jelzáloghitelezést részesítették előnyben. Emellett a jegybanki alapkamat is magas volt, ami szintén visszafogta a forinthiteleket. Ez jelentősen megváltozott Matolcsy György jegybankelnöki kinevezését követően. A Nemzeti Bank agresszív kamatcsökkentő politikába kezdett. Emellett 2013-ban az MNB útjára indította a Növekedési Hitelprogramot, amely 2017-ben zárult le. Ennek keretében az MNB 0%-os kamat mellett biztosított a bankoknak refinanszírozási forrást, amelyet azok maximum 2,5%-os kamatrés mellett hitelezhettek tovább kis- és közepes vállalatoknak. Közel 40 ezer vállalkozás jutott hitelhez a program keretében több mint 2800 milliárd forint összegben, amiből 1700 milliárd forint új beruházásokat finanszírozott. A jegybank szerint az NHP hitelei összesen 2-2,5 százalékponttal járultak hozzá 2013–2017 között a GDP növekedéséhez (MNB 2017b). Az olcsó forinthitelek kínálatának javítása a belföldi tulajdonú vállalatoknak jelentett érdemi változást, így tehát ennek az eszköznek a célcsoportja a nemzeti tőke.

Az egyik legfontosabb politikai eszköz a magánvagyonok és a tőke felhalmozására az adócsökkentés. A kormány 2011-ben bevezette a 16%-os egykulcsos személyi jövedelemadót. Ez kb. 500 milliárd forintnyi bevételkiesést jelentett a költségvetésnek, azaz a költségvetés személyijövedelemadó-bevétele 40%-kal csökkent (Bartha 2014). Az szja felső kulcsának eltörlésével párhuzamosan a kormány megemelte a legalacsonyabb jövedelmű réteg adóterhét az adójóváírás eltörlésével. Az új személyijövedelemadó-rendszer nyertesei a felső 20% körében koncentrálódnak, míg az alsó 80% többsége rosszabbul járt (Tóth–Virovácz 2013). Az egykulcsos adó bevezetése jelentősen növelte az alsóbb rétegekben az elégedetlenséget, így fontos része azoknak a strukturális feltételeknek, amelyek áttételesen kifizetődőbbé teszik a Fidesz számára a demokrácia korlátozását. Ugyanakkor az egykulcsos adó közvetlenül is összefügg a demokratikus intézményrendszer elleni támadásokkal. Az adó bevezetésével keletkező költségvetési lyuk rövid távú betöméséhez ugyanis a kormány egyoldalú lépéssorozattal államosította a magánnyugdíjpénztárakat. Azok, akik a magánnyugdíjpénztárakban kívántak maradni, nyugdíjbefizetéseiknek jelentős részét elveszítették volna, vagyis nem kapnak állami nyugdíjat, ami diszkrimináció és egyben meglehetősen hatékony zsarolás is.[49] Ezt az eljárást számos alkotmánybírósági beadvány támadta, amire válaszul a kormány radi-

[49] Ehhez kapcsolódott, hogy a nyugdíjjárulékot nyugdíj-hozzájárulássá nevezte át. A látszólag pusztán csak terminológiai különbség mögött azonban egy fontos tartalmi szempont van. Míg a járulékfizetés jogot keletkeztet, azért ellentételezés jár, addig az adóért („hozzájárulás") cserében nem jár kötelezően semmi.

kálisan szűkítette az alkotmánybíróság mozgásterét. Az új alkotmánybírósági szabályozás értelmében 2011 végén ejteni kellett az addig beadott ügyeket, és csak jóval szűkebb körben volt lehetőség új beadványok benyújtására. Ezzel párhuzamosan a Fidesz az alkománybírák számát is megemelte, és új tagokat delegált a testületbe, így az AB nem hozott döntést a közel 200 magánnyugdíjpénztár-ügyet érintő beadványról az év végéig, így azok a következő évtől semmissé váltak. Azaz a liberális demokrácia egyik központi intézménye, az Alkotmánybíróság elleni támadás szorosan összefüggött a felhalmozó állam egyik központi gazdaságpolitikai intézkedésével, az egykulcsos adó bevezetésével.

Az egykulcsos szja bevezetése után néhány évvel a kormány eltörölte a társasági adó felső kulcsát (korábban 19%) és 2016-ban 9%-os egykulcsos adót vezetett be. A valóságban azonban a legnagyobb társaságok jóval kevesebb adót fizetnek a kormány által kínált különböző kedvezmények révén, így a kormány a 2019-es adóévre 5%-os effektív társasági adókulccsal számolt (*Menedzsment Fórum,* 2018). A legnagyobb cégek még ennek szintjét is képesek csökkenteni a vállalatok közötti transzferárazáson és más megoldásokon keresztül. A 30 legnagyobb magyar vállalat által fizetett valós társasági adó az adózás előtti bevételük mindössze 3,6%-a (*G7.hu,* 2018b). A nemzeti tőkések szintén képesek a társasági adóalap csökkentésére a főként vezető fideszes politikusok által elnökölt sportcsapatok támogatásával. Az utóbbi években a társasági forrásokból származó pénzek csak úgy áramlottak a profi sportba, amely fontos informális kapcsolatot jelent a tőke és az állam között.

Végül léteznek kevésbé közvetlen, de ugyanolyan fontos eszközök a tőkefelhalmozás céljára. Ennek egyik legfontosabb eleme a megszorítások által jellemzett makroökonómiai környezet. Először is a 2011-ben elfogadott új alkotmány eltörölte a szociális jogok alkotmányos védelmét (Szikra 2014). Az új alkotmány ezen kívül a GDP 50%-ában maximalizálta az államadósságot, ami azt jelenti, az államadósságnak minden évben csökkennie kell, amíg a plafont el nem éri. A megszorítások legfontosabb célpontjai a közszolgáltatások és a szociális ellátások. A *8/2. ábra* áttekintést nyújt a legfőbb jóléti állami finanszírozás tendenciáiról. A költségvetés egészségügyi ráfordítása a nemzetközileg már eleve alacsonynak tekinthető 2009-es 5,2%-ról 2016-ra 4,8%-ra csökkent a GDP százalékában. A szociális biztonságra fordított kiadások értéke a GDP 18,2%-áról 14,3%-ra csökkent 2009–2016 között (Eurostat 2018d), ez a GDP 2017. évi összegét alapul véve mintegy 1200 milliárd forintos megszorításként írható le. A korábbi csökevényes jóléti államot a Fidesz nem megerősítette, hanem tovább bontotta, így Magyarország még távolabb került a szociális biztonságra fordított kiadások terén az európai átlagtól. Magyarország az egyetlen európai ország, ahol a szociális kiadások több mint 2 százalékponttal csökkentek a 2008-as pénzügyi válság óta (OECD 2014).

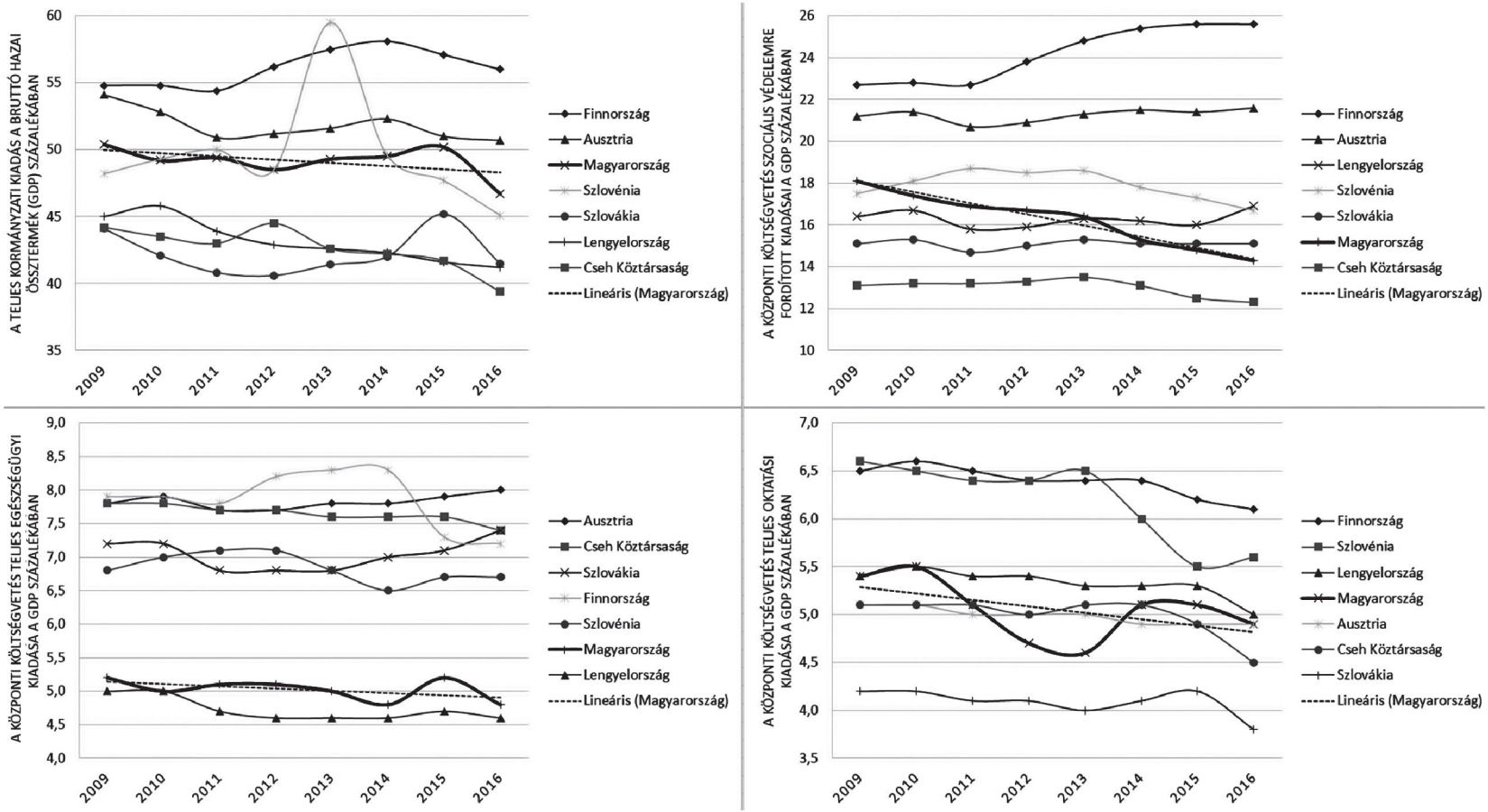

8/2 ábra. A jóléti állam kiadásai 2010 után

Forrás: Eurostat, 2018d.

A kormány ezt azzal érte el, hogy a szükségletalapú rászorultság helyett a munkajövedelmekhez kötött ellátásokra került át a hangsúly, jóléti helyett a munkaalapú társadalmat építve. A munkanélküli ellátás ideje leszűkült 3 hónapra, az álláskeresési járadék jogosultsági ideje a legrövidebb az EU-ban; jóval rövidebb annál, mint amennyire az álláskeresőknek átlagosan szükségük van ahhoz, hogy újra munkát találjanak. Drámaian lecsökkent a szociális segélyek értéke és az ellátásban részesülők száma. A számos névváltozáson átesett foglalkoztatást helyettesítő támogatás – korábban rendelkezésre állási támogatás, majd bérpótló juttatás – összegét a 2008-ban befagyasztott nyugdíjminimum 100%-ról 80%-ra, azaz 28 500 forintról 22 800 forintra kurtította a kormány (Ferge 2017, 174.). Foglalkoztatáshelyettesítő támogatást 2017-ben nem egészen 100 ezer fő kapott, és ez a felét sem teszi ki a 2013-as adatnak. Az ellátottak számának drasztikus visszaesésében a gazdasági konjunktúrán túl – ami kétségkívül valóban sok állástalannak teremtett munkába lépési lehetőséget – bizonyára szerepe lehet az elbírálás szigorának is. Azonban ezt sem kapja meg minden rászoruló, mivel a regisztrált munkanélküliek több mint 44%-a semmilyen pénzbeli ellátást nem kap. Az arány korábban ennél is magasabb volt, vélhetően a csökkenésben szerepet játszik az is, hogy az egészségügyileg munkára alkalmatlan, de a rokkantellátásba kerüléshez nem elég beteg munkanélkülieket 2016 óta törlik a regisztrált munkanélküliek közül, megfosztva ezzel őket a minimális pénzbeli ellátástól is (*Abcug.hu,* 2017).[50]

2015-ben megszűnt normatív támogatásként a rendszeres szociális segély, a lakásfenntartási támogatás és az adósságkezelési szolgáltatás. Az önkormányzatok kaptak jogot ugyan arra, hogy ilyen támogatást nyújtsanak, ha úgy ítélik meg. Nem mindenhol van azonban elég forrás a kedvező elbíráláshoz. A TÁRKI *Társadalmi Riport 2018* egyik tanulmánya szerint „a támogatásokra fordított kiadások 2016-ra reálértéken a 2014-es szint 70%-ára estek vissza. Elsősorban a lakhatásra fordított kiadások mértéke csökkent, de kevesebbet fordítottak az önkormányzatok gyógyszertámogatásra és ápolási támogatásra is" (Kopasz–Gábos 2018, 347.).

Jellemző, hogy Orbán Viktor mindezt a Vállalkozók és Munkáltatók Országos Szövetsége gyűlésén elmondott beszédében azzal kommentálta, hogy „odáig szeretném elvinni a dolgot, hogy azt tudjam mondani minden magyar állampolgárnak, hogy nem kap szociális segélyt, ha egyébként fizikailag munkaképes" (Orbán 2012). A közmunkások bére is csökkent: a kormány a közmunkásoknak járó bért az addigi gyakorlattal szemben a minimálbér alá csökkentette. Hogy a közfoglalkoztatási bér mégis úgymond vonzó legyen, leszállították azt a támogatást, amelyet tipikusan azok a munkanélküliek kapnak, akiknek már lejárt az álláskeresési járadékuk. A szociális ráfordítások közül egyedül az öregségi nyugdíjak értéke maradt nagyságrendileg változatlan.

[50] Ezt a gyakorlatot az alapvető jogok biztosa is jogsértőnek találta (AJBH 2017).

Megszűntek a korkedvezményes és korengedményes nyugdíjak, és jelentősen csökkent a rokkantnyugdíjasok és betegek ellátásának értéke is. Összesen nagyjából 100 ezer fő veszítette el a rokkantellátásra vagy nyugdíjra való jogosultságát, illetve ellátásának egy részét a 2011-es átalakítások hatására (Szikra 2017). Hosszas mérlegelés után 2018-ban az Alkotmánybíróság is úgy döntött, hogy a rokkantnyugdíjasok ellátásuktól történő megfosztása alkotmányellenes volt és emberi jogokat sértett (*Index.hu*, 2018a). A 2009-es 32,8 millióról 20 millió alá esett a táppénzes napok száma, majd lassú növekedésnek indult, de 2017-ben még mindig messze volt a 2009-es adattól (25,4 millió). Sajnos nem a magyar munkavállalók lettek hirtelen egészségesebbek, a jelenség oka a táppénzt érintő szűkebb és a munka világát meghatározó tágabb szabályozásban keresendő. 2011. május 1-jén a táppénz maximális összegét a felére csökkentették, kiszámításánál a minimálbér 400%-a helyett annak 200%-át vették alapul, és 2011. július 1-jén eltörölték a passzív táppénz lehetőségét. 2012. január 1-jétől két évig terjedő szabadságvesztéssel büntethetővé vált a táppénzcsalás (KSH 2014, 15.). A szocializmus a gazdagoknak, kapitalizmus a szegényeknek politikájával sikerült 2012 óta 3% alatt tartani a költségvetési hiányt. A megszorítások és a makrogazdasági konzervativizmus valamennyi tőkéscsoport érdekét szolgálja, bár a 7. fejezetben azt is bemutattam, hogy a szociális rendszer leépítését leghangosabban a nemzeti nagytőke követelte.

A felhalmozó állam következő fontos politikai eszköze az alacsony képzettségű munkaerő kínálatának növelése. Az állam oktatási ráfordításai a GDP 5,4%-áról 4,9%-ra csökkentek 2009 és 2016 között (Eurostat 2018d). Az oktatási kiadások 22%-kal csökkentek reálértéken 1989–1996 között is, ám ez teljes egészében a GDP hasonló értékű csökkenésének eredménye, a költségvetésen belül szerkezeti átrendezés ebben a rendszerváltást követő válságidőszakban nem történt, a GDP-arányos oktatási kiadás csak 0,1%-kal csökkent (Micklewright 1999, 361.). Ehhez képest a NER első időszaka óta csökkennek az oktatási kiadások, és nem javulnak, hanem romlanak az oktatás teljesítménymutatói. Még fontosabb, hogy a kormány az iskolakötelezettség 18 éves korhatárát 16-ra csökkentette, visszavágta a felsőoktatás állami támogatását, ami 2010–2016 között a felsőoktatásban beiratkozottak számának 15%-os visszaeséséhez vezetett (The World Bank 2017). A beiratkozási ráták a második világháborút követően folyamatosan növekedtek mindhárom nagy kategóriában, Orbán Viktor kormányzása ezt a trendet törte meg. Ezek az oktatási reformok nyíltan a tőke, elsősorban a nemzeti tőke érdekeit szolgálták. A magyar nemzeti tőke túlnyomó részt az alacsony képzettségű munkavállalókat igénylő nem technológiai ágazatokban koncentrálódik: építkezés, mezőgazdaság, kiskereskedelem és a fejlett technológiát nem igénylő ipar. E cégek teljesítményének növeléséhez pedig alacsony képzettségű dolgozókra van szükség. Parragh László gyakorolta az egyik legnagyobb hatást a kormány oktatási reformjaira, aki büszkén vállalja, hogy „a kormány bűnrészese volt" az oktatási átalakításokban, bár azt is

hozzáteszi, hogy szerinte a gazdasági racionalitás alapján a tankötelezettség korhatárát 15 évre kellett volna csökkenteni (*168ora.hu,* 2017).

Végül a kormány jelentősen megnövelte a munkaerő mozgását, és csökkentette annak védelmét. Az új Munka Törvénykönyve 2010-es bevezetésével egyidőben feloszlatta a fennálló háromoldalú érdekegyeztető testületet, és úgy alakította át a sztrájktörvényt, hogy szinte lehetetlenné tette a közszféra szakszervezeteinek a sztrájkolást. A 2010-es törvény lehetővé teszi a munkáltatók számára, hogy a Munka Törvénykönyvében meghatározottnál alacsonyabb standardokat alkalmazzanak az egyéni munkaszerződésekben. A fizetett szabadságok és a túlórák kompenzációjának szabályozása is jóval előnytelenebbé vált a munkavállalók számára. A munkáltatók számára nem kötelező többé a törvényellenesen elbocsátott alkalmazottak újrafelvétele, továbbá elbocsáthatják a munkavállalóikat a betegszabadság ideje alatt is (Szabó 2013; Tóth 2012). A nemzeti tőkésosztályhoz kapcsolódó lobbicsoportok üdvözölték az új törvénykönyvet. Dávid Ferenc, a Vállalkozók és Munkáltatók Országos Szövetségének főtitkára dicsérte az új szabályozást, amikor rámutatott arra, hogy a korábbi szabályozás túlságosan megkötötte a munkáltatók és munkavállalók kezét (MGYOSZ 2010). Az országból történő jelentős kivándorlás és az ezzel járó munkaerőhiány arra sarkallta a kormányt, hogy 2018 decemberében a vállalatok kérésére újra módosítsa a Munka Törvénykönyvét (Gagyi–Gerőcs 2019; Scheiring–Szombati 2019), amint azt egy kormánytag egy interjúban el is ismerte (*Világgazdaság,* 2018). Egyúttal a személyenként kiszabható maximális túlóra éves számát 250-ről 400-ra emelték, azaz az alapmunkaidő 20%-ával. Ugyanakkor a vállalatok a túlórák kifizetését akár három évvel el is halaszthatják, ellentétben a korábbi törvénykönyv egy évével. A munkaerő védettsége csökkentésének hatása valamennyi tőkés frakció számára kedvező.

Társadalmi és gazdasági dezintegráció

A versenyállamot tehát felváltotta a felhalmozó állam, amely lényegesen több erőforrást és figyelmet szentel a nemzeti burzsoázia megerősítésére, illetve a felhalmozás anyagi és intézményi támogatására, miközben fenntartja a technológiai ágazatokban a transznacionális tőke dominanciáját. Ez az államstratégia a függő fejlődés extenzív szakaszának kifulladására történelmileg adott recepteket követő reakció. Ahhoz, hogy a rendszer politikai gazdaságtani jellegét megértsük, szükséges áttekinteni, hogyan tudta a 2010 utáni rezsim a függő fejlődésből következő belső társadalmi és gazdasági jelenségeket kezelni, azaz hogyan alakult a társadalom és a gazdaság dezintegrációja 2010 után. Kik tekinthetőek a fent azonosított intézkedések nyerteseinek és veszteseinek, és ezek tábora hogyan viszonyul a rendszer stabilitásához?

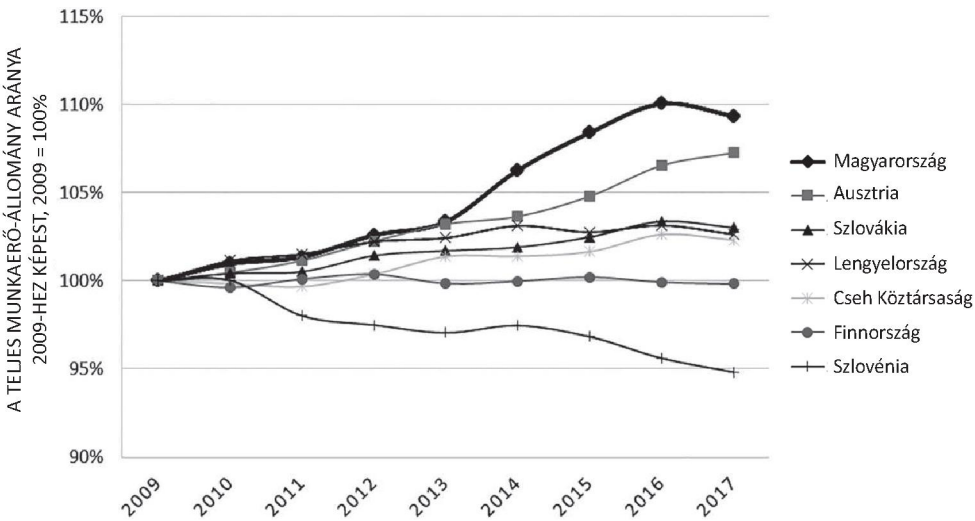

8/3. ábra. A foglalkoztatottság alakulása

Forrás: Világbank, 2018.

Az egyik legszembetűnőbb különbséget a rezsim a foglalkoztatás terén érte el, ahogy a *8/3. ábrán* is látható. A teljes munkaerő-állomány (foglalkoztatottak+munkakereső munkanélküliek) 2009–2017 között mintegy 10%-kal, azaz 400 ezer fővel bővült a Világbank–ILO adatai alapján, miközben az ország népessége több mint 200 ezer fővel csökkent (Világbank 2018).[51] A foglalkoztatási ráta 2017-ben az EU munkaerőpiaci felmérése (LFS) alapján 73,3%-ra nőtt a 2009-es 60%-ról (Eurostat 2019b), ezzel az ország sereghajtóból bekerült a régiós középmezőnybe.[52] A 2016–2017-es növekedést már nem a közfoglalkoztatás bővülése generálta, a közfoglalkoztatottak száma ugyanis stagnált 2016-ban, és csökkent 2017-ben, amikor valamivel 200 ezer fő alatt volt a közmunkások száma.[53] A foglalkoztatás növekedésének nem kis része abból

[51] A KSH munkaerőpiaci felmérése (MEF) alapján a teljes munkaerő-állományon belül a foglalkoztatottak száma 3,7 millióról 4,4 millióra nőtt, ami 700 ezres bővülést jelent körükben.

[52] A foglalkoztatási ráta növekedése azért haladja meg ilyen mértékben a munkaerő-állomány bővülését, mert a munkaerőképes népesség száma közben jelentősen csökkent, tehát csökkent a nevező értéke.

[53] 2010-ben 70 ezer közfoglalkoztatott volt, tehát 130 ezer fővel bővült 2010–2017 között a közfoglalkoztatottak száma. A közfoglalkoztatási program a legkevésbé iskolázottak foglalkozási rátájára gyakorolta a legnagyobb hatást. Az alapfogú végzettségűek foglalkoztatási rátája 36-ról 54%-ra emelkedett 2010–2017 között, ám ez a 18 százalékpontos bővülés közel 4 százalékponttal alacsonyabb lett volna közfoglalkoztatás nélkül (Fazekas–Szabó-Morvai 2018. 27.).

származott, hogy a 15–24 évesek körében kevesebben tanultak nappali tagozaton, és többen kerestek munkát vagy dolgoztak, mint a korábbi években – ez ugyanakkor hosszabb távon fokozza a képzett munkaerő hiányát. Ezzel párhuzamosan jelentősen csökkent a 2010 előtti rendszer munkaerőpiaci teljesítményére sajátosan jellemző magas ifjúsági munkanélküliség, a 2009-es 26,5%-ról 2017-ben 10,5%-ra. Ha ezt kiegészítjük azzal, hogy a becslések szerint jelenleg 600 ezer magyar dolgozik külföldön, akiknek legalább a fele 2010 óta vándorolhatott ki (portfolio.hu 2017), akkor nagyon jelentős munkaerőpiaci átalakulás képe rajzolódik ki, ami bizonyos ágazatokban jelentős munkaerőhiányhoz vezetett. 2017-ben a vállalkozások 70 ezer álláshelyet, a 2016. évinél 23%-kal többet jelentettek betöltésre váróként (Fazekas–Szabó-Morvai 2018, 12.).

A foglalkoztatás bővülésében a kormánynak a munkaerőpiac kínálati oldalát érintő változásai ugyanúgy szerepet játszottak, mint a munkaerő keresletét érintő tényezők. A kormány a munkaalapú állam ideológiájának, illetve a közgazdaságtan kínálati oldali elveinek megfelelően a segélyek drasztikus csökkentésétől és a közmunkáért járó bérek csökkentésétől várta a munkapiac kínálati oldalának emelkedését. Ezek az intézkedések a korábbinál jóval nagyobb szigorral büntették a munkanélküliséget, ugyanakkor hatásuk gazdasági szempontból is kérdéses, szociális szempontból pedig egyértelműen negatív. A TÁRKI tanulmánya szerint

„[...] a közfoglalkoztatás befejezése után fél évvel az abban résztvevők alig több mint 10%-a lép ki az elsődleges munkaerőpiacra, s 2011 óta ez az arány folyamatosan csökken. Minél többször közfoglalkoztatott valaki, annál kisebb az esélye, hogy elhelyezkedjen. [...] A közfoglalkoztatás tehát kifejezetten rontja a nyílt munkaerőpiacon történő munkavállalás esélyeit." (Cseres-Gergely–Molnár 2014, 221–222.)

Ezzel együtt a 2010 után lényegesen kibővített közmunkaprogram sokaknak egyedüli munkalehetőséget jelent olyan térségekben, ahonnan a magántőke teljesen kivonult. Noha a nemzetközileg is rekordalacsony, legfeljebb három hónapos időtartamú álláskeresési járadék segítheti az álláskeresést a munkanélküliség első hónapjaiban, a járadék lejárta után gátolhatja is. Arra kényszerítheti a munkakeresőket, hogy elfogadjanak olyan állást, amelyik nem felel meg képzettségüknek, ez pedig a munkavállalói fluktuáció növekedéséhez és a gazdaság általános termelékenységének csökkenéséhez vezethet. Szintén nehéz felbecsülni a hosszú távú gazdasági hatását annak, hogy 2011 után 100 ezer rokkantnyugdíjast tolt vissza erővel a kormány a munkaerőpiacra. Növelte továbbá a teljes munkaerő-állományt a korai nyugdíjazás lehetőségének jelentős szűkítése, illetve a nyugdíjkorhatár emelése is. A foglalkoztatás bővülését valószínűleg nagyobb mértékben magyarázzák a keresletoldali tényezők: a magyar tulajdonú vállalatok javuló finanszírozási helyzete, tőkeellátottsága, a transznacionális vállalatoknak a globális gazdasági ciklushoz kapcsolódó exportkonjunktúrája, valamint az állam megnövekedett beruhá-

zási aktivitása az EU-forrásokra támaszkodva. A gazdaság 2017-ben 4,1%-kal növekedett, míg a beruházások volumene 16,7%-kal, ami 2000 óta a második leggyorsabb éves növekedési ütem (Fazekas–Szabó-Morvai 2018, 21.).

A növekvő munkaerőhiány javította a munkavállalók alkupozícióját, aminek hatására 2016-ban 6%-os, 2017-ben 13%-os bruttó bérnövekedés következett be. Ez mindenképpen pozitívumnak tekinthető, ugyanakkor hosszabb időtávon vizsgálva, az utóbbi évek bérnövekedése nem tudta ellensúlyozni a korábbi évek reálbércsökkenését. A bérek terén tehát nem beszélhetünk olyan látványos javulásról, mint a foglalkoztatás esetében. Az OECD adatai alapján összesen 4,3%-nyi reálbér-növekedés volt csak Magyarországon 2010–2017 között 2016-os forintáron számolva (OECD 2018a).[54] Ez a bérnövekedés ráadásul nagyon egyenlőtlenül oszlott meg. A KSH adatai alapján az alsó 10%-ban az egy főre eső nettó jövedelem 11%-kal emelkedett 2010–2016 között, ezzel szemben a felső 10% egy főre eső nettó jövedelme 31%-kal. Ez azt jelenti, hogy az inflációt figyelembe véve, a legrosszabbul kereső kb. egymillió magyar a reálbér-növekedésből semmit sem érzékelt 2016-ig (KSH 2019a). Az egyenlőtlenséget mutatja, hogy a dolgozói szegénység, azaz azok aránya, akiknek juttatása nem éri el a mediánbér 60%-át, Magyarországon 2010–2017 között 6,8%-kal nőtt (1,21 millió főről 1,29 millióra), ami az egész uniót tekintve az egyik legnagyobb mértékű romlást jelenti a 2017-es javulás ellenére is (Eurostat 2018b).

Nemzetközi összehasonlításban a vásárlóerő-paritáson számított magyar bérek az OECD adatai szerint továbbra is alatta vannak még a régiós szintnek is, miközben tovább nőtt az átlag osztrák bértől mért elmaradás, ahogy a *8/4. ábra* mutatja. Míg 2010-ben a magyar és az osztrák átlag nettóbér közötti különbség 16 995 dollár volt éves összegben vásárlóerő-paritáson, addig ez a különbség 21 614 dollárra nőtt 2017-re. 2010-ben az átlag magyar nettóbér az osztrák nettó bér 45%-a volt, addig 2016-ban csak 43%-a, 2017-ben pedig 44%-a (OECD 2018g). Tehát mind abszolút, mind relatív értelemben egyaránt *nőtt* a magyar átlagbér távolsága az osztrák átlagbértől 2010 óta.[55] Ezzel van össz-

[54] Szemben a híreket domináló, a KSH munkaerőpiaci felmérésére épülő kétszámjegyű turbónövekedéssel, amelynek alapján közel 30%-os reálbér-növekedés lett volna Magyarországon 2010–2017 között, az OECD nemzeti számlás adatai egy jóval szerényebb reálbér-növekedésről tanúskodnak. A KSH munkaerőpiaci felméréséből származó adatok havonta érhetőek el, ezért a hírek erre épülnek, szemben a nemzeti számlák negyedéves, illetve a ráépülő adatbázisok többségének éves ciklusával. A munkaerőpiaci statisztika az 5 főnél többet foglalkoztató szervezeteket tükrözi, míg az OECD-adatot a GDP-adatokból számítják vissza, a teljes bértömeg és a foglalkoztatottak számának hányadosaként, de a kettőnek legalább közelítőleg egyeznie kellene. 2010 előtt erősen korrelált is a két mutató, ám 2010 után elszakadtak egymástól (*portfolio.hu,* 2018). Az elmúlt hét év vonatkozásában a munkaerőpiaci statisztikák több mint 20%-kal nagyobb bérnövekedést mutatnak, mint a nemzeti számlákon alapuló adatok. Az eltérés okáról keveset tudni.

[55] Az összeg a gyermektelen, átlagos jövedelmű egyénekre vonatkozik, melyet az OECD referenciakategóriaként kezel.

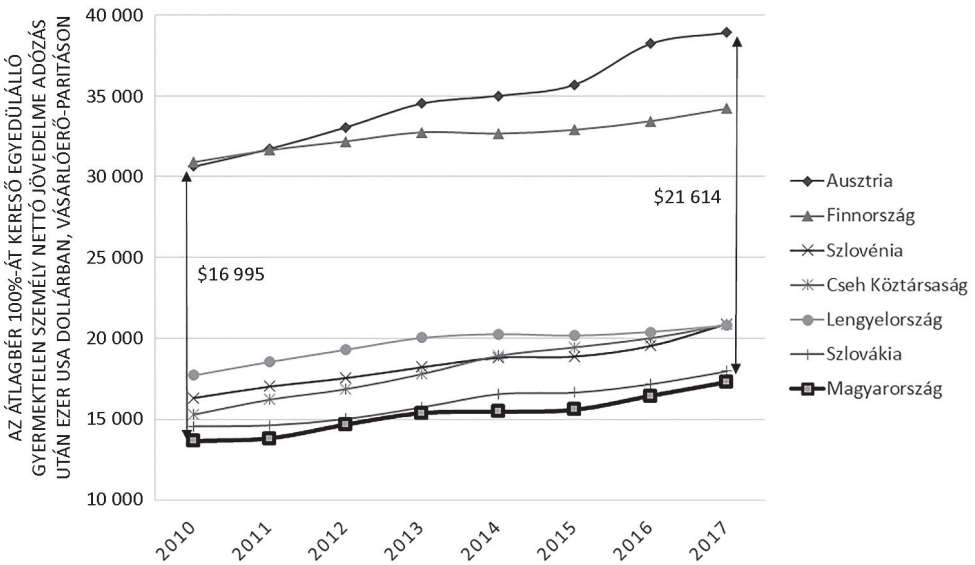

8/4. ábra. A nettó átlagjövedelmek alakulása 2010 után

Forrás: OECD, 2018g.

hangban a G7 elemzése is, amely az EU jövedelmi felméréséből (SILC) származó összesített európai adatbázis alapján azt találta, hogy a magyar társadalom jövedelem szerinti alsó 60%-ának jövedelme 2017-ban ugyanott volt az európai jövedelmi skálán, ahol 2010-ben, rendkívül alacsony szinten (*G7.hu,* 2019). Eközben ugyanakkor a felső 10%, tehát a leggazdagabb egymillió magyar megelőzött hét év alatt 75 millió európait, a százezer leggazdagabb magyar pedig betört az európai elitbe. Az egy főre eső magyarországi jövedelem az 50. a jövedelmi percentelisben, azaz a magyar átlagbér például az európai jövedelmi eloszlás 17%-ánál van vásárlóerő-paritáson mérve 2017-ben. 2%-ot meghaladó felzárkózás csak a felső 30%-ban mutatható ki, a legfelső pár százalék helyzete 10%-kal javult, míg a legalsó percentilisek jövedelme 2%-kal visszacsúszott az európai jövedelmi ranglistán. A magyar bérek emelkedése tehát csak a társadalom legfelsőbb 20-30%-ában haladta meg a „statisztikai hibahatárt", de igazán érdemi felzárkózás csak a gazdasági elit jövedelmében látható.

Az átlagos és afelett kereső magyar háztartások pénzügyileg sokkal sérülékenyebbek voltak, mint európai társaik, mint ahogy az 5. fejezetben bemutattam; a magyar háztartások több mint 70%-a nem tudott volna fedezni 2010-ben egy váratlan kiadást. Ezen a területen jelentős változás következett be, ami a legjobban keresők jövedelembővülésének és a devizahitelezés visszaszorításának együttes hatását mutatja. A váratlan kiadást fedezni nem tudó

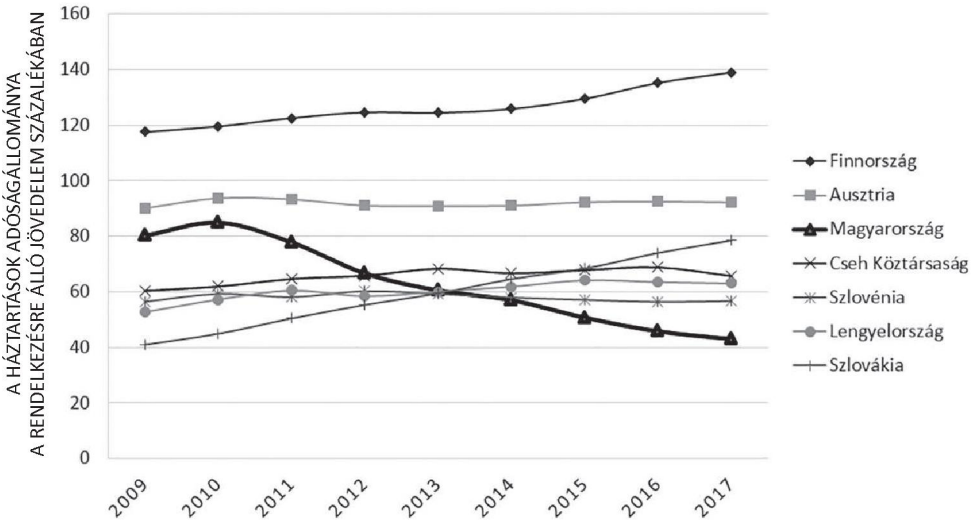

8/5. ábra. A háztartások eladósodása 2010 után

Forrás: OECD, 2018d.

háztartások aránya 2017-re 32%-ra csökkent, ami így is jelentős, de nem tér el érdemben a régiós szinttől, leszámítva Ausztriát (21%). A háztartások adóssága a rendelkezésre álló nettó jövedelem 85%-áról 43%-ára csökkent 2010–2017 között az OECD összehasonlító adatai alapján, ahogy a *8/5. ábrán* látható. A háztartási adósságráta csökkenése, ezen belül a devizában fennálló adósságok megszűnése jelentősen csökkentette a magyar gazdaság külső pénzügyi sérülékenységét, még ha a társadalom alsóbb rétegeinek pénzügyi kiszolgáltatottságát nem is kezelte.

Az adósságráta összességében tehát csökkent, miközben a legrosszabb helyzetűek anyagi kiszolgáltatottsága nőtt. Az adósság és a rezsihátralék problémájának kezelése, ahogy a kormány többi intézkedése, a felső középosztályra és az elitre koncentrált, míg az alsóbb jövedelmi kategóriák pénzügyi kiszolgáltatottsága továbbra is fennmaradt. Bár a devizahitelek gyakorlatilag eltűntek a piacról 2015 után, tipikus volt az, ahogy a kormány hitel-mentőcsomagjainak nagy része (például végtörlesztés) csak korlátozottan volt elérhető a rosszabbul kereső családok számára. Ez jól illeszkedik a kormány lakáspolitikájába is, ami a felső középosztály saját lakáshoz jutását célozza, miközben egyre kevesebb forrás jut a lakhatási szegénységben élők megsegítésére (Pósfai–Jelinek 2019). A hitel- vagy rezsihátralékkal rendelkezők aránya az alacsony keresetűek (medián 60%-áig) körében még 2016-ban is 44% volt, aminél rosszabb mutatóval csak Görögország és Bulgária „büszkélkedhetett" (Eurostat 2018a). A rezsihátralékosok összesített száma 2009-ben 1,129 millió fő volt, ez 2017 júniusára 1,427 millióra nőtt (*Népszava,* 2017b). A szélsőséges kiszolgáltatottság alaku-

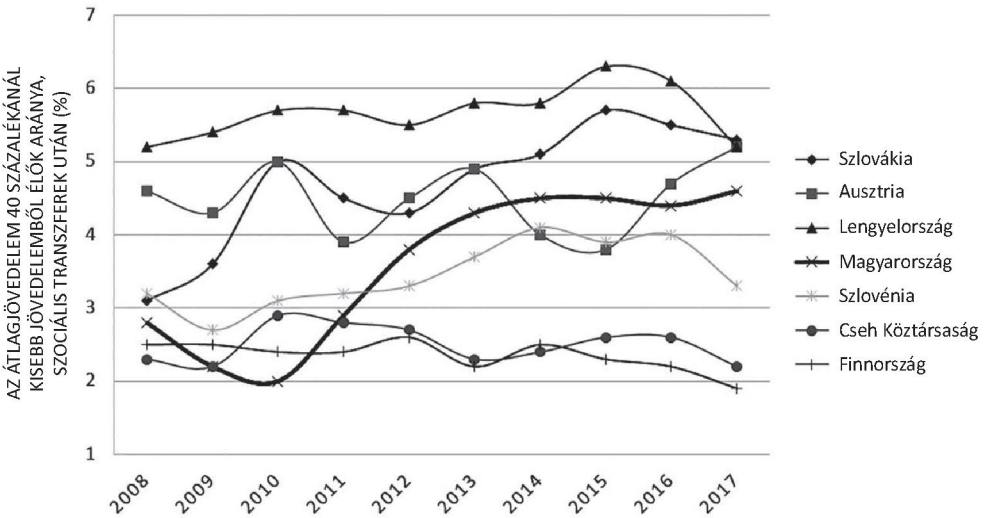

8/6. ábra. A mélyszegénységben élők aránya

Forrás: Eurostat, 2019a.

lását tükrözi a mélyszegénység kockázatában élő foglalkoztatottak számának alakulása, amit a *8/6. ábra* mutat. A medián jövedelem 40%-ánál kevesebbet kereső személyek aránya jelentősen nőtt 2010 óta, 2%-ról (197 000 fő) 4,6%-ra (447 000 fő) (Eurostat 2018b). A bérkiegészítő vagy -pótló szociális transzferek átalakításában ugyanezt a perverz logikát figyelhetjük meg. A legrosszabbul kereső alsó 40% társadalmi jövedelme csökkent (6,45–12,06%-kal) 2009–2016 között, míg a felső kilencedik deciles társadalmi jövedelme 26,1%-kal, a legfelső jövedelmi deciles társadalmi jövedelme pedig 42,05%-kal nőtt (KSH 2019a). Az állami beruházások és gazdasági ráfordítások felfuttatásával párhuzamosan a kormány tehát jelentősen visszafogta a munkásosztály alsóbb rétegeinek és az underclass tagjainak kiemelten fontos szociális transzfereket, kivéve a legfelső jövedelmi kategóriákba tartozókat, akik elsődleges haszonélvezői voltak az adósságkezelő intézkedéseknek is.

Az életesélyek és a gazdasági fejlődés hosszú távú alakulása szempontjából kiemelt jelentősége van az oktatási rendszert érintő változásoknak. 2010-től az egyébként is rossz állapotban lévő magyar oktatás teljesítménymutatói látványosan romlani kezdtek. Ezzel párhuzamosan egyre kevesebb fiatal jutott el az érettségiig, illetve a diplomáig. Mindez a 2010 utáni kormány szándékaival teljes összhangban történt, közpolitikai intézkedések sorával segítették elő ugyanis e változásokat és terveznek ezzel e céllal újabbakat is. Ez a mozzanat teszi lényegileg különbözővé a 2010 utáni kormányok politikáját minden korábbiétól. Az OECD 2015. évi nemzetközi tanulói teljesítménymérése (PISA-felmérés) alapján az olvasási és természettudományi teljesítmény

jelentősen romlott 2012-höz képest – hívta fel a figyelmet az Európai Bizottság 2018. évi Magyarországról szóló jelentése. A természettudományok terén alacsony eredményeket elérők aránya az EU-n belül Magyarországon növekedett legnagyobb mértékben. Négyből egy tanuló nem teljesítette az elvárt alapszintet az olvasás vagy a matematika terén (Európai Bizottság 2018a). A PISA-felmérés szövegértési feladataiban a gyengén teljesítők aránya 2009-ben még jelentősen az OECD átlaga fölé helyezte Magyarországot, a briteket és belgiumiakat is előzve, 2015-re viszont olyannyira megnőtt a gyengén teljesítők aránya, hogy hazánk mélyen az OECD átlaga alá, az utolsók közelébe süllyedt, Chile és Görögország közé (Hajdu et al. 2018). Aligha kell hosszan ecsetelni, miért nem beszélhetünk az oktatási rendszer korszerűsödéséről akkor, ha az egyre nagyobb arányban termeli a funkcionális analfabétákat.

A korai iskolaelhagyók aránya 2006 és 2010 között csökkent, 2010-ben a nők körében már megfelelt az EU-s célkitűzésnek: 9,5% volt. Ugyanebben az évben a férfiak 11,5%-a volt korai iskolaelhagyó, mindkét nem körében átlagosan pedig 10,5% volt az arány, amely 2011-től növekedni kezdett, és kisebb ingadozásokkal 2016-ig folyamatosan emelkedett. 2016-ban a nők között 11,8%, a férfiak között 13% volt korai iskolaelhagyó, a két nemre együtt számolva pedig 12,5% volt ez az arány (Hajdu et al. 2018). Az Európai Bizottság már idézett országjelentése arra a sajátos körülményre is fölhívta a figyelmet, hogy az arányszám úgy nőtt Magyarországon, hogy a korai iskolaelhagyás mértéke Unió-szerte egyre alacsonyabb, ahogy arra a kínos tényre is, hogy Magyarországon a tanulók társadalmi-gazdasági hátterének az oktatási eredményekre kifejtett hatása a legnagyobb az EU-ban (Európai Bizottság 2018a, 28.). A kormány tudatos törekvéseinek hatására 2010 óta csökken a felsőoktatási programokba jelentkezők és beiratkozók száma: 2011-ben még 141 ezren jelentkeztek felsőoktatási intézményekbe, 2018-ra ez a szám 108 ezerre csökkent (Európai Bizottság 2018b). Míg a 18 évesek száma 2010–2015 között 17%-kal csökkent, a jelentkezők száma ugyanezen időszak alatt 24%-kal esett vissza. 2010-ben még 72 ezernél több államilag támogatott hely volt, 2018-ban már 60 ezer sem. Az államilag finanszírozott helyek csökkenése miatt 2010–2017 között romlott a hátrányos helyzetű kistérségekből érkező fiatalok esélye, hogy bekerüljenek a felsőoktatásba (Polónyi 2018). A Világbank adatai alapján a felsőoktatási beiratkozási ráta a 2009-es 65%-ról 48%-ra zuhant, ahogy a *8/7. ábra* mutatja. Ezzel Magyarország abszolút sereghajtóvá vált a régióban. Egy olyan korban, amikor a tudástőke és az innováció közhelyszinten ismételgetett alapja a versenyképességnek és a fejlődésnek, ez a visszaesés az alacsony hozzáadott értékre szakosodott gazdasági szerkezet konzerválásához, a jövő feleléséhez vezető biztos út.

Kiemelendő, hogy a magyar gazdaság növekedése és a foglalkoztatás bővülése 2010 óta egyre kevésbé kapcsolódik a transznacionális tőke beáramlásához. 2010 óta a külföldi tőkebeáramlás üteme jelentősen lassult. Igaz, így volt ez valamennyi régiós országban – tehát a függő fejlődés extenzív sza-

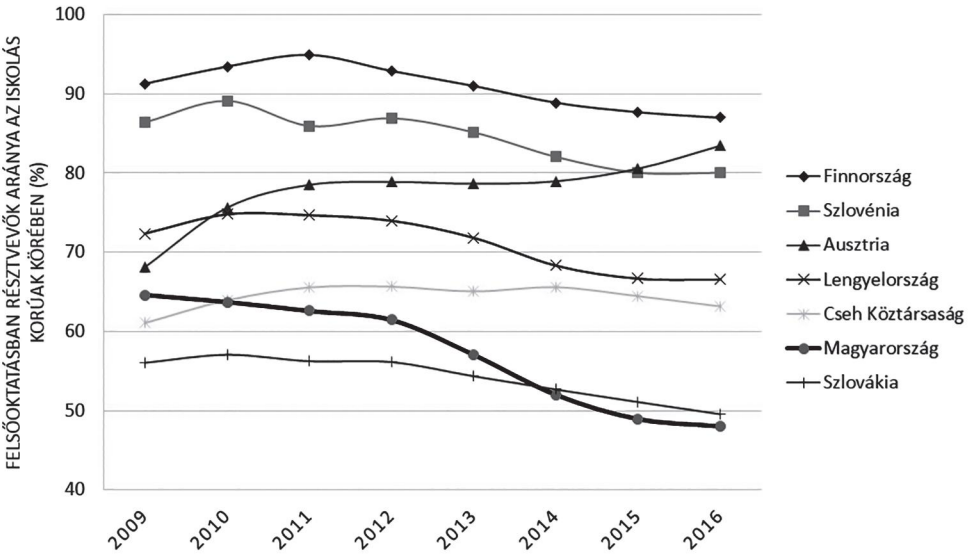

8/7. ábra. Befektetés az emberbe – a felsőoktatási beiratkozási ráta alakulása (%)

Forrás: Világbank, 2018.

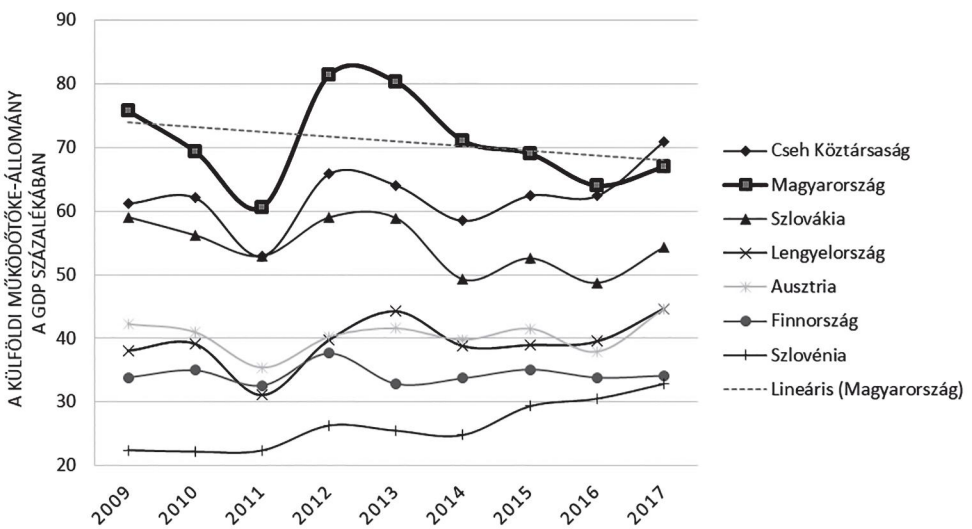

8/8. ábra. A külföldi működőtőke penetrációja 2010 után

Forrás: UNCTAD, 2018a.

kasza mint modell kifulladni látszik az egész régióban, nemcsak Magyarországon. A beáramlás lassulása következtében a felhalmozott külföldi tőkeállomány GDP-hez viszonyított értéke egyértelmű csökkenő tendenciát mutat 2009–2010 óta, ahogy a *8/8. ábrán* látható. Míg 2009-ben a GDP 76%-át tette ki a külföldi működőtőke-állomány, 2017-re ez az arány 70%-ra csökkent. Az ábrából az is kiderül, hogy a külföldi működőtőke állománya az egész régióban stagnál, de igazán egyértelmű visszaszorulást csak Magyarország esetében tapasztalhatunk, bár az is igaz, hogy Magyarország indult a legmagasabb szintről. A beáramlással kapcsolatos éves idősoros adatokat elemezve egyértelművé válik, hogy külföldi tőke beáramlásának lassuló üteme Magyarországon volt a legjelentősebb. Összehasonlításképpen: a működőtőke beáramlása a teljes bruttó állóeszköz-felhalmozás 22,45%-át tette ki 1991–2010 között átlagban, 2011–2017 között ez az arány 6,6%-ra csökkent, ami 71%-os visszaesést jelent, messze meghaladva a lengyel (10%) vagy a cseh (41%) értéket (UNCTAD 2018b). Hasonló csökkenést mutatnak a zöldmezős beruházások, amelyek száma a 2003–2010 közötti éves 193-as átlagról 96-ra csökkent 2011 és 2017 között, ami 50%-os visszaesést jelent, szintén messze meghaladva a cseh (27%) értéket, amíg Lengyelország enyhén még növelni is képes volt a zöldmezős beruházási projektek éves számát ugyanebben az időszakban (UNCTAD 2018b). Mint az előző szakaszban utaltam rá, a tőkeképzésben visszaszoruló külföldi tőke szerepét jelentős részben az EU-forrásokból finanszírozott állami beruházások, kisebb részben a belföldi magánszféra vette át. 2011 és 2015 között a gazdaság 6,8%-os növekedést mutatott, amihez az állami beruházások 3,9 százalékponttal járultak hozzá, az összes beruházás több mint 30%-át az állam adta (*portfolio.hu,* 2016). A magyar gazdaság függősége ugyanakkor nem csökkent érdemben. Egyrészt az állami beruházások döntő részben EU-s, tehát külső forrásokra épülnek, másrészt a külföldi tőke állománya továbbra is kimagasló nemzetközi összehasonlításban. Ami ennél is fontosabb, hogy a magyar gazdaság exportteljesítménye továbbra is döntő részben a transznacionális vállalatoktól függ. Az OECD adatbázisában a Magyarországra vonatkozó utolsó adat 2013-ból származik, ami azt mutatja, hogy a teljes export 81%-át transznacionális vállalatok magyarországi leányvállalatai bonyolították le, ami 14 százalékpontos emelkedés 2012-höz képest (OECD 2019b).

A transznacionális vállalatok exportszerkezete ráadásul kedvezőtlen irányba mozdult el. A '90-es években még jelentős könnyűipari beruházásokat fokozatosan felváltotta a járműipar, ám a 2000-es évek végére még a járműiparnál is tudásintenzívebb termékek exportja vált meghatározóvá. Ha a magyar tulajdonú vállalatok technológiai fejlettsége nem is változott rohamtempóban, a transznacionális vállalatok exportszerkezete javult tehát. Ez a folyamat azonban 2010 után visszafordult. A gazdaság hanyatló innovációs potenciálja a high-tech termékek arányának csökkenését okozta az exportban 2010-et követően, az elmúlt években a magyar export egyre kevésbé épít a csúcstech-

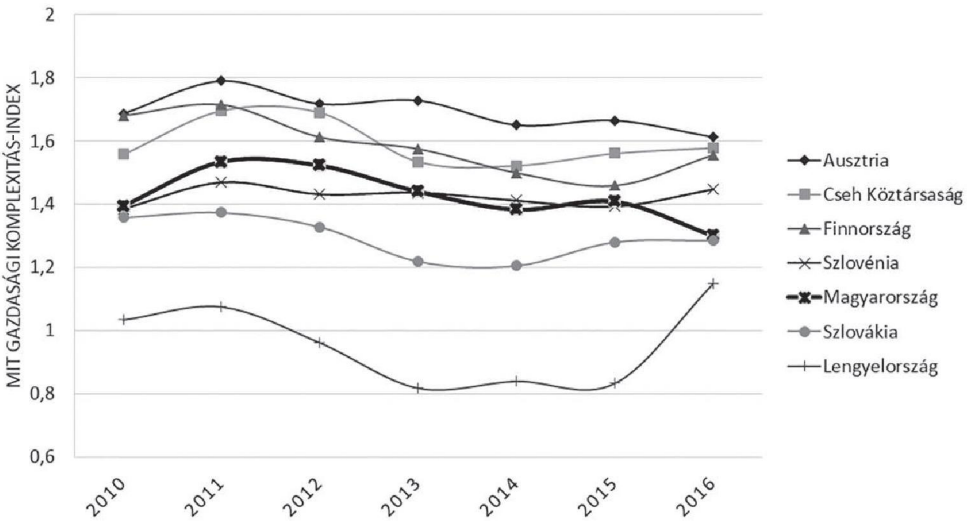

8/9. ábra. A gazdaság tudásintenzitása 2010 után

Forrás: MIT, 2018.

nológiára. A G7 elemzőjének számítása szerint a legmagasabb technológiai intenzitású termékek aránya az exporton belül 2010–2016 között 34%-ról 17%-ra csökkent (*G7.hu,* 2018a). Magyarország egyre kevesebb laposképernyős tévét vagy csúcskategóriás gyógyszert, ám egyre több autót és autóalkatrészt exportál – amelyek nem a legmagasabb technológiai tudást igénylő termékek. Ugyanezt a tendenciát mutatja Magyarország folyamatos visszaesése az MIT gazdasági komplexitási rangsorában, amely a tudásintenzív gazdasági ágazatok relatív súlyát méri (MIT 2018). A *8/9. ábrán* látható, hogy Magyarország gazdaságikomplexitás-mutatója (ECI) a 2011-es csúcsról (1,53 pont) folyamatosan csökkent (1,29 pont 2016-ban).

A transznacionális vállalatok technológiai intenzitása tehát az újonnan beáramló tőke mellett csökkenő tendenciát mutat, miközben a dominanciájuk az exportban továbbra is megkérdőjelezhetetlen. Ezek a transznacionális vállalatok béreket és adót fizetnek, ami távolról sem elhanyagolható tényező, ám mint az 5. fejezetben hivatkozott irodalom kimutatta, ez túl csekély hozzájárulás a helyi gazdasághoz. Ez nem változott 2010-et követően sem. Az export belföldi hozzáadottérték-tartalma változatlanul alacsony (2017-ben 52,7%), semmilyen érdemi elmozdulás nem történt e téren (2009-ben 55% volt). A magyar vállalatok exportképessége illetve beszállítói potenciálja tehát változatlanul alacsony, továbbra is nagyságrendileg alatta marad a lengyel, szlovén illetve osztrák szintnek. A transznacionális vállalatok jelentős részben importált anyagok összeszerelését és exportját végzik, ami érdemben nem változott 2010 után sem, az export importtartalma az OECD-WTO TiVA

adatbázisa alapján 2014-ben 47% volt, ami az egész OECD-ben a negyedik legmagasabb érték, a térségben pedig csak Szlovákia előzi meg Magyarországot (OECD 2019a).

Ahhoz, hogy a magyar tulajdonú vállalatok termelékenysége, exportképessége növekedni tudjon, arra lenne szükség, hogy olyan sajátmárkás termékekkel és szolgáltatásokkal szálljanak versenybe, ami lehetővé tenné az értékláncok magasabb hozzáadott értékű szegmenseiben rejlő lehetőségek kiaknázását is. Ehhez technológiai fejlődésre, termék- és folyamatinnovációra, eredményesebb marketingre és kiemelkedő minőségű szolgáltatásokra lenne szükség. Ez a technológiai fejlődés egy tudás- és erőforrásigényes, hosszú távú folyamat. Bár a hozzáférést a tőkéhez az állam 2010 óta javította, ám a tudáskomponens és a hosszú távra tervezés szempontjai még inkább háttérbe szorultak a 2010 előttihöz képest. Az oktatási rendszer szétverése, a felsőoktatás finanszírozása és a hallgatói létszám visszafogása, a kutatóintézetek és egyetemek működésébe való koncepciótlan és erőszakos beavatkozások, valamint a szociális ellátások leépítése csak rombolták a tudásintenzív gazdaság kialakításának lehetőségét. A magyar tulajdonú vállalatok többsége kis- és közepes méretű vállalat, ezért a KKV-k innovációs tevékenysége jól tükrözi a magyar vállalatok innovációs tevékenységét. A házon belül innováló KKV-k aránya a 2009-es 13,2%-ról 2014-re 10,6%-ra csökkent (DICE Database 2016). Magyarország 50 országból a 49. helyre jutott azon a 200 ezer válaszadóra és több mint 250 mutatóra épített felmérésben, amelyet a *CEOWORLD* magazin készített arról, hogy mennyire tekinthetők barátságos környezetnek az egyes országok a startup vállalkozások (innovatív, tudományos-technológiai alapokra épülő kisvállalkozások) számára (*G7.hu,* 2018c).

Összességében a magyar gazdaság dezintegrációját leginkább kifejező mutató, a külföldi és belföldi tulajdonú vállalatok termelékenysége közötti különbség 2010 óta enyhén, de nőtt is. Az EU FATS adatbázisa alapján végzett számításaim szerint, ahogy azt a *8/10. ábra* mutatja, a 2010-es 2,96-szoros különbséghez képest 2015-re a termelékenységbéli különbség 3,14-szeresre nőtt, azaz a külföldi tulajdonban álló cégek 3,14-szer annyi hozzáadott értéket állítanak elő alkalmazottakként, mint a magyar tulajdonúak (Eurostat 2018c). Az alacsony képzettségű munkaerő kínálatának erőltetett növelése tehát hozzájárulhatott ugyan a magyar tőke jelenlegi termékszerkezetén belüli termelésnövekedéséhez és felhalmozódásához, ám ez csak hátráltatta az érdemi előrelépést. Ezzel a termelési móddal lehet ugyan rövid távon nagy vagyonokat felhalmozni a mezőgazdaságban vagy az építőiparban állami segítséggel, még a bankszektor tulajdonviszonyait is át lehet rendezni, azonban a nemzetközi munkamegosztásban való előrelépést, a társadalom széles rétegei számára elérhető fejlődési lehetőséget, a növekvő életminőséget biztosító gazdasági modelltől így csak távolabb kerül Magyarország.

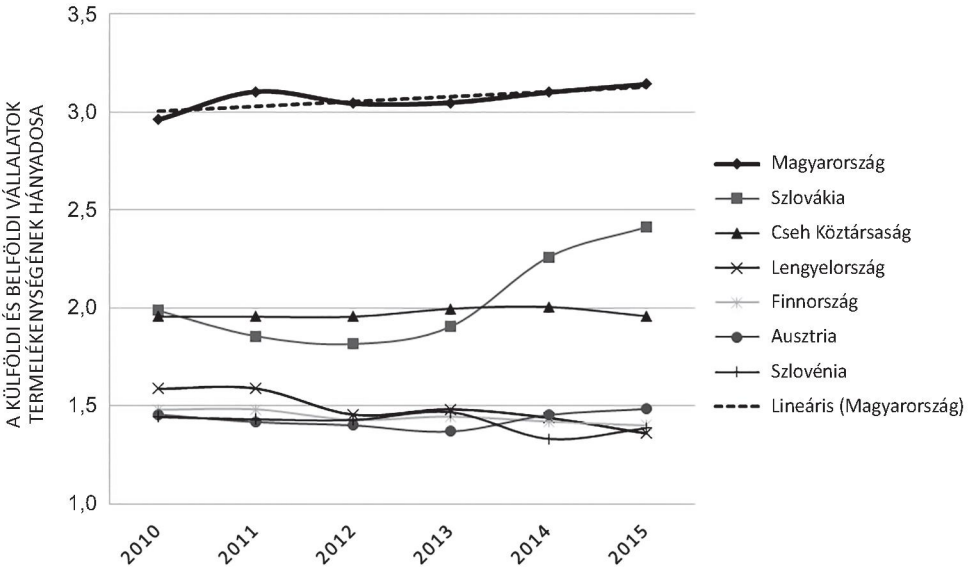

8/10. ábra. Termelékenységi szakadék a külföldi és belföldi cégek között 2010 után

Forrás: Saját számítás az Eurostat (2018c) adatbázisa alapján.

A fentiek mintegy összegzéseként végül a *8/11. ábra* a felhalmozó állam két kulcsfontosságú, a vagyonképződés és az egyenlőtlenségek növekedésének a folyamatát foglalja össze. A világosabb vonal a teljes pénzügyi vagyon alakulását mutatja, míg a sötétebb vonal az alsó 20% és a felső 20% jövedelmének arányát mutatja. A magyar családok nettó pénzügyi vagyona a GDP 65%-a körül mozgott 2002–2010 között. Ez 2010-et követően drámaian megváltozott az új vagyonok létrejöttével, így a háztartások pénzügyi vagyona 2016-ra meghaladta a GDP 100%-át. A bruttó hazai megtakarítások 2010 óta minden évben emelkedtek; az éves bruttó hazai megtakarítások átlagosan a GDP 22,9%-ára rúgtak 1991–2010 között, értékük 2011–2017 között 28,8%-ra növekedett, ami 25,3%-os emelkedést jelent. Ez a megtakarítások legnagyobb arányú növekedése egész Kelet-Európában (Világbank 2018). Félrevezető lenne azonban azt gondolnunk, hogy ez a vagyon egyenlő mértékben oszlik meg a társadalmon belül. A felhalmozó állam eszközei a legvagyonosabb csoportoknak és a legmagasabb jövedelmű rétegeknek kedveznek. Az alsó 20%-nak a felső 20%-hoz viszonyított jövedelme a 2010-es 29%-ról 2017-re 23%-ra csökkent. A pénzügyi vagyon különböző típusainak elemzése is a vagyonfelhalmozás erős egyenlőtlenségére mutat. A Nemzeti Bank adatai szerint a magyarok túlnyomó többségének mindössze készpénze és bankbetétje van, az értékpapírok (részvények, kötvények, derivatívák) 88%-át a legfelső jövedelmi decilis birtokolja (MNB 2017a, 68). Amíg a készpénzállomány és a bankbetétek

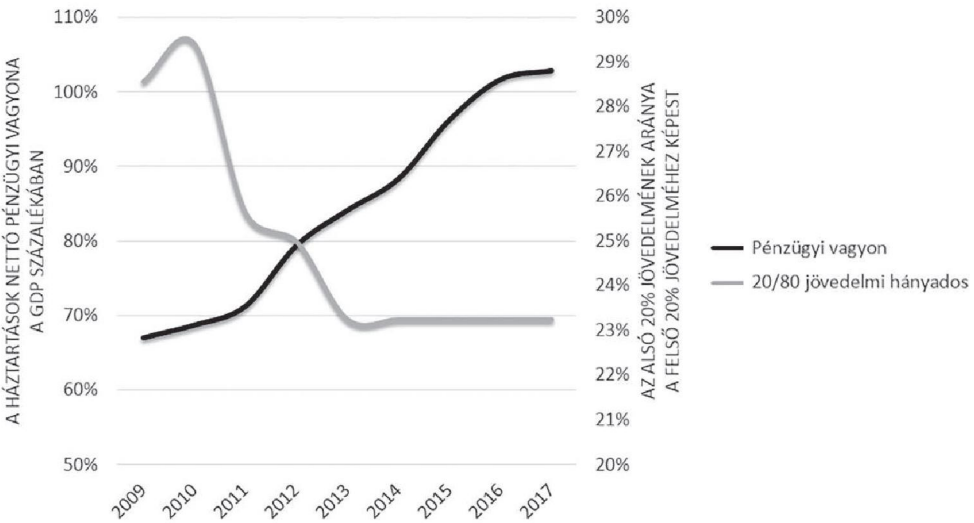

8/11. ábra. A vagyon felhalmozódása és jövedelemkoncentrációja

Forrás: Eurostat, 2019d., illetve MNB, 2017a.

értéke – a lakosság alsó 90%-ának csak ilyen eszközei vannak – 2010–2015 között összesen 14%-kal, 10 017 milliárd forintról 11 429 milliárd forintra nőtt, addig az értékpapír-vagyon értéke 12 205 milliárd forintról 20 484 milliárd forintra, azaz 68%-kal nőtt (MNB 2017a, 95.). Megállapíthatjuk tehát, hogy 2010-et követően a legfelső 10% korábban nem látott mértékben növelte vagyonát az alacsony keresetűek rovására.

A felhalmozástól az autoriter megoldásig

2010 után tehát jelentős változás következett be a foglalkoztatás és a nemzeti tőke helyzetbe hozása terén. A munkahelyek elérhetőbbé válása, a munkanélküliség látványos visszaszorítása a hátrányos térségekben, kistelepüléseken lényegi előrelépés a 2010 előtti viszonyokhoz képest (Kiss 2019), még akkor is, ha ezek rosszul fizetett és viszonylag rosszul célzott közmunka (Czirfusz 2015) vagy egyéb kiszolgáltatott munkaviszony (például részmunkaidő vagy közvetített munka) formáját öltik (Meszmann 2016), és nem segítik a belépést a munkaerőpiacra (Cseres-Gergely–Molnár 2014).

A változások mozgatórugója, hogy a korábban domináns transznacionális tőke és technokrata szövetségesei mellé a politikai osztály megszervezte és beemelte a hatalmi blokkba a nemzeti tőkét is. A rendszer legfőbb célja a hatalmi tömb mindhárom alkotóelemének anyagi gazdagodása:

1. Gyarapszik a politikai osztály, s vele együtt a nemzet gázszerelője, Orbán kollégiumi szobatársai és családtagjai (azaz a politikai kapitalisták).
2. Gyarapodnak a rendszerhez alkalmazkodó nemzeti vállalkozók, amiben Kóka János vagy a kamionos Wáberer ugyanúgy benne van, mint Csányi Sándor (feltörekvő és kooptált kapitalisták).
3. Gyarapodik a német nagytőke és általában a nemzetközi tőke, kivéve azt a néhányat, jellemzően nem technológiai szektort (például dohánykereskedelem, energetika), ahol a nemzeti tőke előnyben részesíthető a nemzetközi tőke kárára.

A felhalmozó állam e hatalmi blokk érdekeit szolgálva szisztematikusan beavatkozik a liberális kapitalizmus intézményrendszerébe a tőkefelhalmozás felpörgetése érdekében.

A tőkefelhalmozás támogatását az állam döntő részben az átlagos és az alatti keresetűek megsarcolásából fedezte. Az új tőkefelhalmozási stratégia ára tehát a társadalom kettészakadása volt. A szociális ellátások szétverése az esélyek egyenlőtlenségeit már rövid távon növeli. Az életesélyek hosszabb távon történő befogyasztásához vezet, hogy a kormány jelentős forrásokat vont ki az egészségügyből és az oktatásból. Az állam tőkefelhalmozást segítő eszközei tehát sértik a társadalom jelentős részét. Orbán Viktor 2010-ben a munkásosztály lázadásának hullámával került hatalomra, a felhalmozó állam intézkedései mégis elidegeníthetik a munkásosztály és a szegényebb rétegek nagy részét, míg ezzel szemben előnyösek a gazdasági elitnek és a nagytőkének. 2014-ben a Fidesz kevesebb szavazatot kapott, mint 2006-ban, amikor elveszítette a választást. Orbán a magyar társadalom jelentős részében népszerű, ugyanakkor a rezsim stabilitása az alkalmazott autoriter megoldásoktól is függ. A függő fejlődés korábbi kudarcának részleges kezelése, a nemzeti tőke emancipációja a transznacionális tőke igényeinek párhuzamos kielégítése mellett olyan új érdeksérelmekkel jár, amelynek menedzselése és a saját hatalomban maradása érdekében a politikai osztálynak ki kell iktatni a demokráciát. Azaz a felpörgetett tőkefelhalmozásból fakadó társadalmi feszültségeket, amelyek a munkásosztály, illetve a társadalom peremén élők körében jelentkeznek, a rendszer részben intézményi autoriter megoldásokkal kezeli (választójogi rendszer átalakítása, parlamentarizmus kiüresítése, a média uralása, az ügyészségek és a bíróságok gyarmatosítása stb.).

A kormánynak a nemzeti tőkét helyzetbe hozó intézkedései tehát jelentős szerepet játszottak az autoriter fordulatban. Orbán tekintélyelvű politikája a tőkefelhalmozás felgyorsítására tett törekvés velejárója. A felhalmozó állam beavatkozásai tehát nem valamiféle természetes egyensúlytól való eltérést jelentenek, hanem a félperiférias kapitalizmus politikai menedzselésének egyik lehetséges formáját. Természetesen nem ez a politikai gazdaságtani oksági láncolat a kizárólagos oka az autoriter fordulatnak, számos politikai,

gazdasági és kulturális tényező együttállására is szükség volt ehhez. A magyar demokrácia 2006–2010 között hanyatlásnak indult, ami részben összefügg a munkásosztály kiábrándulásával, illetve a nemzeti tőke lázadásával, ám ebben az időszakban még nem beszélhetünk új felhalmozó államról – ez az időszak a versenyállamot stabilizáló hatalmi koalíció válságának időszaka. Az e munkában feltárt folyamatok alapján ugyanakkor az is világos, hogy az új állam felhalmozási stratégiája nélkül nem érthetjük meg a demokrácia hanyatlásának 2010 utáni szakaszát.

A politikai osztálynak könnyebb lenne az élete, ha szélesebb társadalmi rétegek érdekében kormányozna, ha a munkásosztály és az underclass egyértelmű nyertese lenne a hatalomgyakorlásnak. Így a Fidesz elkerülhetné azokat a társadalmi konfliktusokat, amelyek szavazatvesztéssel járhatnak. Ám a politikai osztály nem a munkásosztály és nem az underclass érdekében kormányoz, hanem a tőke két frakciójával szövetségben. Ha a politikai osztályé lenne egyedül a hatalom, akkor nyilván sokkal könnyebb, népszerűbb utakat választaná, de nem ezt teszi. A politika tehát osztozik a hatalomban a tőkével. A politikai osztály és a tőkések együttes vagyonosodása a rendszert fenntartó hatalmi kompromisszum lényege. Orbán tekintélyelvű politikája tehát nem független a tőkefelhalmozás felgyorsítására tett törekvésektől, ha nem is egyenes következménye azoknak. Részben tehát az állam felhalmozást támogató szerepéből következik az autoriter megoldások feladata: *ha nem a felhalmozás lenne a hatalmi kompromisszum lényege, akkor nem lenne szükség a felhalmozás veszteseinek politikai semlegesítésére, azaz ellenvéleményük megszerveződésének intézményes megakadályozására.* A tőke gyarapodása 2010 előtt is meghatározó eleme volt a rendszernek, valójában minden demokratikus osztálykompromisszum része. Ami újdonság 2010-et követően, az a nemzeti tőke belépése az uralkodó hatalmi tömbbe, a transznacionális tőke bizonyos alfrakcióinak meggyengülése (pénzügyi tőke, médiatőke), a tőke és a politikai osztály közötti szorosabb szövetség kialakulása.

A kormány természetesen azzal is tisztában van, hogy a közvetlen autoriter megoldások a 21. században túl költségesek és nem eléggé hatékonyak. Ezért korlátozott mértékben választások útján is igyekszik önmagát legitimálni: az *intézményi autoritarizmus* mellett ezért a kormány autoriter tárházában fontos szerep jut – Stuart Hall (1985) kifejezését használva – az *autoriter populizmusnak* is (erről bővebben lásd: Scheiring–Szombati 2019). Az autoriter populizmus lényege, hogy az erős állam modelljére építő látszatmegoldásokkal és fentről generált morális pánikokkal az autoriter hierarchiákat képes összhangba hozni az osztályfolyamatok hétköznapi észleleteiben gyökerező neonacionalizmussal. A kormány sikerrel alakította át az elosztási konfliktusokat kulturális konfliktusokká, az „érdemtelen szegények", különböző kisebbségi csoportok és menekültek ellen hergelve a többségi társadalmat. Soros György célpontba állítása a legutóbbi országgyűlési választások során egy olyan stra-

tégiai lépés volt, amely összekapcsolta a „felelőtlen globális befektető" és a „félelmetes bevándorló" ellenségképét, mindkettőt a sérülékeny „hétköznapi emberek" elleni fenyegetésként beállítva. A kampányt kitaláló Alex Birnbaum szavaival: a Soros-ellenes kampány „a Magyarországot megtámadó finánctőke" motívumának továbbfejlesztése volt, „kellett egy személy, aki nem csak irányítja a veszélyes külföldi nagytőkét, de meg is testesíti azt – ő lett Soros György, a Magyarországot támadó és közben a háttérhatalmat irányító tökéletes ellenség" (*24.hu,* 2019). Ez lehetővé tette azt is, hogy Orbán a védelmező szerepébe állíthassa be magát. A nemzet szolidaritásközösségként való keretezése olyan stratégiai lépés, amely az állam legitimációjának fontos forrásaként szolgál (Antal 2019; Fabry 2018; Szombati 2018), közvetlenül építve a korábban tárgyalt neonacionalizmusra.

2018-ra az új autoriter rezsim intézményrendszere már szintén kiépült, amely nagy hatásfokkal képes marginalizálni és nevetség tárgyává tenni az ellenzéki erőket, tovább erősítve azt a benyomást, hogy a Fidesz a stabilitás egyetlen lehetséges forrása. A 2016-ot követő kedvező nemzetközi gazdasági környezet, az EU-s támogatások nagymértékű felhasználása, valamint a példanélküli kivándorlási hullámot követő munkaerőhiány a bérek emelkedéséhez vezetett. Ez szintén hozzájárult ahhoz, hogy a kormány képes volt elejét venni a rendszer vesztesei körében a jelentősebb lázadásnak. Ezen összetevők elegye – az előnyös gazdasági helyzet, a menekültválság, az intézményi autoritarizmus és az autoriter populizmus – a Fidesz újabb magas győzelméhez vezetett. Habár a kormányellenes szavazatok száma meghaladta a kormánypárti szavazatok számát, a Fidesz történelmileg legmagasabb választási támogatottságát érte el, sikerrel alakítva át társadalmi bázisát és mobilizálva új kistelepülési szavazókat. Ezzel harmadszor is megszerezte az alkotmányozó többséget az Országgyűlésben (Tóka 2018).

A politikai osztály elsődleges érdeke az állam feletti ellenőrzés fenntartása, ennek érdekében ütközni is hajlandó a tőkével, illetve kész a tőke különböző frakcióit egymással versenyeztetni (Szalai 2019). Néhány kivételes esetben ez akár azt is jelenti, hogy az állam szélesebb társadalmi rétegek érdekében ütközik a tőkével a politikai támogatottság fenntartása érdekében. Ennek legkézenfekvőbb esete a devizahitelek kezelése, bár az állam felhalmozási stratégiája ebben is megnyilvánult, ugyanis a legtöbb segítséget a felső középosztály kapta. Az állami erőszakszervezet feletti ellenőrzés a lehetőségek széles tárházát kínálja a tőke hatalmának korlátozására. Putyinnak az orosz oligarchák elleni titkosszolgálati harca, amely szélsőséges esetben akár az áldozat halálához vezethet, a magyar közvélemény számára is jól ismert példákkal szolgál. A magyar kormány – egyelőre – az erőszakszervezet eszközeit a tőke ellen nem használja fel. A magyar állami büntetőeszközök gazdasági természetűek. A kormány büntetőadókat vethet ki, átírhatja bármely ágazat törvényi szabályozását, a jobboldali médiában propagandakampányt indíthat, kizárhat a

közbeszerzésekből és az állami támogatások rendszeréből, elterítheti az állami vállalatok hirdetési költéseit.

A tőke stratégiai lehetőségeit jól megragadhatjuk Hirschman keretével, a kivonulás–tiltakozás–hűség hármasával (Hirschman 1995a). A transznacionális tőke számára a *kivonulás* könnyen elérhető eszköz. Ezt láttuk például a médiaágazat esetében. A sajtóban erős pozíciókkal rendelkező külföldi befektetőket elsősorban a profit tartotta Magyarországon, így amikor a kormány egy büntetőadóval, a reklámadóval belenyúlt a profitkilátásokba, a külföldi befektetők egy része kivonult a magyar piacról. Így kerültek fölénybe a jobboldali politikai kapitalisták a médiapiac meghatározó szegmenseiben, mindenekelőtt a megyei lapok piacán. A kivonulás a nemzeti kapitalistáknak nehezebben elérhető stratégiai lehetőség. A külpiacokhoz való hozzáférés nehézsége, a helyspecifikus beruházások súlya megnehezíti a külföldre távozást. Ugyanakkor erre is van néhány példa. Várszegi Gábor például 2009–2010 környékétől külföldre telepítette át a Fotex-birodalom működését. A *tiltakozás* egy demokratikus rendszerben szintén kézenfekvő lehetőség, egy versengő autoriter rezsimben kevésbé. A politikai osztály tisztában van azzal, hogy jelentősen képes befolyásolni a tiltakozás költségeit. A gazdasági büntetőeszközök azt a célt szolgálják, hogy kikényszerítsék a politikai lojalitást. Ha a nemzeti tőkések nagy számban választanák a tiltakozás lehetőségét, a kormány alighanem tehetetlen lenne. Éppen ezért döntő jelentősége van annak, hogy demonstratív jelleggel felverje a tiltakozás egyéni megnyilvánulásainak költségeit. Erre a legjobb példa Simicska Lajos esete, aki súlyos árat fizetett politikai autonómiatörekvéseiért. A legkézenfekvőbb stratégiai lehetőség tehát nemzeti kapitalisták számára a *hűség*. Az aktív és passzív hűség jellemzi a nemzeti tőke meghatározó viselkedését. Igaz, ez a nemzeti tőke valamennyi alfrakciójára. Különösen érdekes a hűség megnyilvánulása a kooptált tőkések körében, akik korábban vagy inkább baloldali vagy kettős kötődésűek voltak. A hűség tehát kifizetődő. Nemcsak azért, mert így elkerülhetők a gazdasági büntetőeszközök, hanem mert a lojális szereplőkkel a politikai osztály kész szövetséget kötni és megosztani a hatalomgyakorlást. Így a lojális tőke számára jelentős felhalmozási lehetőségeket rejt a szövetsége az autoriter állammal.

Az autoriter államkapitalizmust intézményesítő hatalmi tömb tehát konfliktusos osztályszövetség, amely a tőkefelhalmozás érdekében változatos eszközöket használ. Ezek összességében egy új államstratégiát eredményeznek, amely túlmutat a korábbi versenyállami stratégián, ami jelentős társadalmi konfliktusokat eredményez. Ezért a hatalmi tömb az intézményi autoritarizmust és az autoriter populizmust kombináló tekintélyelvű hatalomgyakorlást folytat az új felhalmozási rezsim stabilizálása érdekében. Ez az új felhalmozó állam. A következő, egyben utolsó fejezetben ennek az autoriter államkapitalizmusnak a kialakulását helyezem elméleti és nemzetközi összefüggésbe.

9. KÖVETKEZTETÉSEK

Milyen elméleti tanulságokkal szolgál a demokrácia hanyatlása és az autoriter államkapitalizmus kialakulása Magyarországon? Az első fejezetekben ismertetett álláspontok mennyire képesek hihető magyarázatát nyújtani a könyvben elemzett folyamatoknak, és mennyire képesek az autoriter fordulat eredményeképpen intézményesülő államstratégia természetét megragadni? Végül, hogyan helyezhető el a felhalmozó állam az autoriter államkapitalizmusok történelmileg létező modelljeiben, nemzetközi összehasonlításban? A könyv utolsó fejezetében ezekre a kérdésekre keresem a választ. Mielőtt madártávlatból összefoglalnám az összképet, az egyes fejezetekben ismertetett mechanizmusok elméleti tanulságait elemzem külön-külön, majd az egyesével megvilágított mechanizmusok ismeretében a figyelmet a nemzetközi kontextusra fordítom, végül a fejezetet tágabb elméleti és politikai következtetések levonásával zárom.

Az oksági narratíva összefoglalása

A *9/1. ábra* a felhalmozó államhoz vezető oksági narratívát foglalja össze. Az ábrán a társadalmi mélymechanizmusok és a megfigyelhető jelenségek szintje elkülönítve szerepel, a két szaggatott függőleges vonal jelöli azt a két kritikus történelmi fordulópontot, amely alkalmával mélyebb strukturális és intézményi változások történtek. Az ábrát 1990-nél kezdem, ez azonban nem jelenti azt, hogy a szocialista iparosítás szerkezeti jellegzetességei vagy a szocialista állam újraelosztó stratégiája ne lennének fontos történelmi örökségek. Ezekre ki is tértem a könyv 4. és 5. fejezetében. Az ábra ugyanakkor, ahogy e munka is, a rendszerváltás utáni folyamatokra koncentrál. A 2000-es évek második felére két területen, a munkatársadalmon és a gazdasági eliten belül is elemi erővel jelentkeztek a globális integráció okozta feszültségek. Két eddig elhanyagolt mélystrukturális folyamatot azonosítottam tehát, amelyek szerepet játszottak a felhalmozó állam kialakulásában: a munkásosztály egy részének jobbra tolódása és neonacionalista fordulata, valamint a gazdasági elit pola-

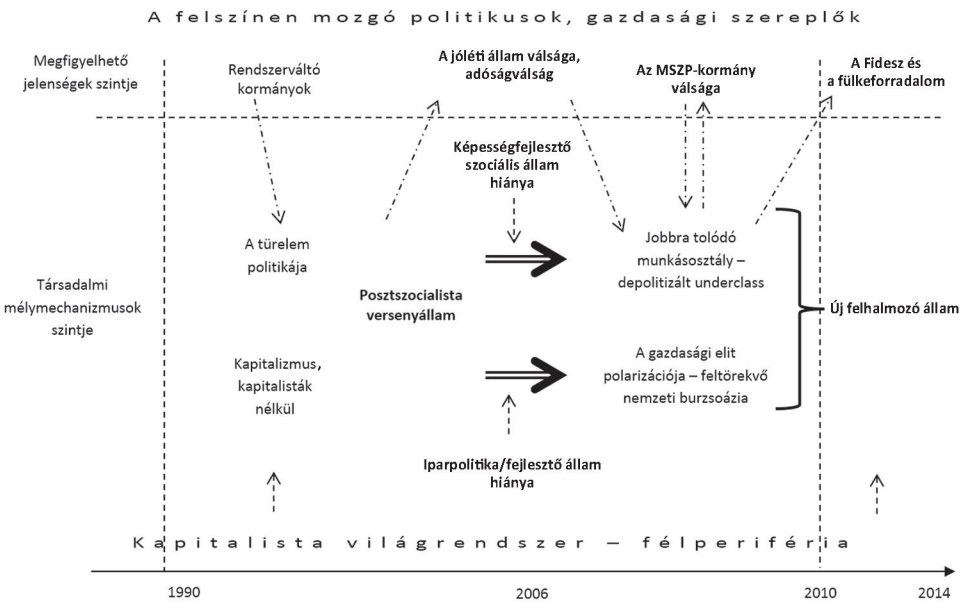

9/1. ábra. A felhalmozó állam születésének oksági narratívája

rizációja és a nemzeti burzsoázia ebből következő lázadása. Ezek teremtették meg a felhalmozó állam létrejöttének strukturális feltételeit. Mindkét folyamat a rosszul menedzselt függő fejlődésben gyökerezik, ám a politikai osztálynak konstitutív szerepe volt. Egyrészt a demokráciát stabilizálni tudó szociáldemokrata társadalmi koalíció intézményesítésének elmaradásával (MSZP), másrészt pedig a piaci átmentből kiábránduló társadalmi csoportok politikai becsatornázása egy új osztálykoalíció facilitálása kapcsán (Fidesz).

A két strukturális ok elemzésével felvázoltam egy oksági narratívát, azaz az okok és a közbeavatkozó változók láncolatát. Mindkét közbeavatkozó változó politikai természetű. Egyrészt a politikai osztály nem tudta az államot fejlesztő államként bevetni, aminek eredményeként a nemzeti burzsoázia nem tudott felnőni a nemzetközi tőkésosztály mellé, és betörni a magas hozzáadott értéket lehetővé tevő piaci szegmensekbe. A feltörekvő nemzeti kapitalisták így összeütköztek a rendszerváltást követően domináns pozícióba kerülő nemzetközi tőkések és technokraták hatalmi blokkjával. A másik közbeavatkozó változó pedig a képességfejlesztő szociális állam hiánya, a csökevényes jóléti állam kifulladása volt. A rendszerváltást követően a nyugdíjrendszeren keresztül már nem lehetett pacifikálni a felnőtt fiatalabb osztályokat, alacsonyan konzerválódott a foglalkoztatottság és a bérszínvonal, így az egész középosztályra jellemzővé vált a kiszolgáltatottság. Ez volt az a mozzanat, amely

a rendszerváltás intézményeinek legitimációját valójában aláásta. Gyurcsány Ferenc őszödi beszéde persze olaj volt a tűzre, és fokozta ezt a válságot, ám alighanem megbirkózott volna a helyzettel, ha nem veszíti el a rendszer a szociális legitimáció alapjait. Ebbe a hatalmi térbe tudatos szervezőmunkával nyomult be a Fidesz, felépítve saját magát mint a nemzeti tőke és a kiábrándult munkásosztály politikai képviselőjét. A nemzeti burzsoázia és a nacionalista politikusok szövetsége képessé vált mobilizálni a munkásosztályt és a rendszerváltás veszteseinek egy részét a versenyállam, és az azt fenntartó hatalmi tömb ellen, ám a 2010 utáni új államstratégia a munkásosztály kiszolgáltatottságát több dimenzióban is fokozta. Ezért a felhalmozó állam az intézményi autoritarizmus, valamint az autoriter populizmus eszközeivel él, hogy megakadályozza a tőkefelhalmozás veszteseinek lázadását. Az általam azonosított oksági narratíva nem kizárólagos magyarázata az autoriter fordulatnak, célom az, hogy az eddig elhanyagolt strukturális dinamikák elemzésével gazdagítsam a magyar demokrácia hanyatlásával kapcsolatos tudásunkat.

Versenyállam és korlátozott demokrácia

A 4. fejezetben egy, a gazdaságpolitikai elitet lefedő új adatbázis elemzésével vizsgáltam a versenyállamot, a hatalmi struktúra elemzésének módszertani stratégiáját követve (Domhoff–Webber 2011; Domhoff 2006). A gazdaságpolitikai elit politikai oldalanként eltérő mértékben volt beágyazva a tőkésosztály két frakciójába, más jellegű volt politikai oldalanként a gazdasági és a politikai eliteket összekötő forgóajtó jellege. A transznacionális tőke és a vele szorosan összekapcsolódó bankszektor, valamint a baloldali gazdaságpolitikai elit között lényegesen erősebb forgóajtó üzemelt 1990–2014 között, mint a jobboldali gazdaságpolitikai elit esetében. Azt is kimutattam, hogy a jobboldali gazdaságpolitikai elit és a nemzeti tőke közötti forgóajtó csak fokozatosan épült ki, a politikai jobboldal a nemzeti tőke érdekérvényesítésére csak a 2000-es évek második felétől vált igazán nyitottá, így a transznacionális tőke privilegizált viszonya a versenyállamhoz 1990–2010 között zavartalanul érvényesült.

A hatalmi hálózatok elemzésével bemutattam, hogy a függőség a transznacionális tőkétől nemcsak a transznacionális tőke strukturális hatalmának következménye, hanem a transznacionális tőkét és a vele szoros kapcsolatban lévő bankszektort a versenyállammal összekötő elithálózatok, forgóajtók következménye. A transznacionális tőke gazdasági hatalma és a velük szövetséges gazdaságpolitikusok karrierje és befolyása szorosan összefügg: a forgóajtón ki-be áramló gazdaságpolitikusok egyszerre biztosították saját maguk és a transznacionális tőke hatalmi pozícióját. Ez az eredmény összhangban van Szalai Erzsébet kvalitatív interjúkra támaszkodó megfigyelésével, miszerint

a bürokrácián belül elkülönül egymástól egy, a „nyugati szektorhoz" kapcsolódó, valamint a „hazai szektorhoz" kapcsolódó blokk, amelyek közül a „nyugati szektorhoz" kapcsolódó blokk a domináns (Szalai 2001, 190.). Saját adataim ezt alátámasztják, illetve kiegészítik azzal, hogy e két blokknak eltérő a politikai beágyazódása is. A transznacionális vállalatok és helyi szövetségeseik által alkotott hatalmi blokk intézményesítette a versenyállamot (Drahokoupil 2008a, 2008b). A globalizáció tehát nem megtörténik az állammal, hanem a forgóajtón ki-be járó szereplők konstruálják aktív állami szerepvállalással (Cerny 1997).

A baloldali gazdaságpolitikai eliten belüli fundamentalista piaci modernizátorok nézeteit alátámasztó idézetekből kirajzolódik az a sajátos gazdaságpolitikai „mix", amely a transznacionális tőkét többszörös előnyben részesítette és korlátozta a nemzeti tőkeképződést.[56] Ahogy az állam a transznacionális tőkéért versengett, a piaci modernizátorok is vetélkedtek egymással a transznacionális társaságoknál megszerezhető, anyagilag és szimbolikusan is kifizetődő kapcsolatokért. Ez az ideológiai licit a transznacionális tőke által uralt szimbolikus rendben vívott elismerési küzdelemként is értelmezhető. A transznacionális tőke tehát nemcsak az államokat, hanem az elit tagjait is versenyezteti. A transznacionális társaságoknál, nemzetközi bankoknál és pénzintézeteknél azoknak volt legnagyobb esélye az elhelyezkedésre, akik bizonyították, hogy jó menedzserei a transznacionális tőkére épülő rendnek, akik értették az új szimbolikus rend nyelvét, kulturális kódjait és technológiáit. A transznacionális társaságokra épülő hegemónia szimbolikus rendjében a neoliberális közgazdaságtan volt az egyetlen elfogadott szimbolikus valuta. A fundamentalista piaci modernizátor diskurzusok a piaci modernizátor elitnek a globális hatalmi tér szimbolikus mezőjében vívott elismerési küzdelmének eszközei is (Bockman–Eyal 2002; Buchowski 2006; Eyal 2000; Gagyi 2016; Melegh 2006). Szalai Erzsébet már idézett munkájában hasonló következtésre jut:

„Az állami bürokraták, azon igényüktől [vezérelve], hogy a Nyugat iránti elkötelezettségüket, »nyugatosságukat« önmaguk és a világ előtt igazolják, az állami bürokráciában verseny folyik a multinacionális »világgal« való »gazdaságilag is megalapozott« kapcsolatokért." (Szalai 2001, 131)

Ahogy Konrád és Szelényi fogalmazott Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című klasszikusukban:

„Az értelmiség minden korban ideologisztikusan, vagyis részérdekeivel egyezően írja le önmagát, s ha ezek az érdekek koronként különböznek is, minden kor értelmiségének

[56] Retorikai stratégiájuk fontos része, hogy az alternatívákat a globalizáció ellenzéseként keretezik – mint arra már 2003-ban felhívtuk a figyelmet Csillag Gáborral (Csillag–Schei-ring 2003).

közös igénye, hogy kontextuális részérdekeit az emberi nem összérdekei gyanánt fogalmazza meg" (Konrád–Szelényi 1978).

A 4. fejezetben azt is bemutattam, hogy a hatalmi pozíciókért, az elismerésért és az erőforrásokért folytatott egyéni verseny sajátos következménye volt, hogy olyan közpolitikai és ideológiai pozíciók meghatározásához vezet, amelyek túlmutatnak a transznacionális tőke által konkrétan megfogalmazott elvárásokon. Bemutattam, hogy a technológiaintenzív termelésben részt vevő transznacionális tőke támogatta az oktatási és egészségügyi rendszer fejlesztését, támogatta a minőségi munkaerő-kínálatot biztosító vállalati és állami szociálpolitikákat, körükben magasabb a szakszervezeti aktivitás és a kollektív szerződések aránya, továbbá magasabb béreket kínál, mint a nemzeti tőke. Emellett a hivatkozott sajtónyilatkozatokból az is kiderült, hogy a transznacionális vállalatok magasra értékelték a kiszámíthatóságot, az átláthatóságot, a korrupció visszaszorítását, röviden a minőségi bürokráciát. A sajtóelemzésből az is kitűnt, hogy a transznacionális tőke érdekelt a lefelé tartó adóverseny fenntartásában, elsősorban a társasági adó, illetve a tőkét terhelő helyi adók területén, ami a versenyállam legfőbb tőkevonzó stratégiája volt. A fundamentalista piaci modernizátor gazdaságpolitikusok valójában egy sor olyan intézkedést is felvállaltak, amelyeket a külföldi tőke nem követelt. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy saját piaci fundamentalizmusukat jelzésként használták a transznacionális tőke által uralt neoliberális világrendben való előrejutásuk, illetve elismerésük érdekében.

A versenyállam nem volt fejlesztő állam. A történelem során az állam számos esetben biztosított piacot vagy lépett fel megrendelőként úgy, hogy ezzel előmozdítsa bizonyos preferált iparágak fejlesztését – ilyen eszközöket a versenyállam nem alkalmazott. A versenyállam nem törekedett az állami tulajdonban lévő cégek reorganizációjára, graduális védelemmel kísért modernizációjára. Ahogy idézetekkel is alátámasztottam, ehhez nem biztosított az állam anyagiakat sem. Sőt az állami cégek megszűnését a versenyállam még fel is pörgette egy mesterségesen generált csődhullámmal és importliberalizációval. A versenyállamban nem léteztek politikák a technológiatranszfer kikényszerítésére. A szellemi tulajdonjogokat teljesen liberalizálták, megszűnt az állami technológiavásárlás. Megszűnt a joint venture forma propagálása. Az állam eszköztelen volt a K+F-kapacitás összeomlásával szemben. Végül, bár a versenyállam fenntartott egy csökevényes jóléti államot, valójában nem eresztett gyökeret az oktatásra és egészségügyre épülő képességfejlesztő állam stratégiája. A legjelentősebb jóléti beavatkozás a korai nyugdíjazás volt, az oktatási és egészségügyi rendszereket azonban sodródás és fokozatos leépülés jellemezte a piaci átmenet húsz éve alatt. Ezek hiányában a versenyállam nem tudta megállítani, hogy a külső integráció belső dezintegrációval járjon – ezt elemeztem a könyv 5. fejezetében.

A versenyállam fogalma természetesen egy elméleti konstrukció, a valóságban létező államok és a kormányzati gyakorlat mindig összetettebb képet mutat. Ebben az értelemben a 2010 előtti magyar állam sem volt vegytisztán versenyállam, nem csak és nem kizárólag a nemzetközi tőkéért folytatott verseny határozta meg a működését. A munkásosztály kívülről támogatta az uralkodó hatalmi tömböt, ami hatással volt a kormányzati döntéshozatalra. Azonban a nemzeti tőke sem volt pusztán elszenvedője, vesztese a 2010 előtti rendszernek. A privatizációhoz kapcsolódó eredeti tőkeátcsoportosítás illetve egy zsugorodó nemzeti jövedelem mellett jövedelemátcsoportosítás tette lehetővé az elitek, a magyar tulajdonosi osztály kialakulását és vagyonosodását (Szalai 2001, 2006b). A gazdaságpolitikai irányítás a privatizáció lezárultát követően is több eszközt próbált alkalmazni, amely szintén a nemzeti tőke helyzetét volt hivatva javítani, amire több ponton is utaltam a fejezetben. Ebben az értelemben tehát nem vegytiszta modellek váltották egymást, hanem a hangsúlyeltolódás volt erőteljes a versenyállam hanyatlásával és a felhalmozó állam kialakulásával.

Függő fejlődés: külső integráció, belső dezintegráció

A piaci átmenet liberális elméletei azt feltételezték, hogy a külgazdasági nyitás, az állami tulajdon leépítése, az iparpolitika visszaszorítása, a gazdaság deregulációja egyértelmű pozitív folyamatokat generál mind a gazdaságban, mind a társadalomban (Fischer–Gelb 1991). A piaci fundamentalista közgazdászok azt feltételezték, hogy a szocialista gazdaság leépítésével bekövetkező dezindusztrializáció már rövid távon növekedési többletet eredményez, ahogy az új transznacionális tőke magasabb termelékenysége és jövedelmezősége lecsorog, tovagyűrűzik (Lipton–Sachs 1992, 214.). A 5. fejezetben bemutatott statisztikák egyértelműen azt mutatják, hogy nem következett be a nemzetközi tőke feltételezett pozitív tovagyűrűző hatása. A neoklasszikus növekedéselmélettel szemben a korai dezindusztrializáció strukturalista elméletével összhangban (Rodrik 2016), a feldolgozóiparban széthulló vertikális kapcsolatok hozzájárultak a gazdasági válsághoz a rendszerváltást követően, illetve hosszabb távon visszafogták a gazdaság növekedési potenciálját (Blanchard–Kremer 1997). A magyar állam pénzügyi kapacitásai leépültek, és ezzel párhuzamosan stratégiai, politikai szinten is elvesztette támogatottságát a fejlesztő állami iparpolitika. Az állam így értelmezett gyengesége jelentős szerepet játszott abban, hogy a külső integráció belső dezintegrációval jár, összhangban a gradualista, illetve intézményi közgazdászok álláspontjával (Amsden et al. 1994; Andor–Summers 1998; Dewatripont–Roland 1992; Murrell 1991; Roland 1994; Stiglitz 1999).

A külső integráció–belső dezintegrációnak az 5. fejezetben bemutatott dinamikája ugyanakkor csak korlátozott összhangban van a világrendszer-

elmélet hipotéziseivel. Burawoy például azt hangsúlyozta, hogy „a nemzetközi gazdaságba kapcsolódás következménye a leépülés *(dis-accumulation)*" (Burawoy 2001b, 280.). David Harvey (2005a) pedig kisemmizés általi felhalmozásnak nevezte a volt szocialista gazdaságok nemzetközi integrációját. A '90-es évek első felében valóban végbement egy technológiai leépülés, és a külgazdasági nyitás hatására megnövekvő verseny szintén károkat okozott a magyar tulajdonú cégeknek. Ugyanakkor a 2000-es évek második felétől jelentősen növekedett a transznacionális cégek technológiai komplexitása, és jelentős szerepet játszottak az exportvezérelt gazdasági növekedés kialakulásában. Ez a külföldi tőke hatására bekövetkező reindusztrializáció már nem áll összhangban a világrendszer-elmélet erős változatával, de jól magyarázható a függő fejlődés Cardoso és Faletto (1979) illetve Evans (1979) által kidolgozott elméletével.

Az 5. fejezetben bemutatott adatok alapján úgy látszik, hogy a gazdasági dezintegráció elméletei jól ragadják meg a belföldi feldolgozóipar gyengeségének a gazdaságra gyakorolt káros hatásait (Ellingstad 1997; Hirschman 1958; Kaldor 1981; Myrdal 1957; Wade 1990). A gazdaság külföldi tulajdonosok által dominált szektora döntő részben exportra termel magas technológiai komplexitású termékeket. A külföldi tőkével a magyar tulajdonú vállalkozások nem tudtak egyenrangú kapcsolatot kialakítani. A nemzeti tőke így visszaszorult az alacsony hozzáadott értékű bérmunkázó-beszállítói szerepekbe, illetve a gazdaság munkaintenzív szektoraiba (építőipar, mezőgazdaság, turizmus, logisztika, élelmiszeripar). Az új gazdaságföldrajzzal, illetve az egyenlőtlen fejlődés elméletével összhangban (Fujita et al. 2001; Harvey 2005b) a regionális különbségek is kiugró mértékűek voltak Magyarországon 2010 előtt. Ezek az adatok összhangban vannak a kortárs kapitalizmus szerkezetével kapcsolatban megfogalmazott azon állításommal, miszerint a tőkésosztályon belül a globalizáció korában új törésvonal alakul ki; a globális gazdaságba bekapcsolódó transznacionális tőke (transznacionális termelőtőke és pénzügyi tőke) és a sikerágazatokból kimaradó nemzeti tőke között rajzolódnak ki új törésvonalak (Bieler–Morton 2004; Gill–Law 1989; Schrank 2005, 2008). Ez a dezintegrált gazdaságszerkezet adja a nemzeti tőke lázadásának strukturális hátterét.

A függő fejlődés eredményezte dezintegrált gazdasági struktúra a munkaerőpiacon illetve a munkaügyekben is tetten érhető – ahogy az 5. fejezetben bemutattam. A tudásintenzív termelést folytató transznacionális cégek nagyobb keresletet támasztanak a képzett munkaerő iránt, az anyaországból érkező korlátozott hatásokon át a magyar társaságokhoz képest jobban tolerálják a szakszervezeteket, illetve kevésbé ellenzik az oktatási illetve jóléti szolgáltatásokat. Ezzel szemben a munkaintenzív termelést végző magyar tulajdonú cégek körében alacsonyabb a szakszervezeti aktivitás, növekedési kilátásaikat inkább befolyásolják a magas bérek, illetve kevésbé támasztanak keresletet a képzett és kooperatív munkaerő iránt. Ezek a magyar piaci átme-

nettel kapcsolatos adatok összhangban vannak a 3. fejezetben megfogalmazott osztályelméleti hipotézisemmel, amely szerint a munkásosztályon belül új törésvonal jelenik meg a régi munkásosztály–tőkésosztály közötti mellett, mégpedig a globalizáció nyertesei és vesztesei között (Esping-Andersen 1999). A képzetlen munkások a globális termelési hálózatokban olcsó és kiszolgáltatott munkaerőként vesznek részt, vagy a helyi piacra termelő cégekben dolgoznak, ha egyáltalán dolgoznak. Köreikben a korábbiaknál nagyobb arányban jelenik meg a munkavállalói szegénység, egyre könnyebb lefelé kiesni a társadalomból (Standing 2010). A magyar munkásosztály jelentős része ilyen munkavállalói szegénynek tekinthető, amennyiben vásárlóerő-paritáson mért jövedelme nemzetközi viszonylatban kiugróan alacsony volt a 2000-es évek végére, illetve ugyanerre az időszakra tehető a rendkívüli mértékű háztartási eladósodás és ennek nyomán a növekvő anyagi kiszolgáltatottság.

Az 5. fejezet adatai arra utalnak, hogy a dezindusztrializáció veszteseit a magyar állam első lépésben jelentős munkanélküli segélyezési rendszerrel, később a korhatár előtti nyugdíjazás különböző formáival, majd a devizahitelezéssel pacifikálta. Szemben a neoliberális elmélettel, ezek a jóléti kiadások jelentős szerepet játszottak az átmenet stabilizációjában. A liberális reformoknak nemhogy kerékkötője, de egyik legfőbb biztosítéka volt a jóléti állam (Bruszt 1998). Azt is bemutattam, hogy ez a jóléti állam távolról sem nevezhető koraszülöttnek, szinte minden kiadási kategóriában alatta marad a nemzetközi szintnek, pedig sokkal jelentősebb társadalmi problémákkal kell megküzdenie a magyar jóléti rendszereknek, mint nyugat-európai társaiknak. A 4. fejezetből az is kiderült, hogy ezek a stratégiák ugyanakkor a 2000-es évek második felében már nem voltak elérhetők, ami összefügg azzal, hogy a magyar állam pénzügyi kapacitása folyamatosan csökkent a nemzetközi adóverseny és a torz belső adószerkezet hatására. Ekkor a politika a magánhitelezés felfuttatásával próbálta élénkíteni a fogyasztást. Ez azonban nem volt pénzügyileg fenntartható, illetve a legfiatalabbaknak, akik körében a legmagasabb volt a munkanélküliség, szintén nem jelentett megoldást. Így a devizahitelezés privatizált legitimációs stratégiája is kifulladt a 2000-es évek végére, ami hozzájárult a kiábránduláshoz a piacgazdaságból. Az adatok ugyanakkor azt mutatják, hogy ez a kiábrándulás elsősorban a piacgazdaságra és nem a liberális demokráciára vonatkozott, valamint azokra a pártokra, amelyeket a választók a rendszerváltás nyertes elitjével kötöttek össze. Ez a dezintegrált társadalomszerkezet adja a munkásosztály lázadásának strukturális hátterét.

A munkásosztály lázadása

A 6. fejezetben 4 közepes iparvárosban végzett összesen 82 félig strukturált interjú számítógéppel támogatott kvalitatív elemzésével a munkásosztály jobbratolódásának okait vizsgáltam. Az interjúk alapján nem tehetünk a munkásosztályra országosan vonatkozó olyan erős állításokat, mint egy reprezentatív kérdőíves felmérésre építve. Ugyanakkor így sokkal alaposabb képet alkothatunk arról, hogyan élték meg a munkások a rendszerváltás folyamatát, és ez hogyan vezetett a kiábrándulóshoz a politikai elitből. A 2010 előtti felülről szimulált demokrácia és a függő liberális kapitalizmus intézményei egy ideig összeegyeztethetők voltak. A versenyállamot intézményesítő hatalmi koalíciónak a munkásosztály nem volt része abban az értelemben, mint a nyugati szociáldemokráciák esetében. Ugyanakkor a nyugati intézményeket a magyar gyakorlatba átültető elitek nem is kerülhették meg teljesen demokratikus keretek között a munkásosztály érdekeit. A rendszerváltás kezdetén a munkások reménykedők voltak és kívülről támogatták a technokrácia és a külföldi tőke által alkotott hatalmi tömböt, így járulva hozzá a felülről szimulált demokrácia átmeneti stabilizációjához. Ez a külső támogatás ugyanakkor a piaci átmenet során folyamatosan kopott, majd a 2000-es évek végére teljességgel elfogyott. E fordulatot önmagában nem érthetjük meg a politikai elitek normaszegése alapján (Fukuyama 2012b; Magyar 2015; Müller 2011). Az interjúkból világosan kirajzolódik egy markáns politikai kereslet a munkások részéről a rendszerváltás korrekciójára. Az elitorientált magyarázatok egyik halmaza elismeri vagy egyenesen hangsúlyozza a rendszerváltó modernizációs program kudarcát és ennek hatását a kiábrándulásra a piaci átmenetből (Bozóki 2015; Buzogány–Varga 2018; Ost 2006; Szilágyi 2012), ez a megközelítés harmonizál az adatokkal és az interjúkkal. Nincsenek ugyanakkor összhangban az empirikus adatokkal és interjúkkal a tisztán kulturalista magyarázatok (Dawson–Hanley 2016; Ekiert 2012; Rupnik 2016; Skidelsky 2019; Tóth–Grajczjár 2015; Tölgyessy 2013). Az 5. fejezetben ismertetett, a liberális értékek támogatottságával kapcsolatos adatok, valamint az interjúkban megjelenő pozitív várakozás a demokráciával és szabadsággal kapcsolatban szemben állnak a kulturalista elmélettel.

Más részről egybecseng az ismertetett empirikus adatokkal és interjúkkal az a nézet, amely a rendszerváltás modernizációs programjának, a liberalizmusnak a kudarcával magyarázza a demokrácia 2010-et követő hanyatlását (Ágh 2013; Krastev 2016; Pogátsa 2016a; Rauschenberger 2013). Ugyanakkor ez az önkritikus modernizációs paradigma csak a politikai dinamikáknak egy részét ragadja meg. Az elszegényedés, az egyenlőtlenségek, a korrupció, az eladósodás, a munkanélküliség, az alacsony jövedelem nem automatikusan és nem is közvetlenül vezetnek politikai következményekhez. A munkások általában nem azért lázadnak, mert ezek alapján az objektív mutatók alap-

ján a modernizáció vesztesei.[57] A „vesztesek" sosem lázadnak automatikusan. A strukturális folyamatok valamilyen összehasonlítás alapján váltanak ki morális felháborodást (Feischmidt 2014; Kalb 2009a; Sik 2015): a munkások saját múltjukkal, releváns referenciacsoportokkal vagy saját jövőbeli kilátásaikkal mérik össze helyzetüket. Az osztályhelyzet tehát egy megélt tapasztalat, ezért fontos a morális ökonómia elemzése, túllépve a modernizációs paradigma kínálta lehetőségeken.

A morális ökonómia fogalma segítségével láthatóvá tettem a munkások erkölcsi elveit és elvárásait, amelyek a szolidaritásra, reciprocitásra, állami újraelosztásra és törődő vezetőre vonatkoznak (Berman et al. 2016; Hann 2010; Moore 1978; Scott 1977; Thompson 1971). Ez az értékrend önmagában teljesen megfelel a nyugat- illetve észak-európai szociáldemokrácia nézeteivel (Policy Solutions 2018). Ami különbözik ettől a kultúrától, az a kontrollnélküliség élménye. Az interjúk alapján ugyanakkor az is kiderült, hogy ez a passzivitás nem mindig volt jellemző a magyar munkásokra. A megkérdezettek elsöprő többsége nagyon erős helyi és munkahelyi közösségekről számolt be, brigádmozgalomról, kalákáról, helyi és vállalati sport- illetve kulturális életről. A munkásosztály ez a fajta közösségi kultúrája ugyanakkor szétfoszlott a rendszerváltást követően. Ez összhangban van a piaci átmenet első évei során készített nagymintás kérdőívek eredményeivel. 1985-ről 1991-re 40%-ról 75%-ra nőtt azok aránya, akik vélekedése szerint az egyszerű emberek mindig ki vannak zárva a hatalomból, illetve 14-ről 47%-ra nőtt azok aránya, akik úgy vélték, nincs semmi befolyásuk a munkahelyi döntésekre (Simon 1993, 232–234.).[58]

A kontrollvesztés élménye mellett az egymásra rakódó igazságtalanságok sora a meghatározó a megkérdezett munkások körében. Az interjúkból kiderül, hogy nemcsak a legszegényebb helyzetűek csalódtak. A megkérdezett munkások szinte teljes körét érintette valamilyen mértékben a szocialista lakáspolitika, az üdülési lehetőségek, a munkahelyi biztonság leépülése. Az egyének nem abszolút jövedelmi helyzetük alapján értékelik a piaci átmenetet, hanem saját múltjukhoz viszonyítva. Ezen kívül gyakori a Nyugathoz, nyugati munkásokhoz való viszonyítás is, amelyeknek alapján a munkások szintén úgy ítélik meg, hogy a helyzetük romlott. A piaci átmenet azonban

[57] Ezért nem állják meg a helyüket azok az érvek, amelyek a gazdasági struktúrák jelentőségét azzal kérdőjelezik meg, hogy kimutatják: nem csak a vesztesek körében tapasztalható a piaci átmenettel szembeni neonacionalista lázadás (Bartha–Tóth 2017b). Az amerikai liberális elit kedvelt retorikája annak kimutatása, hogy a legszegényebbek között a demokraták népszerűbbek, tehát a gazdasági folyamatok nem magyarázzák Trump sikerét (Scheiring 2016a). Ez azonban egyáltalán nem bizonyítja a gazdasági struktúrák súlytalanságát.

[58] Ehhez az is hozzátartozik, hogy a '80-as évek második felét megelőzően kisebb lehetett a munkahelyi beleszólás lehetősége, ám erről kérdőíves adatokkal nem rendelkezünk.

nemcsak az egyéni szinten sértette a megkérdezett munkások morális ökonómiáját. A közösségek széthullását tovább fokozta, hogy a szocialista vállalatok bezárása negatívan érintette a településeket is. Az interjúkból kiderült, hogy a dezindusztrializáció hatására a városok sport- és kulturális élete beszűkült, a fiatalok elköltöztek, a települések kiürültek, „meghaltak". Ez a dezindusztrializációs sokk még a sikeresebbnek számító Ajkán is erősen érezhető volt, ám a legsúlyosabban Szerencset és Salgótarjánt, illetve környéküket érintette a vizsgált városok között.

Az igazságtalanságok egymásra rakódó élményéből kialakult a megkérdezettek egy része körében az átfogó reményvesztettség, jól tükrözve az 5. fejezetben makroszempontból elemzett dinamikát. A 2000-es évek végére kifulladtak a legitimációs stratégiák. Ez a piaci átmenet kritikájában öltött testet – a demokráciát és a szabadságot az interjúalanyok többsége pozitív mércének tekintette. Ezzel együtt annak is többen hangot adtak, hogy az új rendszer csak növelte az érdemi szabadság hiányát. A reményvesztés dinamikájában az is szerepet játszott, hogy az EU-csatlakozás sem járt érdemben érzékelhető életszínvonal-javulással. Az euroatlanti integráció a politikai baloldal egyik fontos mítosza, legitimációs stratégiája volt a '80-as évektől, aminek alternatíváját a mai napig nem találta meg. A magyarok EU-pártiak továbbra is, de önmagában az EU-integráció már nem lelkesít.

A kapitalizmust a többség kritikusan értékelte, bár egészében nem utasították el. A piaci átmenettel szembeni csalódottság, majd reményvesztettség egyértelműen negatívan érintette a Magyar Szocialista Pártot. Számos interjúalany adott hangot annak a nézetnek, hogy a szocialista párt nem képviseli a munkások érdekeit. Míg a 2000-es évek első felében a munkásosztály körében a párt felülreprezentált volt, 2010-re ezt a támogatottságát elvesztette és a munkások vagy passzívvá váltak, vagy a Fidesz, illetve a Jobbik felé orientálódtak. A baloldal társadalmi gyökerének elvesztése abban is tetten érthető volt, hogy az interjúalanyok többsége a szakszervezetekben sem bízik, nem látja, hogy azok érdemben fel tudnák vállalni a munkásosztály képviseletét.

A 2000-es évek második felétől a nemzet lett az a kollektív identitás, ami elképzelhetővé tette a sértett morális ökonómia helyreállítását. A nemzet mint elképzelt morális szolidaritásközösség jelent meg a munkások egy része körében. Baloldali világmagyarázatok hiányában így lehetőség nyílt arra, hogy az országos és helyi politikai vállalkozók a történelmileg már előkészített kulturális toposzok stratégiai alkalmazásával becsatornázzák a munkásosztály tagjainak frusztrációját, félelmét a jövőtől, lecsúszástól (Halmai 2011; Szombati 2018). A neonacionalista nyelvhasználat hátterében olyan normatív elvárások húzódnak, mint az újraelosztó állam, a szolidáris közösség, az összetartozás, az egyéneken túlmutató önzetlenség, a gondoskodó vezető, a munkás szimbolikus megbecsülésének elvárásai. A jobboldal számára így lehetőség nyílt arra, hogy politikailag mobilizálja a baloldal által magára ha-

gyott munkásosztály félelmeit, a szűkös anyagi erőforrások okozta frusztrációt szimbolikus erőforrássokkal kompenzálja. A munkásbecsület és a nemzeti önbecsülés helyreállítása, az óvó-védő állam igénye, a gazdasági és társadalmi protekcionizmus így tehát szerves következményei annak, ahogy a munkások morális ökonómiája szembekerült a piaci átmenettel.

Az interjúk elemzésével azt is bemutattam, hogy a neonacionalista szolidaritásközösséget fent és lent egyaránt éles szembeállítások jellemzik (Gingrich 2006). A nemzetet mint szolidaritásközösséget védőkkel szemben az azt gyengítő nemzetközi tényezők jelennek meg: a transznacionális tőke, a nemzetközi szervezetek és a nemzetközi kozmopolita, illetve technokrata elitek. A technokrata osztály posztnacionalista kozmopolitizmusa zárójelbe tette az elosztási kérdéseket és az identitáspolitikára koncentrált (Friedman 2003; Gowan 2001), ami alapvetően különbözött a munkásosztály hétköznapi tapasztalataitól (Grzebalska et al. 2017). Ezzel függ össze, hogy sokaknál eltérő morális megítélés alá esik a nemzeti és a nemzetközi tőke. A nemzetközi tőke tőkeként viselkedik, kizsákmányol, ezzel szemben a nemzeti tőkével, ha probléma van, akkor arról a megkérdezettek a normalitástól való eltérésként beszélnek. Ennek az erkölcsi kettős mércének fontos szerepe lehet abban, hogy a nemzeti tőke lázadását a transznacionális tőke ellen a munkások bizonyos rokonszenvvel élik meg. Ezzel párhuzamosan a neonacionalista morális közösség a társadalom alsó szegmensében is erkölcsi értékkülönbségeket hoz létre. A szűkösen rendelkezésre álló erőforrások közepette folytatott versenyben az érdemes és érdemtelen munkások megkülönböztetése válik az elismerés megszerzésének egyik legfőbb eszközévé (lásd például Kalb 2009a; Pittaway 2014). Ez összefonódik a rasszizmus jelenségével, ami nem elválasztható a jobboldali pártok mögötti osztálykoalíció sikerétől (Szombati 2018).

Az interjúk a Fidesz országlása alatt készültek, tehát az állami propagandának nyilván erős nyoma van az alanyok elbeszéléseiben. Az interjús kérdések azonban a 2010 előtti folyamatok feltárását célozták. Az interjúk azt mutatják, hogy a Fidesz autoriter populista politikai stratégiája kreatívan és ügyesen, de „hozott anyagból", a gazdasági frusztrációból dolgozott, a piaci átmenet során átélt osztályhelyzetben gyökerező neonacionalizmusra épült (ezt máshol részletesebben kifejtettük, lásd: Scheiring–Szombati 2019). Ez a hozott anyag nem volt eredendően neonacionalista, de azzá lett, mivel más elbeszélési keret állt rendelkezésre a gazdasági frusztráció megfogalmazására. A politikának tehát újra konstitutív szerepe volt a munkásosztály politikai dinamikájában. Ez egyrészt a baloldali beágyazódás fokozatos elvesztésében, másrészt a Fidesz neonacionalista építkezésében érhető tetten. A munkásosztály ugyanakkor nem a demokrácia lerombolására adott politikai megrendelést. A munkások jobbratolódása tehát szükséges, de nem elégséges feltétele a demokrácia hanyatlásának. A 7. fejezetben azt mutattam be, hogy a nemzeti tőkésosztály lázadása hogyan függ össze az autoriter kapitalizmus kialakulásával.

A nemzeti tőke lázadása

A nemzeti tőke lázadásáról szóló 7. fejezetben bemutatott adatok és történetek alapján biztonsággal levonhatjuk a következtetést, hogy nem teljesültek a liberális hipotézisek a kapitalizmus és a demokrácia párhuzamos kiépítésével kapcsolatban. A modernizációs paradigma követői azt feltételezték, hogy a privatizációval létrehozható egy olyan tulajdonosi elit, amely a politikai liberalizációban, a tulajdonjogok biztonságában, a kiszámítható politikai versenyben érdekelt, így olyan politikai keresletet támaszt, amely előmozdítja a demokratizálódást (Balcerowicz 2002; Boycko et al. 1993, 147.). A sokkterápiát hirdető liberális közgazdászokkal vitatkozó institucionalista, gradualista közgazdászok ezzel szemben a gyors privatizáció intézményromboló hatását hangsúlyozták, ami szerintük rontja a demokratizálódás esélyeit is (Fortin 2012; Hoff–Stiglitz 2004; Woodruff 2000). A liberálisok és az institucionalisták ugyanakkor egyetértettek abban, hogy a külföldi működőtőkére épített modernizációnak kedvező politikai hatásai vannak, hogy „külföldről importált" kapitalistákkal helyettesíthető a belföldi burzsoázia és így stabilizálható a demokrácia (Bandelj et al. 2015; Bohle–Greskovits 2012; King–Szelényi 2011). A kapitalizmus változataival foglalkozó irodalomnak ez az optimizmusa eltúlzott volt.

A 4. és a 7. fejezetben bemutatott adatok szembenállnak a foglyul ejtett állam elméletének neoutilitarista változatával, amely úgy érvel, hogy a 2010 utáni állam „business-ellenes intézkedései" a politikai kapitalisták, illetve a „maffiacsalád" belső körén kívül minden tőkéscsoportnak ártalmasak (Debreceni 2011; Magyar 2015; Sallai–Schnyder 2018; Transparency International 2017). A Fidesz hatalmát stabilizáló nemzeti tőkéseknek ugyanakkor a politikai kapitalisták csak erős kisebbségét alkotják akkor is, ha a passzív elfogadókat nem számoljuk a hatalmi tömb alkotóelemei közé.[59] Ezt figyelembe véve jobban értelmezhetővé válik Lánczi András hírhedt interjúrészlete:

„Vajon korrupció volt az 1948 utáni kommunista államosítás, vagy az 1989 utáni rendszerváltás privatizációja? Amit korrupciónak neveznek, az gyakorlatilag a Fidesz legfőbb politikája. Ezen azt értem, hogy olyan célokat tűzött ki a kormány, mint a hazai vállalkozói réteg kialakítása, az erős Magyarország pilléreinek a kiépítése vidéken vagy az iparban." (*Magyar Idők,* 2015)

A nemzeti nagytőke támogatásának politikája valóban magába foglalja a haveri kapitalizmus elemeit, sőt a korrupció centralizáltabb és súlyosabb, mint 2010 előtt volt; a politikai kapitalisták gazdagodása pedig mesekönyvbe

[59] Pogátsa Zoltán hasonló érvet fejt ki, a Budapesti Korrupciókutató Központ anyagára hivatkozva érvel amellett, hogy a Mészáros–Garancsi–Tiborcz–Simicska-típusú közbeszerzési korrupciós kockázat a teljes közbeszerzési állománynak csak egy kis részét érinti (Pogátsa 2016a, 2016b).

illő ütemű (Fazekas–Tóth 2016; Stark–Vedres 2012). Azok a weberiánus elméletek, amelyek nem feltételezik eleve az állam üzletellenességét és a liberális kapitalizmus felsőbbrendűségét, jobban összhangban vannak az általam bemutatott tényekkel: ezek a megközelítések úgy hangsúlyozzák a patronázs, illetve a patrimonializmus erősödését, hogy közben nyitva hagyják annak a lehetőségét, hogy az autoriter fordulatnak tágabb kapitalizmusszerkezeti gyökerei vannak (Csillag–Szelényi 2015; Szanyi 2017a).

A világrendszer-perspektívából megfogalmazott elemzések jól látták előre az egyoldalú külső függőséggel járó belső társadalmi-politikai problémákat (Amin 1977; Böröcz 1999a; Burawoy 2001b; Frank 1966; Harvey 2005a). Mindezzel együtt nem mindig tettek kellő különbséget a nemzetközi és a nemzeti tőke intézményi preferenciái között – amire a legjobb példa Wilkin (2016) könyve. Ezen irányzaton belül a világrendszer-elméletet a függőségelmélettel kombináló Éber et al. (2014), Gagyi (2016), valamint Gerőcs és Jelinek (2018) tanulmányai jobban magyarázzák a magyar autoriter fordulatot. A világrendszer-elmélet erős determinizmusa felől továbbá nem látható kellő kontúrral az, hogy megfelelő állami szerepvállalással megakadályozható a külső integrációval párhuzamos belső dezintegráció. Röviden: a demokrácia hanyatlásához nem közvetlenül és nem automatikusan vezet a külföldi tőke dominanciája. A politikai osztály mozgásának ebben ismét fontos szerepe volt. Egyrészt annak kapcsán, hogy miképp használja az államot, másrészt úgy, hogy milyen osztálykoalíciók létrejöttét facilitálja. Ennek az ambivalens viszonynak az elemzésére egy olyan elméleti keretet javasoltam, amely a függőségelméleti paradigmát követi (Cardoso–Faletto 1979; Evans 1995; Wade 2003). Ennek a megközelítésnek az egyik fontos állítása, hogy fontos a nemzeti és a nemzetközi tőke közötti különbségtétel, továbbá hogy a nemzeti tőke nem szívódik fel az új globális kapitalista osztályban (vö. Robinson 2004; Sklair 2001).

Az 5. és a 7. fejezetben részletesen elemeztem kvantitatív és kvalitatív adatokkal azt, ahogy a 2000-es évek második felére a nemzeti tőkésosztály szembefordult a versenyállamot intézményesítő hatalmi koalícióval, és megkezdte kiépíteni kapcsolatait a politikai jobboldallal. Ezzel párhuzamosan azt is bemutattam, hogy a Fidesz aktívan törekedett a nemzeti kapitalisták körében szétszórt elégedetlenség megszervezésére és politikai képviseletére. Ez abban nyilvánult meg, hogy folyamatosan erősödött a jobboldal és a nemzeti tőke közötti forgóajtó, illetve a Fidesz több tőkés lobbiszervezetbe beszüremlett. 2002-től a Fidesz egy jelentős gazdaságpolitikai fordulatot is végrehajtott ellenzéken belül, háttérbe szorította saját fundamentalista piaci modernizátorait, és gazdasági nacionalista programot dolgozott ki, amely a nemzeti tőkefelhalmozás felpörgetését ígérte. A nemzeti tőke és a jobboldal közötti kezdeti ambivalens viszony így átalakult, miközben a baloldal megőrizte privilegizált kapcsolódását a transznacionális tőkéhez. Az általam bemutatott adatok összhangban vannak a nemzeti burzsoázia 2000-es évek végére kirajzolódó jobb-

oldali preferenciájával kapcsolatos irodalommal (Éber et al. 2014; Gagyi 2016; Kolosi–Szelényi 2010; Szalai 2016; Wiener 2014a).

A magyar jobboldal vezető politikai erői csak a 2000-es években váltak dominánsan gazdasági nacionalistává. Ehhez négy fontos politikai tényező járult hozzá. Egyrészt a 2000-es években az MDF saját politikai túlélése érdekében elkezdett távolodni a Fidesztől, így mód nyílt arra, hogy a Fidesz rátolja az MSZP-re az MDF-et, ebben pedig döntő szerepet kapott az 1988 és 1998 közötti privatizáció bírálata, a „nemzeti vagyon" kiárusításának toposza. Az MDF és az MSZP gazdasági holdudvarát összemosták, az új értelmezési keretben az ország külföldi tőkének való kiárusításáért és a szocialista nagyvállalkozók gazdasági elitbe jutásáért az MDF- és az MSZP–SZDSZ-kormányok lettek a felelősök (lásd például *Magyar Nemzet,* 2003). Másrészt 2002–2010 között a Fidesz ellenzékben volt és ellenzékben a politikai pragmatizmusnak mindig nagyobb terepe van a gazdasági realizmusnál. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az Orbán Viktor és Kövér László köré szervezett politikai centrum háttérbe tudta szorítani a fundamentalista piaci modernizátorokat, akik 1998 és 2002 között még dominálták a Fidesz-kormány gazdaságpolitikáját. Harmadrészt az ország EU-csatlakozásával jelentősen legyengült az EU szimbolikus horgony szerepe. Negyedrészt a 2008-tól kibontakozó globális pénzügyi válság alapjaiban rengette meg a fundamentalista piaci modernizátorok által hirdetett gazdaságpolitikát, megnyílt a lehetőség a washingtoni konszenzuson túlmutató gazdaságpolitikai kísérletezések előtt. A globális válság a transznacionális tőke bizonyos frakcióit szintén meggyengítette, elsősorban a pénzügyi és a médiatőkét, ami szintén megnövelte a nacionalista gazdaságpolitika mozgásterét. E folyamatok segítségével kinyílt a politikai lehetőségstruktúra a Fidesz számára, hogy önmagát az elhibázott rendszerváltással, a feltétel nélküli nemzetközi integrációval és a privatizációval szemben pozícionálja.

A 2002 óta a 100 leggazdagabb magyar listájára felkerült nagytőkések adatait tartalmazó adatbázis elemzésével a Fidesz hatalmát stabilizáló nemzeti tőkén belül megkülönböztettem: 1. a politikai kapitalistákat, 2. az elkötelezett tőkéseket, 3. a feltörekvő tőkéseket, 4. a kooptált tőkéseket, 5. a passzív elfogadókat.

Az elkötelezett tőkések jobboldali kötődését nem magyarázza a Fidesz-kormányok által szórt pénz, ők ideológiai alapon építkeznek. A feltörekvő tőkések többsége olyan „garázsvállalkozó", akik kicsiből indultak, többségük a második gazdaságból polgárosodott, büszkén hangoztatja, hogy nem privatizált, ám szembekerült a külföldi tőke dominanciájával vagy a baloldali kormányok gazdaságpolitikájával. A kooptált tőkések között vannak olyanok, akik szintén a transznacionális tőke dominanciája ellen hirdetett harc miatt szövetkeztek a Fideszszel, és vannak, akik esetében valószínű a költség-haszonelemzés eredménye a jobboldali fordulat. Végül a passzív elfogadók olyan tőkések, akiknek a politikai preferenciáiról nem tudunk semmit, ám nem is tesznek érdemben

semmit azért, hogy megakadályozzák az autoriter kapitalizmus kialakulását, ebben az értelemben hozzájárulnak a Fidesz hatalmának stabilizálásához.

Végül elemzésemben azt is kimutattam, hogy az 53 jobboldali kötődésű tőkés 94%-a (50 fő) vagy képzetlen munkaerőt alkalmaz, vagy cégeikben a munkafolyamatok technológiai komplexitása egyáltalán nem játszik szerepet. Összesen három olyan vállalkozó van, aki technológiaintenzív termelést folytat, ám az ő jobboldali kötődésüket is alapvetően a transznacionális tőkével vívott harc, valamint az erős ideológiai elköteleződés határozza meg. Ez az eredmény összhangban áll azzal a hipotézisemmel, hogy a munkaintenzív vagy technológiát nem igénylő termelésben részt vevő cégek olyan intézményi konstrukciókban érdekeltek, amelyek fokozzák a munkaerő kiszolgáltatottságát, illetve csökkentik az adóterhelést, mivel nem igényelnek képzett munkaerőt, és nem alkalmaznak bonyolultabb technológiát. Végül, ezzel összefüggésben, azt is bemutattam, hogy a nemzeti tőke a transznacionális tőkéhez képest lényegesen ellenségesebb a béremelésekkel szemben; jobban érdekelt az oktatási, egészségügyi és szociális kiadások visszafaragásában; kevesebb hangsúlyt helyez az intézményi minőségre (átláthatóság, korrupció visszaszorítása, kiszámíthatóság); és erősen támadja a transznacionális tőkének nyújtott egyoldalú támogatásokat, az államtól pedig azt várná el, hogy segítse a nemzeti tőkét, hogy sikeresen vegye fel a versenyt a transznacionális vállalatokkal.

A felhalmozó állam

A 8. fejezetben a felhalmozó állam politikai eszközeinek elemzésével bemutattam, hogy a nemzeti burzsoázia bevonása a hatalmi tömbbe a gazdasági és állami hatalom szorosabb összefonódását eredményezte. Ezek közül az eszközök közül a közbeszerzések rendszere az egyedüli olyan közpolitikai terület, amely elsősorban a politikai kapitalistáknak kedvez, ám amellett érveltem, hogy az állami beruházásoknak a kieső külföldi tőke pótlásában is óriási a szerepe, ezen keresztül tehát a teljes gazdaságra hatással van, a növekedés meghatározó eleme. A felhalmozó állam tulajdonjogi intézkedései elsősorban a politikai kapitalistáknak, a kooptált tőkéseknek és a feltörekvő kapitalistáknak kedveznek, kárvallottjai pedig a passzívak és a nem technológiai ágazatok transznacionális tőkései. A válságadók a kormány pénzügyi mozgásterének növelésén túl szintén a transznacionális tőkének a nem technológiai ágazatokból való kiszorítását célozták. A pénzügyi támogatások elemzésével bemutattam, hogy a felhalmozó állam elődjénél sokkal többet költ összességében a nagytőke kiemelt támogatására. Ennek kapcsán arra hívtam fel a figyelmet, hogy míg a transznacionális tőkének juttatott állami támogatások értéke megduplázódott a 2004–2010 közötti időszakhoz képest, addig a nemzeti burzsoáziánál landoló állami támogatások értéke 28-szorosára nőtt – s ebben a politikai kapitalisták

csak elenyésző szeletet képviselnek. Az adópolitika kapcsán bemutattam, hogy ennek a legmagasabb jövedelmű magánszemélyek, illetve a nemzeti és a nemzetközi tőke egyaránt nyertesei. A lefelé tartó adóversenyben az Orbán-kormány minden elődjénél tovább ment, valóságos adóparadicsommá konvertálva Magyarországot. A fejezetben azt is világosan kimutattam, hogy az állam megnövekedett gazdasági kiadásait a szociális ellátások drasztikus leépítésével finanszírozta. Bemutattam, hogy az alacsony képzettségű munkaerő kínálatának növelése valószínűleg elsősorban a nemzeti tőke igényeit szolgálhatta, míg a rugalmas munkaerő-kínálat biztosítása, a szakszervezeti jogok leépítése a nemzetközi és a nemzeti tőkének egyaránt kedves. Ezen intézkedések a közbeszerzési rendszer kivételével nagyon nehezen értelmezhetők a neoutilitarista államelméletek talajáról, egy olyan autoriter államkapitalizmus képét rajzolva ki, amely magába foglalja a haveri kapitalizmust, ám a tőkésosztály sokkal szélesebb körének támogatására épül.

A fejezetben bemutattam, hogy a foglalkoztatás erőltetett bővítésével, valamint a külső pénzügyi kiszolgáltatottság csökkentésével a felhalmozó állam tudott bizonyos pozitív előrelépést felmutatni, amit a kedvező nemzetközi környezet és az EU-források is erősen segítettek. 2016-tól a bérnövekedés is megindult, ez azonban mindeddig nem volt elengedő ahhoz, hogy a legjobban kereső 10%-ot leszámítva a magyarok többsége feljebb lépjen az európai jövedelmi ranglistán. Sőt a legrosszabbul keresők még lejjebb is csúsztak. Bemutattam, hogy a jövedelmi olló drasztikusan szétnyílt 2010-et követően, tudatos állami beavatkozások eredményeként. A kormány adósságkezelő intézkedései ugyanakkor segítették a jobban keresők pénzügyi kiszolgáltatottságának csökkentését, miközben például nőtt a rezsihátralékosok száma. A vagyonosodás részleteit elemezve kimutattam, hogy a legvagyonosabb 10% egészen mesés vagyongyarapodást tudhat magáénak, a leggazdagabbak által birtokolt részvényvagyon értéke például közel 70%-kal nőt, míg a társadalom alsó 80%-ának vagyonnövekedése nem haladhatja meg lényegesen a 10%-ot 2010 és 2017 között.

Az életesélyek hosszú távú alakulását befolyásolja, hogy a kormány a szociális ellátásokon túl jelentős forrást vont ki az egészségügyből és az oktatásból is. A felsőoktatási beiratkozási ráta drasztikusan romlott, párhuzamosan az alap- és középfokú oktatási intézmények teljesítményével, amit a magyar tanulók PISA-felméréseken elért romló helyezései és a korai iskolaelhagyók számának növekedése mutat a legjobban. Ezzel párhuzamosan a gazdasági oldalon drasztikusan visszaesett a külföldi tőke beáramlása. Bár Magyarország továbbra is erősen függ a feldolgozóipari transznacionális vállalatoktól, az új beruházások száma a térségben Magyarországon csökkent a legjobban. Ezzel párhuzamosan romlott a magyar gazdaság tudásintenzitása és az export technológiai összetétele is. A nemzeti tőkéhez juttatott extra erőforrások ellenére nem csökkent a magyar gazdaság dezintegrációja, a külföldi tőke és a nemzeti tőke termelékenysége közti különbség pedig még enyhén nőtt is.

A 8. fejezetben bemutatott felhalmozástámogató politikai eszközök és azok társadalmi-gazdasági hatásai alapján világosan látszik, hogy bár hatalmát a munkásosztály lázadásának köszönheti, Orbán Viktor kormánya a gazdasági elit és a felső 10-20% vagyonosodását segíti a társadalom súlyos kettészakadása árán. A felhalmozó állam kiépítése során a Fidesz egy korporatív állampártá alakult. A politika és az államigazgatás kérdései megszűntek szakmai és közügynek lenni, és a Fidesz belügyeivé váltak. A Fidesz szervezete, az állam szervezete és az érdekképviseletek szervezetei összefolytak, a nemzeti nagytőke beépült az állampárt gépezetébe.

A felhalmozó állam az új hatalmi tömb három főszereplője vagyonosodásának rendeli alá az állam működését, így felerősíti a strukturális feszültségeket a tőkefelhalmozás és a demokratikus legitimáció között, amelynek kezelésére a politika kiiktatta a demokratikus visszacsatolási mechanizmusokat. Az új rezsim tekintélyelvű természete a félperiférás kapitalizmus politikai menedzselésének egy lehetséges formájaként részben az új hatalmi tömb felhalmozásorientált kompromisszumának a következménye.

A felhalmozó állam által épített gazdasági rendben fennmarad a külső függőségek rendszere (Bohle–Greskovits 2018; Gerőcs–Jelinek 2018), ám részben módosul, kiegészül a politikai függőségek rendszerével, a nemzeti tőke felzárkóztatásával és az állam megnövekedett szerepvállalásával. Így lett a liberális kapitalizmusból autoriter kapitalizmus, a versenyállamból pedig felhalmozó állam. Ez a felhalmozó állam egy történelmileg létező receptet követ (Staples 1991; Wolfe 1977), jól illeszkedve az autoriter államkapitalizmusok nemzetközi világába (Antal 2019; Bloom 2016; Fabry 2017b). Nem állják meg a helyüket tehát azok az elméletek, amelyek az autoriter államot kizárólag valamilyen belső, magyar sajátosságként értelmezik, legyenek azok a turáni átok típusú kulturalista érvek, vagy a maffiaállam neoutilitarista érve, avagy a politikai fetisizmus csapdájában lévő, Orbán Viktor innovációs képességét túlhangsúlyozó érvek. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy a Fidesz szervező munkája nélkül nem jött volna létre az új államot stabilizáló új osztálykoalíció, illetve az is vitán felüli, hogy a politikai gazdaságtani tényezőkön túli folyamatok is szerepet játszottak a fordulatban. A célom nem egy teljes körű magyarázat kidolgozása volt, hanem egy elhanyagolt oksági láncolat reflektorfénybe állítása.

A 8. fejezetben bemutatott folyamatok csak úgy értelmezhetők helyesen, ha az államra nem pusztán a tőke hatalomgyakorlási eszközeként tekintünk, mint ahogy az instrumentalista marxisták tették (Miliband 1969). A politikai osztály nem pusztán a tőke előretolt helyőrsége, hanem saját érdekekkel és belső logikával működő társadalmi szegmens, amelynek hatalma az államgépezet feletti közvetlen ellenőrzésből fakad. Az államnak és a politikai osztálynak tehát viszonylagos autonómiája van. Ebből az is következik, hogy az állam és a tőke frakciói, alfrakciói között is konfliktusos a viszony. A tőke és az állam közötti konfliktusos szövetség megragadására Hirschmann kivonulás–tilta-

kozás–hűség hármasát javasoltam. A konfliktusok egyértelműek a transznacionális tőke nem technológiai szegmenseivel szemben. Számukra ugyanakkor könnyen elérhető opció a kivonulás, amivel nagy számban éltek is az energetikai, banki és médiabefektetők. A nemzeti tőke számára a kivonulás költségesebb eszköz. A nemtetszés kinyilvánításának lehetséges formája lenne a tiltakozás, ám ennek költségeit a politikai osztály igyekszik felverni. Ha nagy számban tiltakoznának, disszidálnának nemzeti tőkések, akkor az alighanem a rendszer végét jelentené. Éppen ezért fontos, hogy a tiltakozás egyéni megnyilvánulásaival szemben a politikai osztály demonstratív szigorral lépjen fel, mint tette például Simicska esetében. Így a nemzeti tőkésosztály domináns viszonyulása a hűség, ami lehet aktív vagy egyszerűen passzív elfogadás. Fontos ugyanakkor újra hangsúlyozni, hogy a hűséget nem csak, és nem elsősorban a fenyegetés miatt választják, hanem mert a felhalmozó állam számos eszközzel segíti a nemzeti tőke felhalmozódását.

A tőke felhalmozódása ugyanakkor önmagában nem fejlődés, a felhalmozó állam pedig nem fejlesztő állam, nem állják meg tehát a helyüket azok az elméletek, amelyek a 2010 utáni fordulatot a fejlesztő állam irányába tett elmozdulásként értelmezik (Bod 2018a, 2018b; György 2017; Wilkin 2016). Orbán Viktor autoriter kapitalizmusa a maga módján racionális, még ha hosszú távon társadalmilag mérhetetlenül káros is. A felhalmozó állam az adott gazdasági struktúrát konzerválja, bebetonozza az alacsony hozzáadott értéket előállító összeszerelő üzemek és az egyre feudálisabbá váló nemzeti tőke termelési modelljét (Szalai 2016). A felhalmozó állam apparátusára az uralkodó osztálykoalíció tagjainak – a nemzetközi tőke, a nemzeti tőke és a politikai osztály – túlzott a befolyása, nincs független állami bürokrácia, nincs érdemi belső szakmai szelekció, így az állami karrierutak nem vonzók a magas szakmai teljesítményre vágyók körében. Az államapparátusban a politikai elithez való lojalitás a kizárólagos szempont, ami gyökeresen ellentétes a weberi bürokrácia racionalizmusával és szabálykövetésével, ami pedig a fejlesztő állam gerince. A felhalmozó állam a fejlesztő állam iparpolitikai arzenálját sem alkalmazza oly mértékben, hogy megjelenhetnének a fejlesztő állam gazdasági modernizációs hatásai. Végül a kiszolgáltatott és elnyomott munkaerőre építő humántőke-politikák szintén ellentétesek a fejlesztő államra jellemző komoly oktatás- illetve innovációs politikával. Röviden tehát a hosszú távú fejlődés alapjait rombolja le a felhalmozó állam, hogy rövid távon kielégíthesse a nemzeti és nemzetközi tőke igényeit.

Az autoriter államkapitalizmusok változatai

Hogyan helyezhető el a 2010 utáni rezsim az autoriter államkapitalizmusok változatainak világában, miben hasonlít és miben tér a különböző modellektől? A *9/1. táblázat* a politikai gazdaságtani szempontból legfontosabb dimenziókban, az államot intézményesítő osztálykoalíció szerkezete, valamint az állam felhalmozási stratégiája alapján mutatja a különböző modellek közötti azonosságokat és különbségeket. A táblázat ideáltípusokat, modelleket tartalmaz, a valóságban létező államok természetesen csak a legritkább esetben feleltethetők meg vegytisztán valamelyik modellnek. A táblázat alsó két sora azt mutatja, hogy hány pontban hasonlít és különbözik a felhalmozó állam az autoriter államkapitalizmusok egyéb változataitól.

A felhalmozó államhoz legkevésbé hasonlító autoriter államkapitalizmus-változat a bürokratikus autoriter állam, amelyet röviden ismertettem a 2. fejezetben (O'Donnell 1973). A bürokratikus autoriter rezsimek az importhelyettesítő modernizáció kifulladására adott válaszként jöttek létre, hogy a katonaság elnyomó apparátusára támaszkodva levezényeljék a gazdaság nemzetközi integrációjának népszerűtlen folyamatát. A bürokratikus autoriter rendszerek célja az, hogy a relatív zárt és viszonylag korporatista, a nemzeti burzsoáziával és a munkásosztállyal szövetségi viszonyrendszerben üzemelő importhelyettesítő modellt és a rájuk épülő populista rezsimeket megnyissák a külső verseny, az export és a globális tőke előtt. Ehhez mindenekelőtt ki kellett zárni az importhelyettesítő államokban aktivált „populáris szektort", illetve határozottan kellett képviselni a transznacionális tőke érdekeit a gazdaság többi részével szemben. A belső tőkeképzésről tehát áthelyeződött a hangsúly a tőkeimportra. Árva László (1989) joggal hasonlította a késő Kádár-rendszert a dél-amerikai bürokratikus autoritarizmushoz. Ezzel szemben 2010 után a korábbi liberális fejlődési modell, a gazdasági és politikai internacionalizáció nacionalista korrekciója történik. Az Orbán-rendszert megkülönbözteti a bürokratikus autoriter rendszerektől az is, hogy nagyobb szerephez jut a patrimoniális szerveződés, azaz a javak és erőforrások biztosításában a politikai lojalitásra épülő személyközi viszonyrendszer.

Munkámban azt is bemutattam, hogy a felhalmozó állam miért nem fejlesztő állam (Evans 1995; Wade 2011). Bár a munkásosztály egyikben sem része a hatalmi koalíciónak szemben a nemzeti tőkével, mindkét modell aktív állami gazdasági stratégiára épül, represszív munkaerőrezsimet tart fent, és felhalmozási stratégiájukban nem játszik kiemelt szerepet a katonai rivalizáció. Ezzel együtt azonban félreértés lenne a két államforma összekeverése. Orbán Viktor rendszere maga nem akar, nem is tud kilépni a külső világgazdasági függések e rendszeréből. A gazdaság- és társadalompolitikában egyértelműen eltolódott a hangsúly a nemzeti kapitalisták támogatása felé, ám ez közel sem jelenti azt, hogy a transznacionális vállalatok ne lennének továbbra is megha-

9/1. táblázat. Az autoriter államkapitalizmusok változatai

		Bürokratikus autoritarizmus	Fejlesztő állam	Importhelyettesítő populizmus	Fasiszta állam	Posztszovjet hibrid erőforrákapitalizmus	Klasszikus felhalmozó állam	Új felhalmozó állam
Hatalmi koalíció	Nemzeti tőke	–	+	+	+	+	+	+
	Nemzetközi tőke	+	–	–	–	–	–	+
	Biztonsági rezsim	+	+	+	+	+	–	–
	Munkásosztály	–	–	+	+/–	–	–	–
	Karizmatikus vezető	+	–	+	+	+	–	+
Felhalmozási stratégia	Aktív állam	+	+	+	+	+	+	+
	Tőkeimport	+	+	–	–	–	–	–
	Belső tőkeképzés	-	+	+	+	+	+	+
	Represszív munkarezsim	+	+	–	+	–	+	+
	Katonai rivalizáció	–	–	–	+	+	–	–
	Racionális bürokrácia	+	+	+	+	–	+	–
	Patrimonializmus	–	–	+	+	+	+	+
	Természeti erőforrások	+/–	–	+/–	–	+	–	–
Azonosság		6	7	7	8	8	10	*
Különbség		7	6	6	5	5	3	*

tározó részei a hatalmi tömbnek. A fejlesztő államok mögött továbbá sok esetben a katonaság állt (Dél-Korea) vagy legalább is az amerikai hadsereg explicit támogatása (Tajvan). Az Orbán-rendszer létrejöttében és üzemeltetésében a biztonsági rezsimnek nincs ilyen fontos szerepe. Míg a fejlesztő államok erős bürokratikus hagyományra épülnek, a legitimációban a vezető karizmája nem fontos, addig ez épp fordítva van az Orbán-rendszerben. Az államszervezés terén végbement erőteljes centralizáció inkább kedvez a függőségi viszonyok erősítésének, ezen keresztül pedig az állam bürokratikus lényegének háttérbe szorulásának a patrimoniális logikával szemben. Az Orbán-rendszerben a patrimoniális viszonyok központi felhalmozási stratégiává válnak, szemben a bürokratikus fejlesztő államokkal.

A latin-amerikai bürokratikus autoriter rezsimeket megelőző importhelyettesítő populista államkapitalizmusok (például peronizmus) szintén bizonyos tekintetben hasonlítanak a felhalmozó államra, ám sok elemében különböznek is (Amin 1991; Cardoso–Faletto 1979). Közös vonás, hogy mindkettő a világgazdasági kiszolgáltatottsággal szembeni ellenmozgás hatására jött létre, és preferálta a nemzeti tőkét, mindkettőben fontos szerep jutott a karizmatikus vezetőnek, mindkettőben jelentősebb teret kapott a patrimonializmus. A latin-amerikai populista rezsimek mögött álló hatalmi koalíciónak ugyanakkor fontos alkotóeleme volt az így-úgy szervezett munkásság és a városi illetve vidéki szegény rétegek (O'Donnell populáris szektora). A nemzetállam gyarmati idők utáni kiépítésének korában gyakran a katonaságnak is nagyobb szerep jutott, mint az Orbán-rendszerben. Ezek a populista rezsimek a belső fogyasztás és termelés élénkítését tartották elsődleges gazdaságfejlesztési célnak, így represszív munkarezsimre sem volt szükség, sőt a szakszervezetek hatalma is szerepet kapott a bürokratikus autoriter ellenfordulatban, amelynek célja volt többek között a belső leértékelés, a bérek és a fogyasztás visszafogása. Ezzel szemben a 2010 utáni magyar rezsim a munkásság és a városi, illetve vidéki szegény rétegek kárára avatkozik be a gazdasági és a politikai jogok rendszerébe, szövetségben a nemzeti burzsoáziával és a nemzetközi tőkével.

Barrington Moore (1993 [1967]) nyomán a fasiszta modernizációs diktatúrákat szintén az autoriter államkapitalizmusok egyik változatának tekinthetjük. A gyenge, de erősödő nemzeti tőke politikai képviselete, az elnyomó munkarezsim, a belső tőkeképződés hangsúlyozása, a gazdasági intervenciókra épülő fejlesztési stratégia, a karizmatikus vezető központi szerepe és a patrimonializmus államszervező jelentősége hasonlatossá teszik a fasiszta államot a felhalmozó államhoz. Bár a megkésett iparosítás központi fogalom Moore-nál, mégsem tudta elméletét érdemben elhelyezni világgazdasági összefüggésekben. Márpedig a nemzetközi integráció által generált gazdasági és politikai dinamikák figyelmembe vétele nélkül a magyar demokrácia konszolidációja, illetve hanyatlása nem elemezhető érdemben. A magyar felhalmozó állam jobban integrált nemzetközileg, mint a fasiszta állam volt, a transznacionális tőkének is nagyobb a szerepe. Végül a 20. század első felében a gazdaságfejlesztésben kiemelt szerepe volt a katonai expanziónak, a külső erőforrásokért folytatott nagyhatalmi katonai rivalizálás jelentős mértékben befolyásolta ezeknek az államoknak a belső gazdasági működését és egyben emberellenes ideológiáját is. Ezek a jellegzetességek nem lelhetők fel a 2010 utáni Magyarországon, ami lényegi különbség. Ezek miatt az eltérések miatt nem tartom indokoltnak a posztfasizmus analógiát sem.

Végül kézenfekvő, hogy a 2010 után kialakult magyar politikai rendszert a posztszovjet hibrid erőforrás-kapitalizmusokhoz (Oroszország, Ukrajna, Fehéroroszország – King 2002; Kretzschmar et al. 2013; Lane 2007) hasonlítsuk. Mindkét rendszerben fontos a karizmatikus vezető szerepe, és a nemzeti

tőke jelentős alkotóeleme az uralkodó hatalmi tömbnek, illetve mindkét modell intervencionista gazdaságpolitikát folytat. Ezen felül mind a Putyin-rendszer, mind Orbán rendszere a neoliberális reformok okozta káoszra adott ellenmozgásként jött létre (Appel–Orenstein 2018; Orenstein 2001; Szilágyi 1999), a tőkeimport jelentősége tehát mindkét modellben csökkent elődjeihez képest. Közös elem továbbá az, hogy az állam bürokratikus képességei gyengék, és erősek a patrimoniális, sőt prebendális viszonyok (Csillag–Szelényi 2015). A két rendszer eltér azonban abban, hogy Putyin nagyobb hatalmat gyakorol a '90-es években megerősödött oligarchák felett, mint a felhalmozó állam. A tőke és általában a társadalom feletti politikai kontrollt segíti, hogy Putyin a nemzetbiztonsági szolgálatokra támaszkodva konszolidálta a hatalmát, a biztonsági rezsim tehát integráns része a hatalmi koalíciónak. Ezen felül a nemzetközi katonai versengés szintén fontos eleme az orosz erőforrás-kapitalizmus működésének, ami szintén a biztonsági rezsim súlyát erősíti. A természeti erőforrások[60] a posztszovjet hibrid erőforrás-kapitalizmusban játsszák a legfontosabb szerepet az összes modell közül (Kretzschmar et al. 2013), ami lényeges különbség a magyar államkapitalizmussal szemben. Ez olyan vagyonképződést tesz lehetővé, amely révén sokkal erőteljesebben korlátozható a transznacionális tőke hatalma, amely így nem tekinthető a hatalmi tömb részének Oroszországban, szemben Magyarországgal. Végül érdemes kiemelni, hogy Putyin sikerrel stabilizálta a turbulens '90-es évekhez képest a társadalmi viszonyokat is, a bérek a 2008/09-es gazdasági válságot leszámítva dinamikusan növekedtek és alacsony volt a munkanélküliség. Bár a sztrájkjog korlátozott, ám Putyin a formális szakszervezetekkel partneri viszonyt tart fent, olyan munka-erőpiaci szigorításra nem volt példa, mint a magyar esetben (Christensen 2016; Gimpelson–Kapelyushnikov 2011).

Ezek alapján tehát úgy fest, hogy a 2010 után kialakult magyar modell a klasszikus felhalmozó államhoz hasonlít leginkább, annak egy aktualizált formája, a félperiférás viszonyokhoz igazított változata. Nem állja meg a helyét tehát, hogy az Orbán-rezsim valami sajátos magyar út eredménye lenne, nincs benne semmi különleges és meglepő az autoriter államkapitalizmusok világát ismerve. Ezek az államkapitalizmusok mind valamilyen jelentős gazdasági modernizációs kihívásra adott válaszként születtek meg a tőke bizonyos frakciói és a politikai osztály közötti szövetség eredményeképpen, autoriter megoldásokat bevetve a gazdasági átalakulás költséges konfliktusainak menedzselésére.

[60] Az erőforrásbőség átka *(resource curse)* egyébként a politikai gazdaságtanban ismert tétel, mely szerint a természeti erőforrások bősége hosszú távon káros lehet egy ország fejlődésére, nagyobb eséllyel vezet féloldalas gazdasági szerkezethez, oligarchikus politikai berendezkedéshez, valamint hozzájárul az autoriter rendszerek stabilizálásához (Ross 2015).

Az állam természetesen nemcsak az autoriter kapitalizmusokban vállalt fontos gazdasági szerepet a történelem során. Fontos látni, hogy a liberális világrend megrendülésével párhuzamosan a tőke és az állam közötti szövetség a világ számos pontján erősödik. Ebből nem feltétlenül következik teljes autoriter fordulat, de előidézheti a demokrácia hanyatlását, amennyiben a tőkével kötött új egyezség a munkásosztály és a társadalom peremén élők ellen irányuló, polarizáló elemeket is tartalmaz. Erre jó példa az Egyesült Államok. Trump a business class lobbistáinak minden korábbinál nagyobb teret biztosított, miközben eredményesen tartotta fent a „milliárdos-populizmus" népszerűségét a munkásosztály egy része körében a technokrata-kozmopolita elit támadásával szemben (Chua 2018). Ennek megvan az eredménye is, az állam meg is tette az első lépéseket az amerikai tőkefelhalmozás felpörgetéséért: a vállalatoknak ajándékozott adócsökkentés, az Obama-care leépítése vagy az Egyesült Államoknak a high-tech iparágakban egyre omladozó monopóliumának védelme érdekében indított kereskedelmi háború a Huawei ellen (Sachs 2018). Trump nacionalista politikája a tőke egy részének eleinte visszataszító volt, mára azonban egyre nagyobb számban békéltek meg vele, látva, hogy az állam hathatós partner lehet a csökkenő profitráták feltornázásában. A tőke és a nemzetállam közötti erősödő oligarchikus szövetségnek az Egyesült Államokban is a munkásosztály látja leginkább a kárát, bár egyre látványosabbak a félperiféria kapitalistái elleni lépések is. Kiélezett konfliktusok, erős polarizáció esetén ez az erősödő gazdasági nacionalizmus az autoriter populizmuson (vö. Hall 1985) keresztül előszobája lehet az autoriter kapitalizmusnak, mint ahogy Magyarország esete mutatja.

Tanulságok és következő kutatási lépések

Munkám elején amellett érveltem, hogy egyedülállóan termékeny lehetőséget kínál a demokrácia hanyatlásának elemzésére, ha a politikai rezsimeket az egymással konfliktusban álló társadalmi osztályok közötti kompromisszumok eredményeként értelmezzük. Bízom benne, hogy az elméleti építkezést követő empirikus fejezetek meggyőzték az olvasót ezen állítás igazáról. Több mint három éves empirikus adatgyűjtésre építve, új adatbázisok, kiterjedt tartalomelemzés és széles körű kvalitatív mélyinterjúkra építve bemutattam, hogy a függő fejlődésre adott reakcióként hogyan intézményesült a felhalmozó állam egy új osztálykompromisszum eredményeként az autoriter államkapitalizmusok világába illeszkedve.

A könyvben feltárt és elemzett oksági narratíva megerősítette az elméleti előfeltevésemet, hogy a tőke és a politika kölcsönösen konstitutív viszonyban vannak egymással. A politikai gazdaságtani osztályelemzésnek éppen ezért van jelentős hozzáadott értéke az irodalomhoz. Az általam követett osztályel-

mélet a gazdaságszerkezeti tényezők, az állam és a politikai hatalom sajátosságainak, valamint a kulturális mezőnek együttes elemezésére épít. Amellett érveltem, hogy ugyanúgy nem tekinthetjük a politikát egyszerűen a tőkésosztály szolgálójának, mint ahogy hiba lenne a gazdasági elitet pusztán csak a politikai osztály karikatúrájának tekinteni. A függő kapitalizmus szerkezeti sajátosságai, a politikai osztály viszonya az államhoz, valamint a társadalmi koalíciók építése voltak azok a legfőbb tényezők, amelyek szerepét az elemzésben hangsúlyoztam. Ez az oksági narratíva összeegyeztethető más magyarázatokkal, amelyek a politikai elitek, a kulturális örökség vagy az intézmények szerepét hangsúlyozzák, amennyiben azok elismerik a függő liberális kapitalizmus szerkezetéből következő osztálydinamikák jelentőségét is.

A könyv egyik elméleti tanulsága, hogy a kapitalizmus nem szükségszerűen, de növekvő valószínűséggel vezet autoritarizmushoz. Hogy megértsük, a kortárs kapitalizmus miért vezet autoriter megoldásokhoz bizonyos országokban, másokban pedig nem, meg kell vizsgálnunk a tőkén belüli, valamint a tőke és az állam közötti ellentéteket. A kortárs kapitalizmus nagyobb valószínűséggel vezet tekintélyelvűséghez, ha a tőke több csoportja is érdekelt az állami és gazdasági hatalom közötti szálak megerősítésében a tömegek hatalmának kárára. Nincsenek egyetemes történelmi törvények, amelyek meghatároznák, hogy ez hol és mikor történik meg. Ugyanakkor világos, hogy a kapitalizmusnak a társadalom polarizálása és a tőke csoportjai közötti feszültségek erősítése felé irányuló belső tendenciái vannak. A kérdés megválaszolásához meg kell vizsgálnunk, hogy az iparosodás különböző szakaszai hogyan vezetnek a hatalmi koalíciók változó típusaihoz. Konkrétabban fogalmazva, Magyarország esetében azt mutattam meg, hogy a versenyállam által menedzselt függő fejlődés extenzív szakaszának kimerülése a domináns hatalmi tömb részleges átalakulásához és egy új állami stratégia felemelkedéséhez vezetett.

A könyv második elméleti tanulsága, hogy a gazdasági fejlődés és a nemzetközi integráció nem elégséges feltétele a demokrácia stabilitásának. Magyarország esete bizonyítja, hogy a függő fejlődés késői szakasza is járhat a demokrácia hanyatlásával. Az autoriter fordulat időzítése Magyarországon az ország nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt szerepét tekintve elméleti szempontból kifejezetten érdekes. A legtöbb tekintélyelvű rendszer a 20. században az iparosodás korai szakaszaival vegyítette az autoriter megoldásokat. A megkésett iparosodás Németországban vagy Oroszországban a kora i 20. században a mezőgazdaságtól az ipari termelés felé történő elmozdulást kombinálta az erős elnyomó állammal (Gerschenkron 1962; Moore 1993 [1967]). Ezeket a modelleket az autoriter fejlesztő államok követték a Távol-Keleten (Kim 2007; Kohli 2004; Lingle 1996) vagy a bürokratikus autoriter államok Chilében, Brazíliában, amelyek beolajozták az importhelyettesítő stratégiáról a gazdaság nemzetköziesedése felé való népszerűtlen elmozdulást (O'Donnell 1973). Ugyanakkor csak kevés és viszonylag új példát találhatunk a demok-

ratikus összeomlásra olyan országokban, ahol erősen internacionalizált az ipar, technológiailag fejlett az export szerkezete és közepesen magas az egy főre jutó jövedelem szintje, ahogy az Magyarországon 2010 körül volt. Ez kiemeli annak jelentőségét, hogy a demokráciát a társadalmi osztályok közötti kompromisszumként értelmezzük, amelyet az iparosodás szakaszainak háttere előtt elemezhetünk csak. Egyben ez azt is jelenti, hogy a stratégiai magyar eset feldolgozásával közelebb juthatunk más hanyatló félperiférias demokráciák sorsának megértéséhez is.

A könyv harmadik elméleti tanulsága, hogy a nemzeti burzsoázia nem elégséges feltétele sem a demokráciának, sem az autoriter fordulatnak. Történelmi példák mutatják, hogy az állam képes lehet elősegíteni olyan nemzetközileg versenyképes, a technológiailag intenzív termelésben érdekelt nemzeti tőkés réteg felemelkedését, amelyik képes nagyobb részesedést szerezni a globális értékláncok hozzáadott értékéből. Ezekben az esetekben a fejlődés egy magasabb szintjét elérve, a nemzeti burzsoázia a demokrácia támogatója lehet. A dél-koreai fejlesztő állam bukása ennek legjobb példája. A magyar eset azt illusztrálja, mi történik, amikor az állam teljes mértékben elhanyagolja a helyi gazdasági érdekek támogatását. A teljesen féloldalas külső gazdasági integráció belső dezintegrációhoz vezetett, valamint a nemzeti burzsoázia ezzel járó lázadásához. A neoutilitarista (Magyar 2015; Sallai–Schnyder 2018) és kapitalizmus-változatok (Negoita 2006) megközelítésével szemben amellett érveltem, hogy a posztszocialista állam nemhogy túl erős, hanem túl gyenge volt, nem tudott fejlesztő államként működni. Így híján volt azoknak a képességeknek, amelyekkel ellensúlyozni tudta volna a nemzetközi vállalatok gazdaságot dezintegráló természetes hajlamát. A 2010 utáni állam pedig ahhoz volt túl gyenge, hogy ellensúlyozza a nemzeti burzsoázia és a politikai osztály nacionalista csoportja felől érkező nyomást. A jövőbeni kutatásoknak ezért érdemes lenne alaposabban feltárniuk a fejlesztő állam és a demokrácia viszonyát.

Ennek kapcsán a könyv negyedik elméleti tanulsága, hogy a transznacionális vállalatok szintén nem szükségképpen támogatói a demokratizálódásnak. A Magyarországon működő nemzetközi tőkések jól illusztrálják a különböző államszerkezetekhez történő alkalmazkodáshoz szükséges szembetűnő rugalmasságot. Képesek voltak egyezségre jutni a nemzeti burzsoáziával úgy, hogy bebetonozták a magyar leányvállalatok szerepét a globális értéklláncolatokban alacsony hozzáadott értékű összeszerelő üzemekként. A magyar export technológiai szerkezete leépült, az alacsony és közepes technológiai színvonalú termékek részesedése növekedett a csúcstechnológiás javakhoz képest. Míg 2010 előtt lassú folyamat zajlott a transznacionális vállalatok termelési kapacitásának technológiai fejlesztésében (anélkül, hogy mindez átterjedt volna a hazai termelési kapacitásokra), ez a folyamat 2010 után leállt. A transznacionális vállalatok nem lobbiztak aktívan az oktatás vagy a szociális ellátások leépítése mellett úgy, ahogy az 2010 után végbement, ám képe-

sek voltak rugalmasan alkalmazkodni az új rezsimhez, így az új, tekintélyelvű hatalmi koalíció integráns részei maradhattak. Ez a tanulság jól illeszkedik abba a nemzetközi irodalomba, mely azt mutatja, hogy a gazdasági függőség csökkenti a demokratikus stabilizáció esélyeit.

A könyv ötödik elméleti következtetése, hogy a munkásosztály nem öröklötten demokráciaellenes és nacionalista. A munkásosztály átmenetileg kívülről támogatta a versenyállamot intézményesítő hatalmi koalíciót, cserébe a politikai elit átmenetileg tompította a munkásosztály leszakadását a piaci átmenet során. A könyvemben elemzett interjúk azt támasztották alá, hogy a munkásosztály egy részének baloldalból való kiábrándulása, jobboldali fordulata, illetve neonacionalizmusa nem érthető meg a piaci átmenetből való kiábrándulás nélkül. Azzal kapcsolatban is mutattam be adatokat, hogy a magyar társadalom többsége számára a liberális demokrácia alapértékei fontosak voltak, tehát nem elsősorban a demokráciából ábrándultak ki, hanem a függő liberális kapitalizmusból. A munkások tehát nem az autoriter fordulatra adtak le politikai megrendelést, hanem a liberális kapitalizmus korrekciójára. A szocialista-liberális pártok feladata lett volna egy olyan szociáldemokrata társadalmi koalíció és politikai szubkultúra felépítése, amelyben a munkásosztály tartós politikai otthonra lelhetett volna. Ez azonban elmaradt, a nemzetközi integráció, a modernizáció és a transznacionális tőke érdekei fokozatosan felülírták a munkásosztály társadalmi és politikai integrációjának érdekét.

A neonacionalizmus a munkások örökölt morális ökonómiájának újrafogalmazása. A nemzet egy elképzelt szolidaritásközösség, amely megvédi tagjait a globalizáció bizonytalanságaival szemben, a nemzetet fentről fenyegető transznacionális tőkésektől és kozmopolita szövetségeseiktől, valamint a lentről fenyegető hajléktalanoktól, munkanélküliektől és bevándorlóktól. A 2015-ben kibontakozó migrációs hullám új lehetőséget kínált a Fidesz számára, hogy a beágyazottságát a neonacionalizmus segítségével a társadalom peremén, a felhalmozó állam vesztesei körében is megerősítse. Ez a politika ugyanakkor csak azért lehetett sikeres, mert a függő fejlődés stratégiája kudarcot vallott, és mert az ebből fakadó gazdasági frusztráció kifejezésének a nacionalizmuson kívül nem volt progresszív, baloldali nyelvezete. A piaci átmenet átélt osztályfolyamataiban gyökerező neonacionalizmus tehát az a társadalmi bázis, amelyre a Fidesz hatalmát legitimáló autoriter populizmus épül. A könyvben ugyanakkor csak a 2010 előtti folyamatokat volt lehetőségem részletesen elemezni a munkásosztály kapcsán, a jövőben új kutatásnak lenne érdemes elemeznie a munkásosztály 2010 utáni sorsát és politikai helyzetét (lásd Scheiring–Szombati 2019). Egyben más országokban is érdemes lenne megvizsgálni a neonacionalizmus, a függőség és a dezindusztrializáció közötti összetett multikauzális kapcsolatot.

Végül mindenezek alapján a könyv hatodik elméleti tanulsága, hogy a magyar demokrácia hanyatlásának története nem elszigetelt jelenség, nem

kivételes sajátosság, hanem egy világszerte tapasztalható tendencia helyi megnyilvánulása. Elemzésem azt támasztotta alá, hogy a magyar történelem sajátos örökségei önmagukban nem magyarázzák az autoriter fordulatot. A posztszocialista függő liberális kapitalizmusok szerkezeti válsága még csak nem is posztszocialista sajátosság. Hasonló jelenségekkel számos más félperiférián országban is találkozhatunk, ahol a munkásosztályt nem sikerül tartósan bevonni a demokratikus kompromisszumba és ahol a nemzeti burzsoáziának érdekében állhat szorosabb viszonyt kialakítani a nemzetállammal. Ezek a polarizációs folyamatok a kapitalizmus félperiférián különösen erősek, ugyanakkor még a centrumországokban is jelentkeznek a globális kapitalizmus szerkezeti ellentmondásaiból fakadó következmények, a tőke és az állam szorosabb összefonódása és a munkásosztály neonacionalista fordulata a dezindusztrializált térségekben. A jövőben új nemzetközi összehasonlító kutatással lehetne alaposan feltárni azt, hogyan jelentkeztek az általam azonosított strukturális feltételek és politikai dinamikák más országokban, ahol a demokrácia hanyatlásnak indult. A hipotézisem az, hogy az illiberalizmus erőteljes áttöréséhez egyaránt szükség van a munkásosztály illetve a tőkésosztály polarizáltságára, valamint a liberalizmussal szembeni lázadására. E feszültségek politikai becsatornázási technikáinak megértése sokat tehet hozzá a demokrácia globális válságával kapcsolatos nézetek alakulásához.

Egy ilyen nemzetközi összehasonlítás a következő hipotézisek felállításával indulhatna például. A mélystrukturális folyamatokat a politika képes lehet alakítani, éppen ezért a függő liberális kapitalizmus nem determinálja végérvényesen a helyi cselekvők mozgásterét. Így érthető meg, hogy a helyi cselekvők közreműködésével elkerülhető annak a két közbeavatkozó változónak az előfordulása, amelyre szükség volt a magyar felhalmozó állam kialakulásához, az autoriter fordulathoz. Azok a kelet-európai országok, ahol például erősebb volt az iparpolitika, de hasonlóan kifulladt a szociális stratégia, szintén instabillá váltak, szembe kellett nézzenek az illiberalizmus felemelkedésével, ám az így létrejövő politika kevésbé törekszik a rendszerváltást követően kialakult tulajdonjogi szisztéma felborítására. Ez nagyjából megfelel a lengyel esetnek és a PiS politikai stratégiájának. A függő fejlődés demokratikus stabilizálásához tehát fejlesztő államra és képességfejlesztő szociális államra egyaránt szükség van. A kelet-közép-európai térség országai közül a legközelebb ehhez Csehország és Szlovénia jutott, ahol egyelőre, bár feszültségekkel terhelten és komoly zavarokkal, de sikerült stabilizálni a demokráciát.

Sajnos az elméletben rejlő komparatív lehetőségek kibontására nincs módom e helyütt, külön elemzés tárgya lehetne e keret alkalmazása más félperiférián országokra. Kézenfekvő lenne egy ilyen nemzetközi összehasonlító kutatás Lengyelország, Szlovákia, Csehország és Magyarország viszonylatában, de más posztszocialista országgal is érdemes lenne a magyar esetet a könyvben vázolt szempontok szerint összevetni. Ugyanakkor anélkül, hogy egy jö-

vőbeli kutatás eredményeit prejudikálnánk, az általam vázolt elméleti keret alkalmazható lenne többek között akár a brazil, akár a török autoriter fordulat elemzésére is.

Az általam bemutatott oksági narratíva nem kizárólagos magyarázata az autoriter fordulatnak, ám bízom benne, hogy arról sikerült meggyőznöm az olvasót, hogy a könyvben bemutatott történet nem kihagyható része a demokrácia hanyatlásának. A hangsúlyt a tőkésosztály két domináns frakciójára és a munkásosztályra helyeztem, igyekezve kimutatni a politikai osztály konstitutív szerepét is. A könyvet jól kiegészíthetné a jövőben egy olyan új kutatás, amely alaposabban feltárja a Fidesz és az MSZP belső dinamikáinak szerepét a munkásosztályhoz és a nemzeti tőkésosztályhoz fűződő viszonyulásában. Különösen érdemes lenne alaposabban elemezni a munkásosztály kiszolgáltatottságának növekedésével párhuzamosan eddig sikerrel alkalmazott nacionalista-jobboldali pacifikálási politikai stratégiákat. Az általam vázolt elmélet nem alternatívája, hanem kiegészítése a rendelkezésre álló irodalomnak, amely az intézmények elitizmusát, a politikai polarizációt, a politikai elitek manővereit, az állam foglyul ejtését vagy a multipoláris világrendben feltörekvő autoriter nagyhatalmak szerepét elemzi az autoriter fordulatban. A könyvben kifejtett és empirikusan alátámasztott oksági narratíva ugyanakkor nem támasztja alá azokat az elméleteket, amelyek tagadják a kapitalizmus, a függő piacgazdaságok szerkezeti sajátosságainak szerepét az autoriter fordulatban. Az autoriter nagyhatalmak erősödésével, a munkások örökölt nacionalizmusával, a politikai elitek normaszegésével, korruptságával nem lehet önmagában magyarázni az autoriter fordulatot. Az általam javasolt felhalmozó állam fogalma szintén nem alternatívája a hibrid rezsim elméleteinek, a szociológiai ihletésű foglyul ejtett állam tézisének, illetve a refeudalizáció tézisének, hanem politikai gazdaságtani kiegészítése. A felhalmozó állam, politikai intézményeit tekintve, egy versengő autoriter rendszer, amelynek kialakulását és stabilitását csak a felhalmozásorientált osztálykoalíció elemzésével érthetjük meg.

A felhalmozó állam a tőkésosztály széles rétegének támogatását élvezi, ezért lényegesen stabilabb, mint egy pusztán politikai elnyomásra épülő korrupt ragadozó állam. A nacionalizmus pedig továbbra is vonzóbb politikai identitás a munkásosztály és az underclass körében, mint a nemzetközi integráció technokrata modernizációs narratívája. Orbán Viktor két pillérre, az intézményi autoritarizmusra és az autoriter populizmusra épülő rendszere így tehát „fent" és „lent" is be van ágyazva a magyar társadalomba. Az EU-támogatások szintén jelentős külső finanszírozási forrást biztosítanak a rezsimnek, ami nem független attól, hogy maguk az EU-intézmények és így az uniós támogatások is erősen kedveznek az európai nagytőkének. A rendszer meggyengüléséhez tehát külső és belső feltételek teljesülése is szükséges, amelyek egyelőre nem láthatók. Ugyanakkor egy külső gazdasági válság vagy az uniós források elapadása új helyzetet teremthet, amire a belső ellenzéknek készülnie kell. A poli-

tikai ellenzék stratégiáinak feladata, hogy megtalálják az itt elemzett strukturális adottságok között a leghatékonyabb politizálás eszközeit és készek legyenek Magyarországot visszaterelni egy demokratikusabb és szolidárisabb fejlődés útjára. A könyvben is taglalt társadalmi realitások fényében ez egy nehéz és csak hosszú távon sikerre vihető folyamat. Vigaszként Polányi Károly (2004 [1944], 320.) felismerését tudom csak ajánlani: *„A társadalom valóságának türelmes elfogadása rettenthetetlen bátorságot és erőt ad az embernek, hogy megszüntessen minden megszüntethető igazságtalanságot és szabadsághiányt."*

FÜGGELÉK

A félig strukturált interjúk kérdéseinek vázlata

Első rész: a kutatás bemutatása

Második rész: személyes alapinformációk

1. Rövid bemutatkozás
    a. Születési idő:
    b. Születési hely:
    c. Családi állapot:
    d. Család: testvérek, gyerekek?
    e. Iskolai végzettség: általános/középiskola: gimnázium, technikum, szakközépiskola, szakmunkás / felsőfokú: egyetem/főiskola
    f. Szülők iskolai végzettsége:
2. Mióta él _VÁROSBAN_?
    a. 1990 előtt is itt élt? (RÉSZLETEKET CSAK AKKOR, HA NEM MONDJA MAGÁTÓL)
        i. Ha nem, hol élt előtte? Miért döntött a költözés mellett?
        ii. Ha nem, itt dolgozott _VÁROSBAN_?
            1. Ha nem itt, akkor hol?
            2. Ha nem, akkor valamelyik családtagja élt _VÁROSBAN_?
3. Tudna mesélni a munkahelyeiről az elmúlt évtizedekből? Kezdjük a 90-es évekkel...
    a. 1990 körül hol dolgozott?
    b. Mivel foglalkozott a cég, ahol dolgozott?
    c. Privát vagy állami cég volt '90 előtt? Ha állami volt, privatizálták-e a rendszerváltás után, s ha igen, mikor?
    d. Kényszerült munkahelyváltásra valaha (vesztette már el a munkáját)? Ha igen, mesélne az okokról, a körülményekről? (RÉSZLETEKET CSAK AKKOR, HA NEM MONDJA MAGÁTÓL)
        i. Választott munkanélküliség? (Gondoskodni kellett egy családtagról és ezért táppénzre ment vagy hasonló?)

ii. Ha kényszerű munkanélküliség: tervezett volt? vagy tömeges leépítés? vagy szelektált leépítés?
iii. Ha kényszerű munkanélküliség: emlékszik az okaira?

4. Van autójuk? Ha igen mióta?
5. Saját lakásban élnek? És '89-90 környékén?
6. Van adósságuk? Esetleg devizahitelük?

Harmadik rész: egészségi állapot/életmód történet

7. Voltak egészségügyi problémái az elmúlt években?
   a. Ha igen, mesélne róla? – Mikor és mi?
8. A feleségének/férjének voltak egészségügyi problémái az elmúlt években?
   a. Ha igen... mikor és mi?
9. Kényszerült arra, hogy táppénzre menjen?
10. Ön vagy a felesége/férje dohányoznak?
11. Sokan a feszültséget néhány pohár itallal vezetik le. A fiatalok között ez kifejezetten gyakori. Ön hogy van ezzel? Szokott bort, sört vagy rövidet inni? Ha igen, akkor hetente vagy havonta?
12. Mennyit iszik alkalmanként, 1-2 pohárral, vagy többet?

Negyedik rész: a rendszerváltás személyes szemszögből

13. Amikor 1990 körül dolgozott, szerette a munkáját?
    a. Mit jelentett önnek, mit szeretett benne a legjobban?
    b. ... és a legkevésbé?
14. A munkahelyén a társasági és közösségi élet fontos volt? Később a rendszerváltás után ez hogyan alakult?
15. Jártak el kikapcsolódni, szórakozni a '80-as években? Kedvenc helyei?
16. Volt beleszólása a munkahelyén a dolgok alakulásába? Később ez változott?
17. Többet vagy kevesebbet kell-e dolgoznia most, mint a rendszerváltás előtt?
18. Ha releváns: hogy érezte magát munkanélküliként?
    a. Mérges volt? Csalódott?
    b. Változott idővel a közérzete?

19. Hogyan hatott az anyagi bizonytalanság /munkanélküliség (AMELYIK RELEVÁNS) önre és családjára?
    a. hogy reagált a férje/felesége?
    b. hogy reagált a gyereke?
20. Hogyan próbáltak felülkerekedni az anyagi nehézségeken?
    a. Keresett állást?
        i. Ön szerint ugyanarra, vagy magasabb beosztásba került az új munkahelyen?
    b. Keresett egyéb pénzkeresési lehetőségeket? Privát kert/másodállás?/vállalkozó
    c. próbált továbbképzésre járni?
21. Kapott bármilyen segítséget?
    a. a családtagoktól?
    b. barátoktól?
    c. állami segítséget (szociális támogatás, továbbképzés)?
    d. társadalmi szervezettől? (szakszervezet, civil szervezet, egyház, egy párt, kisebbségi szervezet?)
22. Hogyan határozná meg a családja anyagi helyzetét?
    a. Átlagos, az átlagosnál rosszabb vagy az átlagosnál jobb?
    b. Hogyan volt ez a rendszerváltás idejében, majd később?
23. Hogyan értékelné, elégedett a helyzetével?
    a. Volt olyan, hogy elégedett volt, majd ez megváltozott?

Ötödik rész: a társadalomról alkotott kép

24. Mit gondol, ki volt a felelős a munkáltatója sorsáért?
    a. Az állam, politikusok, befektetők, külföldi hatalmak, személytelen erők, valaki más?
25. Mit gondol a privatizáció folyamatáról?
    a. jól volt menedzselve?
    b. fair, igazságos volt?
26. Hogyan érintette a várost a privatizáció?
27. Hogy érzi, volt beleszólása az ország és saját sorsának alakulásába?
    a. Hogy érzi, volt kontrollja az élete alakulása felett a '90-es években? A 2000-es években? Ma?
28. Mi a véleménye, lehet-e egy egységes társadalmi csoportként gondolni a rendszerváltás veszteseire, vagy a nyerteseire?
29. Ön szerint a dolgok, amikről eddig beszélgettünk, hasonlóan megtörténtek másokkal is? Vagy mit gondol, az esete egy kirívó eset?

30. Volt-e tagja, vagy tagja-e valamilyen társadalmi szervezetnek?
    a. civil szervezet, szakszervezet, egyház, politikai párt?
31. Érzett-e valamilyen reményt/hitet a jövőben a rendszerváltáskor, a privatizáció időszakában, vagy az EU-hoz való csatlakozáskor?
    a. Idővel változott-e a rendszerváltásba vetett hite?

Hatodik rész: politika

32. Ön szerint jobb, vagy rosszabb most az élet, mint a rendszerváltás előtt?
33. Mit gondol a külföldi befektetőkről?
34. Mit gondol a munkásokról/munkásosztályról?
    a. Mit gondol a szakszervezetekről?
35. Mit gondol a nemzetről, mint olyanról?
36. Ön szerint van olyan társadalmi erő, párt vagy mozgalom, amely a kisember érdekét képviseli?
37. Mit gondol a baloldalról?
    a. Gyurcsány?
    b. MSZP?
    c. Egyéb, kisebb pártok?
38. Mit gondol a jobboldalról?
    a. Orbán?
39. Ön szerint kinek az érdekeit képviseli a jobboldal? Kinek az érdekeit képviseli a baloldal?
40. Ön szerint megéri részt venni a választásokon, számít a szavazata?
41. Emlékszik arra, hogy melyik pártra szavazott?

Kiegészítő táblázatok és ábrák

F/1. táblázat. Az interjúalanyok alapvető szociológiai és demográfiai ismérvei

		Korcsoport									
	Átlag életkor '89-ben	10–20		21–30		31–40		41–50		51–60	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Ajka	34,1	1	5,0	4	20,0	11	55,0	4	20,0	0	0,0
Dunaújváros	37,9	0	0,0	3	23,1	5	38,5	4	30,8	1	7,7
Salgótarján	36,4	1	4,2	5	20,8	13	54,2	2	8,3	3	12,5
Szerencs	33,9	1	4,0	7	28,0	12	48,0	4	16,0	1	4,0
Összesen	35,6	3		19		41		14		5	

	Nem				Végzettség							
	Férfi		Nő		Alapfok		Középfok		Felsőfok		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Ajka	10	50,0	10	50,0	1	5,0	17	85,0	2	10,0	20	100
Dunaújváros	9	69,2	4	30,8	0	0,0	8	61,5	5	38,5	13	100
Salgótarján	14	58,3	10	41,7	1	4,2	11	45,8	12	50,0	24	100
Szerencs	10	40,0	15	60,0	2	8,0	16	64,0	7	28,0	25	100
Összesen	43		39		4		52		26		82	

F/2. táblázat. Az interjútémák rendszere és gyakorisága

Kognitív értékelések témakör		
témák	résztémák	gyakoriság (%)
kontroll	élet-	2
	élet+	6
	társadalom-	43
	társadalom+	5
	munka-	40
	munka+	38
nehézségek	depriváció	18
	állásveszt. -félelem	16
	ellenségeskedés	11
	infláció, adósság	43
	kiszolgáltatottság	32
remény	remény	37
	reményvesztés	27
igazságtalanság	elhagyatottság	17
	gyarmatosítás	10
	lopás	27
	szegényellenes	13
	méltánytalanság	27
lehetőségek	pályázatok	9
	kapcsolatok	30
	oktatás	11
	egyéni váll.	15
	emigráció	13

Helyi közösség témakör		
témák	résztémák	gyakoriság (%)
kohézió	bűnözés	4
	kultúra, sport	22
	közösség felbl.	24
	helyi identitás	22
	zsugorodás	24
vállalatok	ingázás	11
	fejlesztések	22
	cégbezárások	44
részvétel	hitközösség	7
	civilek	33
	pártok	7
	szakszerv.	27

Politika témakör		
témák	résztémák	gyakoriság (%)
nemzet	nemzet	65
szocialisták	MSZP	65
szakszervezetek	szakszerv.	40
munkásosztály	munkások	78

Állam témakör		
témák	résztémák	gyakoriság (%)
vállalatok	támogatás	11
nyugdíj	rokkant nyug.	11
	korai nyug.	18
	öregségi nyug.	30
munka-nélküliség	szoc. segély	10
	átképzés	12
	mnélk. segély	23

Piaci átmenet témakör		
témák	résztémák	gyakoriság (%)
multik	negatív	35
	pozitív	35
hatása	vesztesek	43
	nyertesek	28

Vállalatok témakör		
témák	résztémák	gyakoriság (%)
közösség	összetartozás	41
	brigádok	28
	kultúra, sport	29
	identitás	32
	kaláka	15
foglalkoztatás	túlfoglalkozt.	12
	áthelyezés	9
	második gazdaság	22
privatizáció	vagyonfelélés	17
	rossz mndzsm.	29
	kiszolgáltatottság	20
	KGST-piac	10
	mnkintenzitás	35
biztonság	végkielégítés	16
	btgállomány	9
	kiszámítható	46
szolgáltatások	orvos	5
	nyaralás	32
	lakhatás	34
	képzés	23

Megjegyzés: A táblázat valamennyi résztéma előfordulásának gyakoriságát mutatja téma és témakörök szerint rendezve. Például a kognitív értékelések: kontroll témakörön belül a társadalom feletti kontroll hiányának témáját az interjúalanyok 43%-a említi; a helyi közösségek felbomlásának témáját pedig az interjúalanyok 24%-a.

F/3. táblázat. A 'kapitalizmus' szó szövegkörnyezete az interjúkban

Gyakoriság	Szó
35	kapitalizmus
12	szocialista
11	kizsákmányol
11	politika
10	munkás
9	él
9	magyar
9	nép
9	ország
9	rendszer
8	remény
8	baloldal
8	nyomor
8	rendszerváltás
7	gazdaság
7	tanul
6	ellop
6	főnök
6	kommunista
6	munka
5	elad
5	ember
5	gazdag
5	nyugat
5	tőke

Gyakoriság	Szó
4	dolgozik
4	forint
4	lehetőség
4	magán
4	méz
4	pénz
4	régen
4	rossz
4	világ
3	állam
3	baj
3	fizetés
3	keres
3	kevés
3	nettó
3	paraszt
3	profit
3	vagyon

F/4. táblázat. A baloldali kormányzati elitbe tartozás esélye és a transznacionális szektor

	1. modell		2. modell		3. modell		4. modell		5. modell		6. modell	
	OR	SE	OR	SE	OR	SE	OR	SE	OR	SE	OR	SE
Transznacionális szektor	2,65**	–0,94	3,22**	–1,25	3,11**	–1,21	3,08**	–1,21	2,99**	–1,18	3,06**	–1,23
Kor a kormányba kerüléskor			1,02	–0,02	1,02	–0,02	1,02	–0,02	1,02	–0,02	1,02	–0,02
Budapesten született					1,40	–0,45	1,39	–0,45	1,39	–0,45	1,40	–0,46
Neme (1: nő)							0,91	–0,41	0,91	–0,41	0,94	–0,43
Közgazdász (1: igen)									1,46	–0,47	1,52	–0,52
Politikai karrier (1: igen)											1,14	–0,42
_cons	0,78	–0,13	0,32	–0,28	0,30	–0,26	0,30	–0,26	0,24	–0,21	0,23	–0,20
N	192		178		178		178		178		178	

* p<0.05, ** p<0.01, *** p<0.001

Megjegyzés: Függő változó (kategoriális): 1: baloldali gazdaságpolitikai elitbe tartozás; 0: jobboldali gazdaságpolitikai elitbe való tartozás

A fő magyarázó változó (kategoriális): 1: Van kapcsolódása a transznacionális vállalatokhoz; 0: nincs kapcsolódása transznacionális vállalatokhoz.

F/5. táblázat. A baloldali kormányzati elitbe tartozás esélye és a bankszektor

	1. modell		2. modell		3. modell		4. modell		5. modell		6. modell	
	OR	SE	OR	SE	OR	SE	OR	SE	OR	SE	OR	SE
Bankszektor	2,62**	–0,90	3,04**	–1,11	2,94**	–1,08	2,94**	–1,09	2,78**	–1,04	2,79**	–1,05
Kor a kormányba kerüléskor			1,02	–0,02	1,02	–0,02	1,02	–0,02	1,02	–0,02	1,02	–0,02
Budapesten született					1,41	–0,46	1,38	–0,45	1,38	–0,45	1,39	–0,45
Neme (1: nő)							0,77	–0,35	0,77	–0,36	0,78	–0,36
Közgazdász (1: igen)									1,30	–0,43	1,31	–0,45
Politikai karrier (1: igen)											1,04	–0,37
_cons	0,76	–0,13	0,37	–0,32	0,34	–0,29	0,34	–0,29	0,29	–0,26	0,29	–0,26
N	192		178		178		178		178		178	

* p<0.05, ** p<0.01, *** p<0.001

Megjegyzés: Függő változó (kategoriális): 1: baloldali gazdaságpolitikai elitbe tartozás; 0: jobboldali gazdaságpolitikai elitbe való tartozás

A fő magyarázó változó (kategoriális): 1: Van kapcsolódása a bankszektorhoz; 0: nincs kapcsolódása bankszektorhoz.

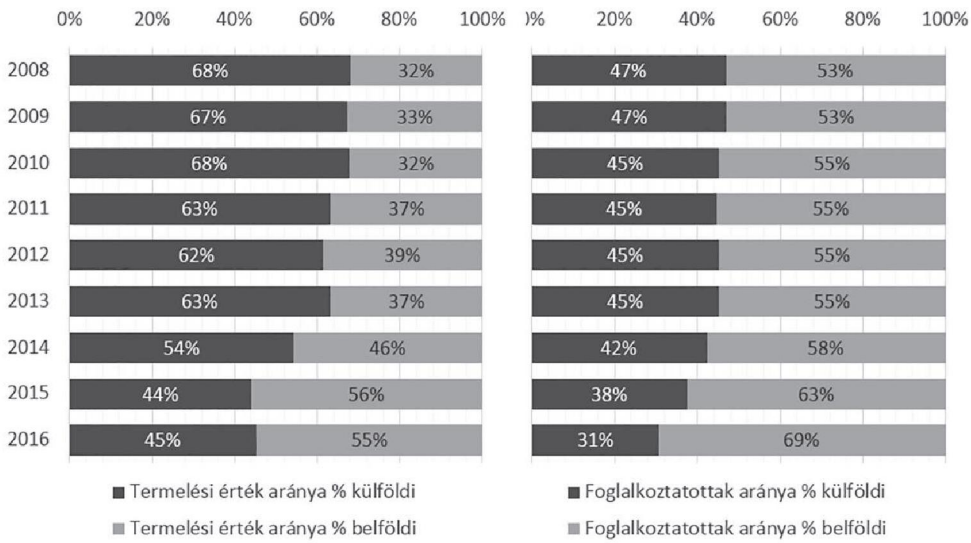

F/1. ábra. A külföldi és a belföldi tulajdon aránya a pénzügyi szektorban

Forrás: KSH, 2019b.

IRODALOM

24.hu, 2019, Kitálalt a Fidesz kampánytanácsadója: így csináltak Sorosból tökéletes ellenséget. D. Kovács Ildikó, *24.hu, 2019. január 14.* https://24.hu/belfold/2019/01/14/soros-gyorgy-fidesz-kampany-arthur-finkelstein-george-birnbaum/.

168ora.hu, 2017, Parragh László: Tettestársak voltunk a kormánnyal. Buják Attila, *168 óra, 2017. november 30.* https://168ora.hu/itthon/parragh-laszlo-tettestarsak-voltunk-a-kormannyal-13254.

—, 2018, Az orbánizmus felel meg leginkább annak a jobbágymentalitásnak, ami Magyarországot visszatérítette régi önmagához. Buják Attila, *168ora.hu, 2018. augusztus 28.* https://168ora.hu/itthon/az-orbanizmus-felel-meg-leginkabb-annak-a-jobbagymentalitasnak-ami-magyarorszagot-visszateritette-regi-onmagahaz-155090.

Abcug.hu, 2017, Mintha a Tajgetoszra löknék a beteg munkanélkülieket. Neuberger Eszter, *abcug.hu, 2017. február 7.* https://abcug.hu/mintha-tajgetoszra-loknek-beteg-munkanelkulieket/.

Abdelal, Rawi, 2007, *Capital Rules: The Construction of Global Finance*. Camridge: Harvard University Press

Acemoglu, Daron–Robinson, James A., 2005, *Economic origins of dictatorship and democracy*. New York: Cambridge University Press

Ágh, Attila, 2013, The triple crisis in Hungary: The "Backsliding" of Hungarian Democracy after Twenty Years. *Romanian Journal of Political Sciences,* 13(01):25–51.

—, 2016, The Decline of Democracy in East-Central Europe: Hungary as the Worst-Case Scenario. *Problems of Post-Communism,* 63(5-6):277–87.

AJBH, 2017, Az alapvető jogok biztosa az egészségügyi okokból nem foglalkoztatható személyek álláskeresői nyilvántartásból való törléséről –és annak következményeiről. Az alapvető jogok biztosának állásfoglalása, Alapvető jogok biztosának hivatala, 2017. június 2. https://www.ajbh.hu/-/az-alapveto-jogok-biztosa-az-egeszsegugyi-okokbol-nem-foglalkoztathato-szemelyek-allaskeresoi-nyilvantartasbol-valo-torleserol-es-annak-kovetkezmenyei.

AKI, 2009, Tulajdonosi és szervezeti változások a hazai élelmiszeriparban. *Agrárgazdasági Tanulmányok, 2009, 1.*

Alabán, Péter, 2012, „Siktából" az utcára. Ipari munkások az ózdi kistérség törésvonalain. *Korall,* 13(49):82–105.

Allison, Christine–Ringold, Dena, 1996, Labor markets in transition in Central and Eastern Europe: 1989–1995. *World Bank technical paper no. WTP 352, Social challenges of transition series*. Washington, DC.: The World Bank.

Almond, Gabriel A., 1991, Capitalism and democracy. *PS: Political Science & Politics* 24(03):467–474.

Amin, Samir, 1977, *Imperialism and Unequal Development*. New York & London: Monthly Review Press

—, 1982, The Disarticulation of Economy Within "Developing Societies". In: *Introduction to the Sociology of „Developing Societies"*. Eds. Alavi, Hamza–Shanin, Teodor. London: Macmillan Education

—, 1991, The Issue of Democracy in the Contemporary Third World. *Socialism and Democracy,* 7(1):83–104.
Amsden, Alice H., 1989, *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization.* New York: Oxford University Press
Amsden, Alice H.–Kochanowicz, Jacek–Taylor, Lance, 1994. *The market meets its match: restructuring the economies of Eastern Europe.* Cambridge, MA: Harvard University Press
Andor, László, 2000, *Hungary on the Road to the European Union: Transition in Blue.* Westport, Connecticut & London: Praeger
—, 2003, A rendszerváltás fiskális válsága. *Élet és Irodalom,* XLVII. 39. 2003. szeptember 26.
—, 2008, A milyen micsoda micsodája? *Élet és Irodalom,* LII. 41. 2008. október 10.
Andor, László–Summers, Martin, 1998, *Market failure: A guide to the East European "economic miracle".* London: Pluto Press
Anelli, Massimo–Colantone, Italo–Stanig, Piero, 2019, *We Were the Robots: Automation in Manufacturing and Voting Behavior in Western Europe.* Milano, Manuscript, Bocconi University, Department of Social and Political Sciences and Dondena Research Centre
Angelusz Róbert–Tardos Róbert, 2005, A választói tömbök rejtett hálózata. In: *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon.* Szerk. Angelusz Róbert–Tardos Róbert. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 65–160.
Ángyán József, 2014, VI. jelentés a földről. Föld- és birtokpolitika alulnézetből (Esettanulmányok az állami földbérleti rendszer értékeléséhez). Gödöllő, 2014, Kézirat
Antal Attila, 2013, Politikai és jogi alkotmányosság Magyarországon. *Politikatudományi Szemle,* XXII(3):48–70.
—, 2017a, The political theories, preconditions and dangers of the governing populism in Hungary. *Czech Journal of Political Science,* 24(1):5–20.
—, 2017b, *A populista demokrácia természete: Realizmus és utópia határán.* Budapest: Napvilág Kiadó
—, 2019, *Orbán bárkája.* Budapest: Noran-Libro Kiadó
Antalóczy Katalin–Sass Magdolna, 1998, A bérmunka szerepe a világgazdaságban és Magyarországon. *Közgadasági Szemle,* XLV(július-augusztus):747–70.
—, 2003, Befektetésösztönzés és Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz. *Külgazdaság,* XLVII(április):4–29.
Antalóczy, Katalin–Sass, Magdolna–Szanyi, Miklós, 2011, Policies for attracting foreign direct investment and enhancing its spillovers to indigenous firms: the case of Hungary. In: *Multinational Corporations and Local Firms* in *Emerging Economies,* Eds. Rugraff, Eric–Hansen, Michael W. Amsterdam: Amsterdam University Press
Appadurai, Arjun, 2006, *Fear of Small Numbers: An Essay on the Geography of Anger.* Durham & London: Duke University Press
Appel, Hilary, 1997, Voucher Privatisation in Russia: Structural Consequences and Mass Response in the Second Period of Reform. *Europe-Asia Studies,* 49(8):1433–49.
Appel, Hilary–Orenstein, Mitchell, 2018, *From triumph to crisis: Neoliberal economic reform in post-communist countries.* Cambridge: Cambridge University Press
Arisztotelész, 1994, *Politika.* Budapest: Gondolat
Arrighi, Giovanni–Silver, Beverly J., 1999, *Chaos and Governance in the Modern World System.* Minneapolis & London: University of Minnesota Press
Arsel, Murat–Adaman, Fikret–Saad Filho, Alfredo, 2018, Authoritarian developmentalism: latest stage of neoliberalism? *Introduction to the Special Isuse of Geoforum,* Manuscript
Arsel, Murat–Hogenboom, Barbara–Pellegrini, Lorenzo, 2016, The extractive imperative and the boom in environmental conflicts at the end of the progressive cycle in Latin America. *The Extractive Industries and Society,* 3(4):877–879.
Artner Annamária, 2003, Válság és globalizáció: „Lehet más világ". *Ezredvég,* 13(2):65–69.
—, 2014a, *Tőke, munka és válság a globalizáció korában.* Budapest: Akadémia Kiadó
—, 2014b, Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia. *Köz-gazdaság,* 9(2):101–118.

–, 2017a, Inequalities of Accumulation: The Case of Central and Eastern Europe. In: *Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe*. Eds. Szent-Iványi, Balázs. Basingstoke: Palgrave
—, 2017b, Kelet-Európa helye a világrendszerben 1989 előtt. *Eszmélet,*116:42–50.
—, 2018, Can Capitalism Be Truly Democratic? *Review of Radical Political Economics,* 50(4):793–809.
Artner Annamária et al., 2005, Indulatos röpirat a neoliberális fordulat ellen. *Élet és Irodalom,* XLIX. 12. 2005. március 25. https://www.es.hu/cikk/2005-03-29/-/indulatos-ropirat-a-neoliberalis-fordulat-ellen.html.
Artner, Annamária–Róna, Péter, 2012, Euros(c)eptic – The Theory of the Optimum Currency Area and the Practice of the Euro. *Romanian Journal of European Affairs,* 12(2):80–98.
Artner Annamária–Szigeti Péter, 2014, Stabilizálódott a „nemzeti"-konzervatív Magyarország dominanciája a parlamenti választásokon. *Ezredvég,* 24(7-8):99–103.
Árva László, 1989, A bürokratikus autoritarizmus mint a szocialista gazdasági reform legfelső foka? *Közgazdasági Szemle,* 36(4):468–473.
Aslund, Anders, 1995, *How Russia Became a Market Economy*. Washington, DC: Brookings Institution
ÁSZ, 1995, *Jelentés a Budapest Bank privatizációjának – beleértve a Polgári Bank visszavásárlásának körülményeit is – ellenőrzéséről.* Budapest: Állami Számvevőszék
Átalakulás Intézet, 2017, Lakhatáshoz való jogot! A szociális lakáspolitika legsürgetőbb feladatairól. Budapest: Átalakulás Intézet
Átlátszó.hu, 2014, Nagy György–Garancsi István is részesülnek az offshore gázbiznisből, *atlatszu.hu,* 2014. január 28. https://atlatszo.hu/2014/01/28/nagy-gyorgy-es-garancsi-istvan-is-reszesulnek-a-gazbizniszbol/.
—, 2017, Simicska elszigetelődött, Széles és Nobilis vesztésre állnak az oligarcha-pókerben, *blog.atlatatszo.hu,* 2017. január 23. https://blog.atlatszo.hu/2017/01/simicska-elszigetelodott-szeles-es-nobilis-vesztesre-allnak-az-oligarcha-pokerben/.
—, 2018, Tavaly 12 milliárdot költött sorosozós reklámkampányokra a kormány. Erdélyi Katalin, *atlatszo.hu,* 2018. február 2. https://atlatszo.hu/2018/02/02/tavaly-12-milliardot-koltott-sorosozos-reklamkampanyokra-a-kormany/.
Augusztinovics Mária–Köllő, János, 2007, Munkapiaci pálya és nyugdíj, 1970–2020. *Közgadasági Szemle,* LIV(június):529–559.
Azarova, Aytalina et al., 2017, The effect of rapid privatisation on mortality in mono-industrial towns in post-Soviet Russia: a retrospective cohort study. *The Lancet Public Health* 2(5): e231–e238.
Bajomi-Lázár, Péter–Horváth, Dorka, 2013, The continued relevance of the concept of propaganda: Propaganda as ritual in contemporary Hungary. *Global Media and Communication,* 9(3):219–237.
Balcerowicz, Leszek, 2002, *Post-communist transition: some lessons*. London: The Institute of Economic Affairs
Bandelj, Nina, 2009, The Global Economy as Instituted Process: The Case of Central and Eastern Europe. *American Sociological Review,* 74(1):128–149.
Bandelj, Nina–Finley, Katelyn–Radu, Bogdan, 2015, Democracy in Central and Eastern Europe: test of early impact. *East European Politics,* 31(2):129–148.
Bánkuti, Miklós–Halmai, Gábor–Scheppele, Kim Lane, 2012, Hungary's Illiberal Turn: Disabling the Constitution. *Journal of Democracy,* 23(3):138–146.
Barabás Gyula–Holtzer Péter–Orbán Krisztián–Vojnits Tamás, 2008, *Kilábalás: Tanulmány a magyar gazdasági növekedés fellendítéséről.* Budapest: Oriens
Baran, Paul A., 1952, On the Political Economy of Backwardness. *The Manchester School* 20(1): 66–84.
Barro, Robert J., 1999, Determinants of Democracy. *Journal of Political Economy,* 107(S6):S158–S183.

Barrow, Clyde W., 1993, *Critical Theories of the State: Marxist, Neo-Marxist, Post-Marxist.* Madison: University of Wisconsin Press

Barta, Györgyi–Czirfusz Márton–Kukely György, 2008, Re-Industrialization in the world and in Hungary. *European Spatial Research and Policy,* 15(2):5–26.

Bartha, Attila, 2015, Politically Driven Policy-Making, Lobbying and Understanding the Role of Strategic Partnership Agreements from a Narrative Policy Framework Perspective. In: *Mapping the System of National Cooperation Conference, IWM/IHS.* 26–27 June 2015. Vienna, Institut für die Wissenschaften vom Menschen,

Bartha Eszter, 2003, Munkások a munkásállam után. A változás etnográfiája egy volt szocialista „mintagyárban". In: *Kötő-jelek. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Doktori Iskolájának Évkönyve.* Szerk. Némedi Dénes. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 117–147-

—, 2011a, "It Can't Make Me Happy that Audi is Prospering": Working-Class Nationalism in Hungary after 1989. In: *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe.* Eds. Kalb, Don–Halmai, Gabor. New York & Oxford: Berghahn Books, 92–112.

—, 2011b, *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon.* Budapest: L'Harmattan

Bartha Eszter–Tóth András, 2017a, Munkásfiatalok az újkapitalizmusban. *Educatio* 26(1):75–86.

—, 2017b, What Lies beneath the Appeal of the Radical Right to Elite Workers? The Impact of Deeply Ingrained Nationalism and Perceptions of Exploitation. *2nd Conference of the European Labour History Network, 4 November 2017.* Paris.

Bartha, Zoltán, 2014, Mid-term Effects of the Flat Rate Personal Income Tax in Hungary. *Humanities and Social Sciences,* 19(3):25-42.

Batory, Agnes, 2016, Populists in government? Hungary's "system of national cooperation . *Democratization* 23(2):283–303.

Bayer, József, 2013, Emerging Anti-pluralism in New Democracies – the Case of Hungary. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* (1):95–110.

Beck László–Bíró Nagy András–Róna Dániel, 2011, Szabadesésben. Az MSZP 2006–2010 közötti népszerűségvesztésének politikai napirendi magyarázatai. In: *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010.* Szerk. Enyedi Zsolt–Szabó Andrea–Tardos Róbert. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 193–216.

Békesi László, 2001a, Globalizáció: áldás vagy átok? I. *Magyar Hírlap,* 2001. december 27.

—, 2001b, Globalizáció: áldás vagy átok? II. *Magyar Hírlap,* 2001. december 28.

—, 2002, Magyarország a globalizáció nyertesei közé sorolható. *Magyar Hírlap,* 2002. január 16.

Bellak, Christian–Leibrecht, Markus–Riedl, Aleksandra, 2008, Labour costs and FDI flows into Central and Eastern European Countries: A survey of the literature and empirical evidence. *Structural Change and Economic Dynamics.* 19(1):17–37.

Benczes, István, 2016, From goulash communism to goulash populism: the unwanted legacy of Hungarian reform socialism. *Post-Communist Economies,* 28(2):146–166.

Bendix, Reinhard, 1974, Inequality and Social Structure: A Comparison of Marx and Weber. *American Sociological Review,* 39(2):149–161.

Benedek Dóra–Lelkes Orsolya–Scharle Ágota–Szabó Miklós, 2006, A magyar államháztartási bevételek és kiadások szerkezete 1991–2004 között. *Közgazdasági Szemle,* LIII(Február):119–43.

Berman, Bruce J.–Bhargava, Rajeev–Larin, Stephen J., 2016, *The Moral Economies of Ethnic and Nationalist Claims.* Vancouver & Toronto: UBC Press

Berman, Sheri, 2006, *The primacy of politics: social democracy and the making of Europe's twentieth century.* Cambridge: Cambridge University Press

Bernstein, Eduard, 1993 [1899], *The Preconditions of Socialism.* Cambridge: Cambridge University Press – Magyarul: *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai.* Budapest:1989, Kossuth

Bertelsmann Stiftung, 2018, Bertelsmann Transformation Index (BTI) 2006–2018 Scores, *Bertelsmann Stiftung*. https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Zusaetzliche_Downloads/BTI_Scores_2006-2018.xlsx (utolsó letölés: 2019.01.15).

Besir, Ceka, 2012, The Perils of Political Competition: Explaining Participation and Trust in Political Parties in Eastern Europe. *Comparative Political Studies,* 46(12):1610–1635.

Beszélő, 1994, Gyáriparos paktumkilátások. Eörsi János interjúja Széles Gáborral, az MGYOSZ elnökével. *Beszélő,* 30(32): 12–13. http://beszelo.c3.hu/cikkek/gyariparos-paktumkilatasok.

—, 1998, Olyan ez, mint az autóvezetés – Rádai Eszter beszélgetése Rabár Ferenccel. *Beszélő,* 3.(9.) 8–22. http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Eolyan-ez-mint-az-autovezetes%E2%80%9D.

Bieler, Andreas–Morton, Adam David, 2004, A critical theory route to hegemony, world order and historical change: neo-Gramscian perspectives in international relations. *Capital & Class,* 28(1):85–113.

Birdwell, Jonathan–Feve, Sebastien–Tryhorn, Chris–Vibla, Natalia, 2013, *Democracy in Europe Can No Longer Be Taken For Granted*. London: Demos

Bisztray, Marta, 2016, The effect of FDI on local suppliers: Evidence from Audi in Hungary. *IEHAS Discussion Papers MT-DP 2016/22,* Budapest: Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences

Blanchard, Olivier–Kremer, Michael, 1997, Disorganization. *The Quarterly Journal of Economics,* 112(4):1091–1126.

Blanes i Vidal, Jordi–Draca, Mirko–Fons-Rosen, Christian, 2012, Revolving door lobbyists. *American Economic Review,* 102(7):3731–348.

Block, Fred, 2008, Swimming Against the Current: The Rise of a Hidden Developmental State in the United States. *Politics & Society,* 36(2):169–206.

Blokker, Paul, 2013, *New Democracies in Crisis? A Comparative Constitutional Study of the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania and Slovakia*. London: Routledge

Bloom, Peter, 2016, *Authoritarian Capitalism in the Age of Globalization*. Cheltenham: Edward Elgar

Bloomberg, 2018, Top Bank CEO Votes for Stability in Hungarian Election. Interview with Sándor Csányi by Gabriella Lovas. *bloomberg.com,* 2 March 2018. https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-03-02/top-bank-ceo-votes-for-stability-in-hungarian-election-race.

Blyth, Mark M., 2002, *Great Transformations: Economic Ideas and Institutional Change in the 20th century*. Cambridge: Cambridge University Press

Bockman, Johanna–Eyal, Gil, 2002, Eastern Europe as a Laboratory of Economic Knowledge: The Transnational Roots of Neo-liberalism. *American Journal of Sociology* 108(2):310–52.

Bod Péter Ákos, 2018a, Bérek, profitok és járadékok harca – magyar szemmel. *Századvég,* 2018(2):51–76.

—, 2018b. *Magyar gazdaságpolitika – tűzközelből*. Budapest: Akadémiai Kiadó

Bogár László, 2003, *Magyarország és a globalizáció*. Budapest: Osiris

Bohle, Dorothee, 2009, Race to the bottom? Transnational companies and reinforced competition in the enlarged European Union. In: *Contradictions and Limits of Neoliberal European Governance. From Lisbon to Lisbon*. Eds. Van Apeldoorn, Bastiaan–Drahokoupil, Jan–Horn, Laura. London–New York: Palgrave–Macmillan, 163–186.

—, 2013, Post-socialist housing meets transnational finance: Foreign banks, mortgage lending, and the privatization of welfare in Hungary and Estonia. *Review of International Political Economy,* 21(4):913–948.

Bohle, Dorothee–Greskovits, Béla, 2006, Capitalism without compromise: Strong business and weak labor in Eastern Europe's new transnational industries. *Studies in Comparative International Development,* 41(1):3–25.

—, 2007a, Neoliberalism, Embedded Neoliberalism, and Neocorporatism: Towards Transnational Capitalism in Central-Eastern Europe. *West European Politics,* 30(3):443–466.

—, 2007b, The State, Internationalization, and Capitalist Diversity in Eastern Europe. *Competition & Change,* 11(2):89–115.
—, 2012, *Capitalist diversity on Europe's periphery.* New York: Cornell University Press
—, 2018, Politicising embedded neoliberalism: continuity and change in Hungary's development model. *West European Politics,*1–25.
Boix, Carles, 2003, *Democracy and redistribution.* Cambridge: Cambridge University Press
Bokros Lajos, 2015, Varázsló vagy bohóc? Modernizáció és populizmus a huszonegyedik századi Európában. *Élet és Irodalom* LIX(8): 2015. február 20.
Bokros Lajos–Bauer Tamás–Csillag, István–Mihályi, Péter, 2006, Utolsó esély , *Élet és Irodalom, 2006. április 28.*
Bollen, Kenneth A., 1979, Political Democracy and the Timing of Development. *American Sociological Review,* 572–587.
Bonin, John P.–Schaffer, Mark E., 1996, Bankok, vállalatok, rossz hitelek és csődök Magyarországon, 1991–1994. *Közgazdasági Szemle,* XLIII(2):93–113.
Bor, Jacob, 2017, Diverging Life Expectancies and Voting Patterns in the 2016 US Presidential Election. *American Journal of Public Health,* 107(10):1560–1562.
Bourdieu, Pierre, 1985, Delegation and Political Fetishism. *Thesis Eleven,* 10-11(1):56–70.
Boycko, Maxim et al., 1993, Privatizing Russia. *Brookings Papers on Economic Activity,* 1993(2):139–192.
Bozóki, András, 2011, Occupy the State: The Orbán Regime in Hungary. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe,* 19(3):649–663.
—, 2015, Broken democracy, predatory state, and nationalist populism. In: *The Hungarian Patient. Social Opposition to an Illiberal Democracy.* Eds. Krasztev, Péter–van Til, Jon. Budapest: Central European University Press
Bozóki András–Hegedűs Dániel, 2017, A kívülről korlátozott hibrid rendszer: Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle,* 26(2):7–32.
Böcskei, Balázs, 2016, From Liberal Democracy to Illiberalism New Authoritarian Regimes, Hungarian Illiberalism and the Crisis of "Real Existing Liberalism". *Studia Politica. Romanian Political Science Review,* 16(3):409–429.
Böcskei Balázs–Hajdu Nóra, 2019, Hogyan dönthető meg az orbáni hibrid rezsim?, *24.hu, 2019. január 17.* https://24.hu/belfold/2019/01/17/hibrid-rezsim-orban-viktor/.
Böröcz, József, 1991, Vanguard of the Construction of Capitalism? The Hungarian Intellectuals' Trip to Power. *Critical Sociology,* 18(1):111–115.
—, 1992, Dual dependency and property vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery. *Theory and Society,* 21(1):77–104.
—, 1995, Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. *Politikatudományi Szemle,* 4(3):19–41.
—, 1999a, From comprador state to auctioneer state: property change, realignment, and peripheralization in post-state-socialist Central and Eastern Europe. In: *States and Sovereignity in the Global Economy.* Eds. Smith, David A.–Solinger, Dorothy J.–Topik, Steven C. London & New York: Routledge, 193–209.
—, 1999b, Reaction as progress: economists as intellectuals. In: *Intellectuals and politics in Central Europe.* Ed. Bozóki, András. Budapest: Central European University Press, 245–262.
—, 2000a, The Fox ad the Raven: The European Union and Hungary Renegotiate the Margins of "Europe". *Comparative Studies in Society and History,* 42(4):847–875.
—, 2000b, Informality Rules. *East European Politics & Societies,* 14(2):348–380.
—, 2001, Change Rules. *American Journal of Sociology,* 106(4):1152–1168.
—, 2012, Notes on the Geopolitical Economy of Post-State Socialism. In: *Socialism Vanquished, Socialism Challenged: Eastern Europe and China, 1989–2009.* Eds. Solinger, Dorothy J.–Bandelj, Nina. Oxford: Oxford University Press, 103–124.
—, 2017, *Hasított fa: a világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig.* Budapest: L'Harmattan
—, 2018, *Az EU és a világ – Kritikai elemzés.* Budapest: Kalligram

Böröcz, József–Róna-Tas, Ákos, 1995, Small Leap Forward: Emergence of New Economic Elites. *Theory and Society,* 24(5):751–781.
Brada, Josef C.–Singh, Inderjit–Török, Adám, 1994, Firms Afloat and Firms Adrift: Hungarian Industry and the Economic Transition. *Eastern European Economics,* 32(1):1–104.
Brady, David–Kaya, Yunus–Gereffi, Gary, 2011, Stagnating Industrial Employment in Latin America. *Work and Occupations,* 38(2):179–220.
Braun, Virginia–Clarke, Victoria, 2006, Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology* 3(2):77–101.
Breedlove, William L.–Armer, J. Michael, 1996, Economic Disarticulation and Social Development in Less-Developed Nations: A Cross-National Study of Intervening Structures. *Sociological Focus* 29(4):359–78.
Bresser-Pereira, Luiz Carlos, 2010, From the National-Bourgeoisie to the Dependency Interpretation of Latin America. *Latin American Perspectives* 38(3):40–58.
Bresser-Pereira, Luiz Carlos–Ianoni, Marcus, 2015, Developmental class coalitions: historical experiences and prospects. *Paper prepared for international symposium Growth, Crisis and Democracy: The Political Economy of Social Coalitions and Policy Regime Change, organized by Waseda University and the European University Institute, Firenze, November 2014. Escola de Economia de São Paulo da Fundação Getulio Vargas FGV-EESP, Working Paper #386, March 2015.* São Paulo
Bretter, Zoltán, 2014, Halfway or no way? *Politeja,* 2(28):5–30.
Brown, David L.–Greskovits, Béla–Kulcsár, László J., 2007, Leading Sectors and Leading Regions: Economic Restructuring and Regional Inequality in Hungary since 1990. *International Journal of Urban and Regional Research,* 31(3):522–542.
Bruff, Ian, 2014, The Rise of Authoritarian Neoliberalism. *Rethinking Marxism,* 26(1):113–129.
Bruno, Giovanni S. F.–Crinò, Rosario–Falzoni, Anna M., 2012, Foreign Direct Investment, Trade, and Skilled Labour Demand in Eastern Europe. *LABOUR: Review of Labour Economics & Industrial Relations,* 26(4):492–513.
Bruszt László, 1995 [1989], A „funkcionális" korrupció alkonya. In: *A centralizáció csapdája.* Szerk. Bruszt László. Szombathely: Savaria University Press, 41–49.
—, 1998, The Politics of Patience: Support for Capitalism. In: *The Postcommunist Citizen (New European Studies).* Eds. Barnes, Samuel–Simon, Janos. Budapest: Erasmus Foundation and IPS of HAS, 165–195.
—, 2002, Making Markets and Eastern Enlargement: Diverging Convergence? *West European Politics,* 25(2):121–140.
—, 2006, Making capitalism compatible with democracy – tentative reflections from the East. In: *The diversity of democracy – a tribute to Philippe C. Schmitter.* Eds. Crouch, Colin–Streeck, Wolfgang. Northampton: Edward Elgar, 149–175.
Buchowski, Michal, 2006, The specter of orientalism in Europe: From exotic other to stigmatized brother. *Anthropological Quarterly,* 79(3):463–482.
Bugarič, Bojan, 2015, A crisis of constitutional democracy in post-Communist Europe: "Lands in-between" democracy and authoritarianism. *International Journal of Constitutional Law,* 13(1):219–245.
Bunce, Valerie, 2001, Democratization and economic reform. *Annual Review of Political Science,* 4(1):43–65.
Bunce, Valerie J–Wolchik, Sharon L., 2011, *Defeating authoritarian leaders in postcommunist countries.* Cambridge: Cambridge University Press
Burawoy, Michael, 1996, The state and economic involution: Russia through a China lens. *World Development,* 24(6):1105–1117.
—, 2001a, Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes. *American Journal of Sociology,* 106(4):1099–1120.
—, 2001b, Transition without Transformation: Russia's Involutionary Road to Capitalism. *East European Politics & Societies,* 15(2):269–290.

—, 2010, A harmadik nagy átalakulás, avagy hogyan lehet Polányit átmenteni a jövőbe. *Eszmélet* (91):93–110.
Burawoy, Michael–Krotov, Pavel, 1992, The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry. *American Sociological Review,* 57(1):16–38.
—, 1993, The Economic Basis of Russia's Politicial Crisis. *New Left Review,* 1993(198):49–69.
Burawoy, Michael–Krotov, Pavel–Lytkina, Tatyana, 2000, Involution and Destitution in Capitalist Russia. *Ethnography,* 1(1):43–65.
Burkhart, Ross E–Lewis-Beck, Michael S., 1994, Comparative democracy: the economic development thesis. *American Political Science Review,* 88(04):903–910.
Burris, Val., 2013, Who Rules? An Internet Guide to Power Structure Research. *Department of Sociology, University of Oregon.* http://darkwing.uoregon.edu/~vburris/whorules/.
Buszko, Michal–Krupa, Dorota, 2015, Foreign Currency Loans in Poland and Hungary – A Comparative Analysis. *Procedia Economics and Finance,* 30:124–136.
Buzogány, Áron, 2017, Illiberal democracy in Hungary: authoritarian diffusion or domestic causation? *Democratization,* 24(7): 1307–1325.
Buzogány, Áron–Varga, Mihai, 2018, The ideational foundations of the illiberal backlash in Central and Eastern Europe: the case of Hungary. *Review of International Political Economy* 25(6):811–828.
Callon, Michel, 2007, What does it mean to say that economics is performative? In: *Do Economists Make Markets? On the Performativity of Economics.* Eds. MacKenzie, Donald–Muniesa, Fabian–Siu, Lucia. Princeton: Princeton University Press, 311–358
Campbell, John L.–Lindberg, Leon N., 1990, Property Rights and the Organization of Economic Activity by the State. *American Sociological Review,* 55(5):634–647.
Cardoso, Fernando Henrique, 1977, The Consumption of Dependency Theory in the United States. *Latin American Research Review,* 12(3):7–24.
Cardoso, Fernando Henrique–Faletto, Enzo, 1979, *Dependency and Development in Latin America.* Berkeley: University of California Press
Carothers, Thomas, 2002, The end of the transition paradigm. *Journal of Democracy,* 13(1):5–21.
Carrier, James G.–Kalb, Don (eds.), 2015, *Anthropologies of Class: Power, Practice and Inequality.* Cambridge: Cambridge University Press
Case, Holly, 2017, Shape-Shifting Illiberalism in East-Central Europe. *Current History,* 116(788):112–115.
Cerny, Philip G., 1997, Paradoxes of the Competition State: The Dynamics of Political Globalization. *Government and Opposition,* 32(2):251–274.
Chang Ha-Joon, 2002, *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective.* London: Anthem Press
Chang Ha-Joon–Evans, Peter B., 2005, The Role of Institutions in Economic Change. In: *Reimagining Growth: Towards a Renewal of Development Theory.* Eds. De Paula, Silvana–Dymski, Gery A. London: Zed Books, 99–129.
Christensen, Paul T., 2016, Labor under Putin: The State of the Russian Working Class. *New Labor Forum,* 26(1):64–73.
Chua, Amy, 2018, *Political Tribes: Group Instinct and the Fate of Nations.* London: Bloomsbury
Clark, Terry Nichols–Lipset, Seymour Martin, 1991, Are Social Classes Dying? *International Sociology,* 6(4):397–410.
Coates, David, 2000, *Models of Capitalism: Growth and Stagnation in the Modern Era.* Cambridge: Polity Press
Cohen, Jeffrey E., 1986, The Dynamics of the "Revolving Door" on the FCC. *American Journal of Political Science,* 30(4):689–708.
Colantone, Italo–Stanig, Piero, 2018a, Global Competition and Brexit. *American Political Science Review,* 112(2):201–218.
—, 2018b, The Trade Origins of Economic Nationalism: Import Competition and Voting Behavior in Western Europe. *American Journal of Political Science,* 62(4):936–953.

Coman, Ramona–Tomini, Luca, 2014, A Comparative Perspective on the State of Democracy In: Central and Eastern Europe. *Europe-Asia Studies,* 66(6):853–858.
Cox, Robert W., 1983, Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay In: Method. *Millennium,* 12(2):162–175.
CRCB 2018, Orosz állami befolyás a magyar online hírportálokra 2010–2017. *Corruption Research Center Budapest: 2018. március 19.*
Crouch, Colin, 2004, Post-Democracy and the Commercialization of Citizenship. In: –: *Post-Democracy.* Cambridge: Polity Press, 78–104.
Curwin, Kevin D.–Mahutga, Matthew C., 2014, Foreign Direct Investment and Economic Growth: New Evidence from Post-Socialist Transition Countries. *Social Forces,* 92(3):1159-87.
Czakó Katalin, 2014, Az Audi Hungaria Motor Kft. hatása a helyi gazdasági és társadalmi folyamatokra. *Tér és Társadalom,* 28(2):188–198.
Czirfusz Márton, 2015, A közfoglalkoztatás térbeli egyenlőtlenségei. In: *Munkaerőpiaci tükör, 2014.* Szerk. Fazekas, Károly–Varga, Júlia. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 126–138.
Csáki György (szerk.), 2009, *A látható kéz: a fejlesztő állam a globalizáció korában.* Budapest: Napvilág Kiadó
Cseres-Gergely Zsombor–Molnár György, 2014, Közmunka, segélyezés, elsődleges, másodlagos munkaerőpiac. In: *Társadalmi Riport 2014.* Szerk. Kolosi Tamás–Tóth István György. Budapest: TÁRKI, 204–225.
Csigó Péter, 2016, '89 mint társadalmi csapda. In: *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Szerk. Földes György–Antal Attila. Budapest: Napvilág Kiadó, 96–130.
Csillag Gábor–Scheiring Gábor, 2003, Tiszta vizet a Globálba. *Népszabadság,* 2003. október 1. 16. http://nol.hu/archivum/archiv-128776-109515.
Csillag Tamás–Szelényi Iván, 2015, Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/Neo-conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-communist Europe. *Intersections: East European Journal of Society and Politics,* 1(1):18–48.
Csite András–Major Klára, 2010, Az állam és a vállalkozások kapcsolatának néhány jellegzetessége Magyarországon. Budapest: HÉTFA Kutatóintézet, Bizalom és Vállalkozás Program, Műhelytanulmányok, IV.
Csizmadia Ervin, 2014, *Miért „alaptalan" a magyar demokrácia? Pártok, konfliktusok, társadalmi kohézió és állampolgári nevelés.* Budapest: Gondolat Könyvkiadó
—, 2017, *A magyar politikai fejlődés logikája – Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan?* Budapest: Gondolat Kiadói Kör
Dae-Bong Kwon, 2009, Human capital and its measurement. *The 3rd OECD World Forum on Statistics, Knowledge and Policy Charting Progress, Building Visions, Improving Life., 27–30 October 2009.* Busan (Korea)
Dahl, Robert Alan, 1973, *Polyarchy: Participation and Opposition.* New Haven: Yale University Press
Dancsik Bálint et al., 2015, *A nemteljesítő lakossági jelzáloghitel-portfólió átfogó elemzése mikroszintű adatok segítségével.* Budapest: Magyar Nemzeti Bank, MNB-tanulmányok különszám
Dávid Péter, 2010, Kiváló partner lehet a piac. *Figyelő,* 2010. augusztus 16.
Davies, William, 2016, The new neoliberalism. *New Left Review,* 2016(101):121–34.
Dawson, James–Hanley, Seán, 2016a, The Fading Mirage of the "Liberal Consensus". *Journal of Democracy,* 27(1):20–34.
Deák, András, 2013, Hungarian Dances – The Origins and the Future of Viktor Orbán's Revolution. *Lithuanian Annual Strategic Review,* 11(1):145.
Debreceni József, 2011, *A politika fertője.* Budapest: Media Nova
Dehir.hu, 2013, Szabó Miklós: egy fillér állami vagyont sem privatizáltunk, *dehir.hu,* 2013. január 21. https://www.dehir.hu/debrecen/szabo-miklos-egy-filler-allami-vagyont-sem-privatizaltunk/2013/01/21/.

Deloitte 2016, *Central Europe Top 500: An era of digital transformation 2006–2016*. Budapest: Deloitte Touche Tohmatsu Limited
Detragiache, Enrica–Tressel, Thierry–Gupta, Poonam, 2008, Foreign Banks in Poor Countries: Theory and Evidence. *The Journal of Finance,* 63(5):2123–2160.
Dewatripont, M.–Roland, Gérard, 1992, The virtues of gradualism and legitimacy in the transition to a market economy. *Economic Journal,* 102(411):291–300.
Diamond, Larry, 2017, Is There a Crisis of Liberal Democracy? Presentation at the National Endowment for Democracy, 30 November 30 2017. Washington, D.C.
Diamond, Larry–Lipset, Seymour Martin–Linz, Juan, 1987, Building and sustaining democratic government in developing countries: some tentative findings. *World Affairs,* 5–19.
DICE Database 2016, European innovation scoreboard, 2007–2014, *CESifo Institute, Munich.* http://www.cesifo-group.de/DICE/fb/SXzWN3y5 (utolsó letöltés: 2018. 05. 24).
Domhoff, G William–Webber, Michael J., 2011, *Class and Power in the New Deal: Corporate Moderates, Southern Democrats, and the Liberal-Labor Coalition*. Stanford, Cal.: Stanford University Press
Domhoff, William G., 2006, How to Do Research on Power. In: – –: *Who Rules America? Power, Politics and Social Change*. New York, NY: McGraw-Hill, 217–224.
Drábik János, 2006, *Világdemokratúra: A hitelpénz-fasizmus világrendje*. Budapest: Gold Book
Drahokoupil, Jan, 2008a, The Investment-Promotion Machines: The Politics of Foreign Direct Investment Promotion in Central and Eastern Europe. *Europe-Asia Studies,* 60(2):197–225.
—, 2008b, The rise of the competition state in the Visegrád Four: Internationalization of the state as a local project. In: *From Lisbon to Lisbon: Contradictions and limits of neoliberal European governance*. Eds. Van Apeldoorn, Bastiaan–Drahokoupil, Jan–Horn, Laura. Basingstoke: Palgrave–MacMillan, 187–208.
—, 2008c, The Rise of the Comprador Service Sector: The Politics of State Transformation in Central and Eastern Europe. *Polish Sociological Review,* 2(162):175–89.
Duol.hu, 2018, Garázsvállalkozásból komoly cég. Duol.hu, 2018. május 24. https://www.duol.hu/eletstilus/helyi-eletstilus/harminc-eve-kisiparoskent-kezdte-karsai-bela-aki-azota-hetszaz-fot-foglalkoztat-2286725/.
Earle, John–Telegdy, Álmos–Antal, Gábor, 2012, FDI and Wages: Evidence from Firm-Level and Linked Employer-Employee Data in Hungary, 1986–2008. *IZA Discussion Paper No. 7095*. Bonn, Institute for the Study of Labor
Éber Márk Áron, 2015, Osztályszerkezet Magyarországon a világrendszer-elemzés perspektívájából. *Replika*. 2015(92-93):119–140.
Éber Márk Áron et al., 2014, 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat,* 2014(1):10–63.
Éber Márk Áron–Gagyi Ágnes, 2014, Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. *Fordulat,* 6(21):170–191.
EBRD 1999, *Transition Report 1999: Ten Years of Transition*. London: European Bank for Reconstruction and Development
—, 2007, *Life in Transition: A survey of people's experiences and attitudes*. London: European Bank for Reconstruction and Development
Eduline 2010, Mennyit keres egy középiskolai, főiskolai vagy egyetemi tanár? *eduline.hu,* 2010. június 22. http://eduline.hu/kozoktatas/2010/6/22/20100622_tanari_fizetesek_brutto_berek.
Eger Hírek, 2017, Széles Gábor: Simicska megfúrta volna, hogy gazdasági miniszter legyek. Molnár Helga beszélgetése Széles Gáborral., *Egerhirek.hu, 2017. november 24.* http://www.egerhirek.hu/2017/11/24/szeles-gabor-simicska-megfurta-volna-hogy-gazdasagi-miniszter-legyek/kozelet/molnarhelga.
Ehrlich Éva–Révész Gábor, 1996, A magyar gazdaság strukturális változásai az átalakulás első időszakában, 1989–1993. *Közgazdasági Szemle,* XLIII(5):457–472.
Eichengreen, Barry–Leblang, David, 2008, Democracy and Globalization. *Economics & Politics,* 20(3):289–334.

EIU 2018, The Economist Intelligence Unit's Democracy Index. *The Economist Intelligence Unit Infographics* https://infographics.economist.com/2018/DemocracyIndex/.
Ékes Ildikó, 1997, Adózás, 1988–1996. *Statisztikai Szemle,* 75(1):45–56.
Ekiert, Grzegorz, 2003, Patterns of postcommunist transformation in Central and Eastern Europe. In: *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe.* Eds. Ekiert, Grzegorz–Hanson, Stephen E. Cambridge: Cambridge University Press, 89–119.
—, 2012, The Illiberal Challenge in Post-Communist Europe Surprises and Puzzles. *Taiwan Journal of Democracy,* 8(2):63–77.
Ellingstad, Marc, 1997, The Maquiladora Syndrome: Central European Prospects. *Europe-Asia Studies,* 49(1):7–21.
Elster, Jon, 1985, *Making Sense of Marx.* Cambridge: Cambridge University Press
—, 1993, The necessity and impossibility of simultaneous economic and political reform. In: *Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World.* Eds. Greenberg, Douglas et al. Oxford: Oxford University Press, 267–274.
Emmenegger, Patrick et al. (eds.), 2012, *The Age of Dualization: The Changing Face of Inequality in Deindustrializing Societies.* Oxford: Oxford University Press
Enyedi Zsolt, 2015, Paternalista populizmus a Jobbik és a Fidesz ideológiájában. *Fundamentum,* 2015(2–3):50–61.
—, 2016a, Paternalist populism and illiberal elitism in Central Europe. *Journal of Political, Ideologies,* 21(1):9–25.
—, 2016b, Populist Polarization and Party System Institutionalization. *Problems of Post-Communism,* 63(4):210–220.
Enyedi Zsolt–Fábián Zoltán–Tardos Róbert, 2014, Pártok és szavazók, 2002–2014. In: *Társadalmi Riport 2014.* Szerk. Kolosi Tamás–Tóth István György. Budapest: TÁRKI, 532–557.
Ericson, Richard E., 1991, The Classical Soviet-Type Economy: Nature of the System and Implications for Reform. *Journal of Economic Perspectives,* 5(4):11–27.
Erikson, Robert–Goldthorpe, John H., 1992, *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies.* New York: Clarendon Press
Esping-Andersen, Gosta, 1990, *The Three Worlds of Welfare Capitalism.* Cambridge: Politiy Press
—, 1993, Post-industrial class structures: An analytical framework. In: *Stratification and Mobility in Post-Industrial Society.* Ed. Esping-Andersen, Gosta. London: Sage
—, 1999, Politics without Class: Postindustrial Cleavages in Europe and America. In: *Continuity and Change in Contemporary Capitalism.* Eds. Kitschelt, Herbert–Lange, Peter–Marks, Gary–Stephens, John D. Cambridge: Cambridge University Press, 293–316.
Estevez-Abe, Margarita–Iversen, Torben–Soskice, David, 2002, Social Protection and the Formation of Skills: A Reinterpretation of the Welfare State. In: *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage,* Eds. Hall, Peter A–Soskice, David. Oxford: Oxford University Press, 145–183.
Eurobarometer 2006, SME, Access to Finance in the New Member States. In: *Flash Eurobarometer.* Brussels: European Commission–The Gallup Organization
Európai Bizottság, 2018a, 2018. évi országjelentés – Magyarország. Brüsszel: *Európai Bizottság, 2018. évi európai szemeszter*: Az 1176/2011/EU rendelet szerinti értékelés a strukturális reformok terén elért haladásról, a makrogazdasági egyensúlyhiány megelőzéséről és korrekciójáról, továbbá a részletes vizsgálat eredményeiről.
—, 2018b, Education and Training MONITOR 2018, Country analysis. Brüsszel: Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture, October 2018.
European Commission, 2017, *Taxation trends in the European Union, Data for the EU Member States, Iceland and Norway. 2017 edition.* Luxembourg: DG Taxation and Customs Union / Publications Office of the European Union
—, 2018, Statutory tax rates. *Data on taxation, Taxation and Customs Union, European Commission database, downloaded on 10/6/2018.* https://ec.europa.eu/taxation_customs/business/economic-analysis-taxation/data-taxation_en.

Eurostat 2014, *Taxation trends in the European Union. Data for the EU Member States, Iceland and Norway. 2014 Edition.* Luxembourg: Publications Office of the European Union
—, 2017, Main national accounts tax aggregates, gov_10a_taxag. *Eurostat.* http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=gov_10a_taxag (Utolsó letöltés: 2017. 12. 07)
—, 2018a, Arrears (mortgage or rent, utility bills or hire purchase) from 2003 onwards. *Eurostat, EU-SILC survey [ilc_mdes05]* http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_mdes05&lang=en (Utolsó letöltés: 2018. 01. 18)
—, 2018b, Employment (main characteristics and rates) – annual averages. *Eurostat.* http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsi_emp_a&lang=en (Utolsó letöltés: 2018. 01. 22)
—, 2018c, Foreign affiliate statistics (FATS), *Eurostat.* http://ec.europa.eu/eurostat/web/structural-business-statistics/data/database (Utolsó letöltés: 2018. 02. 22)
—, 2018d, General government expenditure by function (COFOG). *Eurostat.* http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=gov_10a_exp&lang=eng (Utolsó letöltés: 2018. 12. 14)
—, 2018e, Material deprivation rate for the 'Economic strain' and 'Durables' dimensions, by number of item of deprivation. *Eurostat, EU-SILC survey [ilc_sip8].* http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_sip8&lang=en (Utolsó letöltés: 2018. 05. 22)
—, 2019a, At-risk-of-poverty rate by poverty threshold, age and sex. *Eurostat. EU-SILC survey, [ilc_li02].* http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_li02 (Utolsó letöltés: 2019. 01. 18)
—, 2019b, Employment and activity by sex and age – annual data. *Eurostat.* http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsi_emp_a&lang=eng (Utolsó letöltés: 2019. 01. 20)
—, 2019c, Inability to face unexpected financial expenses. *Eurostat. EU-SILC survey [ilc_mdes04].* http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_mdes04&lang=en (Utolsó letöltés: 2019. 01. 19)
—, 2019d, Inequality of income distribution S80/S20 income quintile share ratio – EU-SILC survey. *Eurostat.* http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_pns4&lang=en (Utolsó letöltés: 2019. 01. 26)
Evans, Peter B., 1979, *Dependent Development: The Alliance of Multinational, State, and Local Capital in Brazil.* Princeton: Princeton University Press
—, 1989, Predatory, developmental, and other apparatuses: A comparative political economy perspective on the Third World state. *Sociological Forum,* 4(4):561–587.
—, 1995, *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press
—, 2010, Constructing the 21st century developmental state: potentialities and pitfalls. 37–58 In: *Constructing a democratic developmental state in South Africa: Potentials and challenges* Eds. Edigheji, Omano. Cape Town: HSRC Press.
—, 2014, The Capability Enhancing Developmental State: Concepts and National Trajectories. In: *The South Korean Development Experience.* Eds. Kim, Eun Mee–Kim, Pil Ho. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 83–110
Eyal, Gil, 2000, Anti-politics and the spirit of capitalism: Dissidents, monetarists, and the Czech transition to capitalism. *Theory and Society,* 29(1):49–92.
Eyal, Gil–Szelényi, Iván–Townsley, Eleanor, 1997, The Theory of Post-communist Managerialism: Elites and Classes in Post-communist Transformation. *New Left Review,* 1997/222 (March-April)):60–92.
—, 1998, *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe.* London: Verso
—, 2003, On Irony: An Invitation to Neoclassical Sociology. *Thesis Eleven,* 73(1):5-41.
Fáber Ágoston, 2014, Determinizmus, episztemológiai szakadék és társadalomkritika Pierre Bourdieu-nél és Luc Boltanskinál. *Eszmélet,* 26(103):122–134.

Fabry, Adam, 2011, From poster boy of neoliberal transformation to basket case: Hungary and the global economic crisis. In: *First the Transition, Then the Crash: Eastern Europe in the 2000s*. Ed. Dale, Gareth. London: Pluto Press, 203–228.
—, 2014, *The Political Economy of Neoliberal Transformation in Hungary: From the 'Transition' of the 1980s to the Current Crisis*. London: Brunel University, Department of Politics and History, Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy (PhD)
—, 2017a, The origins of neoliberalism in late 'socialist' Hungary: The case of the Financial Research Institute and 'Turnabout and Reform'. *Capital & Class,* 42(1):77–107.
—, 2017b, Post-communist mafia state: the case of Hungary. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe,* 25(1):150–152.
—, 2018, Neoliberalism, crisis and authoritarian–ethnicist reaction: The ascendancy of the Orbán regime. *Competition & Change* (First Published 23 November 2018)
Fabry, Adam–Sandbeck, Sune, 2018, Introduction to special issue on 'authoritarian neoliberalism'. *Competition & Change* (First Published 23 November 2018)
Fairbanks, Charles H., 1999, The feudalization of the state. *Journal of Democracy,* 10(2):47–53.
Farkas Péter, 1994, Lehetséges, vagy nem lehetséges? – Átmenet a szocialista modellről a kapitalista modellre. *Társadalmi Szemle,* XLIX(7):3–10.
—, 2011, A világrendszer-elmélet forrásairól. *Eszmélet,* 23(92):5–14.
Fazekas, Károly, 2005, Effects of FDI inflows on regional labour market differences in Hungary. *Economie internationale,* (2):83–105.
Fazekas Károly–Szabó-Morvai Ágnes (szerk.), 2018, *Munkaerőpiaci tükör – 2017.* Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet
Fazekas, Mihály–Főző, Zsolt–Tóth, István János, 2014, The corruption risks of the nuclear power plants: what can we expect in case of Paks II? Budapest: Energiaklub & Corruption Research Center Budapest, October 2014.
Fazekas, Mihály–King, Lawrence Peter, 2018, Perils of development funding? The tale of EU Funds and grand corruption in Central and Eastern Europe. *Regulation & Governance* (First published: 04 January 2018):1–26.
Fazekas, Mihály–Tóth, István János, 2016, From Corruption to State Capture: A New Analytical Framework with Empirical Applications from Hungary. *Political Research Quarterly,* 69(2):320–334.
Feitl István–Földes György–Hubai László (szerk.), 2004, *Útkeresések: A magyar szociáldemokrácia tegnap és ma*. Budapest: Napvilág Kiadó
Feenstra, Robert C.–Inklaar, Robert–Timmer, Marcel P., 2015, The Next Generation of the Penn World Table. *American Economic Review,* 105(10):3150–3182.
Feischmidt Margit (szerk.), 2014, *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest: L'Harmattan Kiadó–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Feischmidt Margit–Szombati Kristóf, 2014, A hagyományok visszatérése, a cigányellenesség és a jobboldali radikalizmus – Gyöngyöspata 2011. In: *Nemzet a mindennapokban: Az újnacionalizmus populáris kultúrája,* Szerk. Feischmidt Margit. Budapest: L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 373–402.
Feol.hu, 2011, Kilépni a multik árnyékából – interjú Karsai Bélával. *Feol.hu, 2011. április 23.* https://www.feol.hu/cimlapon/kilepni-a-multik-arnyekabol-interju-karsai-belaval-1136631/.
Ferenczi, Barnabás et al., 2002, In Focus I. Wages: a Decade of Transformation. In: *The Hungarian Labour Market.* Eds. Fazekas, Károly–Koltay, Jenő. Budapest: Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences
Ferge Zsuzsa (szerk.), 2017, *Magyar társadalom- és szociálpolitika (1990–2015).* Budapest: Osiris
Ferguson, Thomas, 1984, From Normalcy to New Deal: industrial structure, party competition, and American public policy in the Great Depression. *International Organization,* 38(1):41–94.
Ferreri, Monica–Kriesi, Hanspeter, 2014, Europeans' Understandings and Evaluations of Democracy: Topline Results from Round 6 of the European Social Survey. *Topline Results from*

Round 6 of the European Social Survey, City University of London, September 2014. London, ESS Topline Results Series 4
Fidesz.hu, 2010, Demján: az ország érdeke a Fidesz győzelme. *Fidesz.hu,* 2010. március 24. http://www.fidesz.hu/hirek/2010-03-24/demjan-az-orszag-erdeke-a-fidesz-gy337zelme/.
— 2016, A hazai igényekre épül a nemzeti buszgyártás megújítása. *fidesz.hu,* 2016. május 20. http://www.fidesz.hu/hirek/2016-05-20/a-hazai-igenyekre-epul-a-nemzeti-buszgyartas-megujitasa/.
Fidrmuc, Jan, 2003, Economic reform, democracy and growth during post-communist transition. *European Journal of Political Economy,* 19(3):583–604.
Fields, Gary S., 2004, Dualism in the labor market: a perspective on the Lewis model after half a century. *The Manchester School,* 72(6):724–735.
Figyelő, 2000, Szolid konzervativizmus. Martin József Péter interjúja Bokros Lajossal, a Világbank igazgatójával. *Figyelő,* 2000. október 12-18, 20–23.
—, 2004, Egy csésze kávé: Fáth Péter. *Figyelő,* 2004. március 11.
—, 2005, A Széles-birodalom. *Figyelő/24.hu,* 2005. október 09. https://24.hu/fn/gazdasag/2005/10/09/szeles_birodalom/.
—, 2009, Politikai frontvonalak: Csányi Sándor ügyei. *Figyelő*, 2009. február 3.
Filippov Gábor, 2018, A hibrid ellenforradalom kora. *24.hu,* 2018. július 31. https://24.hu/belfold/2018/07/31/filippov-gabor-a-hibrid-ellenforradalom-kora/.
Fink, Philipp, 2006, FDI-led growth and rising polarisations in Hungary: Quantity at the expense of quality. *New Political Economy,* 11(1):47–72.
Fischer, Stanley–Gelb, Alan, 1991, The Process of Socialist Economic Transformation. *The Journal of Economic Perspectives,* 5(4):91–105.
Flora, Peter–Heidenheimer, Arnold, 1981, *The Development of Welfare States in Western Europe and North America*. New Brunswick, NJ: Transaction Press
Fortin, Jessica, 2012, Is There a Necessary Condition for Democracy? The Role of State Capacity in Postcommunist Countries. *Comparative Political Studies,* 45(7):903–930.
Földes György, 1995, *Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986*. Budapest: Maecenas
— 1998, *Rendszer – hatalom és a baloldal Magyarországon 1994 után*. Budapest: Napvilág Kiadó
Förster, Michael F.–Tóth, István György, 1998, The Effects of Changing Labor Markets and Social Policies on Income Inequality and Poverty: Hungary and the Other Visegrad Countries Compared. *LIS Working Paper Series, No. 177.* Luxembourg: Income Study (LIS)
Frank, Andre Gunder, 1966, *The Development of Underdevelopment*. New York: Monthly Review Press
Friedman, Jonathan, 2003, Globalization, dis-integration, re-organization: The transformations of violence. In: *Globalization, the state and violence,* Ed. Friedman, Jonathan. Walnut Creek, CA: Altamire Press, 1–34.
Friedman, Thomas, 1999, *The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization*. New York: Anchor Books
Fuchs, Dieter, 2007, The Political Culture Paradigm. In: *The Oxford Handbook of Political Behavior.* Eds. Dalton, Russell J.–Klingemann, Hans-Dieter. Oxford: Oxford University Press, 161–184.
Fujita, Masahisa–Krugman, Paul R–Venables, Anthony J., 2001, *The spatial economy: Cities, regions, and international trade*. Cambridge, MA: MIT Press
Fukuyama, Francis, 1992, *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press – Magyarul: *A történelem vége és az utolsó ember,* Budapest: 1994, Európa Kiadó
—, 2012a, Do Institutions Really Matter? *The American Interest,* 23 January, 2012
—, 2012b, What's Wrong with Hungary? *The American Interest* 6 February, 2012
G7.hu, 2018a, 2010 óta egyre kevésbé a csúcstechnológiára épít a magyar export. Hobot Péter, *g7.hu,* 2018.07.25. https://g7.hu/piac/20180725/2010-ota-egyre-kevesbe-a-csucstechnologiara-epit-a-magyar-export/.

—, 2018b, Évi 48 milliárd forintnyi társasági adót trükközhet ki az országból 30 magyarországi multi, Bucsky Péter, *g7.hu,* 2018. november 12. https://g7.hu/piac/20181112/evi-48-milliard-forintnyi-tarsasagi-adot-trukkozhet-ki-az-orszagbol-30-magyarorszagi-multi/.
—, 2018c, Magyarország 50 országból a 49., ha a startupokat támogató környezetről van szó. Torontáli Zoltán, *g7.hu,* 2019. január 3. https://g7.hu/piac/20190103/magyarorszag-50-orszagbol-a-49-ha-a-startupokat-tamogato-kornyezetrol-van-szo/.
—, 2019, A nagy magyar bérnövekedés Európában csak visszaesésre volt elég. Kasnyik Márton–Hajdu Miklós, *g7.hu,* 2019. január 3. https://g7.hu/allam/20190103/a-nagy-magyar-bernovekedes-europaban-csak-visszaesesre-volt-eleg/.
Gábor R. István–Nagy Gyula, 2001, Közelkép: Munkanélküliek jövedelemtámogatása. In: *Munkaerőpiaci Tükör 2001.* Szerk. Fazekas, Károly. Budapest: MTA, Közgazdaság-tudományi Kutatóközpont – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 41–176.
Gács János–Hárs Ágnes–Hüttl Antónia, 2001, Bérkonvergencia az EU-csatlakozás előtt és után: gazdasági összefüggések, tapasztalatok és lehetséges fejlődési pályák. *Külgazdaság,* XLV(Július-Augusztus):22–60.
Gagyi Ágnes, 2014, Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat,* 21(6):298–316.
—, 2016, 'Coloniality of Power' in East Central Europe: External Penetration as Internal Force in Post-Socialist Hungarian Politics. *Journal of world-systems research,* 22(2):349–372.
Gagyi, Ágnes–Gerőcs, Tamás, 2019, The Political Economy of Hungary's New "Slave Law". *LeftEast, 1 January 2019.* http://www.criticatac.ro/lefteast/the-political-economy-of-hungarys-new-slave-law/.
Galofré-Vilà, Gregori–Meissner, Christopher M.–McKee, Martin–Stuckler, David, 2017, Austerity and the rise of the Nazi party. *NBER Working Paper No. 24106*. National Bureau of Economic Research Inc.
Galston, William, 2018, The populist challenge to liberal democracy. *Journal of Democracy,* 29(2):5-19.
Ganev, Venelin I., 2007, *Preying on the state: The transformation of Bulgaria after 1989.* Ithaca, NY, Cornell University Press.
—, 2009, Postcommunist Political Capitalism: A Weberian Interpretation. *Comparative Studies in Society and History,* 51(3):648–674.
Gazsó Ferenc–Laki László, 2004, *Fiatalok az újkapitalizmusban.* Budapest: Napvilág Kiadó
Gedeon, Péter, 2017, Capitalism and democracy in the postsocialist transformation. Basic concepts. *Society and Economy,* 39(3):385–407.
Geiger Éva, 2000, Multinacionális cégek és a szociálpolitika: Példaszerű alkalmazkodás. *A Munkaadó Lapja,* 2000(29).
Gereffi, Gary, 1983, *The Pharmaceutical Industry and Dependency in the Third World.* Princeton: Princeton University Press
Gereffi, Gary–Fernandez-Stark, Karina, 2016, *Global Value Chain Analysis: A Primer.* 2nd ed. Durham, NC.: Duke University
Gereffi, Gary–Korzeniewicz, Miguel (eds.), 1995, *Commoditiy Chains and Global Capitalism.* New York, Praeger
Gerőcs Tamás, 2015, A német járműipar globális terjeszkedésének hatása a kelet-közép-európai felzárkózásra. *Külügyi Szemle,* 14(3):96–117.
Gerőcs, Tamás–Pinkasz, András, 2018, Debt-ridden development on Europe's Eastern Periphery. In: *Global Inequalities in World-Systems Perspective: Theoretical Debates and Methodological Innovations,* Eds. Boatcă, Manuela–Komlosy, Andrea–Nolte, Hans-Heinrich. New York: Routledge, 131–153.
Gerőcs Tamás–Jelinek Csaba, 2018, A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban. *Eszmélet,* 2018(118):12–33.
Gerschenkron, Alexander, 1962, *Economic backwardness in historical perspective: a book of essays.* Cambridge, MA, Belknap Press of Harvard University Press

Gill, Stephen R.–Law, David, 1989, Global Hegemony and the Structural Power of Capital. *International Studies Quarterly,* 33(4):475–499.
Gimpelson, Vladimir–Kapelyushnikov, Rostislav, 2011, Labor Market Adjustment: Is Russia Different? *IZA Discussion Paper No. 5588, March 2011,* Bonn: Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit – Institute for the Study of Labor
Gingrich, Andre, 2006, Neo-nationalism and the reconfiguration of Europe. *Social Anthropology,* 14(2):195–217.
Gingrich, Andre–Banks, Marcus (eds.), 2006, *Neo-nationalism in Europe and Beyond: Perspectives from Social Anthropology.* New York: Berghahn Books
Goldthorpe, John H. 1996, Class Analysis and the Reorientation of Class Theory: The Case of Persisting Differentials in Educational Attainment. *The British Journal of Sociology,* 47(3):481–505.
Gorz, André, 1982, *Farewell to the Working Class: An Essay on Post-industrial Socialism.* London: Pluto Press
Gould, John A.–Hetman, Yaroslav, 2008, Market Democracy Unleashed? Business Elites and the Crisis of Competitive Authoritarianism in Ukraine. *Business & Politics,* 10(2):1–33.
Gourevitch, Peter, 1986, *Politics in Hard Times: Comparative Responses to International Economic Crises.* Ithaca & London: Cornell University Press
Gowan, Peter, 1995, Neo-liberal theory and practice for Eastern Europe. *New Left Review,* 1995(213):3–60.
—, 2001, Neoliberal cosmopolitanism. *New Left Review,* 2001(9):79–93.
Gramsci, Antonio, 1971, *Selections from the Prison Notebooks.* New York: International Publishers
Grell, Michaela, 2007, The impact of foreign-controlled enterprises in the EU. *Statistics in focus, 67/2007, KS-SF-07-067-EN-N.* Eurostat, European Communities
Greskovits, Béla, 1988, Western technological policies and the approach of Hungarian industrial policy. *Acta Oeconomica,* 39(1/2):95–109.
—, 1995, Latin Amerika sorsára jut-e Kelet-Közép-Európa? Gazdasági reform és politikai stabilitás az új demokráciákban. *Politikatudományi Szemle,* 4(1):63–94.
—, 1998, *The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared.* Budapest: Central European University Press
—, 2001, Brothers in Arms or Rivals in Politics? Top Politicians and Top Policy Makers in the Hungarian Transformation. In: *Reforming the State: Fiscal and Welfare Reforms in Post-Socialist Countries.* Eds. Kornai, János–Haggard, Stephan–Kaufman, Robert. Cambridge: Cambridge University Press, 111–141.
—, 2003, Sectors, States, and the Paths of Post-Socialist Development. In: *Political Economy of Transition and Development: Institutions, Politics and Policies.* Eds. Campos, Nauro F.–Fidrmuc, Jan. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 97–116.
—, 2015, The Hollowing and Backsliding of Democracy in East Central Europe. *Global Policy,* 6(S1):28–37.
Grey, Cheryl W.– Schlorke, Sabine–Szanyi Miklós, 1996, A csődtörvény tapasztalatai Magyarországon 1992–1993. Egy empirikus kutatás eredményei. *Közgadasági Szemle,* XLIII(5):403–419.
Grzebalska, Weronika–Kováts Eszter–Pető Andrea, 2017, A gender mint szimbolikus kötőanyag: miért lett hirtelen olyan fontos a társadalmi nem? *merce.hu,* 2017. március 6. https://kettosmerce.blog.hu/2017/03/06/a_gender_mint_szimbolikus_kotoanyag_miert_lett_hirtelen_olyan_fontos_a_tarsadalmi_nem.
The Guardian, 2012, Wealth doesn't trickle down – it just floods offshore, research reveals. *Heather Stewart, 21 July 2012, The Guardian / The Observer.* https://www.theguardian.com/business/2012/jul/21/offshore-wealth-global-economy-tax-havens
Guest, Greg–MacQueen, Kathleen M.–Namey, Emily, 2011, *Applied thematic analysis.* London: Sage
György László, 2017, *Egyensúlyteremtés: a gazdaságpolitika missziója.* Budapest: Századvég

György, László–Veress, József, 2016, The Hungarian economic policy model after 2010. *Public Finance Quarterly,* 61(3):360–381.
Gyukics Rita et al., 2011, A magyar kis és középvállalatok beszállítói szerepének erősítéséről szóló stratégia kidolgozása a gép- és gépjárműipari ágazatban: a jelenlegi helyzet tanulságai és a lehetőségek kihasználásának eszközei. Budapest: Kopint Konjunktúra Kutatási Alapítvány– Commerzbank–Noerr és Társai Iroda
Gyulai Attila–Stein-Zalai Juliane, 2016, Hibrid rezsimek és a szürke zóna: új válaszok a politikai rezsimek rendszertanának örök kérdéseire. *Metszetek,* 5(2):42–59.
Hadenius, Axel–Teorell, Jan, 2005, Cultural and Economic Prerequisites of Democracy: Reassessing Recent Evidence. *Studies in Comparative International Development,* 39(4):87–106.
Hajdu Tamás–Hermann Zoltán–Horn Dániel–Varga Júlia, 2018, A közoktatás indikátorrendszere 2018. Budapest: MTA Közgazdaság és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet
Hall, Peter, A.–Soskice, David, 2001, *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford & New York: Oxford University Press
Hall, Stephen G. F.–Ambrosio, Thomas, 2017, Authoritarian learning: a conceptual overview. *East European Politics,* 33(2):143–161.
Hall, Stuart, 1985, Authoritarian Populism: A Reply. *New Left Review,* (151):115.
Halmai, Gábor, 2011, (Dis)possessed by the Spectre of Socialism: Nationalist Mobilization in 'Transitional' Hungary. In: *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe,* Eds. Kalb, Don–Halmai, Gábor. New York & Oxford: Berghahn Books, 113–141
Hampton, Mark–Abbott, Jason P.–Abbott, Jason, 1999, *Offshore finance centers and tax havens: The rise of global capital.* West Lafayette, Ind.: Purdue University Press
Hankiss Elemér, 1989, *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: KJK
Hanley, Eric–King, Lawrence–Tóth, István János, 2002, The State, International Agencies, and Property Transformation in Postcommunist Hungary. *American Journal of Sociology,* 108(1):129–167.
Hann, Chris, 2010, Moral economy. In: *The human economy: A citizen's guide,* Eds. Hart, Keith–Laville, Jean Louis–Cattan, Antonio David. Cambridge: Polity, 187–198.
—, 2018, Moral(ity and) Economy: Work, Workfare, and Fairness in Provincial Hungary. *European Journal of Sociology,* 59(2):225–254.
Harvey, David, 2005a, *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press
—, 2005b, *Spaces of neoliberalization: towards a theory of uneven geographical development*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag
—, 2009, Az „új" imperializmus: felhalmozás kisemmizés által. *Fordulat,* 2(7):78–106.
—, 2013, *Cosmopolitanism and the Geographies of Freedom*. New York: Columbia University Press
Hay, Colin, 2004, Re-stating politics, re-politicising the state: Neo-liberalism, economic imperatives and the rise of the competition state. *The Political Quarterly,* 75(s1):38–50.
Hellman, Joel S., 1998, Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions. *World Politics,* 50(02):203–234.
Hellman, Joel S.–Jones, Geraint–Kaufmann, Daniel, 2003, Seize the state, seize the day: state capture and influence in transition economies. *Journal of Comparative Economics,* 31(4):751–773.
Hendrikse, Reijer, 2018, Neo-illiberalism. *Geoforum,* 95:169–172.
Henry, James S., 2012, *The Price of Offshore Revisited: New Estimates for "Missing" Global Private Wealth, Income, Inequality, and Lost Taxes*. Chesham, Buckinghamshire: Tax Justice Network
Herman, Lise Esther, 2016, Re-evaluating the post-communist success story: party elite loyalty, citizen mobilization and the erosion of Hungarian democracy. *European Political Science Review,* 8(02):251–284.
Heti Válasz, 2011, Orbán Viktor – Az erő és a siker alapja a nemzeti gazdaság. *valasz.hu,* 2011. november 2. http://valasz.hu/itthon/az-eroforras-ma-is-a-nemzetekben-es-a-nemzeti-gazdasagokban-van-41906.

—, 2015, Állami gondozottak. *valasz.hu,* 2015. december 2. http://valasz.hu/itthon/allami-gondozottak-116376.
—, 2016, Orbán megnyomta a gombot – és most tényleg új korszak kezdődött. *valasz.hu,* 2016. február 5. http://valasz.hu/itthon/orban-megnyomta-a-gombot-es-most-tenyleg-uj-korszak-kezdodott-117190.
Hirado.hu, 2014, Orbán: a kormány 2 ezerről 12 ezerre növelné az exportképes kkv-k számát, *hirado.hu,* 2014. március 1. https://www.hirado.hu/2014/03/01/orban-a-kormany-2-ezerrol-12-ezerre-novelne-az-exportkepes-kkv-k-szamat/.
Hirschman, Albert O., 1957, Investment policies and "dualism" in underdeveloped countries. *The American Economic Review,* 47(5):550–570.
—, 1958, *The Strategy of Economic Development*. New Haven, Conn: Yale University Press.
—, 1995, *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Budapest: Osiris
—, 2013 [1977], A generalized linkage approach to development, with special reference to staples. In: *The Essential Hirschman,* Eds. Hirschman, Albert O.–Adelman, Jeremy. Princeton: Princeton University Press, 155–194.
Hobson, John A., 1902, *Imperialism: a study*. New York: James Pott & Company
Hodson, Randy–Kaufman, Robert L., 1982, Economic Dualism: A Critical Review. *American Sociological Review,* 47(6):727–739.
Hoff, Karla–Stiglitz, Joseph E., 2004, After the Big Bang? Obstacles to the Emergence of the Rule of Law in Post-Communist Societies. *American Economic Review,* 94(3):753–763.
Holmes, Stephen, 1996, Cultural Legacies or State Collapse? Probing the Postcommunist Dilemma. In: *Postcommunism: Four Perspectives,* Ed. Mandelbaum, Michael. New York: Council on Foreign Relations, 22–76
Huntington, Samuel P., 1991, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, OK.: University of Oklahoma Press
Huszár Ákos, 2013a, Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek. *Statisztikai Szemle,* 91(1):53–61.
—, 2013b, Foglalkozási osztályszerkezet (II.) – Az osztályozás problémái. *Statisztikai Szemle,* 91(2):117–131.
—, 2013c, Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle,* 91(7):117–131.
—, 2016, Osztályelemzés és társadalomkritika – válasz a bírálóimnak. *Szociológiai Szemle,* 26(1):96–120.
Hvg.hu, 2014, Seszták-ügy: belháború a jobboldalon. *hvg.hu, 2014. augusztus 10.* http://hvg.hu/itthon/201432_sesztakugy_belhaboru_a_jobboldalon_ugyvedi
—, 2015, A Szentkirályi alapítója nemmel szavazott volna az uniós belépésre. *hvg.hu,* 2015. június 5. http://hvg.hu/kkv/20150605_A_Szentkiralyi_alapitoja_nemmel_szavazott
—, 2018a, Kolosi: A Fidesz elitcserét hirdetett, de klientúraépítés lett belőle. *hvg.hu,* 2018. március 07. http://hvg.hu/itthon/20180307_Kolosi_A_Fidesz_elitcseret_hirdetett_de_klienturaepites_lett_belole
—, 2018b, Spiró György: Tovább él a jobbágymentalitás. *Hamvay Péter, hvg.hu,* 2018. január 6. https://hvg.hu/kultura/201749_spiro_gyorgy_diktaturarol_elmeszesedesrol_feudaliz-musrol_tovabb_el_a_jobbagymentalitas
ILO 2017, Unemployment rate by sex and age – ILO modelled estimates, Nov. 2017. *ILOSTAT,* International Labour Organization, Accessed on 2 February 2018. http://www.ilo.org/ilostat/.
Index.hu, 2018a, Alkotmánybíróság: Jogellenesen vették el Orbánék a rokkantnyugdíjakat. *Csurgó Dénes, index.hu,* 2018. november 9. https://index.hu/gazdasag/2018/11/09/ab_rokkantnyugdij/.
—, 2018b, Parragh szerint a legfontosabb, hogy maradjon ez a gazdaságpolitika. *index.hu,* 2018. március 6. https://index.hu/gazdasag/2018/03/06/parragh_mkik/
Inglehart, Ronald, 1977, *The Silent Revolution*. Princeton: Princeton University Press

Inglehart, Ronald–Norris, Pippa, 2016, Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash. *HKS Faculty Research Working Paper Series, No. RWP16-026*. Cambridge, MA.: Harvard Kennedy School.

Innes, Abby, 2014, The Political Economy of State Capture in Central Europe. *JCMS: Journal of Common Market Studies,* 52(1):88–104.

—, 2015, Hungary's Illiberal Democracy. *Current History,* 114(770):95.

Inzelt, Annamária, 1999, The Transformation Role of FDI in R&D: Analysis Based on Material from a Databank. In: *Innovation and Structural Change in Post-Socialist Countries: A Quantitative Approach,* Eds. Dyker, David A–Radosevic, Slavo. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 185–202.

Irdam, Darja–Scheiring, Gabor–King, Lawrence, 2015, Mass Privatization. In: *Palgrave Dictionary of Emerging Markets and Transition Economics.* Eds. Hölscher, Jens–Tomann, Horst. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 488–507.

Isaacs, Rico–Molnar, Adam, 2017, Island in the neoliberal stream: energy security and soft re-nationalisation in Hungary. *Journal of Contemporary European Studies,* 25(1):107–126.

Iwasaki, Ichiro–Csizmadia, Péter–Illéssy, Miklós–Makó, Csaba–Szanyi, Miklós, 2012, The Nested Variable Model of FDI Spillover Effects: Estimation Using Hungarian Panel Data. *International Economic Journal,* 26(4):673–709.

Iwasaki, Ichiro–Tokunaga, Masahiro, 2013, Spillover versus Ownership: A Meta-Analysis of Transition Literature. In: *RRC Working Paper,* No. 42 Kunitachi, Tokyo, Japan: Russian Research Center, Institute of Economic Research, Hitotsubashi University

Jackman, Robert W., 1973, On the relation of economic development to democratic performance. *American Journal of Political Science,* 17(3):611–621.

Jackson, Michelle V.–Evans, Geoffrey, 2017, Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post-Socialist Societies of Europe. *Sociological Science,* (4):54–79.

Jahnsen, Kari–Pomerleau, Kyle, 2017, Corporate Income Tax Rates around the World, 2017. *Fiscal Fact,* No. 559, Sept. 2017. Washington, DC.: The Tax Foundation.

Jenne, Erin K.–Mudde, Cas, 2012. Can outsiders help? *Journal of Democracy,* 23(3):147–55.

Jensen, Camilla, 2006, Foreign Direct Investment and Economic Transition: Panacea or Pain Killer? *Europe-Asia Studies,* 58(6):881–902.

Jessop, Bob, 2008, *State power: a strategic-relational approach*. Cambridge: Polity

Johnson, Chalmers, 1982, *MITI and the Japanese miracle: the growth of industrial policy: 1925–1975*. Stanford, Cal.: Stanford University Press.

Jüllich Glas Holding, 2005, Jüllich Ádám az év vállalkozója. *jullichglas.hu.* http://www.jullichglas.hu/hirek/183/jullich_adam_az_ev_vallalkozoja

—, 2010, Vendégünk volt... Orbán Viktor miniszterelnök (akkor még jelölt). *jullichglas.hu,* 2010. március 30. http://www.jullichglas.hu/hirek/293/vendegunk_volt

Kalb, Don, 1997, *Expanding class: power and everyday politics in industrial communities, The Netherlands. 1850–950*. Durham: Duke University Press.

—, 2009a, Conversations with a Polish populist: Tracing hidden histories of globalization, class, and dispossession in postsocialism (and beyond). *American Ethnologist,* 36(2):207–223.

—, 2009b, Headlines of Nationalism, Subtexts of Class: Poland and Popular Paranoia, 1989–2009. *Anthropologica,* 51(2):289–300.

—, 2014, Class: The urban commons and the 'empty sign' of the middle class in the 21st century. In: *A companion to urban anthropology.* Eds. Nonini, Donald M. Chichester, West Sussex: Wiley–Blackwell, 157–176.

Kaldor, Nicholas, 1967, *Strategic Factors in Economic Development*. Ithaca, NY: Cornell University Press

—, 1981, The role of increasing returns, technical progress and cumulative causation in the theory of international trade and economic growth. *Economie appliquée,* 34(6):593–617.

Kapu, 2001, Valóban fejlődik Magyarország, vagy csak kampányfogás, amit a gazdaságról mond a kormány. *Kapu,* 14(11–12).

Karsai Judit, 2009, A kockázati tőke szerepe az innováció finanszírozásában Magyarországon. *Külgazdaság,* 53(5-6):42–62.
Kaya, Yunus, 2010, Globalization and Industrialization in 64 Developing Countries, 1980–2003. *Social Forces,* 88(3):1153–1182.
Kelemen, R. Daniel, 2017, Europe's Other Democratic Deficit: National Authoritarianism in Europe's Democratic Union. *Government and Opposition,* 52(2):211–238.
Kentor, Jeffrey–Jorgenson, Andrew K., 2010, Foreign Investment and Development: An Organizational Perspective. *International Sociology,* 25(3):419–441.
Kertesi, Gábor–Köllő, János, 2001, Economic transformation and the revaluation of human capital – Hungary, 1986–1999. *Budapest Working Papers on the Labour Market, No. BWP – 2001/4,* Budapest: Hungarian Academy of Sciences, Institute of Economics, Labour Research Department
Keune, Maarten–Piotti, Geny–Tóth, András–Crouch, Colin, 2009, Testing the West German Model In East Germany and Hungary: The Motor Industry in Zwickau and Győr. In: *Innovation in Local Economies: Germany in Comparative Context.* Eds. Crouch, Colin–Voelzkow, Helmut. Oxford: Oxford University Press, 91–120.
Kideckel, David A. 2002, The Unmaking of an East-Central European Working Class. In: *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia.* Eds. Hann, Chris. London: Routledges, 114–132.
Kim Soon-yang, 2007, Consolidating The Authoritarian Developmental State in the 1970s Korea: Chosen Strategies. *International Review of Public Administration,* 12(1):119–132.
King, Lawrence, 2001, Making markets: A comparative study of postcommunist managerial strategies in Central Europe. *Theory and Society,* 2001(30):493–538.
—, 2002, Postcommunist divergence: A comparative analysis of the transition to capitalism in Poland and Russia. *Studies in Comparative International Development,* 37(3):3–34.
—, 2003, Shock Privatization: The Effects of Rapid Large-Scale Privatization on Enterprise Restructuring. *Politics & Society,* 31(1):3–30.
—, 2007, Central European Capitalism in Comparative Perspective. In: *Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy.* Eds. Hancké, Bob–Rhodes, Martin–Thatcher, Mark. Oxford: Oxford University Press
King, Lawrence–Szelényi, Iván, 2004, *Theories of the New Class: Intellectuals and Power.* Minneapolis–London: University of Minnesota Press
King, Lawrence–Szelenyi, Ivan, 2006, Max Weber's theory of capitalism and varieties of postcommunist capitalism. *Angewandte Sozialforschung,* 24(3-4):175–185.
—, 2011, Poszt-kommunista gazdasági rendszerek. In: *Globalizáció és fejlődés: Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény,* Eds. Scheiring Gábor–Boda Zsolt. Budapest: Új Mandádum–Védegylet, 399–444.
King, Lawrence–Váradi, Balázs, 2002, Beyond Manichean economics: foreign direct investment and growth in the transition from socialism. *Communist and Post-Communist Studies,* 35(1):1–21.
Király, Júlia, 2016, Bank ownership and Crisis Resilience. Budapest: Manuscript, October 2016
Kirchick, James. 2012, Wrong Way Down the Danube: How Hungary's Democratic Backsliding Threatens Europe. *Foreign affairs,* 2012(July 10)
Kis János, 2000, *Alkotmányos demokrácia – Három tanulmány.* Budapest: In-dok.
—, 2013, Az összetorlódott idő. *Beszélő Online,* 2013. május 5. http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/az-osszetorlodott-ido-%E2%80%93-masodik-nekirugaszkodas.
Kisalföld, 2018, Állami kitüntetést kapott Krankovics István, a magyar buszgyártás győri megmentője. *kisalfold.hu,* 2018. március 21. http://www.kisalfold.hu/gyori_hirek/allami_kituntetest_kapott_krankovics_istvan_a_magyar_buszgyartas_gyori_megmentoje/2554069/.
Kiss Viktor, 2009, *Leértékelt társadalom.* Budapest: Új Mandátum
—, 2018a, *Ideológia, kritika, posztmarxizmus: A baloldal új korszaka felé.* Budapest: Napvilág Kiadó

—, 2018b, Lekéstük a populizmus vonatát. *merce.hu,* 2018. május. 4. https://merce.hu/2018/05/04/lekestuk-a-populizmus-vonatat/.
—, 2019, Rabszolgatörvény – a második esély. *merce.hu,* 2019. január 8. https://merce.hu/2019/01/08/rabszolgatorveny-a-masodik-esely/.
Kitschelt, Herbert P., 2003, Accounting for Postcommunist Regime Diversity. In: *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe: Assessing the Legacy of Communist Rule.* Eds. Ekiert, Grzegorz–Hanson, Stephen E. Cambridge: Cambridge University Press
Knell, Mark–Hanzl, Doris, 1999, Technology and Industrial Restructuring in Central Europe. In: *Innovation and Structural Change in Post-Socialist Countries: A Quantitative Approach.* Eds. Dyker, David A–Radosevic, Slavo. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 78–88.
Knutsen, Oddbjorn, 2011, Strukturális hatások, társadalmi koalíciók és pártválasztás Magyarországon. In: *Részvétel, képviselet, politikai változás.* Eds. Tardos Róbert– Enyedi Zsolt–Szabó Andrea. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 119–157.
Kocsis András–Széles Gábor, 1991, Második kiegyezést! *Magyar Hírlap,* 1991. augusztus 3.
Kohli, Atul, 2004, *State-Directed Development: Political Power and Industrialization in the Global Periphery.* Cambridge: Cambridge University Press
Kolosi Tamás, 1991. A „reális" szocializmus összeomlása. *Valóság* 34(9):11-16.
Kolosi Tamás–Szelényi Iván, 2010, *Hogyan legyünk milliárdosok? Avagy, a neoliberális etika és a posztkommunista kapitalizmus szelleme.* Budapest: Corvina
Kolosi Tamás–Tóth István György, 2008, A rendszerváltás nyertesei és vesztesei. In: *Társadalmi Riport 2008.* Szerk. Kolosi, Tamás–Tóth, István György. Budapest: TÁRKI, 15–45.
Kolozsi Ádám, 2016, Sosem látott mértékű a magyarországi idegenellenesség. *index.hu,* 2016. november 17. https://index.hu/tudomany/2016/11/17/soha_nem_latott_merteku_az_idegenellenesseg_magyarorszagon/.
Koltai, Jonathan–Varchetta, Francesco Maria–Martin, Mckee–Stuckler, David, 2019, *Deaths of despair and Brexit votes: cross-local authority statistical analysis in England and Wales.* Manuscript. Milano: Bocconi University, Dondena Centre for Research on Social Dynamics and Public Policy
Konrád György–Szelényi Iván, 1978, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Budapest: Gondolat
Kopasz Marianna–Gábos András, 2018, A szociális segélyezési rendszer 2015. márciusi átalakításának hatása a települési önkormányzatok magatartására. In: *Társadalmi Riport 2018,* Szerk. Kolosi, Tamás–Tóth, István György. Budapest: TÁRKI, 328–349..
Kopstein, Jeffrey, 2003, Postcommunist democracy: legacies and outcomes. *Comparative Politics,* 35(2):231–250.
Kopstein, Jeffrey S.–Reilly, David A., 2000, Geographic Diffusion and the Transformation of the Postcommunist World. *World Politics,* 53(1):1–37.
Korkut, Umut, 2014, The migration myth in the absence of immigrants: How does the conservative right in Hungary and Turkey grapple with immigration? *Comparative European Politics,* 12(6):620–636.
Kormány, 2011, Egyszerű Állam Program: A vállalkozások adminisztratív terheit csökkentő középtávú kormányzati program. Budapest: Magyarország Kormánya
—, 2018a, EKD támogatási szerződések. Budapest: Külgazdasági és Külügyminisztérium, 2018. november 11. http://www.kormany.hu/download/7/67/81000/EKD20181211.xlsx (Utolsó letöltés: 2018.12.27).
—, 2018b, Törvényjavaslat Magyarország 2019. évi költségvetéséről. Varga Mihály pénzügyminiszter, 2018. június. Budapest: Magyar Országgyűlés. http://www.parlament.hu/irom41/00503/00503.pdf.
Kornai, János, 1992, *The Socialist System: The Political Economy of Communism.* Oxford: Clarendon Press
—, 1993, A pénzügyi fegyelem evolúciója a posztszocialista rendszerben. *Közgadasági Szemle,* 1993(5):382–395.
—, 1995, Négy jellegzetesség: A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben. *Közgadasági Szemle,* 42(12):1097–1117.

—, 1996, Paying the Bill for Goulash Communism: Hungarian Development and Macro Stabilization in a Political-Economy Perspective. *Social Research,* 63(4):943–1040.
—, 2015a, Hungary's U-turn: retreating from democracy. *Journal of Democracy,* 26(3):34–48.
—, 2015b. Hungary's U-Turn. *Capitalism and Society,* 10(2):1–10.
Korpi, Walter, 1983, *The Democratic Class Struggle.* London: Routledge & K. Paul
Kovách Imre–Csite András, 1999, A posztszocializmus vége. A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. *Közgazdasági Szemle,* XLVI(Február): 121–144.
Kovács Ilona, 2011. A jövedelemeloszlás és jövedelemegyenlőtlenség a személyijövedelemadó-bevallási adatok tükrében. *Statisztikai Szemle,* 89(3):294–312.
Kowalewski, David–Leitko, Thomas–Leonard, Robin, 1991, Revolving Doors, Corporate Performance, and Corruption of Markets. *Critical Sociology,* 18(1):93–108.
Körösényi, András, 2013, Political Polarization and Its Consequences on Democratic Accountability. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy,* 4(3):3–30.
—, 2015, A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In: *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után.* Szerk. Körösényi András. Budapest: Osiris, 401–422.
Krastev, Ivan, 2016, Liberalism's failure to deliver. *Journal of Democracy,* 27(1):35–38.
Krausz Tamás–Szigeti Péter, 2007, *Államszocializmus – Értelmezések – viták – tanulságok.* Budapest: L'Harmattan
Kretzschmar, Gavin L.–Simpson, Ewan–Haque, Mujibul, 2013, Russia's resource capitalism – market vs political signalling. *Energy Policy,* 61:771–782.
Kristóf Luca, 2009, De mi történt azután? Megszakítottság és folytonosság a magyar elitben 1988 és 2009 között. *Politikatudományi Szemle,* XXIII(1):7–26.
Krytyka Polityczna, 2018, Ágnes Heller: Orbán is a tyrant. Jan Smoleński interjúja Heller Ágnessel. *Krytyka Polityczna,* 2018. augusztus 13. http://politicalcritique.org/cee/hungary/2018/agnes-heller-orban-is-a-tyrant/.
KSH 2011, Létminimum 2010. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2011. június
—, 2012, Külföldi tőke a régiókban. Győr–Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
—, 2013, A Magyarországon működő külföldi irányítású leányvállalatok, 2010. *Statisztikai Tükör,* VII(22):1–5.
—, 2014, Táppénz, 2005–2013. Időszaki jelentés. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2014. december
—, 2018a, Gazdaságilag aktívak, bruttó átlagkereset, reálkereset (1960–). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2014. december http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_qli001.html (Utolsó letöltés: 2018.02.02).
—, 2018b, A külföldi irányítású, nem pénzügyi leányvállalatok termelési értékének nagysága és aránya nemzetgazdasági ág és a végső tulajdonos székhelye szerint. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qtd003a.html (Utolsó letöltés: 2018. 05. 21).
—, 2019a, Az összes háztartás adatai jövedelmi tizedek (decilisek), régiók és a települések típusa szerint (2010–) [forint]. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zhc014a.html (Utolsó letöltés: 2019. 01. 26).
—, 2019b, A külföldi irányítású pénzügyi leányvállalatok adatai gazdasági ágazat és a végső tulajdonos székhelye szerint (2008–). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qtd008a.html (Utolsó letöltés: 2019. 01. 24).
Kuhn, Thomas S., 2000, *A tudományos forradalmak szerkezete.* Budapest: Osiris
Kullberg, Judith S.–Zimmerman, William, 1999, Liberal Elites, Socialist Masses, and Problems of Russian Democracy. *World Politics,* 51(3):323–358.
Kurth, James R., 1979, Industrial Change and Political Change: A European Perspective. In: *The new authoritarianism in Latin America.* Ed. Collier, David. Princeton: Princeton University Press, 309–362. .

Kurtz, Marcus J–Barnes, Andrew, 2002, The Political Foundations of Post-communist Regimes: Marketization, Agrarian Legacies, or International Influences. *Comparative Political Studies,* 35(5):524–553.
Labanino, Rafael, 2017, Diktatúrát akarnak a magyarok? – megjegyzés egy globális felméréshez, *merce.hu,* 2017. október 21. https://merce.hu/2017/10/21/diktaturat_akarnak_a_magyarok_megjegyzes_egy_globalis_felmereshez/.
Laclau, Ernesto–Mouffe, Chantal, 1985, *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics.* London: Verso
Lakatos Imre, 1999, A falszifikáció és a tudományos kutatási programok metodológiája. In: *Tudományfilozófia: Szöveggyûjtemény.* Szerk. Forrai Gábor–Szegedi Péter Budapest: Áron Kiadó, 187–217.
Laki Mihály, 2014, A trafikpiac átalakulása és átalakítása. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Műhelytanulmányok MT-DP-2014/10.
Laki Mihály–Szalai Júlia, 2013, *Tíz évvel később – magyar nagyvállalkozók európai környezetben.* Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány
Lane, David, 2007, Post-State Socialism: A Diversity of Capitalisms. In: *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries,* Eds. Lane, David–Myant, Martin. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan. 19–39.
Lengyel György, 2003, A magyar gazdasági elit cirkulációja a kilencvenes években. *Politikatudományi Szemle,* 2003(4):125–141.
—, 2007, *A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén.* Budapest: Akadémiai Kiadó
—, 2014, Elites in Hard Times: The Hungarian Case in Comparative Conceptual Framework. *Comparative Sociology,* 13(1):78–93.
Lenin, Vlagyimir Iljics, 1981 [1916], *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka.* Budapest: Kossuth
Levitsky, Steven–Way, Lucan, 2002, The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy,* 13(2):51–65.
Levitz, Philip–Pop-Eleches, Grigore, 2010, Why No Backsliding? The European Union's Impact on Democracy and Governance Before and After Accession. *Comparative Political Studies,* 43(4):457–485.
Lewis, W. Arthur, 1954, Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. *The Manchester School,* 22(2):139–191.
Lijphart, Arend, 1984, *Democracies: Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries.* New Haven: Yale University Press
Lingle, Cristopher, 1996, *Singapore's Authoritarian Capitalism: Asian Values, Free Market Illusions, and Political Dependency.* Barcelona: Edicions Sirocco
Linz, Juan J., 1990, The Virtues of Parliamentarism. *Journal of Democracy,* 1(4):84–91.
Lipset, Seymour Martin, 1959, Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *The American Political Science Review,* 53(1):69–105.
—, 1994, The social requisites of democracy revisited. *American Sociological Review,* 59(1):1–22.
Lipton, David–Sachs, Jeffrey D., 1992, Prospects for Russia's Economic Reforms. *Brookings Papers on Economic Activity,* 1992(2):213–283.
List, Friedrich, 1856, *National System of Political Economy.* Philadelphia: Lippincott
Londregan, John B.–Poole, Keith T., 1996, Does High Income Promote Democracy? *World Politics,* 49(01):1–30.
Lóránt Károly, 1997, *Gazdaságpolitika más megközelítésben* Budapest: Aula Kiadó
Luebbert, Gregory M., 1987, Social Foundations of Political Order in Interwar Europe. *World Politics,* 39(04):449–478.
Lührmann, Anna–Lindberg, Staffan I., 2019, A third wave of autocratization is here: what is new about it? *Democratization,*1–19.

Ma Shu-Yun, 1999, The rise and fall of Bureaucratic-Authoritarianism in Chile. *Studies in Comparative International Development,* 34(3):51–65.
Magyar Bálint (szerk.), 2013, *Magyar Polip: A posztkommunista maffiaállam.* Budapest: Noran Libro
—, 2015, *A magyar maffiaállam anatómiája.* Budapest: Kossuth Kiadó
—, 2016, *Post-Communist Mafia State: The Case of Hungary.* Budapest: Central European University Press
Magyar Demokrata, 2006, Macska-egér játék – Parragh László: Főkönyvelő hozza a döntéseket. *Magyar Demokrata,* 2006. 48. 2006. december 29. http://www.demokrata.hu/cikk/macska-eger-jatek-parragh-laszlo-fokonyvelo-hozza-donteseket
—, 2011, A Szentkirályi nem eladó: Interjú Balogh Leventével. *Magyar Demokrata,* 2011. július 20.
Magyar Gyáripar, 2000, Globalizáció: áldás vagy átok? Hámor Szilvia beszélgetése Antal László közgazdásszal a világgazdaság működésének logikájáról. *Magyar Gyáripar,* 2000. szeptember. https://www.mgyosz.hu/gyaripar/2000szeptember/global.htm.
—, 2001, A magyar tőke plusz értéke. *Magyar Gyáripar,* 2001. szeptember, *mgyosz.hu.* https://www.mgyosz.hu/gyaripar/2001szeptember/szeles.htm.
Magyar Hírlap, 1990, Válságmenedzserek – eszközök nélkül. Kocsi Ilona interjúja Bod Péter Ákos miniszterrel. *Magyar Hírlap,* 1990. november 14.
—, 2002a, A Joint Venture Szövetség profizmust vár az MSZP–SZDSZ-kormánytól. *Magyar Hírlap,* 2002. május 25.
—, 2002b, A nemzetközi tőkének nincs szíve. *Magyar Hírlap,* 2002. december 17.
Magyar Idők, 2015, Viccpártok színvonalán áll az ellenzék: Czirják Imre interjúja Lánczi Andrással. *Magyar Idők,* 2015. december 21. https://magyaridok.hu/belfold/lanczi-andras-viccpartok-szinvonalan-all-az-ellenzek-243952/.
Magyar Narancs, 1997, Budapest Bank, Polgári Bank: Visszavett lendület. *Magyar Narancs,* 1997/1. 1997. január 9. http://magyarnarancs.hu/belpol/budapest_bank_polgari_bank_visszavett_lendulet-62302.
—, 2003, Csányi Sándor OTP-vezér portréja – I. rész: A kívülálló. *Magyar Narancs, 2003/51.* 2003. december 18. http://magyarnarancs.hu/belpol/csanyi_sandor_otp-vezer_portreja_i_resz_a_kivulallo-62643.
—, 2013, Csempekirályból hűbéres: Parragh László kamarai elnök portréja. *Magyar Narancs,* 2013/10. 2013. március 7. http://magyarnarancs.hu/belpol/parragh-laszlo-iparkamara-csempekiralybol-huberes-83880.
—, 2015, Elmondtam Szijjártónak, hogy rosszulesett. Nagy Gergely Miklós interjúja Kóka Jánossal. *Magyar Narancs,* 2015/33. 2015. augusztus 13. http://magyarnarancs.hu/belpol/elmondtam-szijjartonak-hogy-rosszulesett-96057.
—, 2016, Majdnem az égig – Miért adták el a Waberer'st? *Magyar Narancs,* 2016/32. 2016. augusztus 11. http://magyarnarancs.hu/belpol/majdnem-az-egig-100416.
—, 2018, Közmunkával is nagyot lehet kaszálni: Debrecen leggazdagabb embere cégének pucolnak diót, az önkormányzatok járnak jól. *naracs.hu,* 2018. január 20. http://m.magyarnarancs.hu/belpol/kozmunkasok-pucoljak-a-diot-debrecen-leggazdagabb-emberenek-cegenek-108859.
Magyar Nemzet, 2003, Szegfűk, tulipánok, mákvirágok. *Magyar Nemzet,* 2003. május 31. https://mno.hu/migr_1834/szegfuk-tulipanok-makviragok-715721.
—, 2005, Röviden. *Magyar Nemzet,* 2005. november 12. https://mno.hu/migr_1834/roviden-540635.
—, 2018, Beszállt az OTP Mészáros Lőrinc birodalmába. *mno.hu,* 2018. március 12. https://mno.hu/gazdasag/beszallt-az-otp-meszaros-lorinc-birodalmaba-2453133.
Mainwaring, Scott–Shugart, Matthew S., 1997, Juan Linz, Presidentialism, and Democracy: A Critical Appraisal. *Comparative Politics,* 29(4):449–471.

Majoros Pál, 1997, *A külgazdasági teljesítmény mint a nemzetközi versenyképesség közvetlen mércéje, illetve a technikai színvonal közvetett jellemzője.* Sorozatszerkesztő: Chikán Attila. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Vállalatgazdaságtan Tanszék. Versenyben a világgal – A magyar gazdaság versenyképességének mikrogazdasági tényezői c. kutatási program műhelytanulmány sorozata, 21. szám.

Makkai, Toni–Braithwaite, John, 1992, In and out of the revolving door: Making sense of regulatory capture. *Journal of Publi, Policy,* 12(1):61–78.

Mares, Isabella, 2002, Firms and the Welfare State: When, Why, and How Does Social Policy Matter to Employers? In: *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage,* Eds. Hall, Peter A–Soskice, David. Oxford: Oxford University Press, 184–212.

Marshall, Thomas Humphrey, 1950, *Citizenship and social class and other essays.* Cambridge: Cambridge University Press

Marx, Karl, 1959 [1843], A hegeli jogfilozófia kritikájából. MEM I. Budapest: Kossuth, 201–336.

—, 1962 [1852], Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája. *Marx és Engels Válogatott Művei.* Budapest: Kossuth

Marx, Karl–Engels, Friedrich, 1983 [1848], A Kommunista Párt kiáltványa. Budapest: Kossuth

Matolcsy György, 1998, *Sokk vagy kevés?* Budapest: Kairosz Kiadó

—, 2008, *Éllovasból sereghajtó: Elveszett évek krónikája.* Budapest: Éghajlat Könyvkiadó

Mazzucato, Mariana, 2013, *The Entrepreneurial State: Debunking Public Vs. Private Sector Myths.* London: Anthem Press

McFaul, Michael, 1997, *When Capitalism and Democracy Collide in Transition: Russia's "Weak" State as an Impediment to Democratic Consolidation.* Cambridge, MA.: Davis Center for Russian Studies, Harvard University (Program on New Approaches to Russian Security, Working Paper 001).

McQuarrie, Michael, 2017, The revolt of the Rust Belt: place and politics in the age of anger. *The British Journal of Sociology,* 68(S1):S120-S152.

Meardi, Guglielmo, 2007, Multinationals in the New EU Member States and the Revitalisation of Trade Unions. *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe,* 15(2):177–193.

Meardi, Guglielmo et al., 2009, Varieties of Multinationals: Adapting Employment Practices in Central Eastern Europe. *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society,* 48(3):489–511.

Melegh, Attila, 2006, *On the East-West slope: Globalization, nationalism, racism and discourses on Eastern Europe.* Budapest: Central European University Press

Menedzsment Fórum, 2018, *Tax Haven* (In Hungarian: Íme a bizonyíték, hogy Magyarország adóparadicsom). Baka F. Zoltán. *mfor.hu,* 2018. július 15. https://mfor.hu/cikkek/vallalatok/ime-a-bizonyitek-hogy-magyarorszag-adoparadicsom.html.

Meszmann, Tibor, 2016, The rise of the dual labour market: fighting precarious employment in the new member states through industrial relations (PRECARIR) Country report: Hungary, *CELSI Research Report,* No. 12, April 2016. Bratislava: Central European Labour Studies Institute

MGYOSZ, 2002, Helyzetértékelés és gazdaságpolitikai javaslatok. *Magyar Gyáripar,* 2001. szeptember. https://www.mgyosz.hu/gyaripar/2001szeptember/26pont.htm.

—, 2010, Milyen tabuk dőlnek meg ősszel? Kis Miklós. *MGYOSZ Gazdasági hírek, 2010. augusztus 12.* http://www.mgyosz.hu/hu/index.php?lang=hu&fo=2&al=3&url=../gazdhirek/20100812/milyentabukdolnekmegosszel.htm.

Micklewright, John, 1999, Education, inequality and transition. *Economics of Transition,* 7(2):343–376.

Mihályi Péter, 2010, *A magyar privatizáció enciklopédiája.* Budapest: Pannon Egyetemi Könyvkiadó – MTA Közgazdaságtudományi Intézet

—, 2015, A privatizált vagyon visszaállamosítása Magyarországon 2010–2014. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet (Műhelytanulmányok MT-DP – 2015/7.)

Milanovic, Branko, 2016, *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge, MA: Harvard University Press
Miliband, Ralph, 1969, *The State in Capitalist Society*. New York: Basic Books
Milner, Helen V.–Mukherjee, Bumba, 2009, Democratization and Economic Globalization. *Annual Review of Political Science,* 12(1):163–181.
MIT 2018, Economic Complexity Rankings (ECI). *The Observatory of Economic Complexity,* MIT Media Lab, *(last accessed on 20 December 2018)* https://atlas.media.mit.edu/en/rankings/country/eci/?year_range=2011-2016.
MNB 2017a, A háztartási szektor pénzügyi megtakarításai mikro- és makrostatisztikai adatok alapján. Budapest: Magyar Nemzeti Bank Statisztikai Igazgatóság
—, 2017b, A Növekedési Hitelprogram eredményei. Budapest: Magyar Nemzeti Bank, 2017. június 13.
Moore, Barrington, 1978, *Injustice: The social bases of obedience and revolt*. White Plains, NY: ME Sharpe
—, 1993 [1967], *Social origins of dictatorship and democracy: Lord and peasant in the making of the modern world*. Boston: Beacon Press
Moreh, Chris, 2015, The Asianization of national fantasies in Hungary: A critical analysis of political discourse. *International Journal of Cultural Studies,* 19(3):341-53.
Mouffe, Chantal, 2000, *The Democratic Paradox*. London: Verso.
MTI, 2008, Magyarország továbbra is fontos piac a német vállalatok számára a DUIHK ügyvezetője szerint. *MTI, 2008. április 23.*
Mudde, Cas, 2017, Populism: An Ideational Approach. In: *The Oxford Handbook of Populism*. Eds. Kaltwasser, Cristóbal Rovira–Taggart, Paul–Espejo, Paulina Ochoa–Ostiguy, Pierre. Oxford: Oxford University Press
Murer, Jeffrey Stevenson, 2015, The rise of Jobbik, populism, and the symbolic politics of illiberalism in contemporary Hungary. *The Polish Quarterly of International Affairs,* 24(2):79–102.
Murrell, Peter, 1991, Can neoclassical economics underpin the reform of centrally planned economies? *The Journal of Economic Perspectives,* 5(4):59–76.
—, 1993, What is shock therapy? What did it do in Poland and Russia? *Post-Soviet Affairs,* 9(2):111–140.
Müller, Jan-Werner, 2011, The Hungarian Tragedy. *Dissent,* 58(2):5–10.
—, 2014, Moscow's Trojan Horse. *Foreign affairs,* 2014(August 6)
Myrdal, Gunnar, 1957, *Economic theory and under-developed regions*. London: Duckworth
Naczyk, Marek, 2014, Budapest in Warsaw: Central European Business Elites and the Rise of Economic Patriotism since the Crisis. In: *26th SASE Annual Meeting, 10–12 July 2014*. Chicago
Nagy András, 1995, A behozatal liberalizálása Magyarországon. *Közgadasági Szemle,* XLII(5):454–470.
R. Nagy József, 2010. *Boldog téglafalak között: Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon*. Miskolc: Miskolci Galéria
Nagy, Veronika, 2017, How to silence the lambs? Constructing authoritarian governance in post-transitional Hungary. *Surveillance & Society,* 15(3/4):445–475.
Napi Gazdaság, 2011, Munkaerőpiaci sokkterápia jön – Fel kellene függeszteni a minimálbért? *Napi Gazdaság,* 2011. május 12. https://www.napi.hu/magyar_gazdasag/munkaeropiaci_sokkterapia_jon_fel_kellene_fuggeszteni_a_minimalbert.482859.html.
—, 2013, Döbbenetes mennyiségű pénz hagyta el Magyarországot. F. Szabó Emese, *Napi Gazdaság,* 2013. május 24. https://www.napi.hu/magyar_gazdasag/dobbenetes_mennyisegu_penz_hagyta_el_magyarorszagot.554501.html.
—, 2018, Óriási akadályba ütközött Magyarország – nem látszik a kiút. K. Kiss Gergely, *Napi Gazdaság, 2*018. június 4. https://www.napi.hu/magyar_gazdasag/oriasi_akadalyba_utkozott_az_orbani_modell_nem_latszik_a_kiut.662875.html.

Napi.hu, 2014, Új céget vett Orbán milliárdos barátja. *napi.hu,* 2014. szeptember 17. https://www.napi.hu/ingatlan/uj_ceget_vett_orban_milliardos_baratja.586848.html.
Negoita, Marian, 2006, The social bases of development: Hungary and Romania in comparative perspective. *Socio-Economic Review,* 4(2):209–238.
Népszabadság, 2001, Hazánk érdekében lobbizik az AmCham. *Népszabadság,* 2001. január 17.
—, 2006, Ne legyünk a potyautasok országa! *Népszabadság,* 2006. augusztus 26.
—, 2012, Interjú a CBA elnökével: nem adtam pénzt kampányra. Batka Zoltán beszélgetése Baldauf Lászlóval. *Népszabadság,* 2012. február 17. http://nol.hu/gazdasag/cba-elnok__nem_adtam_penzt_kampanyra-1299169.
—, 2013, Nem vagyok Orbán szekértolója – Interjú Parragh Lászlóval. Ábrahám Ambrus, Ónody-Molnár Dóra, *nol.hu,* 2013. március 18. http://nol.hu/gazdasag/20130318-_nem_vagyok_orban_szekertoloja-1373921.
—, 2014, Demján: Ha nem lennénk az EU-ban, le is gyilkolnánk egymást. *Népszabadság,* 2014. november 28. http://nol.hu/gazdasag/hungaro-siitak-szunnitak-1501219.
Népszava, 2017a, Eltitkolt Paradicsom-iratok – Magyar szereplők az offshore-botrányban. *Népszava,* 2017. november 17. http://nepszava.hu/1145766_eltitkolt-paradicsom-iratok-magyar-szereplok-az-offshore-botranyban.
—, 2017b, Vitatható rezsiadatok. Marnitz István, *Népszava,* 2017. október 4. https://nepszava.hu/1142195_vitathato-rezsiadatok.
Nölke, Andreas (szerk.), 2014, *Multinational Corporations from Emerging Markets: State Capitalism 3.0.* Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan
Nölke, Andreas–Vliegenthart, Arjan, 2009, Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics,* 61(04):670–702.
O'Donnell, Guillermo A., 1973, *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism: Studies in South American Politics.* Berkeley: University of California, Institute of International Studies
O'Donnell, Guillermo A.–Schmitter, Philipe C., 1986, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies.* Washington, DC.: Johns Hopkins University Press
Oblath Gábor. 1991, A magyarországi importliberalizálás korlátai, sikerei és kérdőjelei. *Külgazdaság,* 35(5):4–13.
—, 2014, Felzárkóztak,az árak és lemaradtak a bérek? – Tévhitek, tények és közgazdasági összefüggések. *Statisztikai Szemle,* 92(8-9)
OECD 2014, Social spending is falling in some countries, but in many others it remains at historically high levels. *Social Expenditure Update,* November 2014. https://www.oecd.org/els/soc/OECD2014-Social-Expenditure-Update-Nov2014-8pages.pdf.
—, 2018a, *Average annual wages.* Paris: OECD. https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=AV_AN_WAGE (Utolsó letöltés: 2018. 12. 08)
—, 2018b, Domestic value added in gross exports. *OECD–WTO: Statistics on Trade in Value Added.* https://data.oecd.org/trade/domestic-value-added-in-gross-exports.htm (Utolsó letöltés: 2018 .05. 11).
—, 2018c, *Employment rate (indicator).* Paris: OECD. https://data.oecd.org/emp/employment-rate.htm (Utolsó letöltés: 2018. 01. 29).
—, 2018d, *Household debt (indicator).* Paris: OECD. https://data.oecd.org/hha/household-debt.htm (Utolsó letöltés: 2019. 01. 19)
—, 2018e, *Main Science and Technology Indicators: Percentage of GERD financed by the business enterprise sector.* Paris: OECD https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=MSTI_PUB (Utolsó letöltés: 2018. 06. 09)
—, 2018f, *Statutory corporate income tax rate.* Paris: OECD. http://stats.oecd.org/index.aspx?DataSetCode=TABLE_II1 (Utolsó letöltés: 2018. 02. 07)
—, 2018g, *Taxing wages – Comparative tables (current model).* Paris: OECD. http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=AWCOMP (Utolsó letöltés: 2018. 02. 02)

—, 2019a, Import content of exports, % of gross exports, 2014–2016. *OECD–WTO: Statistics on Trade in Value Added.* https://data.oecd.org/trade/import-content-of-exports.htm#indicator-chart (Utolsó letöltés: 2019. 01. 26)
—, 2019b, *Trade by Enterprise Characteristics (ISIC rev4): VII – TEC by ownership (domestic or foreign).* Paris: OECD. https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=TEC7_REV4# (Utolsó letöltés: 2019. 01. 21).
Offe, Claus, 1991, Az egyidejűség dilemmája: demokratizálódás és piacgazdaság Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle,* 46(8-9):113–122.
Oktatási Hivatal, 2018, Intézmények, karok, hallgatók egyetemi és főiskolai képzésben és oktatók száma. Budapest: Oktatási Hivatal, *oktatas.hu* (utoldó letöltés: 2018-08-02) https:a//www.oktatas.hu/felsooktatas/kozerdeku_adatok/felsooktatasi_adatok_kozzetetele/felsooktatasi_statisztikak/!DARI_FelsooktStat/fir/fir_stat2017/stat2017_1_1.xlsx.
Onaran, Ozlem, 2008, Jobless Growth In the Central and East European Countries: A Country-Specific Panel Data Analysis of the Manufacturing Industry. *Eastern European Economics,* 46(4):90–115.
Orbán Viktor, 2012, *Ne kapjon segélyt, aki munkaképes.* A Vállalkozók és Munkáltatók Országos Szövetsége gyűlésén elmondott beszéd, 2012. július 26. http://2010-2015.miniszterelnok.hu/beszed/ne_kapjon_segelyt_aki_munkakepes.
Orenstein, Mitchell A., 2001, *Out of the Red: Building Capitalism and Democracy in Postcommunist Europe.* Ann Arbor: The University of Michigan Press
Orenstein, Mitchell A.–Kelemen, R. Daniel, 2017, Trojan Horses in EU Foreign Policy. *JCMS: Journal of Common Market Studies,* 55(1):87–102.
Origo, 2000, Járai Zsigmond szerint van élet az EU-n kívül. *origo.hu,* 2000. szeptember 19. http://www.origo.hu/itthon/20000919101914YOYO.html
—, 2001, Évi több milliárd ipari parkokra. *origo.hu,* 2011. november 27. http://www.origo.hu/gazdasag/hirek/20011127evitobb.html
—, 2012a, Demján: Bartha Ferenc nehezen viselte az öregedést. *origo.hu,* 2012. május 11. http://www.origo.hu/gazdasag/20120511-demjan-sandor-bartha-ferenc-ongyilkossagarol.html
—, 2012b, Előbújik az árnyékból a Fidesz körül épült birodalom. *orgio.hu,* 2012. március 6. http://www.origo.hu/itthon/20120305-a-fidesz-gazdasagi-hatorszaganak-epulese-i-resz.html
—, 2013, Sokan kóstolgatták már Csányi Sándort. *origo.hu,* Torontáli Zoltán–Jankovics Soma, 2013. július 23. http://www.origo.hu/gazdasag/20130723-csanyi-sandor-otp-vezer-kuzdelmei-a-mindenkori-kormanyokkal.html.
OSCE 2014, *Statement of Preliminary Findings and Conclusions.* International Election Observation Mission, Hungary, Parliamentary Elections, 6 April 2014. Budapest: OSCE
Ost, David, 2000, Illusory Corporatism in Eastern Europe: Neoliberal Tripartism and Postcommunist Class Identities. *Politics & Society,* 28(4):503–530.
—, 2006, *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe.* New York: Cornell University Press
Palma, Gabriel, 2005, Four sources of de-industrialisation and a new concept of the Dutch Disease. In: *Beyond reforms: structural dynamics and macroeconomic vulnerability.* Ed. Ocampo, José Antonio. Washington, DC.: The World Bank, 71–116.
Palonen, Emilia, 2009, Political Polarisation and Populism in Contemporary Hungary. *Parliamentary Affairs,* 62(2):318–334.
—, 2012, Transition to Crisis in Hungary: Whistle-Blowing on the Naked Emperor. *Politics & Polic,* 40(5):930–957.
Papanek Gábor–Borsi Balázs–Némethné Pál Katalin–Viszt, Erzsébet, 2009, A mikro-, kis és közepes vállalatok növekedésének feltételei. Budapest: GKI Gazdaságkutató Zrt.
Papp József, 2011, Adóterhelés, termelékenység és gazdasági növekedés. *Dunaferr Műszaki Gazdasági Közlemények,* 2011(3):156–164.
Parlament.hu, 1996, Békesi László: Életrajz. *parlament.hu,* 1996. május 6. http://www.parlament.hu/kepviselo/elet/b136.htm.

Pew Research Centre 2009, *The Pew Global Attitudes Project 2009. Two Decades After the Wall's Fall: End of Communism Cheered but Now With More Reservations,* Washington: Pew Global
Phillips, Richard–Henderson, Jeffrey–Andor, László–Hulme, David, 2006, Usurping Social Policy: Neoliberalism and Economic Governance in Hungary. *Journal of Social Policy,* 35(4):585–606.
Piketty, Thomas, 2014, *Capital in the Twenty-First Century.* Cambridge, MA: The Belknap Press – Magyarul: *A tőke a 21. században.* Budapest: Kossuth Kiadó, 2015
Pijl, Kees van der–Holman, Otto–Raviv, Or, 2011, The resurgence of German capital in Europe: EU integration and the restructuring of Atlantic networks of interlocking directorates after 1991. *Review of International Political Economy,* 18(3):384–408.
Pirro, Andrea L. P., 2014, Digging into the breeding ground: insights into the electoral performance of populist radical right parties in Central and Eastern Europe. *East European Politics,* 30(2):246–270.
Pittaway, Mark, 2014, *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary 1939 to the Present.* Brill
Pitti Zoltán, 2010, *Gazdasági teljesítmények kontra társadalmi elvárások.* Budapest: Napvilág Kiadó
—, 2012, *Magyar adóterhelés nemzetközi összehasonlításban, 2007–2011.* Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, előadás, 2012. április 23.
Plattner, Marc F–Diamond, Larry Jay, 2007, Is East-Central Europe Backsliding? *Journal of Democracy,* 18(4):5–6.
Pogátsa Zoltán, 2013, Rendszerváltás társadalom nélkül. *Parameter.sk,* 2013. december 29. http://parameter.sk/blog/pogatsa-zoltan/2013/12/29/rendszervaltas-tarsadalom-nelkul
—, 2014, A Fidesz mint jobboldali modernizációs kísérlet. *Egyház és Társadalom,* 2014. július 31. http://www.egyhazestarsadalom.hu/2014/07/31/pogatsa-zoltan-a-fidesz-mint-jobboldali-modernizacios-kiserlet/
—, 2015, *A Bérszínvonal és a bérfelzárkózás meghatározói Magyarországon.* Budapest: Friedrich Ebert Alapítvány
—, 2016a, *Magyarország politikai gazdaságtana – Az északi modell esélyei.* Budapest: Osiris
—, 2016b, Nincs maffiaállam, vagy ha van, az már 2010 előtt is létezett már. In: *A főnök beszéde: Ősz öd után tíz évvel.* Szerk. Kósa András. Budapest: Noran Libro, 364–378.
Pokol Béla, 2004, Jegyzetek a transzatlanti uralmi rend kiépüléséről. *Jogelméleti Szemle,* 2004(2)
Polanyi, Karl [Károly], 1957, The Economy as Instituted Process. In: *Trade and market in the early empires,* Eds. Polanyi, Karl–Arensberg, Conrad M.–Pearson, Harry W. Chicago: Gateway Edition, Henry Regnery Company, 243–270.
Polányi Károly, 2004[1944]. *A nagy átalakulás.* Budapest: Napvilág Kiadó
Policy Solutions, 2013, *Ők nem szavaznak ma Magyarországon: A Friedrich Ebert Alapítvány és a Policy Solutions elemzése a magyarországi nemszavazókról.* Budpest: Policy Solitions – Friedrich Ebert Alapítvány
—, 2018, *Politikai Útmutató Magyarországhoz: Kutatás a magyar társadalom politikai értékrendjéről.* Budapest: Policy Solutions
Political Capital, 2003, Túl erős forint? *politicalcapital.hu,* 2003. január 28. http://www.politicalcapital.hu/konyvtar.php?article_read=1&article_id=931.
—, 2017a, Orbán tovább menetel a putyini úton. *politicalcapital.hu,* 2017. február 3. http://politicalcapital.hu/konyvtar.php?article_read=1&article_id=398.
—, 2017b, The Truth Today Is What Putin Says It Is: The Activity of Pro-Russian Extremist Groups in Hungary. In: Attila Juhász, Lóránt Győri, Edit Zgut, András Dezső, *Political Capital & National Endowment for Democracy.* Budapest, April, 2017
Polónyi István, 2018, A hátrányos helyzetű kistérségekben élő fiatalok felsőoktatásba kerülésének esélyei. *Statisztikai Szemle,* 96(10):1001–1019.
Pop-Eleches, Grigore–Tucker, Joshua A., 2011, Communism's Shadow: Postcommunist Legacies, Values, and Behavior. *Comparative Politics,* 43(4):379–408.

Popov, Vladimir, 2000, Shock therapy versus gradualism: the end of the debate (explaining the magnitude of transformational recession). *Comparative Economic Studies,* 42(1):1–58.
portfolio.hu, 2015, Külföldinek ügyesebben dolgozik a magyar. Palócz Éva, *portfolio.hu,* 2015. szeptember 11. https://www.portfolio.hu/gazdasag/kulfoldinek-ugyesebben-dolgozik-a-magyar.219344.html.
—, 2016, Így festenénk az EU-támogatások nélkül. Madár István, *portfolio.hu,* 2016. április 14. https://www.portfolio.hu/gazdasag/igy-festenenk-az-eu-tamogatasok-nelkul.230247.html.
—, 2017, Ide vezetett a tömeges kivándorlás: több magyar lépett le, mint gondoltuk. Beke Károly, *portfolio.hu,* 2017. augusztus 30. https://www.portfolio.hu/gazdasag/ide-vezetett-a-tomeges-kivandorlas-tobb-magyar-lepett-le-mint-gondoltuk.260665.html.
—, 2018, A nagy magyar bérrobbanás: fele sem igaz? Dedák István, *portfolio.hu,* 2018. szeptember 3. https://m.portfolio.hu/gazdasag/munkaugy/a-nagy-magyar-berrobbanas-fele-sem-igaz.296068.html.
Pósfai, Zsuzsanna–Jelinek, Csaba, 2019, Reproducing Socio-Spatial Unevenness Through the Institutional Logic of Dual Housing Policies in Hungary. In: *Regional and Local Development in Times of Polarisation: Re-thinking Spatial Policies in Europe.* Eds. Lang, Thilo–Görmar, Franziska. Singapore: Palgrave Macmillan, 197–223.
Poulantzas, Nicos, 1969, The Problem of the Capitalist State. *New Left Review,* 1969(58):67–78.
—, 1975, *Political Power and Social Classes.* London: Verso
—, 1982, *Political power and social classes.* London: Verso
Przeworski, Adam, 1985, *Capitalism and social democracy.* Cambridge: Cambridge University Press
—, 1991, *Democracy and the market: Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America.* Cambridge: Cambridge University Press
—, 2000, *Democracy and development: political institutions and well-being in the world, 1950–1990.* Cambridge: Cambridge University Press
Przeworski, Adam–Wallerstein, Michael, 1982, The Structure of Class Conflict in Democratic Capitalist Societies. *The American Political Science Review,* 76(2):215–238.
Rakusz Lajos, 2000, *Ipari Parkok: Ipari Parkok Egyesület 1994–2000.* Budapest: Ipari Parkok Egyesület
Rauschenberger Péter, 2013, Arccal a sárban: Hozzászólás Kis János cikkéhez a köztársaság bukásáról. *Beszélő Online,* 2013. október 2. http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/arccal-a-sarban-%E2%80%93-hozzaszolas-kis-janos-cikkehez-a-koztarsasag-bukasarol
Reddaway, Peter–Glinski, Dmitri, 2001, *The tragedy of Russia's reforms: market bolshevism against democracy.* Washington, DC.: US Institute of Peace Press
Róbert Péter, 1999, Osztály és párt Magyarországon – három választás után. *Politikatudományi Szemle,* VIII(1):67–96.
Robinson, James A., 2006, Economic development and democracy. *Annual Review of Polital Science,* 9:503–527.
Robinson, William I., 2004, *A Theory of Global Capitalism: Production, Class, and State in a Transnational World.* Baltimore–London: Johns Hopkins University Press.
Rodrik, Dani, 2002, *Feasible globalizations.* Cambridge, MA.: National Bureau of Economic Research NBER Working Paper. No. 9129
—, 2005, A globalizáció járható útjai. *Egyenlítő* (6):6–16.
—, 2007, Governance of Economic Globalization. In: *One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth.* Ed. Rodrik, Dani. Princeton: Princeton University Press
—, 2014, *A globalizáció paradoxona. Demokrácia és a világgazdaság jövője.* Budapest: Corvina
—, 2016, Premature deindustrialization. *Journal of Economic Growth,* 21(1):1–33.
—, 2018, Populism and the Economics of Globalization. *Journal of International Business Policy,* 2018(1):12–33.
Roland, Gerard, 1994, On the speed and sequencing of privatisation and restructuring. *Economic Journal,* 104(426):1158–1168.

Ross, Michael L., 2015, What Have We Learned about the Resource Curse? *Annual Review of Political Science,* 18(1):239–259.
Rostow, Walt Whitman, 1960, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press
Roy, William G., 1997, *Socializing capital: The rise of the large industrial corporation in America*. Princeton: Princeton University Press
Rueschemeyer, Dietrich–Stephens, Evelyne Huber–Stephens, John D., 1992, *Capitalist development and democracy*. Chicago: University of Chicago Press
Rugraff, Eric, 2008, Are the FDI policies of the Central European countries efficient? *Post-Communist Economies,* 20(3):303–316.
Rupnik, Jacques, 2012, Hungary's Illiberal Turn: How Things Went Wrong. *Journal of Democracy,* 23(3):132–137.
—, 2016, Surging Illiberalism in the East. *Journal of Democracy,* 27(4):77-87.
Rustow, Dankwart A., 1970, Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics,* 2(3):337-63.
Rydgren, Jens (ed.), 2012, *Class Politics and the Radical Right*. London–New York: Routledge
Sachs, Jeffrey, 1990, Eastern Europe's Economies – What is to be done? *The Economist,* (13 January):21–26.
—, 1991, *Accelerating Privatization in Eastern Europe: The Case of Poland*. Helsinki, Finland: UNU Wider Working Papers, Wp Nr. 92
—, 1994, *Understanding Shock Therapy*. London: Social Market Foundation
—, 2018, The War on Huawei. *Project Syndicate*. 11 December 2018. https://www.project-syndicate.org/commentary/trump-war-on-huawei-meng-wanzhou-arrest-by-jeffrey-d-sachs-2018-12.
Sallai, Dorottya–Schnyder, Gerhard, 2018, *The Transformation of Post-socialist Capitalism – From Developmental State to Clan State?* London: University of Greenwich (Greenwich Paper in Political Economy No. GPERC57)
Sargentini, Judith, 2018, *A Tanácsot az Európai Unióról szóló szerződés 7. cikke (1) bekezdésének megfelelően az Unió alapértékeinek Magyarország általi súlyos megsértése egyértelmű veszélyének megállapítására felszólító javaslatról (2017/2131(INL))*. Állampolgári Jogi, Bel- és Igazságügyi Bizottság. Előadó: Judith Sargentini, 2018. szeptember 12. Strassbourg
Sassen, Saskia, 1996, *Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization*. New York: Columbia University Press
Sass Magdolna, 2003, *Versenyképesség és a közvetlen külföldi működőtőke-befektetésekkel kapcsolatos gazdaságpolitikák*. Gazdasági versenyképesség-helyzetkép és az állami beavatkozás lehetőségei című kutatás résztanulmánya, 2003 szeptember. Budapest: Pénzügyminisztérium (PM Kutatási Füzetek 3.)
Sass Magdolna–Szanyi Miklós, 2009, Klaszterek és a multinacionális vállalatok helyi beszállítói hálózatának fejlődése. *Európai Tükör,* XIV(9):21–45.
Scheiring, Gábor, 2007, Barbarians at the Open Gates. *The American Sociologist,* 38(3):294–308.
—, 2008a, A közszolgálat után: GATS. 68–87 In: *Gazdálkodj okosan: A privatizáció és a közszolgáltatások politikája*. Szerk. Scheiring Gábor–Boda Zsolt. Budapest: Új Mandátum
—, 2008b, Privatizáció: Elmélet, gyakorlat és politika. In: *Gazdálkodj okosan! A privatizáció és a közszolgáltatások politikája*. Szerk. Scheiring Gábor–Boda Zsolt. Budapest: Új Mandátum
—, 2011, A közjavak és a fejlődés politikája. In: *Globalizáció és fejlődés a félperiférián: válság és alternatívák*. Szerk. Boda Zsolt–Scheiring Gábor. Budapest: Új Mandátum, 130–155.
—, 2016a, The Rise of Illiberalism from East to the West: A Lesson About Class for the Left, *politicalcritique.org, November 12, 2016*. http://politicalcritique.org/cee/hungary/2016/the-rise-of-illiberalism-from-east-to-the-west-a-lesson-about-class-for-the-left/.
—, 2016b, Sustaining Democracy in an Era of Free Markets: Karl Polanyi's Perspectives on the Politics of Finance. *Intersections: East European Journal of Society and Politics,* 2(2)

—, 2017, *The Wounds of Postsocialism: The Political Economy of Mortality and Survival in Deindustrialising Towns of Hungary (Doktori disszertáció).* Cambridge: University of Cambridge
—, 2018a, Kritikai politikai gazdaságtan. In: *Marx… – Interpretációk, irányzatok, iskolák,* Szerk. Kiss Viktor–Antal Attila. Budapest: Napvilág Kiadó, 30–50.
—, 2018b, Lessons from the Political Economy of Authoritarian Capitalism in Hungary. Amsterdam: Transnational Institute, *Challanging Authoritarianism Series, No 1*
—, 2019, Academic Freedom in Hungary's Authoritarian State Capitalism. London: Policy Centre, 18 February 2019. https://fpc.org.uk/academic-freedom-in-hungarys-authoritarian-state-capitalism/.
Scheiring, Gábor et al., 2018c. The gendered effects of foreign investment and prolonged state ownership on mortality in Hungary: an indirect demographic, retrospective cohort study. *The Lancet Global Health,* 6(1):95–102.
Scheiring Gábor–Boda Zsolt (szerk.), 2011, *Globalizáció és fejlódés: Kritikai fejlődéstanulmányok. Szöveggyűjtemény.* Budapest: Új Mandátum
Scheiring, Gábor–Irdam, Darja–King, Lawrence, 2018a, Cross-Country Evidence on the Social Determinants of the Post-Socialist Mortality Crisis in Europe: A Review and Performance-Based Hierarchy of Variables. *Sociology of Health & Illness,* 41(4):673–691.
—, 2018b, The wounds of post-socialism: a systematic review of the social determinants of mortality in Hungary. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe,* 26(1):1–31.
Scheiring, Gábor–Szombati, Kristóf, 2019, The structural trap of labour politics in Hungary. *Rupture,* 2019(3)
Schoenman, Roger, 2014, *Networks and institutions in Europe's emerging markets.* Cambridge: Cambridge University Press
Schrank, Andrew, 2005, Conquering, Comprador, or Competitive: The National Bourgeoisie in the Developing World. In: *New Directions in the Sociology of Global Development.* Eds. Buttel, Frederick H.–McMichael, Philip. Bingley, UK: Emerald Group, 91–120.
—, 2008, Homeward Bound? Interest, Identity, and Investor Behavior in a Third World Export Platform. *American Journal of Sociology,* 114(1):1–34.
Schumpeter, Joseph A., 2008[1942], *Capitalism, socialism and democracy.* New York: Harper Perennial Modern Thought
Scott, James C., 1977, *The moral economy of the peasant: Rebellion and subsistence in Southeast Asia.* New Haven: Yale University Press
Sebők Miklós, 2008, A marxista politikatudomány kemény magja. *Fordulat,* 1(2):38–66.
—, 2016, A modernizációs konszenzus mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája. In: *Holtpont – Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Szerk. Antal Attila–Földes György. Budapest: Napvilág Kiadó, 46–76.
—, 2017, Privatizálni a privatizációt: Az organikus közgazdászok és a gazdasági rendszerváltás ideológiája. *Századvég,* 2017(3):31–68.
—, 2019, *Paradigmák fogságában: elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban.* Budapest: Napvilág Kiadó
Sen, Amartya, 2003, *A fejlődés mint szabadság.* Budapest: Európa Kiadó
Shattuck, John, 2016, Democracy and Its Discontents. *Fletcher Forum of World Affairs,* 40(2):173–184.
Shin Doh Chull, 2007, Democratizaton: Perspectives from Global Citizenries. In: *The Oxford Handbook of Political Behavior.* Eds. Dalton, Russell J.–Kligemann, Hans-Dieter. Oxford: Oxford University Press, 260–282.
Sijuwade, Philip O., 2011, Some Reflections on the Determinants of Sectoral Disarticulation. *Journal of Economics Theory,* 5(1):22–27.
Sik, Domonkos, 2015, Incubating radicalism in Hungary – the case of Sopron and Ózd. *Intersections: East European Journal of Society and Politics,* 1(1):100–121.

Simon, János, 1993, Post-paternalist political culture in Hungary: Relationship between citizens and politics during and after the "melancholic revolution" (1989–1991). *Communist and Post-Communist Studies,* 26(2):226–238.
Simonovits, András, 2011, The mandatory private pension pillar in Hungary: An obituary. *International Social Security Review,* 64(3):81-98.
Simonyi Ágnes, 2000, Versenyképesség jóléti rendszer és közjavak révén. *Szociológiai Szemle,* 2001(1): 24–25.
Skidelsky, Robert, 2019, Rhymes from Central Europe. *Project Sydicate,* 15 January 2019. https://www.project-https:/www.project-syndicate.org/commentary/hungary-orban-revives-nationalism-anti-semitism-by-robert-skidelsky-2019-01.
Sklair, Leslie, 2001, *The Transnational Capitalist Class.* Oxford: Blackwell Publishing
Smith, Adam, 2007 [1776], *The Wealth of Nations.* Petersfield, Hampshire: Harriman House – Magyarul: *Vizsgálódás a nemzetek jóléténak természetéről és okairól,* I–II. Erdős Tibor előszavával. Budapest: Napvilág Kiadó, 2011
Smith, Adrian–Timár, Judit, 2010, Uneven transformations: Space, economy and society 20 years after the collapse of state socialism. *European Urban and Regional Studies,* 17(2):115–125.
Soest, Christian von, 2015, Democracy prevention: The international collaboration of authoritarian regimes. *European Journal of Political Research,* 54(4):623–638.
Soós, Eszter Petronella, 2015, Comparing Orbánism and Gaullism: The Gaullist Physiognomy of Orbán's Post-2010 Hungary. *Studia Politica: Romanian Political Science Review,* 15(1).
Soros, György, 1997, The Capitalist Threat. *The Atlantic, February 1997.* https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1997/02/the-capitalist-threat/376773/:
—, 1999, *A globális kapitalizmus válsága – Veszélyben a nyílt társadalom.* Budapest: Scolar
Standing, Guy, 2010, *Work after globalization: Building occupational citizenship.* Cheltenham: Edward Elgar
—, 2011, *The precariat: The new dangerous class.* London: Bloomsbury
Staniszkis, Jadwiga, 1990, "Political Capitalism" in Poland. *East European Politics and Societies* 5(1):127-41.
Stanley, Ben, 2017, Populism in Central and Eastern Europe. In: *The Oxford Handbook of Populism.* Eds. Kaltwasser, Cristóbal Rovira et al., Oxford: Oxford University Press,
Staples, William G., 1991, *Castles of Our Conscience: Social Control and the American State, 1800–1985.* New Brunswick, N.J.: Rutgers University Pres
Stark, David–Bruszt, László, 1998, *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe.* Cambridge: Cambridge University Press
Stark, David–Vedres, Balázs, 2012, Political Holes in the Economy: The Business Network of Partisan Firms in Hungary. *American Sociological Review,* 77(5):700–722.
Stegmaier, Mary–Lewis-Beck, Michael S., 2009, Learning the Economic Vote: Hungarian Forecasts, 1998–2010. *Politics & Policy,* 37(4):769–780.
—, 2011, Shocks and oscillations: The political economy of Hungary. *Electoral Studies,* 30(3):462-67.
Stepan, Alfred–Skach, Cindy, 1993, Constitutional frameworks and democratic consolidation: Parliamentarianism versus presidentialism. *World Politics,* 46(01):1–22.
Stiglitz, Joseph, 2003, *A globalizáció és visszásságai.* Budapest: Napvilág Kiadó
Stiglitz, Joseph E., 1999, *Whither Reform? Ten Years of the Transition. Keynote Address.* Washington, DC.: *Annual Bank Conference on Development Economics,* April 28–30, 1999.
Streeck, Wolfgang, 2014, *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism.* London: Verso
Streeten, Paul, 1973, The multinational enterprise and the theory of development policy. *World Development,* 1(10):1–14.
Sunkel, Osvaldo, 1973, Transnational capitalism and national disintegration in Latin America. *Social and Economic Studies,* 22(1):132–176.
Sweezy, Paul, 1942, *The Theory of Capitalist Development.* New York: Oxford University Press

Szabó, Imre, 2013, Between Polarization and Statism: Effects of the Crisis on Collective Bargaining Processes and Outcomes in Hungary. *Transfer: European Review of Labour and Research,* 19(2):205–215.
Szacki, Jerzy, 1995, *Liberalism after communism*. Budapest: Central European University Press
Szalai Erzsébet, 1989, Az új elit. *Beszélő,* (27):65–74.
—, 1994. Political and social conflicts arising from the transformation of property relations in Hungary. *Journal of Communist Studies and Transition Politics,* 10(3):56–77.
—, 1999a, *Oroszlánok és globalizáció – Kísérlet az 1998 tavaszán hatalomra került kormány szociológiai és szociálpszichológiai elemzésére.* Budapest: MTA PTI–Új Mandátum
—, 1999b, *Post-Socialism and Globalization*. Budapest: Új Mandátum
—, 2000, *Szerepróba: Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk* (1982–1993). Budapest: Századvég
—, 2001, *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula
—, 2004, Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. *Kritika,* 33(9):2–6.
—, 2006a, *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet*. Budapest: Új Mandátum
—, 2006b, Tőke–munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban. In: *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Szerk. Kovách, Imre. Budapest: Napvilág Kiadó
—, 2011, *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum
—, 2012, Globális válság – magyar válság – alternatívák. Budapest: L'Harmattan
—, 2014, Autonómia vagy újkiszolgáltatottság: Vezető közgazdászok vitája Magyarország jövőjéről az 1960-as évek közepén. In: *Autonómia vagy újkiszolgáltatottság: Tanulmányok és publicisztikai írások, 2012–2014*. Szerk. Szalai, Erzsébet. Budapest: Kalligram, 15–50.
—, 2016, A refeudalizáció. *Replika,* 2016(96-97):207–222.
—, 2018, *Hatalom és értelmiség a globális térben: tanulmányok és publicisztikai írások. 2015–2018*. Budapest: Kalligram
—, 2019, A Fidesz és a hatalom konvertálása. *hvg.hu,* 2019. március 22. https://hvg.hu/itthon/20190322_szalai_erzsebet_fidesz_es_hatalom_konvertalasa.
Szalai, Júlia, 1986, Inequalities in Access to Health Care in Hungary. *Social Science& Medicine,* 22(2):135–140.
—, 2007, *Nincs két ország: Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris
Szalavetz, Andrea, 2014, Innovation in Hungary-The Impact of EU Accession and Integration into Global Value Chains. *International Journal of Management and Economics,* 42(1):40–59.
Szanyi, Miklós, 2003, *Investment Policy in Hungary: Performance and Perceptions*. Centre for Competition, Investment & Economic Regulation Discussion Paper, CUTS. Bhaskar Marg, Bani Park, Jaipur, India
—, 2010, A dualitás kérdése a rendszerváltást követő gazdasági fejlődésben. *Competitio,* 9(1):71-90.
—, 2017a, Impacts of the Crisis on the FDI-Led Development Model in Hungary: Emergence of Economic Patriotism or Shift from the Competition State to Patronage? In: *Economics of European Crises and Emerging Markets*. Eds. Havlik, Peter–Iwasaki, Ichiro. Singapore: Springer Singapore, 149–170.
—, 2017b, Tőkevonzás vagy -taszítás? A befektetésösztönzési politika változásai a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Prosperitás,* IV(1):42–62.
Szelényi, Iván, 1983, *Urban inequalities under state socialism*. Oxford: Oxford University Press
—, 1990, *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest: Akadémiai Kiadó
—, 1992, *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó
Szelenyi, Iván–Szelenyi, Balázs, 1994, Why Socialism Failed: Toward a Theory of System Breakdown – Causes of Disintegration of East European State Socialism. *Theory and Society,* 23(2):211–231.

Szelényi, Szonja–Szelényi, Iván–Kovách, Imre, 1995, The Making of the Hungarian Post-communist Elite: Circulation in Politics, Reproduction in the Economy. *Theory and Society,* 24(5):697–722.
Szentes Tamás, 1999, *Világgazdaságtan: Elméleti és módszertani alapok*. Budapest: Aula
Szentgáli Edit, 2003, Nagykorú vegyesvállalatok, *Magyar Rádió, Kossuth adó. 2003. május 1. Képviselői Információs Szolgálat, Sajtófigyelés az országgyűlési képviselők részére, leirat*. Budapest
Szigeti Péter, 2005, *Világrendszernézőben: A globális szabad verseny – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest: Napvilág Kiadó
—, 2015, Maffiaállam? – passzív forradalmi konszolidáció? – vagy valami más. In: *Problémák vonzásában: társadalomismereti tanulmányok*. Szerk. Szigeti, Péter. Győr: Universitas–Győr Nonprofit Kft., 73–97.
Szikra, Dorottya, 2014, Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy,* 24(5):486–500.
—, 2017, A magyar nyugdíjrendszer a rendszerváltás óta. In: *Társadalom- és szociálpolitika. Magyarország, 1990–2015*. Szerk. Ferge Zsuzsa. Budapest: Osiris, 287–309.
Szilágyi Ákos, 1999, *Oroszország elrablása: A szovjettelen unió története*. Budapest: Helikon
Szilágyi Anna, 2012, A választásos önkényuralom kiépítése Magyarországon. *2000,* 24(5):3-4.
Szilágyi, Anna–Bozóki, András, 2015, Playing It Again in Post-Communism: The Revolutionary Rhetoric of Viktor Orbán in Hungary. *Advances in the History of Rhetoric,* 18(sup1):S153–S166.
Szívós Péter–Tóth István György, 2013, *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban*. Budapest: TÁRKI (Tárki Monitor Jelentések 2012)
Szombati, Kristóf, 2018, *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary*. New York–Oxford: Berghahn Books
Sztompka, Piotr, 1993, Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies. *Zeitschrift für Soziologie,* 22(2):85–95.
Szűcs Zoltán Gábor, 2018, Ha nem demokráciában élünk, akkor...? *Élet és Irodalom,* LXII. 31. 2018. augusztus 3. https://www.es.hu/cikk/2018-08-03/szucs-zoltan-gabor/ha-nem-demokraciaban-elunk-akkor.html.
Takács Erzsébet, 2018, *A szolidaritás alakváltozásai – Az együttműködés lehetőségei és gátjai a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó
Tamás Gáspár Miklós, 1999, Victory Defeated. *Journal of Democracy,* 10(1):63–68.
—, 2000, On Post-Fascism. *East European Constitutional Review,* 2000(9):48–56.
—, 2008, Eastern Europe Today: Counter-Revolution against a Counter-Revolution. *Socialist Register,* 2008(44):284–294.
—, 2013, Words from Budapest. *New Left Review,* (80): Mar–Apr.
—, 2014, Magyarországon hivatalosan megszűnt a demokrácia. *ATV Egyenes Beszéd,* 2014. július 28. https://www.youtube.com/watch?v=8TOqRe3mF5I.
Tansel, Cemal Burak, 2017, *States of Discipline: Authoritarian Neoliberalism and the Contested Reproduction of Capitalist Order*. London–New York: Rowman–Littlefield
Tardos Róbert, 2011, Konszolidált szavazóközönség eróziós tendenciákkal. A 2010-es választások a részvételi aktivitás és szavazói motívumok fényében. In: *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon*. Szerk. Enyedi Zsolt–Szabó Andrea–Tardos Róbert. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 273–374
Tavares, Rui, 2013, *Jelentés az alapvető jogok helyzetéről: magyarországi normák és gyakorlatok (az Európai Parlament 2012. február 16-i állásfoglalása alapján)*. Strasbourg: Európai Parlament, Állampolgári Jogi, Bel- és Igazságügyi Bizottság
The Independent, 2018, Labour calls for overhaul of 'revolving door' system of former government ministers taking high profile jobs. *The Independent,* 28 June 2018. https://www.

independent.co.uk/news/uk/politics/labour-party-politician-jobs-uk-business-ministers-conservative-employment-a8420276.html.
The World Bank, 2017, *World Development Indicators*. Washington, DC.: The World Bank. Last Updated: 14 December 2017. https://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators.
Therborn, Göran, 1977, The Rule of Capital and the Rise of Democracy. *New Left Review,* May–June (103):3–41.
Thompson, Edward P., 1971, The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past & Present,* (50):76–136.
Tilly, Charles, 2003, Inequality, Democratization, and De-Democratization. *Sociological Theory,* 21(1):37–43.
—, 2007, *Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press
Tóka, Gábor, 2004, Hungary. In: *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. Eds. Berglund, Sten–Ekman, Joakim–Aarebrot, Frank H. Cheltenham, UK: Edward Elgar, 289–333.
—, 2005, A törésvonalak, a pártok és az intézményrendszer. In: *Törések, hálók, hidak: Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Szerk. Angelusz Róbert–Tardos Róbert. Budapest: DKMKA, 243–322.
—, 2018, A 2018. évi országgyűlési választás. In: *Társadalmi Riport 2018*. Szerk. Kolosi Tamás–Tóth István György. Budapest: TÁRKI, 353–381.
Tomini, Luca, 2014, Reassessing Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe and the Role of the EU. *Europe-Asia Studies,* 66(6):859–891.
Tóth, András, 2012, *The New Hungarian Labour Code: Background, Conflicts, Compromises*. Budapest: Friedrich Ebert Foundation, Working Paper, June 2012
Tóth, András–Grajczjár, István, 2015, The Rise of Radical Right in Hungary. In: *The Hungarian patient: social opposition to an illiberal democracy*. Eds. Krasztev, Péter–Van Til, Jon. Budapest: CEU Press, 133–166.
Tóth Csaba, 2011, A márkajellemzők szerepe az MSZP összeomlásában. In: *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010*. Szerk. Enyedi Zsolt–Szabó Andrea–Tardos Róbert. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 167–189.
Tóth G. Csaba–Virovácz Péter, 2013, Nyertesek és vesztesek: A magyar egykulcsos adóreform vizsgálata mikroszimulációs módszerrel. *Pénzügyi Szemle,* 58(4):385–400.
Tóth István János–Hajdu Miklós, 2017, Haveri kapitalizmus Magyarországon a kommunikációs szolgáltatások piacán. In: *Trendek a magyar politikában* 2. Szerk. Boda Zsolt–Szabó Andrea. Budapest: Napvilág Kiadó, 344–372.
Tóth Péter–Huszár Ákos, 2016, Rétegződés és mobilitás: ifjúsági rétegek, mobilitási lehetőségek és stratégiák. In: *Negyedszázad,* Szerk. Nagy Ádám–Székely Levente. Budapest: ISZT Alapítvány–Excenter Kutatóközpont, 78–117.
Tölgyessy Péter, 2013, Az Orbán-rendszer természete. *Komment.hu,* 2013. június 17. http://www.komment.hu/tartalom/20130617-tolgyessy-peter-az-orbanrendszer-termeszete-1.html.
Transparency International, 2014, *Lifting the lid on lobbying: Strategic Partnership Agreements in an Uncertain Business Environment. National Report of Hungary*. Budapest: Transparency International Hungary
—, 2017, *Democratic Backsliding and Economic Performance: 'Building Unity and Support for Democratic and Free Market Values in Central and Eastern Europe'. Country Report on Hungary*. Budapest: Transparency International Hungary
Tregenna, Fiona, 2013, Deindustrialization and reindustrialization. In: *Pathways to Industrialization in the Twenty-First Century: New Challenges and Emerging Paradigms*. Eds. Szirmai, Adam–Naudé, Wim–Alcorta, Ludovico. Oxford: Oxford University Press, 76–102.
UNCTAD, 2018a, FDI inward stock as a percentage of gross domestic product. UNCTAD. http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=96740 (Utolsó letöltés: 2018.12.29).

—, 2018b, Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual. UNCTAD. http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=96740 (Utolsó letöltés: 2018.12.29).
Üzletrész.hu, 2012, Multik szorításában tör előre Orbán közértese. *uzletresz.hu,* 2012. július 16. http://www.uzletresz.hu/vallalkozas/20120709-multik-szoritasaban-tor-elore-a-huszeves-cba-portre-baldauf.html.
Vachudová, Milada Anna, 2010, Democratization in Postcommunist Europe: Illiberal Regimes and the Leverage of the European Union. In: *Democracy and Authoritarianism in the Postcommunist World*. Eds. Bunce, Valerie–McFaul, Michael–Stoner-Weiss, Kathryn. Cambridge–New York: Cambridge University Press, 82–106.
Vachudová, Milada Anna–Snyder, Tim, 1996, Are Transitions Transitory? Two Types of Political Change in Eastern Europe Since 1989. *East European Politics & Societies,* 11(1):1–35.
Valuch Tibor, 2012, Munkás – társadalom – történet. Közelítések és fogalmi kérdések. *Korall,* 13(49):5–16.
Vanhuysse, Pieter, 2006, *Divide and pacify: strategic social policies and political protests in post-communist democracies*. Budapest: Central European University Press
Varoufakis, Yanis, 2017, *Adults in the room: My battle with Europe's deep establishment*. London: Bodley Head
Varga, Mihai–Freyberg-Inan, Annette, 2012, The Threat of Selective Democracy. Popular Dissatisfaction and Exclusionary Strategy of Elites in East Central and Southeastern Europe. *Southeastern Europe,* 36(3):349–372.
Vastagh Zoltán, 2017, *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció*. Budapest: Napvilág Kiadó
Vedres Balázs, 2000, A tulajdonosi hálózatok felbomlása. A rekombináns tulajdonformák szerepe és a hazai nagyvállalatok tulajdonszerkezetének jellemzői a kilencvenes évek végén. *Kögazdasági Szemle,* XLVII(9):680–699.
Végh, Zsuzsanna, 2015, Hungary's Eastern Opening policy toward Russia: ties that bind? *International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs,* 24(1-2):47–65.
VEKE 2008, Az ország legnagyobb autóbuszgyárát avatta fel a Credo Mosonmagyaróváron. Városi és Elővárosi Közlekedési Egyesület, 2008. január 21. http://veke.hu/2008/01/az-orszag-legnagyobb-autobuszgyarat-avatta-fel-a-credo-mosonmagyarovaron/.
Verdery, Katherine, 1996, A Transition from Socialism to Feudalism? Thoughts on the Postsocialist State. In: –: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press, 204–228.
Vernon, Raymond, 1966, International Investment and International Trade in the Product Cycle. *The Quarterly Journal of Economics,* 80(2):190–207.
Világbank 2018, *World Development Indicators*. Washington DC.: The World Bank http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators (Utolsó letöltés: 2018. 07. 12).
Világgazdaság, 2003, A Kravtex Volán-magánosítási tervei. *Világgazdaság,* 2003. június 6.
—, 2011, A magyar multi: Kocsi Ilona beszélgetése Felcsuti Zsolttal. *Világgazdaság, Manager Magazin rovat,* 2011. május 8. https://www.vg.hu/manager-magazin/a-magyar-multi-348086/.
—, 2013, Varga Mihály tanácsadója: elvonni onnan lehet, ahol van – Interjú Felcsuti Zsolttal. *Világgazdaság,* 2013. június 17.
—, 2016, Közgép-rekordot döntött a Duna Aszfalt. *Világgazdaság,* 2016. május 9. https://www.vg.hu/vallalatok/kozgep-rekordot-dontott-a-duna-aszfalt-469788/.
—, 2018, Palkovics: nem adóztathatjuk túl a kkv-kat. Nagy László Nándor, Ráski Péter, *Világgazdaság,* 2018. december. https://www.vg.hu/velemeny/interju/palkovics-nem-adoztathatjuk-tul-a-kkv-kat-2-1249720/.
Vliegenthart, Arjan, 2010, Bringing Dependency Back in The Economic Crisis in Post-socialist Europe and the Continued Relevance of Dependent Development. *Historical Social Research,* 35(2 (132)):242–265.
Vliegenthart, Arjan–Overbeek, Henk, 2009. Corporate Tax Reform in Neoliberal Europe: Central and Eastern Europe as a Template for Deepening the Neoliberal European

Integration Project? In: *Contradictions and Limits of Neoliberal European Governance. From Lisbon to Lisbon.* Eds. Van Apeldoorn, Bastiaan–Drahokoupil, Jan–Horn, Laura. London–New York: Palgrave–Macmillan, 143–162.
Vodopivec, Milan–Wörgötter, Andreas–Raju, Dhushyanth, 2005, Unemployment Benefit Systems in Central and Eastern Europe: A Review of the 1990s. *Comparative Economic Studies,* 47(4):615–651.
Voszka, Éva, 2018, Nationalisation in Hungary in the Post-Crisis Years: A Specific Twist on a European Trend? *Europe-Asia Studies,* 70(8):1281–1302.
Wade, Robert H., 1990, *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization.* Princeton: Princeton University Press
—, 2003, What strategies are viable for developing countries today? The World Trade Organization and the shrinking of 'development space'. *Review of International Political Economy,* 10(4):621–644.
—, 2011, Az állam visszatér: Leckék a kelet-ázsiai fejlődés fejezeteiből. In: *Globalizáció és fejlődés: Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény.* Szerk. Scheiring Gábor–Boda Zsolt. Budapest: Új Mandátum–Védegylet, 382–398.
Walker, Christopher–Ludwig, Jessica (eds.), 2017, *Sharp Power: Rising Authoritarian Influence.* Washington, DC.: National Endowment for Democracy
Wallerstein, Immanuel, 1974, *The modern world system.* New York: Academic Press – Magyarul: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században. Budapest: Gondolat, 1983
Way, Lucan A., 2002, The Dilemmas of Reform in Weak States: The Case of Post-Soviet Fiscal Decentralization. *Politics–Society,* 30(4):579–598.
Weber, Max, 1996 [1922], Hatalommegoszlás a közösségen belül: osztályok, rendek, pártok. In: –: *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai* 2/3. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 32–45.
Wedel, Janine, 2001, *Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe.* New York: Palgrave
Weller, Christian E., 2000, Financial Liberalization, Multinational Banks and Credit Supply: the case of Poland. *International Review of Applied Economics,* 14(2):193–211.
Welzel, Christian–Inglehart, Ronald, 2008, The role of ordinary people in democratization. *Journal of Democracy,* 19(1):126-40.
Wiener György, 2014a, Orbán Viktor passzív forradalma I. *Ezredvég,* 2014(6):105–118.
—, 2014b, Orbán Viktor passzív forradalma II. *Ezredvég,* 2014(7):84–98.
—, 2015, Orbán Viktor passzív forradalma III. *Ezredvég,* 2015(2)
Wiener György, 2008, Osztályhelyzet és választói magatartás a rendszerváltás után (1989–2006). *Eszmélet,* 20(79):22–63.
Wilkin, Peter, 2016, *Hungary and the Road to Serfdom.* Lanham, Maryland: Lexington Books
Williamson, John, 1990, What Washington Means by Policy Reform. In: *Latin American adjustment: How much has happened?* Ed. Williamson, John. Washington, DC.: Institute for International Economics, 5–20.
—, 1994, In Search of a Manual for Technopols. In: *The Political Economy of Policy Reform,* Eds. Williamson, John. Washington, DC: Institute for International Economics, 1–28.
WirtschaftsWoche, 2018, Deutsche Firmen in Osteuropa: Geschäfte machen beim Europafeind. *Simon Book, WirtschaftsWoche, wiwo.de,* 30. Januar 2018. https://www.wiwo.de/my/politik/europa/deutsche-firmen-in-osteuropa-geschaefte-machen-beim-europafeind/20903608.html.
Wolfe, Alan, 1977, *The Limits of Legitimacy: Political Contradictions of Contemporary Capitalism.* New York: Free Press
Woo Wing Thye, 1994, The art of reforming centrally planned economies: Comparing China, Poland, and Russia. *Journal of Comparative Economics,* 18(3):276–308.

Woodruff, David M., 2000, Rules for followers: Institutional theory and the new politics of economic backwardness in Russia. *Politics & Society,* 28(4):437–482.
Wright, Erik Olin, 2002, The Shadow of Exploitation in Weber's Class Analysis. *American Sociological Review,* 67(6):832–853.
—, 2009, Understanding Class: Towards an Integrated Analytical Approach. *New Left Review,* 2009 November-December(60):101–116.
Yeşin, Pınar, 2013, Foreign currency loans and systemic risk in Europe. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review,* 95(May/June):219–235.
Zakaria, Fareed, 1997, The rise of illiberal democracy. *Foreign affairs,* 76(6):22–43.

TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE

Táblázatok

5/1.	Külföldi irányítású vállalatok termelési értékének aránya (%)	139
5/2.	A liberális demokrácia intézményeinek támogatottsága (%)	170
7/1.	Különböző gazdasági ágazatok politikai kapcsolódása (2002–2018)	208
7/2.	Technológiai és nem-technológiai ágazatok politikai kapcsolódása	210
8/1.	A felhalmozó állam politikai eszközei és hatásuk	230
9/1.	Az autoriter államkapitalizmusok változatai	279
F/1.	Az interjúalanyok alapvető szociológiai és demográfiai ismérvei	293
F/2.	Az interjútémák rendszere és gyakorisága	294
F/3.	A 'kapitalizmus' szó szövegkörnyezete az interjúkban	296
F/4.	A baloldali kormányzati elitbe tartozás esélye és a transznacionális szektor	297
F/5.	A baloldali kormányzati elitbe tartozás esélye és a bankszektor	298

Ábrák

1/1.	A demokratizáció globális válsága	17
1/2.	A demokratikus intézményrendszer minőségének alakulása Kelet-Közép-Európában	21
2/1.	A piaci reformok és a liberális demokrácia vélt kapcsolata	57
3/1.	A globalizáció politikai trilemmája	77
3/2.	A globális értékláncok „mosolygörbéje"	89
4/1.	A gazdaságpolitikai elitek kapcsolódása a transznacionális tőkéhez	110
4/2.	A gazdaságpolitikai elitek kapcsolódása a bankszektorhoz	112
4/3.	A jobboldali gazdaságpolitikai elitek kapcsolódása a nemzeti tőkéhez	113
5/1.	A külföldi működőtőke penetrációja	138
5/2.	A magánszektor szerepe a kutatásfejlesztésben (K+F)	141
5/3.	A magas technológiatartalmú termékek szerepe az áruexportban	142
5/4.	Külföldi és hazai tulajdonú cégek részesedése az exportban (2012)	142
5/5.	A belföldi és külföldi cégek hozzáadott értékének aránya az exportban	146
5/6.	A kisvállalkozások innovációs képessége, 2010 (%)	147
5/7.	A kis- és közepes vállalkozások hitelhez jutása (2006)	148
5/8.	A lefelé tartó adóverseny	149
5/9.	Termelékenységi szakadék a külföldi és belföldi cégek között 2010-ben	151

5/10.	A foglalkoztatottság alakulása 1990–2010 között	153
5/11.	A gazdaságilag aktívak és inaktívak főbb kategóriái Magyarországon	155
5/12.	A nettó átlagjövedelmek alakulása a 2000-es években	156
5/13.	A szélsőséges pénzügyi kiszolgáltatottság alakulása	158
5/14.	A háztartások eladósodása	159
5/15.	A devizahitelezés súlya 2010–2011-ben	160
5/16.	Munkanélküliség a pályakezdő fiatalok körében	161
5/17.	A jóléti állam kiadásai I. Általános tételek	164
5/18.	A jóléti állam kiadásai II. Szociális védelemre fordított kiadások	165
5/19.	Befektetés az emberbe: felsőoktatási beiratkozási ráta	167
5/20.	Kiábrándulás a kapitalizmusból (1991-2009)	169
5/21.	Az MSZP mint az elit pártja (2009)	172
5/22.	A munkásosztály kiábrándulása a politikai baloldalból	174
6/1.	Az interjúk áttekintő tematikus térképe	178
6/2.	A 'kapitalizmus' szó szövegkörnyezete az interjúkban	193
7/1.	A magyar nagytőkések jobboldali fordulata	204
7/2.	Az autoriter kapitalizmust stabilizáló nemzeti tőkésosztály összetétele	207
8/1.	Az egyedi kormánydöntéssel odaítélt támogatások megoszlása tulajdon szerint	234
8/2.	A jóléti állam kiadásai 2010 után	237
8/3.	A foglalkoztatottság alakulása	241
8/4.	A nettó átlagjövedelmek alakulása 2010 után	244
8/5.	A háztartások eladósodottsága 2010 után	245
8/6.	A mélyszegénységben élők aránya	246
8/7.	Befektetés a jövőbe – a felsőoktatási beiratkozási ráta alakulása (%)	248
8/8.	A külföldi működőtőke penetrációja 2010 után	248
8/9.	A gazdaság tudásintenzitása 2010 után	250
8/10.	Termelékenységi szakadék a külföldi és belföldi cégek között 2010 után	252
8/11.	A vagyon felhalmozódása és jövedelemkoncentrációja	253
9/1.	A felhalmozó állam születésének oksági narratívája	260
F/1.	A külföldi és a belföldi tulajdon aránya a pénzügyi szektorban	299

A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Felelős szerkesztő: Gelléríné Lázár Márta
Tördelés: Gábor Péter / Orth Gábor
Borító és tipográfia: Jankovic Milán
Nyomás, kötés: Séd Nyomda Kft., Szekszárd
Felelős vezető: Katona Szilvia ügyvezető igazgató
Megjelent 30,75 (A/5) ív terjedelemben